

The Department of Public Instruction, Bombay.

MUDRÂRÂKSHASA

BY

VIŚÂKHADATTA,

WITH THE COMMENTARY OF DHUNDHIRÂJ.

EDITED

WITH CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES

BY

KÂSHINÂTH TRIMBAK TELANG, M.A., LL.B.,

SOMETIME SENIOR DAKSHINA FELLOW, ELPHINSTONE COLLEGE;

ADVOCATE, HIGH COURT, BOMBAY.

1000 COPIES.

*Registered for Copy-right under the Government of India's
Act XXV. of 1867.*

Bombay:

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPOT.

1884.

[All rights reserved.]

Price One Rupee and Fourteen Annas.

Bombay Sanshodh Sanstha No. XXVII.

as read by our MSS. (see p. 35 below), we find very considerable divergences between the former and every one of the copies we have used. It is not necessary to set them out here in full, but the reader can easily make the comparison for himself. The Daśarûpa contains only one actual quotation from the Mudrârâkshasa, the Sarasvatîkanthâbharana contains two.* The first is the stanza at p. 60 *infra*, which runs as follows in the very useful edition of the Sarasvatîkanthâbharana recently published by Mr. A. Borooah. (See p. 165). It is, however, to be noted that this is not here mentioned as being taken from the Mudrârâkshasa, nor is the second passage referred to further on.

उपरि घनं घनपटलं दूरे दयिता किमेतदपतितम्.
हिमवन्ति दिव्यौषधयः कोपाविष्टः फणी शिरसि.

The second is the second stanza at p. 121 *infra*, which is quoted at p. 292 of the Sarasvatîkanthâbharana. It is not necessary to do more than indicate the various readings which our MSS. do not contain, viz. जृम्भणैः for जृम्भितैः and अतिताम्रा for अभिताम्रा. Now it is remarkable, that in all the cases here noted, the readings which occur in the Daśarûpa and the Sarasvatîkanthâbharana should not be found in any one of our MSS. And the circumstance is not only a remarkable one, it is calculated to create an uneasy suspicion in one's mind that we have not before us materials quite satisfactory for settling our text. On the other hand, however, we have to remember, that some of the discrepancies which we meet with may be due merely to mistakes or defects in the copies of the Daśarûpa and Sarasvatîkanthâbharana themselves.† It is also to be borne in mind, that these discrepancies are of no great moment in themselves, as they do not affect the meaning, although, of course, in one sense every variation, however unimportant in itself, is of im-

* See Introduction *infra* on these passages.

† We have also to take account of the fact that, in all probability, some at least of these quotations were not verified before they were written down by the authors of the Daśarûpa and the Sarasvatîkanthâbharana, but were merely written down from memory. See our remarks on this subject below and also

portance upon the question—what was the text as it left the hands of the author. It may be further pointed out, that even as regards other works, which are quoted in the Daśarūpa and Sarasvatīkanthābharāṇa, we meet occasionally with various readings in the passages quoted, of which we find no trace in many of the manuscripts available to us. A few references to such passages are given in the note.*

We now proceed to enumerate the copies of the Mudrā-rākṣha which have been used for this edition. The first is that marked A. It is complete, and includes the text and the commentary of Dhunḍhirāj here published. It is thoroughly legible and correct. It belongs to Mr. Āpā Shāstrī Khāḍilkar, and was very kindly lent to me by that venerable scholar. From the concluding sentences, it appears that the text and commentary were originally copied in the Viśveśvaranagarī or Banāras in the Śaka year 1653, in the month of Āśvin, by उपाध्यायभुक्देव. It is the copy which, generally speaking, has been exclusively relied upon for the text of the commentary, and its text of the play itself is that which the commentator had before him, and which has also been mainly adopted in this edition. There is one circumstance which deserves to be noted here in connection with this MS. It consists of two distinct parts, apparently copied by two different hands. The first of these two parts goes down to नागयुये-
श्वराणां । ३ (sic), and then there is a considerable space left blank on that page and on the next page of the same leaf. The words quoted will be found at p. 130 *infra*. The second part of the MS. does not start from that point. It begins with अपि च भास्वाहितद्विरद्व्योणितद्योणशोभामिति पूर्वोक्तं पठति, and then goes on to the end of the work. The words last quoted will be found at p. 61 *infra*. The two fragments of the play now described are, it may be added, written on paper of different sizes, and

* Cf. Daśakumāra, p. 1, with Sarasvatīkanthābharāṇa, p. 114; Mālatīmādhava, pp. 166, 307, 365, with Sarasvatīkanthābharāṇa, pp. 115, 311, 340 respectively, and pp. 49, 165,* with Daśarūpa, pp. 95, 149 respectively. Note that the passage cited from the Mālatīmādhava at p. 113 of the Sarasvatīkanthābharāṇa is again cited at p. 292 with a variation in one word, and that the same passage is cited at Daśarūpa, p. 149, with a variation in another word.

the date above given,—viz. Śaka 1653,—is, of course, found at the end of the second fragment. (See further, p. xi. *infra*.)

The second MS. used for the purposes of this edition is that marked P. This MS. forms part of a volume bound in the European style, and containing two plays in MS., the *Mudrā-rākshasa* and the *Mālatīmādhava*. This volume, I am informed, is one of a series of volumes containing manuscript copies of various works made several years ago at Jejuri, and now in the possession of Mr. Âpârâo Vaidya of Poona. It was procured for me by my friend, Râo Bahâdur Gajânan Kṛishṇa Bhâṭavaḍekar, now in the service of the Baroda State. The MS. is by no means accurately, though it is most clearly and legibly, written. There are sundry mistakes to be met with from time to time, but they are nearly always easy of correction. The MS., for instance, often writes इ for वि. The Sanskrit equivalent of the Prākṛit passages is given in considerable portions of the play, but not throughout, and it follows the Prākṛit passages themselves in the middle of the text. In the latter portion of the play, viz., from the fifth Act onwards, the Prākṛit mostly remains without the Sanskrit translation. The original from which the copy was made, in all probability, contained both the text and commentary, as before the final stanza, and after the words तथापि इहमस्तु, we read इत्थमत्रातिगम्भीरद्युभोर्दृक्चाणक्यनयसंविधानेन चन्द्रगुप्तसावित्र्यपदलाभपरितुष्टोमहामात्योराक्षसइत्याशास्ते ॥ भरतवाक्यम् ॥ and then follows वाराहीम् and so forth as in our text. The words set out here are not to be found in our copies of the commentary. They may, perhaps, belong, and probably do belong, to some other commentator than Dhundhirâj; but they are plainly no part of Viśākhadatta's text, and they must very likely have got into the text in the copy now under description from the copy from which it was prepared. The MS. bears no date, but is comparatively very modern-looking, probably not even so much as fifty years old. It states at the end the मूल्यसंख्या as 1850, which is, no doubt, a note of the copyist made for calculating his own remuneration. (See further, p. xi. *infra*.)

The next copy to be mentioned is a MS. written on palmyra leaves, which is denoted by the letter M. It was a MS. pro-

cured for me by my friend, Mr. V. N. Narasimiengar of Bangalore, who has always been most useful both to Professor Bhaṇḍārkar and myself in procuring for us copies of Sanskrit texts from Southern India. This MS. and the next are both written in the Telugu characters, which I am unable to read, and I had therefore to resort to the services of readers to help me in the matter. The MS. appears to be, on the whole, very correctly written. It contains no double letters, apparently such letters being denoted by the corresponding single letter with a dot over the previous letter in many cases. (Cf. Burnell Indian Palæography, p. 13, Paṇḍit's Mālavikā, pp IX., X.) The confusion of अ and ऋ seems to be a pretty common phenomenon in these southern MSS., and in the two I have used there seems to have been some confusion also between क and ऋ. The MS. bears no date.

The next MS. consulted is the one marked R. It was kindly sent to me from the India Office Library through Dr. F. Kielhorn by Dr. R. Rost, when he heard that I was preparing this edition for the Bombay Series. The same remarks apply to this MS. as to the last one here described. There is also, apparently, some confusion in this MS. in the last scene, where the speeches are in some disorder. As a general rule, these southern MSS. are always worthy of careful attention, and the MSS. I have used for this edition belong to the same group as the copy from which the commentator took his text. I cannot say how old R and M are.

The next MS. is one marked K. It comes from the collection of MSS. belonging to the Government of Bombay and deposited in Elphinstone College. This MS., however, is only a copy recently made for Government, and contains the text only down to the end of the first Act. The rest of the MS. contains a copy merely of the commentary of Dhundhiraj.

So much for the group of MSS. on which the text adopted in this edition is mainly based. The next group contains one printed copy, namely, the edition of this play published at Calcutta, with a commentary, by Professor Tārānāth Tarkavāchas-

pati. That edition has been assumed to be a fair representative of the Bengal text of our play. It contains now and then some various readings, but in sundry places the text of the play, as there given, is very unsatisfactory. Two other editions have been printed at Calcutta, one was published many years ago without either various readings or exegetical notes, and another with some various readings and the commentary of Dhunḍhiraj. This last, however, was never completed, as far as I have been able to ascertain, and the portion printed goes down to a little beyond the middle of the second Act. I have not deemed it necessary to compare the readings of those editions with the text here adopted.

The next copy in this group is the one marked E. It belongs to the collection of MSS. deposited in the Library of Deccan College, Poona. It is a very indifferently written MS. It contains numerous mistakes, as may be seen even on an examination of the readings from it, which are contained in our foot-notes. It is bound up in one volume with a MS. of the Uttararāmacharita. On the last page of the Mudrārākshasa we read संवत् १७०४ समये (?) नामकुअरसुखी सप्तमी ॥ संपूर्ण;—which would make the date of the MS. to be 1648 A.C., if the Vikrama era is to be understood to be the era intended. The MS., it is believed, comes from Guzerāth.

The next copy is N. This is a MS. belonging to a Shāstrī of Nāgpur, in the Central Provinces. I was not able to see it myself, but my very obliging friend, Mr. Hari Mādhava Paṇḍit, was so kind as to undertake the arduous work of collating the MS. for me, and it was thus I obtained the various readings which are mentioned in the foot-notes. The MS. bears no date on the face of it, but Mr. Paṇḍit thinks that it may be about a hundred years old. Mr. Paṇḍit also compared another MS. which belonged to the Library of the Rājā of Nāgpur. But after he had compared the first few pages, he found that MS. to be so hopelessly incorrect that he had to abandon the work of collation as a thing which could not lead to any useful result. Wherever any readings of both these MSS. are given, they are distinguished thus: the Shāstrī's MS. is called N. S., and the

Rājā's N. R. Mr. Paṇḍit informs me that both these MSS. are believed to have been copied at Banāras.

The last MS. to be mentioned is the one described in the foot-notes as G. It is a MS. coming from the province of Guzerāth and was lent me by Rao Bahadur Shankar Paṇḍurang Paṇḍit to whom it belongs. It is unfortunately incomplete, pages being wanting both at the beginning and at the end, and it is also very incorrectly written. It extends from Siddhārthaka's speech सहयेन &c., in the first Act at p. 50 to Chāṇakya's speech in the last Act at p. 277, अत्र &c. The MS. is, however, pretty old—its age being between two and three hundred years.

It will be perceived from the above description of the materials used for this edition, that those materials are drawn from nearly all the different Provinces of India. We have Bengal, Southern India, the Central Provinces, Guzerāth, Mahārāshtra, and Banāras, all represented in the collection of copies which have been consulted for this edition. Since the Text was sent to the Press, I have had a MS. lent me by my friend, Mr. Kāshinath Paṇḍurang Parab, which seems to be traceable to Tryambakeśvar, near Nāsik. It is a copy recently made. The date सीमाधाविमिते गतेब्बनिकरक्षज्यारुहस्थायिनो भैमीनायकवत्सरे सुचिद्वले मासो नभस्यस्य च (?) is probably that of the original MS. from which this was copied. It has not been collated throughout for the purposes of the present edition, but on a comparison of a sufficient number of pages and passages, it appears to agree very nearly with our MS. P. And it is worthy of note that the two agree even in that interpolation from the commentary which has been noticed in the description of C. I have also recently examined another MS., one in that collection of volumes which has been referred to by Prof. Bhāndārkar in his Mālatīmādhava (Preface, p. ii.) That bears no date (see Mālatī, l. c.), and agrees also generally with our MS. P., including the interpolation referred to. The last MS. to be named here is one belonging to Ulwar, which I have not been able to examine myself. Prof. Peterson, however, has been good enough to compare about thirty pages of my text with that MS., and he tells me that he did not find any variants worthy of note, while he found the

MS. agreeing generally with our MS. A. Dr. Bühler was kind enough to draw my attention to the MS. of the play existing in the Jesalmir Bhāṇḍār. But at the date of writing this notice, I have not been able to obtain either the copy itself or any collations from it.

INTRODUCTION.

THE *Mudrârākshasa* is, in sundry respects, a very unique work in Sanskrit literature. Its plot is not a pure invention, but on the other hand, it is not derived from the usual store-house of legends on which Sanskrit authors have generally drawn for their materials. It has no female among its prominent *dramatis personæ*, and the business of the play, accordingly, is diplomacy and politics, to the entire exclusion of love. There is, in truth, but one female character, with one little child, introduced into the play, and these are Chandanadâsa's wife and son, who come in at the beginning of the last Act. But even their appearance introduces no passages suggestive of tenderness or purely domestic virtue, but only of sacrifice—a stern sense of duty. The style is appropriate to the nature of the subject; it does not lay much claim to sweetness or beauty, but is always business-like and often vigorous. In the delineation of character, likewise, the virtues and vices which are depicted are more those of the sterner sort, not so much those connected with the tender affections. Thus, to take first the most prominent character in the play, Chânakya is represented as a clear-headed, self-confident, intriguing, hard politician, with the ultimate end of his ambition thoroughly well-determined, and directing all his clear-headedness and intrigue to the accomplishment of that end. Rākshasa, on the other hand, is represented as a brave soldier, but a blundering and somewhat soft-natured politician,* whose faithfulness to his original masters prompts him to wreak vengeance for their destruction on Chandragupta and Chânakya who were their destroyers, but who has ultimately to abandon the self-imposed task, being foiled by the arts of his adversary. The proximate motive of the abandonment, however, is the duty of repaying favours received by him†

* Cf. pp. 37, 38 with pp. 81-3; pp. 47-8, 65 with pp. 85 (where the snakes are mentioned, though Virâdhagupta is brought in for his *sabhâshita*, p. 83), 150, 166-7, 205-8; pp. 64-5 with pp. 103, 222; and see Act VI. *passim*. †P. 254 *et seq.*

when he was engaged in his attempts at vengeance as above stated. Thus the two rivals are both placed before us, so to say, almost exclusively in their official characters. The nearest we get to any other aspect of their character is in the long soliloquy of Rākshasa in the sixth Act—after the great aim of his life had been finally abandoned in despair. Take, again, the other pair of rivals, who are brought into sharp contrast before us. Chandragupta is represented as a sovereign of dignity, and strength of character, coupled with a proper respect for the minister, whose ability and diplomatic skill he had seen good reason to trust. In Malayaketu, on the other hand, we find a prince whose confidence and distrust are alike misplaced, who is thoughtless, suspicious, wanting in dignity, and almost child-like, not to say childish.* In the minor characters, we see the principle of faithfulness to one's lord, adhered to through good report and evil report—*per fas et per nefas*. In the more prominent ones, the same principle still prevails, and the course of conduct to which it leads is certainly quite Machiavellian. And all this is brought out in a plot put together with singular skill, and inferior in that respect only to the plot of the *Mṛichhakatika*, among Sanskrit dramas.

The name of the author of the play is Viśākhadatta, or, as some of our copies read it, Viśākhadeva. And all the really trustworthy information we have about him is that contained in the Introduction to this drama, which is the only one of his productions that is at present known. We learn from that Introduction that Viśākhadatta was the son of Prithu and grandson of Vateśvaradatta—a Sāmanta or subordinate chief. But I have failed in my endeavours to discover anything touching either Prithu or Vateśvara. Professor Wilson, indeed, put forward a suggestion that Prithu might be identical with the "Chouhan chief of Ajmir, Prithu Rai."† But, as he has himself pointed out, the name Vateśvaradatta presents a difficulty in the way of this identification.‡ And I own that it seems to me quite im-

* Cf. pp. 112, 114, 127, 132, 146, 271, with pp. 159, 162, 171, 188-90, and generally Act III., with Act V.

† Hindu Theatre, Vol. II., p. 128.

‡ Ibid note, and p. 154 note.

possible to accept an identification for which there is no positive reason whatever except the similarity of name, while against it there is the circumstance noted above, and also this, *quantum valeat*, that while our Prithu is specially designated as "bearing the title Mahârâj," the "Prithu of Ajmîr," is generally known as Prithurai or Prithurâj only. Professor Wilson also suggests that our author was probably not a native of Southern India;* and he bases this suggestion on the simile which occurs at p. 91 *infra*, viz., pearls spotless like snow.† A similar idea occurred to me, with reference to the last stanza of our play, on noticing in General Cunningham's Reports on the Archaeological Survey of India how frequently temples and remains connected with the Varâha Avatârâ are to be met with in Northern India.‡ But both circumstances appear to me to be capable of such obvious explanations, on other hypotheses, that even this little bit of inferentially derived knowledge regarding Visâkhadatta must be treated as still in need of corroboration.

Regarding the date of the work, our information hitherto has been, I am afraid, almost equally scanty and equally unsatisfactory. Professor Wilson, relying upon two passages in the drama, deduced the conclusion, that it was composed in the 11th or 12th century of the Christian era, "when the Pathan princes were pressing upon the Hindu sovereignties."§ One of these passages is that in which reference is made to the Mlechchhas, a name which Professor Wilson understands to refer to the Muhammadans.|| The second passage is the stanza at the beginning of the fifth Act, on which Professor Wilson observes as follows:—"This metaphorical style is not natural to the compositions of the period to which the drama belongs: the Hindus were, perhaps, beginning to borrow it from their neighbours."¶ The opinion thus propounded by Professor Wilson has, as usual in such cases, been not only accepted by subsequent inquirers, but has itself been made the basis, to a greater or less extent, of

* Ibid, p. 182, note. † Our text has not kept this reading, which occurs only in two of our eight MSS. ‡ See the references given in our note on the passage, but see, too, *inter alia* Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. I., pp.

7, 22, 26; Vol. IV., p. 15; Vol. V., pp. 30-52. § Hindu Theatre, II., 251, note.

|| Ibid, p. 128.

¶ Ibid, p. 218.

further speculation. Thus, in the Reports of the Archæological Survey of India, a change in the course of the river *Śonā* being the subject of enquiry, it is stated to have occurred “shortly before or at the period of the great Muhammadan invasions, when the author of the *Mudrārākshasa* flourished.”* Now this might have been a thoroughly legitimate conclusion, if the dates of the *Mudrārākshasa* and of the “great Muhammadan invasions” had been satisfactorily proved to synchronise. But, as we shall presently proceed to show, such is by no means the case. And, therefore, one feels a certain amount of regret, that owing to this expression of opinion by Professor Wilson—owing to this which is a very common form of manifestation of that scientific manliness and straightforwardness on the part of scholars, of which Professor Max Müller desires a wider extension,†—our Archæological Surveyor felt himself relieved from the necessity of making an independent investigation of the date at which the change in the course of the *Śonā* took place. If such an independent investigation had been made, we might have got results that would either have necessitated a reconsideration of the date suggested for the *Mudrārākshasa*, or would have corroborated that date by testimony which would have sufficed to countervail the effect of the objections that may now be certainly urged against it with some force.

For, first, what is the ground for assuming the *Mlechchhas* to mean the Mussalmans? It cannot be contended for an instant that the name is specifically confined to the Mussulmans at every period of Sanskrit literature.‡ And, therefore, in decid-

* See Cunningham's Arch. Surv., Vol. VIII., p. 22, and Journal As. Soc. of Beng., Vol. XIV., p. 140. Cf. also *Indian Antiquary*, Vol. II., 145, and Vol. VI., p. 114, note of Schwanbeck. † India: What it can teach us, p. 283. I quite agree with Professor Max Müller that the “manliness” he wishes for is in many cases desirable. All I wish to suggest is, that that virtue has a leaning to the side of vice, which requires to be guarded against; and compare on this Mr. Ferguson's remarks at J. R. A. S., (N. S.), Vol. VI., p. 273. ‡ See *inter alia* Cunningham's Arch. Surv., Vol. II., p. 70. Barcoah's English-Sanskrit Dictionary, Vol. III., pp. 41, 53, 82 (Intro.) and particularly Elphinstone's India, by Cowell, p. 289, with which compare *Kathāsaritsāgara* Taranga, XIX., 108. See, too, Max Müller, India: What it can teach us, p. 282, and *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 274; also a note towards the end of this Introduction.

ing whether it is applied to them in any particular case, we must be guided by collateral circumstances. I can see no such collateral circumstances here, and Professor Wilson and Mr. Beglar are both alike silent about any such circumstances. On the other hand, Malayaketu himself is called a Mlechchha.* Neither his name, nor that of his uncle Vairochaka, nor that of his father Parvataka—which, be it remembered, is sometimes paraphrased by Śaileśvara or Parvateśvara—shows any mark of Muhammadan origin.† Nor is the reference to the offering of funeral libations‡ to the deceased father calculated to lull all suspicion about the correctness of the theory, which identifies the Mlechchhas of the Mudrârâkshasa with the Mussulmans. Of course, in these remarks, I entirely lay out of consideration a possible view, that although the word Mlechchhas in the earlier portion of the play does not stand for the Mussulmans, it does signify the Mussulmans in the last stanza of the play.§ That would be a theory itself standing in need of

* *Vide* p. 236 *infra*. † See pp. 69, 96, 217, 235 *infra*, and cf. *inter alia*, J. A. S. B., Vol. 43, p. 104, and J. B. B. R. A. S., Vol. X., p. 368.

‡ P. 153: It hardly needs saying that Mlechchha is equivalent to the Greek "Barbarian," meaning literally, "one who speaks barbarously." It may, of course, be objected to the argument based on the names Malayaketu and so forth, that the name Meghanâda, or Meghâksha, or Meghâkhyâ (as to which see *Ind. Ant.*, Vol. II., p. 145), does not betray a Persian origin, although it is expressly stated to be the name of a Pârasika king. This is quite true, and it may be, that though Muhammadans are intended to be denoted by the names Malayaketu, &c., the names used are Sanskritised in order to be made appropriate to a Sanskrit drama. This may be, but the two cases are distinct in that, firstly, in the one case we know specifically from other evidence who the Pârasikas are, while we do not similarly know who are referred to by the Mlechchhas; secondly, Mlechchhas is a connotative name, while Pârasika is not; and, thirdly, no further inference is sought to be based here on the identification of Pârasikas and Persians, while the identification of Mlechchhas and Mussulmans is made by Professor Wilson and others the basis of a whole chronological superstructure. See further on this subject Kern's *Brihatsamhitâ*, Preface, p. 32, note, with which Cf. Forgusson's *Indian Architecture*, p. 28.

§ In the *Kîrtikaumudî* (Circa 1250 A.C.) the Mlechchhas mentioned at II. 58 are stated by the learned editor, Professor Kâthavate, to be the Muhammadâns (See Notes, p. 34), and from the *Indian Antiquary*, Vol. IV., p. 364, we find that in Târânâth's history of Buddhism the name Mlechchhas is understood to refer to the Muhammadans. See further on this subject, J. A. S. B., Vol. IX., p. 849.

confirmation and verification ; and without such confirmation or verification, it is one which has really no fair claim to acceptance. Therefore it seems to me manifest, that the first link in Professor Wilson's chain of reasoning is an excessively weak one. But let us concede, for the sake of argument, that that link is not a weak one ; that, in other words, the Mlechchhas alluded to in the *Mudrârâkshasa*—or rather in its last stanza—are identical with the Mussulmans. How does that justify the inference that the *Mudrârâkshasa* belongs to the 11th or 12th century of the Christian era ? The expression म्लेच्छैरुद्दिज्यमाना, would, to my mind, indicate not so much a permanent establishment of sovereignty or any continuous oppression, as a more or less constant series of annoyances and harassments ; and the reference to the earth as having taken refuge from such annoyances and harassments with the power and strength of Vishṇu in the guise of the then reigning prince, would seem rather to point to some warlike proceedings, in which the Hindus appeared to greater advantage than in the invasions of Muhammad of Ghazni, and the later Muhammadan invaders of India. On such previous proceedings history may, perhaps, be said to give forth at present a somewhat uncertain sound, but still it is assuredly not altogether silent. For a whole century, beginning from 711 A.C. and coming down to 812 A.C., there are traces of such annoyances as we have spoken of above, and the late Colonel Meadows Taylor says,* that “early Muhammadan enterprises against the Hindus, with the exception of that of Kassim (Circa 711 A.C.), were unsuccessful, and that they were found more united and more powerful and warlike than the people of the West over whom the Muhammadans had triumphed.” Or turning to an original Muhammadan history, mentioned and epitomised in Sir Henry Elliott's elaborate work,† we read that “in the days of Tamīm, the Mussulmans retired from several parts of

* See the *Student's Manual of the History of India*, p. 77. Compare Elphinstone's *India*, by Cowell, p. 312, and notes there. † See Elliott's *History of India* as told by its own Historians, by Professor Dowson, Vol. I., pp. 125-6,

and Cf. Burgess's *Arch. Surv. Report*, Vol. II., p. 71, and Burgess's *Indian Architecture*, pp. 24, 729. See also Dowson's *Elliott*, Vol. I., pp. 116, 390, and pp. 414 *et seq.*

India, and left some of their positions, nor have they up to the present time advanced as far as in days gone by." The force of this statement, on the point now under consideration, will be understood by remembering that the Tamîm referred to in it was the successor of a Mussulman governor of Sindh, named Junaid, who is stated, in the same historical chronicle, to have "sent his officers," among other places, to Barus, which is understood to mean Broach; to have "sent a force against Uzain" (or Ujjayinî), and "against the country of Mâlîba" (said to be Malva or Malabar); and to have "conquered al Bailmân and Jurz," which last is identified with Gujarâth.* Now Junaid's achievements belong to about the second quarter of the eighth century after Christ, and, therefore, it seems to me at least as tenable a position as Professor Wilson's to hold, that the allusion in the *Mudrârâkshasa* to the preservation of India against the harassments of the Mlechchha Mussulmans points to its composition in that century.

It is not necessary to examine at any length the other argument which is suggested by Professor Wilson. Our note on the passage in question† (see p. 182 *infra*) will afford ample ground for considering that argument as being very far from satisfactory. And, therefore, we must now proceed to inquire whether there are any other materials available for forming an opinion on the question of the age when our author flourished. But before we do so, it is desirable to consider another point on which also Professor Wilson bases a chronological inference, but without deducing a date more definite than "one subsequent to the disappearance of the Baudddhas in India."‡ That point is that the antiquity of the play cannot be very great in consequence of its reference to the Jaina Kshapanaka Jîvasiddhi. Professor Wilson's first argument in support of this

* But see Yule's *Cathay*, Vol. I., p. clxxvi. Cf. generally J. B. B. R. A. S., Vol. XIV., pp. 30-2; J. A. S. B., Vol. VI., p. 71, Vol. X., p. 189, Vol. XXX., p. 1138, and Fergusson's *Indian Architecture*, p. 729. † Cf. also *Dasâkumâracharita*, p. 164 (Cal. ed.) This is attributed to the 6th century. See India: What it can teach us, p. 314; *Indian Antiquary*, Vol. III., p. 82; and Burnell's *Aindra Grammar*, p. 73. ‡ *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 159, note. This is a point on which something will have to be said in a later portion of this Introduction.

point is based merely on the "introduction of the Jainas" into the play which, by itself, he considers to be a mark of modernness.* One can only understand this argument when one remembers that Professor Wilson's estimate of the age of the Jaina system was a very low one.† But in view of the facts and arguments bearing on this topic that are now available,‡ it seems to me impossible to accept Professor Wilson's premises, and the particular argument we are here dealing with must, therefore, fall to the ground. His second argument is based on what he considers to be the misapplication of the word Kshapanaka—a word which Professor Wilson says means not a Jaina, but a Bauddha only. Its application in the play to one who is plainly intended to be taken as a Jaina, not a Bauddha,§ involves, Professor Wilson thinks, a confusion of terms "which is characteristic of a period subsequent to the disappearance of the Bauddhas in India." Now, in the first place, I do not know on what authority the word Kshapanaka is limited to the narrow meaning stated by Professor Wilson. In the Panchatantra, which may be supposed to be earlier than the "period" to which Professor Wilson refers, the name is certainly applied to the Jainas.|| And so is it in Govindānanda's commentary on

* Hindu Theatre, Vol. II., p. 215. † See *Indian Antiquary*, Vol. II., p. 193; Vol. VI., p. 15. Barth, *Religions of India*, p. 150. ‡ See our *Anugītā* in the *Sacred Books of the East*, p. 225, and Barth, *Religions of India*, p. 151; J. B. B. R. A. S., Vol. XII., p. 34; Burgess's *Arch. Surv. Report*, Vol. V., p. 43.

§ M. Barth is wrong in supposing him to be meant for a "Buddhistic character," p. 134.

|| See *Tantra V.*, and Cf. *Indian Antiquary*, Vol. II., p. 194; also Wilson's *Essays*, Vol. II., pp. 20, (where Professor Wilson traces a similar confusion in the Panchatantra) 51, 76. The truth seems to be that the two sects are too much interlaced one with another for any such conclusion being based on these circumstances. In addition to what is said in the text, we have to remember, that Śrāvaka, for instance, which Professor Wilson takes as referring to Jainas only (see *Hindu Theatre*, pp. 215-221), is also applied to Bauddhas. See *inter alia* Beal's *Fa-Hian*, pp. 9-47, Cf. Cunningham's *Bharhut Stūpa*, p. 110. Other similar words, besides Arhan and Jina, mentioned in the text, are Thera and Bhadanta (or, in its Prākṛit forms Bhayanta or Bhante), which occur frequently in the Inscriptions on the Amarāvati Stūpa and in our Western India Cave Inscriptions. Cf. on all this J. B. A. S., Vol. XVI., p. 361; Vol. XVII., p. 117 (N. S.), Vol. II., p. 140; Burgess's *Arch. Surv. Report*, Vol. IV., pp. 92, 112; Beal's *Fa-Hian*, p. 5; *Cave Temple Inscriptions* by Dr. Burgess and Pandit Bhagvānlāl, pp. 7, 11, 37, 76, and many other places; Burgess's *Amravati Stūpa*

the *Sârîraka Bhâshya*, and in the *Prabodhachandrodaya*,* which though, perhaps, belonging to somewhere about that "period,"† still very clearly distinguish the *Bauddhas* from the *Jainas*. I confess I have a suspicion that Professor Wilson was himself probably confounding *Kshapaṇaka* and *Śramaṇaka*. This latter word is, undoubtedly, employed very frequently to signify the *Bauddhas*. Thus, in the *Mṛichchhakatika*, the ascetic who is there certainly meant to be taken as a *Bauddha*, is called either *Śramaṇaka* or *Bhikshu*,‡ and never, be it added in passing, *Kshapaṇaka*. But although the word *Śramaṇaka* is most usually employed to signify *Buddhists*, even that word is not strictly confined to this sense.§ Thus in the *Kadamba* copperplates deciphered by me some years ago, it is unmistakably applied to *Jaina* ascetics.|| But further, assuming the "confusion" alleged by Professor Wilson to be proved, I still do not know from what materials we can draw the inference that that "confusion" is characteristic of the period referred to by him. Other words, which have undoubtedly been specifically appropriated by *Jainism*, may be found used in *Buddhistic* works—*Arhat*,¶ for instance, or *Jina*.** And the doctrines of the *Jainas* and *Buddhists* are in so many respects identical, that in the eyes of *Brâhmaṇas*, the "confusion" may well have taken place, even when both the heretical sects were living side by side in the country.†† The truth is, that there is nothing in

pp. 41, 54. See also *Bṛihatsamhitâ*, ch. LI., st. 20-21, with which Cf. Burnell's *S. Indian Paleography*, pp. 12 (n), 47 (n). *Bhârhut Stûpa*, p. 83; *Journal Ceylon Asiatic Society* (1845), p. 24 (1847), p. 19 (1856-8), p. 247; *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 29. Roth's *Hemachandra*, p. 58. See *Śankara Bhâshya* (Bibl. Ind. ed.), p. 591 and p. 497. *Harshacharita*, p. 521; *Ānandagiri's Śankaravijaya*, p. 153 *et seq.*; Aufrecht's *Halâdyudha*, p. 38. (The entry in the Index is erroneous.)

* pp. 55-8. † See as to this Cunningham's *Arch. Surv. Report*, Vol. IX., p. 108. ‡ See pp. 93, 238-9. § See *Indian Antiquary*, Vol. IX.,

p. 122; Vol. X., p. 143. See, too, *Bṛihadâraṇyaka Upanishad*, p. 796, and *Śankara's Bhâshya* thereon, with which compare Beal's *Fa-Hian*, p. 5; J. E. A. S., Vol. XVI., p. 280 *et seq.*, Vol. IX. (N. S.), p. 169; Dowson's *Elliot*, Vol. I., p. 506.

|| See J. E. B. R. A. S., Vol. XII., p. 321. ¶ See J. E. A. S. (N. S.), Vol. IV., p. 310. ** *Nâgânanda*, p. 1; Cf. Barth *Indian Religions*, p. 142.

Kielhorn's *Report on Sanskrit MSS.*, p. 34. Fergusson's *Architecture*, p. 233.

†† See Barth's *Religions of India*, p. 147.

this "confusion," even if it was a proved fact, from which any such chronological inference could be drawn as has been drawn by Professor Wilson. The position of the Jaina Jīvasiddhi in our play, however, is to be noticed as indicating the tolerant spirit of the times. Although as belonging to a heretical sect, the sight of him is supposed to be inauspicious,* he is still admitted into the confidence of ministers of State. Chāṇakya, the Brāhmaṇa minister, introduces him to Rākshasa;† and Rākshasa, also a Brāhmaṇa minister, becomes so close a friend of his, as to speak of his heart itself having been taken possession of by the enemy, when he finds that Jīvasiddhi is, like the others, merely a tool of Chāṇakya.‡ On the other hand, the questionable purposes for which Jīvasiddhi, in his character of Jaina ascetic, is actually employed, may find their parallels in the stories of Devasmitā in the Kathāsaritsāgara and of Nitambavatī in the Daśakumāracharita,§ where Bauddha female ascetics are represented as taking an active part in even more indefensible proceedings.

And now let us turn to the materials we have for forming an opinion on the age of our drama. First, then, under this head, we have to deal with the quotations from it which, as already pointed out, are to be found in the Daśarūpa and the Sarasvatīkanthābharāṇa. The former work alludes to the Mudrārākshasa by name in three different places,|| in one of them setting out in full an extract from it for purposes of illustration, in another giving a general reference to certain of the characters in the play, and in the third—though the genuineness of this passage is not, apparently, above suspicion¶—pointing to the Brihatkathā as the source from which the main plot of the play is derived. The Sarasvatīkanthābharāṇa does not mention

* P. 174.

† P. 33.

‡ P. 220.

§ See Kathāsaritsāgara Taranga, XIII., st. 68 *et seq.* and Daśakumāra, p. 121, (Calc. ed.) These stories may, perhaps, be taken as indicating the same antagonism to these "heretical sects," which is shown in the superstition regarding the sight of them being inauspicious, &c. Cf. also *Indian Antiquary*, Vol. VII., p. 201; Beal's *Fa-Hian*, p. 169; Varāhamihira's *Bṛhat-samhitā*, ch. 78, st. 9, and Weber's *History of Indian Literature*, p. 281 (n): || See pp. 59, 105, 120.

¶ See Dr. Hall's Preface, p. 36; Cf. *Vāsavadattā*, p. 55.

the *Mudrârâkshasa* by name at all; but one of the passages which it has in common with that work must be taken to be a quotation from it, though the other need not be so regarded necessarily, as the quotation in the *Sarasvatîkanthâbharana* is a Sanskrit stanza, while the original in the *Mudrârâkshasa* is a Prakrit stanza which, in its last line, differs from the other.* Still laying aside the passages upon which doubts may thus be raised, we have a clear residue of one passage in the *Sarasvatîkanthâbharana*, and two in the *Daśarûpa*, which must be taken to be derived from the *Mudrârâkshasa*. The dates of these two works, therefore, afford us a fairly satisfactory *terminus ad quem* for the date of our play. Now those dates have been generally accepted, since the publication of Dr. Fitzedward Hall's *Daśarûpa* and *Vāsavadattâ*, to fall in about the 10th or 11th century of the Christian era, the *Sarasvatîkanthâbharana* being attributed to king Bhoja himself, and the *Daśarûpa* being thought to be probably the work of an author who flourished in the time of Munja, the uncle of Bhoja.† We have not succeeded, since Dr. Hall's suggestions were made, in gathering much further or other material for a decision of the point, and therefore, if we accept Dr. Hall's opinion as a basis, it seems to follow that the *Mudrârâkshasa* was probably composed at the latest about a century prior to the 11th century A.D. This argument, it must never be forgotten, only yields a *terminus ad quem* for the date of our play. And this *terminus* would fit in very well with the hypothetical conclusion which has been indicated above as derivable from the last stanza of the play.

On that last stanza there is another remark germane to this branch of our subject, which may now be made. One of our MSS.—the one marked E—reads अवन्तिवर्मा, instead of चन्द्रगुप्त: in the last line of that stanza. Another—that marked N—reads रन्तिवर्मा. It is not quite improbable that the difference between

* See the references given at p. ii. *supra*.
 † See the *Daśarûpa* Preface, pp. 2, 3, 4; and *Vāsavadattâ* Preface, pp. 8, 9, 11, 21, 50; and Cf. Prof. Bhândârkar's Preface to the *Mālatīmādhava*, P. X., *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 236, Vol. VI., p. 51, Vol. I., p. 251; Weber's *Indian Literature*, p. 201 note; Bühler's *Vikramānka-charita* Introd. p. 23; Eggeling's *Gaṇaratnamahodadhi*, pp. VI., 1, 2.

E and N is due only to miscopying, and that in both MSS. one name only was intended—whether that name be Rantivarmâ or Avantivarmâ. As to the former, Rantivarmâ, I am unable to find any trace of that name anywhere. But we find two kings, named Avantivarmâ, mentioned in the documents accessible to us. One king of that name is the famous Avantivarmâ of Kâśmîr.* But that province is too far off from the provinces to which the two MSS. in question belong, and too little connected with them, to justify us in identifying the Avantivarmâ mentioned in one of them with this king of Kâśmîr. We know, however, of another Avantivarmâ, who was the father of the Maukhari king Grahavarmâ, the husband of the sister of Harshavardhana of Kanauj.† He must have been a king of Western Magadha or Behar, and, if our author was an inhabitant of that part of the country, it is not impossible that this play was written by him in the reign of Avantivarmâ, and so his name came to be substituted for Chandragupta in the stanza referred to. If this identification is correct, as Avantivarmâ's date may probably be taken to be somewhere about the seventh century A.D., that would also be the date of Viśākhadatta. And as the Maukhari princes may possibly have joined their neighbours, the later Guptas, in their wars with the white Huns,‡ it is again not impossible that the Miechchhas referred to in the last stanza of our play were these white Huns, whose inroads are supposed by General Cunningham to have occurred in the fifth and sixth centuries A.D. All this, however, is only possible at present; further light on the subject must be awaited, before we can come to any safe conclusion upon it.

There is one other line of inquiry which may be worth pursuing, as it may lead to some result bearing upon the age of

* See Rājataranginī, Chap. V., and Bühler's Tour in Kâśmîr, J. B. B. R. A. S. (Special No.), p. 74. † Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. XV., p. 164, Vol. XVI., pp. 73-78; and see Harshacharita, p. 108. Another Avantivarmâ, apparently, is mentioned at J. A. S. B., Vol. XXX., p. 321, but nothing has been ascertained about his date, &c. A king Avanti is mentioned at Ganaratnamahodadhi, p. 123. ‡ See Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. III., p. 185; also Harshacharita, p. 116; and Cf. Mr. Fergusson's Śaka Samvat and Gupta Eras, and J. A. S. B., Vol. IX., p. 849, about the white Huns and their invasions of India.

the *Mudrārākshasa*. The scene of the play is laid for the most part in the city of Pātāliputra, or Kusumapura, as it is also called.* Now it may be argued, I think, with some ground of reason, that the geography of our play must have been based not upon the state of things which existed in the time of Chandragupta, and which probably there were no materials for ascertaining at the date of the play, but upon the state of things which actually existed at the time when the play was itself composed.† And more especially may this argument be accepted in the case of those indications of geographical facts, which are yielded only in an incidental way by passages in the drama designed for an entirely different purpose. Now, if we put together these geographical indications, we find that the Pātāliputra, where the scene of the play is laid, was to the south of a river named the *Śoṇa*,‡ and that the king's palace in that city overlooked the River Ganges.§ I think we may also safely assume that this Pātāliputra was an existing city at the time of the composition of the play. This last proposition follows almost as a logical consequence, if we are right in the argument which has been above set forth touching the value of the geographical data in our play. Now we may, I think, take it to be historically demonstrated, that Pātāliputra is the Indian name of the city, which is familiar in the classical accounts of this country under the name of Palibothra,|| which was

* Cf. as to these names, &c., Dr. Hall's *Vāsavadattā*, Preface p. 35; Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. XIV., p. 1, *et seq.*; Journal Asiatic Society of Bengal, Vol. XVII., p. 49; see also Beal's *Fa-Hian*, p. 70; Kern's *Bṛhat-samhitā*, Preface pp. 37-40; J. R. A. S. (N. S.), Vol. VI., pp. 227-228; Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. V., p. 43. In some places Kusumapura is distinguished from Pātāliputra, and is identified with the modern Fulvari. But in our play they are treated as interchangeable names, see pp. 149, 158, 160, 165.

† Cf. Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. VIII., p. 22. ‡ See pp. 173-6; Patanjali, in the *Mahābhāṣya*, mentions Pātāliputra as being on the *Śoṇa*, see *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 301; Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. VIII., pp. 6, 11, 8; see, too, *Indian Antiquary*, Vol. V., p. 331-4.

§ See p. 116 *infra*. || See Wilson's *Hindu Theatre*, Vol. II., p. 138; and compare Beal's *Fa-Hian*, p. 103, and note there; J. B. B. R. A. S., Vol. III., Part II., p. 153; J. R. A. S., Vol. XVII., p. 126. *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 131. At p. 50 of the *Indian Antiquary*, Vol. VI., may be seen a strange superstition regarding Pātāliputra.

visited by the Chinese traveller Fa-Hian (who travelled in India and Central Asia between the years 399 and 414 A.D.) as the capital of Magadha, and is described by the other famous Chinese traveller, Hiouen-Tsang, as being a ruined city, south of the Ganges, the foundations of which still covered, in his time, an extent of 70 li, though it had then been long deserted.* Hiouen-Tsang's journey commenced about 629 A.D., and extended down to 646 A.D. Therefore we have Pāṭaliputra still in existence till about the middle of the seventh century. But one century later we come to another Chinese account of India; and speaking of the year 756 A.D., that account gives us the following item of information:—"At the close of the year *Kan-yuen*"—this is said to be about 756 A.D.—"the bank of the river Ho-lung gave way, and disappeared."† The scholar who has translated this Chinese account tentatively suggests that Ho-lung may stand for the Ganges, and General Cunningham and Mr. Beglar more confidently maintain the same view.‡ Mr. Beglar, then, arguing upon the basis that Ho-lung does signify the Ganges, proceeds to state some very fair grounds for holding that the event recorded in the extract above quoted is the destruction of the city of Pāṭaliputra by the falling-in of the banks of the Ganges.§ If this conclusion is correct, then our previous argument shows that the *Mudrā-rākshasa* must have been composed about the first half of the eighth century of the Christian era. I am bound, however, to point out here, that besides the doubtful character of the evidence we have here set out, we must recollect that in the recent republication of the account of Ma-Twan-Lin, the passage

* See Elphinstone's *History of India*, by Cowell, p. 292; and Cf. the authorities referred to in the last preceding note. † See *Journal Asiatic Society of Bengal*, Vol. VI., p. 71.

‡ Cunningham's *Arch. Surv. Report*, Vol. VIII., p. 12; see also Vol. XI., p. 156. § Lassen (see *Indian Antiquary*, Vol. II., p. 196) says, "the ancient capital, Pāṭaliputra, had long ceased to exist at the time to which, I think, the reign of Kalkin, must be referred," that is to say, according to him, 1522 A.D. I do not know exactly what this alludes to. But it looks as if the meaning merely was that Pāṭaliputra had ceased to be occupied as the seat of royalty long before 1522. If so, the passage can have no bearing on the question discussed in the text.

above adduced is very differently rendered.* Instead of what is quoted above, we read there as follows:—"Towards the end of the *Khien-yuen* period (668), China having lost the country of Ho-long, the kings of India ceased from that time to come to court."* These two renderings are entirely different from one another, and it is impossible for us to decide between them. We must, therefore, leave the question to be determined by those who are conversant with the subject. It is enough for us here to add, that while on the one hand the modern Pâṭna does not date back to any period further removed from us than the time of Shir Shah, who, indeed, appears to have founded the modern fortress and town,† we have no mention of Pâtaliputra in any work of ascertained date subsequent to the time of Hiouen-Tsang.‡ And it would be remarkable, that Ma-Twan-Lin's own account should contain nothing about a city which is referred to both by Fa-Hian and by Hiouen-Tsang.

For obvious reasons, it is not possible for me to go into the various geographical discussions regarding the change of the course of the *Śoṇa* and the actual site of Pâtaliputra, which have been going on from the time of Major Rennell to our own day. Nor is it necessary for our present purpose that I should do so. Suffice it to say, that in all these discussions, as we have indicated above, the date of the *Mudrârûkṣasa*, instead of being treated as a point for investigation, has been assumed, in accordance with the opinion of Professor Wilson, to fall in about the eleventh century of the Christian era.§ There is however nothing, as far as I am able to judge, in the points made in that discussion, either to render such an assumption necessary, or even to indicate that it is a legitimate one. The date of the play may be placed even five or six centuries earlier than the point at which Professor Wilson placed it, without in any way running counter to any fact established in the discussion under reference. And, therefore, it is unnecessary to labour

* See *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 19, and Cf. Yule's *Cathay*, Vol. I., p. lxxxi. † See Cunningham's *Arch. Surv. Report*, Vol. VIII., p. 14. ‡ But see as to this and generally the note on this point in the Appendix to this Introduction. § See p. xii. *supra*.

the point any further for our present purposes. I need only remark, that while General Cunningham places the site of Pātaliputra between the ancient beds of the river Ganges and the Śoṇa,* the passages above referred to as probably indicating that the city must have been situated to the south of the Śoṇa† militate against his view. If the indications furnished by our play are to be accepted, the city must have been situated near the confluence of the two rivers, and—not between them, but along the southern banks of both rivers.

It will have been perceived, that the considerations which have been so far dwelt upon, point to the seventh or eighth century A.D. as the probable date of our drama. One other circumstance looking the same way may now be adverted to. In the seventh Act we have a remarkable stanza, in which the conduct of Chandanādāsa, in sacrificing his life for his friend Rākshasa, is stated to have transcended the nobility even of the Buddhas.‡ It seems to me that that allusion to Buddhism belongs to a period long prior to the decay and ultimate disappearance of Buddhism from India.§ Of the other works, which, as stated in our note on this passage, contain similar references to Buddhism, the Nāgānanda may probably be taken to belong to about the middle of the seventh century A.D., and the Mālatīmādhava to the end of that century. The Kādambari, in which passages leading to a similar conclusion also occur, likewise belongs to the same period.|| Now, in Fa-Hian's time—that is to say, about the beginning of the fifth century A.D.—according to Mr. Beal, "Buddhism in India had arrived at a stage of development that

* Arch. Surv. Report, Vol. VIII., p. 6. † See pp. 173 and 176. I take the passage at p. 173 to signify that the army of Malayaketu had to cross the Śoṇa before reaching Pātaliputra, while the passage at p. 176 shows that that army had to go from north to south. At the same time, it is possible, that the meaning of the former passage may be simply, that the elephants of Malayaketu are to enjoy themselves in the Śoṇa, after Malayaketu shall have obtained possession of the city. This is possible, but I do not think it is the true meaning of the passage. ‡ P. 266 *infra*. § Cf. on this Wilson's Hindu Theatre, Vol. II., p. 4; Elphinstone's History of India, by Cowell, p. 296 note; also S. P. Pandit's Mālavikāgnimitra Preface, p. 35 *et seq.* || See p. 209; and Cf. further Harshacharita, pp. 211-2; and also Māgha, Canto XX., st. 81; Brihatsamhitā, ch. LX., st. 19.; and Elphinstone's India, by Cowell, p. 298.

foreshadowed its approaching decline and overthrow.”* In the time of Hiouen-Tsang—that is to say, between 629-645—it was, however, still far from being decayed, though it “appears to have fallen very far below the point at which it stood in Fa-Hian’s time; to have been equal in power with Brahminism only where it was supported by powerful kings, and to have been generally accepted as the one religion of the country only in Kāśmīr and the Upper Punjab, in Magadha and in Guzarāt.”† In this condition of things, it was still quite possible, that one who was not himself a Buddhist—and Viśākhadatta plainly was not one—should refer to Buddhism in the complimentary terms we find in the passage under discussion. But such a reference is not likely to have been made at any time very far removed from the period of which we are now speaking.‡ For in the eighth and ninth centuries “Buddhism had become so corrupt, that it no longer attracted the people, and when it lost the favour of kings, it had no power to stand against the opposition of the priests.”§ From these facts alone we may, I think, safely conclude that a work which refers to Buddhism in the way ours does probably dates from a time prior to the ninth century

* Introduction, p. lxi., and cf. pp. 107-147.

† See Rhys Davids’

Manual of Buddhism, p. 245; and Barth’s Religions of India, p. 132. On the vicissitudes of the fortunes of Buddhism in India, see also *inter alia* Beal’s Fa-Hian, p. 53; J. R. A. S. (N. S.), Vol. III., p. 165; Burgess’s Arch. Surv. Report, Vol. II., p. 10; Vol. IV., p. 60; Vol. V., pp. 16, 22; Burnell’s South Indian Paleography, p. 114 note; Fergusson’s Indian Architecture, pp. 21-25; and Barth’s Indian Religions, p. 134.

‡ The argument here is not at all inconsistent with the view expressed by me at *Indian Antiquary*, Vol. IX., p. 46; a view to which I still adhere, and which, I find, has been expressed by other scholars also, cf. *inter alia* Barth’s Religions of India, p. 133; Max Müller’s India: What it can teach us, pp. 289-307; *Indian Antiquary*, Vol. VII. pp. 2 and 198; see, too, Burnell’s South-Indian Paleography, pp. 104, 111; Fergusson’s Indian Architecture, p. 23; Journ. Bomb. Br. Roy. As. Soc., Vol. XII., p. 315. There is, however, an obvious difference between mere tolerance by a king—which may have been due, to some extent, to motives of policy—and a positive compliment by an ordinary author. And the gist of the argument in the text lies in this difference.

§ Davids’ Buddhism, p. 246—a passage which shows that the expressions used by Mr. Paṇḍit at the place referred to in a previous note are too strong for the actual facts of the case. Cf. also Cunningham’s Arch. Surv. Report, Vol. VII., p. 198; *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 116; Barth’s Religions of India, p. 132.

A.D. Some support to this conclusion might be drawn from the circumstance, which is alluded to on this point by the same authority as that from which we have made the last two extracts quoted above,* namely, Mr. Rhys Davids' *Manual of Buddhism*. That circumstance is the alleged persecution of the Buddhists under the instigation of Kumârila Bhaṭṭa and Śaṅkarācārya.† But this still requires corroboration, and it opens up a question which is too wide to be fully discussed on the present occasion.

Looking back at the various lines of investigation which have now been pointed out, it seems to me that they all run pretty closely towards the conclusion that our drama belongs to somewhere about the early part of the eighth century A.D. I am not aware of anything in the evidence, external or internal, bearing upon this subject, with which that conclusion stands in conflict. And this being so, I think, we may accept that conclusion, always remembering, of course, that the reasons by which it is supported are not such as to silence all possible suspicion.

One interesting question relating to our drama arises upon the stanza प्रारभ्यते, &c., which occurs at p. 97 *infra*, and which is also to be found in the Nīṭisataka of Bhartrihari.‡ The next stanza after that, beginning with किंशेषस्य, is also to be found in some copies of Bhartrihari's Satakas.§ As, however,

* See p. 246.

† I must state, however, notwithstanding what is said, for instance, by Mr. Beal (Fa-Hian, p. 137) or by M. Barth (p. 135-6), that I have myself no faith in the traditions about these persecutions. As to Śaṅkarācārya's supposed share in them, I expressed this opinion as far back as 1876, see *Indian Antiquary*, Vol. V., p. 290. And as we learn from that great philosopher's works that, in his time, there was no universal sovereign, no Śārvabhaumarāja in India (see Bhāṣya on Vedānta Sūtras, Bibl. Ind. ed., p. 314); it becomes certainly still more doubtful than it is on the other evidence, whether any such persecution as is alleged ever took place. Cf. on this point Barth's *Religions of India*, pp. 134-6. The date at which Śaṅkarācārya flourished is of so much importance on this question, as on other questions also, and the remarks which have been recently made upon it are of such a nature, that I cannot resist the temptation of saying something on it here; especially as the conclusion to be derived from the new evidence I have to bring forward seems to have a special bearing on the question alluded to in the text. I have accordingly added an appendix on this subject at the end of this Introduction.

‡ See our Bhartrihari, p. 7 (Nīṭisataka).

§ Ibid, p. 31 (Nīṭi).

the genuineness of this latter as forming a part of Bhartṛihari's work may be fairly doubted,* it is not necessary to discuss the question except as it is raised by the first stanza. Now, in the first place, it is remarkable that that stanza is quoted in the *Daśarûpâvaloka* nominally as from the *Bhārtṛihariśataka*, but in reality in the form which is plainly more appropriate to its context in the *Mudrārākshasa*.† In the *Bhārtṛihariśataka* the words *स्वमित्र* in the last line must be impossible to understand. In the *Mudrārākshasa* they are perfectly intelligible, and actually occur in four of our MSS. The probability seems to be, that the author of the *Daśarûpâvaloka* quoted the stanza from memory,‡ and in doing so, quoted the reading of his copy of the *Mudrārākshasa*, wrongly attributing it to the *Bhārtṛihariśataka*. Upon the question which arises with reference to these identical stanzas occurring in different and independent works, I have nothing to add to the remarks which I have elsewhere made, and which are already in print.§ In the particular case which we have here to deal with, I can see no alternative other than the theory of plagiarism on the one hand, and what may be called the *Subhâshita* theory on the other. The former is not a probable one, especially in such a case as this.|| The latter, therefore, is the only one that we can adopt.

The names of the various peoples mentioned in the *Mudrārākshasa* deserve a few words in this Introduction. Those names are as follows:—Śaka, Yavana, Kirāta, Kāmboja, Pārasika, Bahlika, (which all occur in the second Act), Khaśa, Magadha, Gāndhāra, Chīna, Hūna, Kaulūta, (which occur in the fifth Act), and Mlechchha, on which some remarks have already

* See Preface to Bhartṛihari, p. xx.

† See p. 62.

‡ Cf. on

this the observations in West and Bühler's *Digest of Hindu Law*, p. 528 (2nd ed.); Mr. Mandlik (*Hindu Law*, pp. 368, 389) disputes the suggestion there made about Mitra Miśra quoting from memory as being without "authority." The suggestion seems to me, however, to be a very probable one as a general observation. Cf. J. B. B. R. A. S., Vol. X., p. 370; and Eggeling's *Gaṇapatnamahodadhi*, pp. 33, 182, where the quotations from the *Kirāta* and the *Veṇiśamhāra* were probably made from memory. § See our

Bhartṛihari Preface, p. 21, and the Tractate on the *Bāmāyana* there referred to.

|| See Hall's *Vāsavadattā* Preface, p. 15.

been made.* It is unnecessary, in this place, to go into any elaborate examination of all that has been said with respect to these various names. I will indicate only in a general way what these names are commonly understood to signify, and give references in the notes to the principal sources of information. The Śakas appear to have been a tribe inhabiting the countries on the north-west frontier of India—"between the Indus and the sea." They are spoken of by the classical writers under the name Sacæ, and have been thought generally to be identical with the Scythians.† They give their name to the royal dynasty from which the Marāṭhī word Śaka, meaning era, is derived. This particular signification of the word is based upon an error,‡ but the era current in this part of the country, and known as the Śaka era, which commences with 78 A.D., is so called from the "Śaka kings."§ The Yavanas have not been very satisfactorily identified. The questions which arise regarding the various references to them were elaborately discussed by Dr. Rājendralâl Mitra some years ago.||

* See also as to Mlechchhas, J. B. B. R. A. S., Vol. VII., p. 114, and extra number for 1877, p. lxxxii.; Max Müller, *India: What it can teach us*, pp. 282-299; Cunningham's *Arch. Surv. Report*, Vol. II., p. 70; Burgess's *Arch. Surv. Report*, Vol. II., p. 26; *Brihatsamhitâ*, Chap. XVI., st. 35, (where they are described as dwellers in caves, &c.) Professor Kern renders the word by "barbarians," at J. R. A. S., (N. S.), Vol. V., p. 235.

† See *inter alia*. Prinsep's *Essays*, by Thomas, Vol. I., p. 125; *Indian Antiquary*, Vol. IV., pp. 166, 167, 244; Vol. VI., p. 337; J. R. A. S., (N. S.), Vol. V., p. 59; Burgess's *Arch. Surv. Report*, Vol. II., p. 26; Vol. III., pp. 55; Vol. IV., pp. 97, 101, 104, 114; J. R. A. S., Vol. XVI., p. 247.

‡ See J. B. B. R. A. S., Vol. X., p. xliii.; Mr. Fergusson (*Śaka and other eras*, p. 9; *Indian Architecture*, p. 27), thinks that Kanishka founded this era; other scholars have attributed the foundation to Nahapâna; see Professor Bhāṇḍârkar's paper in the *Transactions of the Orientalists' Congress in London*, p. 318. The legend about Śālivāhaṇa, however, prevails in the Punjab, see *Indian Antiquary*, Vol. XI., p. 289, and also, apparently in Java; Fergusson's *Indian Architecture*, p. 640.

§ See *Indian Antiquary*, Vol. III., p. 305; see also J. B. B. R. A. S., Vol. VIII., p. 281; Cunningham's *Arch. Surv. Reports*, Vol. XII., p. 130; Fergusson's *Śaka and other eras*, pp. 7, 10, *Brihatsamhitâ*, Chap. VIII., st. 20-21; Max Müller, *India: What it can teach us*, pp. 282, 292, 297, 301.

|| See J. A. S. B., Vol. XLIII., and contra *Indian Antiquary*, Vol. IV., pp. 170, 244; see also *Indian Antiquary*, Vol. V., p. 275; Vol. X., p. 197, (where it seems to be stated that a people dwelling near Siam are called by this name in Hionen-

The name seems to have been applied at various times, to various tribes. Professor Wilson thinks that the Yavanas of Malayaketu's army may have been Greeks. The Yavanas, however, are also mentioned in the *Mudrârâkshasa*,* as having formed part of the invading army which followed Chandragupta and Chanakya to Pâtaliputra. But I do not find, that in the classical accounts of the invasion which are collected by Professor Wilson,† any mention is made of Greek soldiers. Yet such mention might fairly be expected, if the Yavanas of the *Mudrârâkshasa* were really identical with the Greeks. The Yavanas referred to in our play were probably some of the frontier tribes inhabiting Afghanistan and neighbouring districts. The Kirâtas are another of these savage tribes, which are stated by Mr. A. Barooah to have been inhabitants of the hilly tracts just below the Himâlaya, near Kumaon and Nepâl. In the great duel which forms the subject of the *Kirâtârjuniya*, and which took place, be it remembered, on the heights of the Himâlaya, Arjuna's opponent was a Kirâta, from whom the great epic takes its name.‡ The Kâambojas§ and the Pârasikas are both mentioned under those names in Kâlidâsa's *Raghuvamśa* as tribes inhabiting the outlying districts on the north-western frontier. The Pârasikas are doubtless the people inhabiting Persia and the adjoining regions. Horses from their country are also mentioned under the name *Vanâyudeśya* in the *Raghuvamśa*.|| The Bâhlîkas are easily identified as the dwellers in the district of Bactria or Balkh,¶ where a Buddhist Vihâra has been discovered.**

Tsang), Vol. VI., p. 114; and J. R. A. S. (N. S.) Vol. IV., p. 442 Burgess's Arch. Surv. Report, Vol. IV., pp. 34-38, 90-5, 114; Fergusson's Indian Architecture, p. 142, note. * P. 86 *infra*. † Hindu Theatre, Vol. II., p. 147. Chan-

dragupta, indeed, appears to have been hostile to the Greeks, see J. B. B. R. A. S., Vol. III., pp. 153-154; Vol. XV., pp. 274-5; see, too, Cunningham's *Bhilsa Topes*, p. 87, and authorities there cited. ‡ See further *Indian Antiquary*,

Vol. III., pp. 178-9; Vol. VI., pp. 133, 349 n; Vol. X., p. 321. § See *Raghu*, Canto IV., st. 60-69. For the Kâambojas, see also *Indian Antiquary*, Vol. IV., p. 244, Vol. V., p. 275; Vol. X., p. 272; they and Yavanas are described as कृत in the *Gaṇaratnamahodadhi*, p. 157, (Eggeling's ed.) || *Raghu*, Canto V. st. 73. See further on this and other names *Vāsavadattâ* Hall's Preface, p. 32; Aufrecht's *Halâyudha*, p. 47. ¶ See *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 114.

** J. R. A. S., (N. S.), Vol. IX., p. 169; and Vol. XVII., (O. S.), p. 112.

So much for the invading army of Chandragupta, which in the classical accounts is described as containing vagabonds,* and robbers, and banditti. This, doubtless, may be an exaggeration, as Professor Wilson was inclined to suppose. But it seems probable from the *habitat* of the peoples mentioned, if we have correctly fixed it, that they were outlying uncivilized peoples, whom Chandragupta and Chāṇakya formed into an army for the purposes of helping in their work of revenge.

The elements stated to constitute the army which followed Malayaketu and Rākshasa are of the same description. The Khasās appear to be identical with the tribes still dwelling in the Khasia† and Garo Hills in the north-eastern parts of Bengal. The real name of the tribe seems to be Khasa, and so our text ought to have read it, following the MSS. A. and P.‡ The next name is Magadha. If our text is on this point correct, and all our MSS. read the name as Magadha, the reference is probably to the discontented inhabitants of Magadha, who still followed Rākshasa, repudiating all connexion with Chandragupta as a usurper. I own, however, that I have a suspicion, though it is nothing more, that Magadha is not the correct reading, but that it should be Magara. If our identification of the Kshasās is right, this rectification is strongly suggested by the fact that the Magara tribe inhabits the Himālayan tracts near Kumaon in the neighbourhood of the Kshasās.§ According to Mr. Carleylle, the Goorkhas of Nepāl originally belonged to the twin tribes, Magaras and Kshasās. It must be admitted, however, that the emendation here is a mere suggestion, which cannot be accepted at present in the face of the

* Hindu Theatre, Vol. II., pp. 133, 149. An explanation of this statement in the classical writers is suggested by General Cunningham in his *Bhilsa Topes*, p. 89.

† Barroah's Dictionary, Vol. III., p. 44; see, too, *Bhilsa Topes*, p. 94; and *Brihatsamhitā*, Chap. LXIX., st. 26; and J. A. S. B., Vol. XVI., p. 1237, (Mr. Brian Hodgson's paper).

‡ See further as to the Khasās, *Indian Antiquary*, Vol. X., p. 386; and J. B. B. R. A. S., Vol. III., p. 156; and as to some of their customs, *Indian Antiquary*, Vol. VII., pp. 164, 205.

§ Cunningham's Arch. Surv. Report, Vol. XII., pp. 126-30; Vol. III., p. 116; see also *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 337; and cf. Fergusson's *Indian Architecture*, p. 301.

evidence of our MSS. of the Mudrârâkshasa. • I may add, that the language of the Magaras has formed the subject of an essay by Mr. Beames in the Journal of the •Royal Asiatic Society.* The Gândhâras who come next are undoubtedly the people settled about the modern Peshâwar.† That part of the country is referred to in the Chhândogya Upanishad,‡ and it is well known that many Buddhistical remains of ancient days have been found at Ali Masjid and other places on the borders of Afghanistan.§ The Chînas are the next people who claim attention. Mr. Barooah identifies with the Chinese the Chînas mentioned in the Mahâbhârata. The Chînas of our text are probably not to be distinguished from the Chînas mentioned in the great epic. But Professor Max Müller doubts whether in the Mahâbhârata the name Chînas really does stand for the Chinese.|| However, whether they are to be identified with the Chinese or not, they would seem to belong to somewhere about the north-eastern quarter of India, whether on this side of the Himâlaya mountain or the further side. The Hûnas come next, and these are probably to be identified with the White Huns,¶ whose inroads into India are said to have occurred in the fifth and sixth centuries A.D. They are mentioned in Kâlidâsa,

* Journ. R. A. S., (N. S.), Vol. IV. † See *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 22; Cunningham's *Geography*, pp. 15, 47, *et seq*; Elliott's *Bibliographical Index*, Part I., p. 30; J. R. A. S., Vol. XVII., p. 114-5. ‡ See p. 459 (*Bibl. Ind. ed.*); see also Max Müller's *India: What it can teach us*, p. 106; Beal's *Fa-Hian*, p. 30; *Indian Antiquary*, Vol. I., p. 21; Fergusson's *Indian Architecture*, pp. 59, 72.

§ See *inter alia* Fergusson's *Indian Architecture*, p. 169, *et seq*; *Indian Antiquary* Vol. VIII., p. 227; J. R. A. S., (N. S.), Vol. XIII., p. 183; Vol. XIV. p. 319. One of the famous edicts of Aśoka is in those parts, which formed, according to those edicts themselves, the western limit of Aśoka's kingdom, see *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 275; cf. also Elliott's *Index*, Part I., p. 102.

|| Barooah's *Dictionary*, Vol. III., p. 114; see, too, Weber's *History of Indian Literature*, p. 243; Yule's *Cathay*, Vol. I., p. xxxiv.; and Kern's *Brihatsamhitâ* in J. R. A. S., (N. S.), Vol. V., p. 73 (st. 61); and contra Max Müller *India: What it can teach us*, p. 131; चीनशुक, is mentioned *inter alia* by Kâlidâsa and Dandin.

¶ See as to the Hûnas, Raghu IV., 68; J. R. A. S., Vol. II., p. 283; Vol. V., (N. S.), p. 73; Cunningham's *Ancient Geography of India*, p. 7; Fergusson's *Śaka* and other Eras, p. 21; and *Indian Architecture*, pp. 39, 726, and note at p. xx. *supra*. As to their early history, see J. R. A. S., (N. S.), Vol. X., p. 285.

and an expedition against them is stated in the Harshacharita* to have been entrusted to Râjyavardhana, the elder brother of Harshavardhana, by his father who is himself also described as दूषहरिणकेसरी.

Kaulûta appears in our play as the description of one of the confederates of Malayaketu. Professor Wilson says that the part of the country called Kulûta is not known. Since his time, however, some evidence on the subject has become accessible. Kulûta is alluded to in the Kâdambari,† and in Varâhamihira,‡ and is mentioned by Hiouen-Tsang, apparently, as lying on the way from Jalandar to Mathurâ and Thâṇeśvar.§ The modern name of the district is, according to Mr. Barooah, Kulu,|| and its precise position is indicated in the map which forms the frontispiece to General Cunningham's Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol. I. Malaya, if our reading here is correct, is the only southern locality alluded to in our play. It is near the southernmost extremity of the Western Ghâts.¶ Kâśmîr is the province which still goes under the same name, and Saindhava, doubtless, means belonging to Sindh,** as Professor Wilson has pointed out. A review of all these names shows, that except the name Malaya, they one and all belong to the northern parts, and most to the northern frontier, of India.

There is just one other point, touching the general character of our play, on which a few words might fairly be said in this Introduction. It is plain that the sympathy of the reader is expected for Châṇakya and his party, while it is equally plain that the policy of Châṇakya is not remarkable for high morality. From the most ordinary deception and personation, up to forgery

* P. 116. † See p. 101. ‡ Chap XIV., st. 29-11; J. B. A. S., Vol. XVII., p. 119; § Cunningham's Geography of Ancient India, pp. 142-564; and Arch. Surv. Report, Vol. XIV., p. 129; see also *Indian Antiquary*, Vol. VI., p. 339; J. A. S. B., Vol. XVII., p. 23. || See Dictionary, Vol. III., p. 41-56.

¶ See Raghu, Canto IV., st. 51; Canto V., st. 64. ** See Cunningham's Geography, p. 6; with regard to most of the names discussed, the following may also be consulted. Aśoka's Edicts, *Bṛihatsamhitâ*, Chaps. 9 to 11, 14, 16 to 18, and 32; Manu, Chap. X., st. 44; Cunningham's Ancient Geography, *Harshacharita*, p. 43; Patanjali's *Mahâbhâshya*, IV., l. 4, pp. 60-5, (Banâras Ed.) Wilson's *Vishnu Purâṇa*, cited in our *Anugitâ*, p. 222; *Kathâsaritsâgara Taranga* 19, and Muir's *Sanskrit Texts*, Vol. I., p. 480, *et seq.*

and murder, every device is resorted to that could be of service in the achievement of the end which Châṇakya had determined for himself. On the other side, too, there is no lack of highly objectionable and immoral proceedings. It must be admitted that this indicates a very low state of public morality, and the formal works on politics which exist certainly do not disclose anything better.* With reference to the criticisms which might be, and have been, based on these facts, however, there are one or two circumstances to be taken into account. In the first place, although this is no excuse, it may be said to be an extenuation, that the questionable proceedings referred to are all taken in furtherance of what is in itself a very proper end. Châṇakya's ambition is to make his protégé, Chandragupta, firm upon his throne,† and to bring back Rākshasa to the service of the king who properly represented those old masters of his to whom Rākshasa's loyalty still remained quite firm. If the end could ever be regarded as justifying the means, it might be so regarded in this case. And, secondly, it must not be forgotten, that the games of diplomacy and politics have always been games of more or less doubtful morality. When we hear of one great politician of modern days declaring another to be a great statesman, because, as I believe he expressed it, the latter lied so cleverly, we cannot say that the world has risen to any very perceptibly higher moral plane in the times of Metternich

* Châṇakya is one of our great authorities on all matters of politics. Cf. *inter alia* Kāmandaki's Nītisāra (Bibl. Ind. Ed.), p. 1, and Preface of Dr. R. Mitra, p. 3; Daśakumāracharita, p. 145, (Calc. Ed.), p. 13 (Bombay Sanskrit Class), Panchatantra, Introductory Verses, and Kādambari, p. 109; Chanḍakāśika, p. 3; see further J. R. A. S. (N. S.), Vol. IX., p. 177; J. A. S. B., Vol. XXXIV., p. 23, (where he is represented as tampering with the currency of his time), and Vol. LII., Part I., p. 267. (*Sed quare* as to some of the things there said.)

† In the paper of Mr. Thomas at J. A. S. B., Vol. XXXIV., p. 68, there is a suggestion (and the same suggestion had been made before by General Cunningham) that the Nandas were Buddhists, and Châṇakya was the prime mover in a Brahmanical movement for the expulsion of the Buddhist sovereigns. There is, however, no indication of this view in our play, and it stands in need of further corroboration as a historical theory. The indication which General Cunningham had suggested (J. A. S. B., Vol. X., p. 156), is based on a mistake, which has been pointed out at p. XVI. *supra*.

and Napoleon, than in those of Chāṇakya and Rākshasa. Nor are suppressions of important passages in despatches for the purposes of publication, or wars undertaken on unjustifiable and really selfish pretexts, calculated to convince one, that even in Europe in the nineteenth century the transaction of political affairs has been purged of the taint of immorality, however different, and I may even add, comparatively innocent, may be the outward manifestations of that taint.

A few words only need to be added regarding the commentary published in this volume. The author of it is Dhundhirāja, son of Lakshmaṇa, of the family of Vyāsa. The exordium and the conclusion of his commentary save one the necessity of any toilsome inquiry as to his age. He says that his commentary was written in the year 1635, at the request of one Tryambakādhvarī, who was patronised by the Bhonsle Rājā of Cholanandala and surrounding districts, namely, Śarabhajī, the brother of Śāhājī. The copy of the commentary used by us explains 1635 to be 1635 of the Śalivāhana era. And we are enabled to remove all doubt on that point by the statement, that it was in the time of Śarabhajī Bhonsle that the commentary was written. For this Śarabhajī, the brother of Śāhājī, is doubtless identical with the Sarfojī, the brother of Śāhājī, whom we see mentioned in the genealogical tree of the Marāṭhā dynasty of Tanjore, given by Mr. Sewell in his Sketch of the Dynasties of Southern India. Sarfojī is there stated to have reigned from 1711 to 1729 of the Christian era.* Therefore 1635 may be taken to be equivalent to 1713 A.D. and that is the year in which our commentary was written.

The text of this commentary as printed in the present edition has been taken, as above stated, mainly from the MS. A. The original of that MS. is traced back to a period very near, indeed, to the actual composition of the commentary, and the confidence which our MS. of the commentary claims from that circumstance, is, I think, well deserved. I have, however, also had the help of the copy of the commentary contained in the MS. K., and, so far as it extends, the copy published in the uncom-

* See p. 53.

pleted edition of the *Mudrârâkshasa* commenced to be published in Calcutta about twelve years ago.

Since the above paragraphs were sent to the Press, Professor Peterson has been kind enough to hand over to me the MS. which he procured for me from the Raja's library at Alvar. It bears date Samvat 1912, equivalent to 1856. The only point I need note here is that in the commentary on the last stanza, as this MS. gives it, we read as follows : इत्थमन्नातिगम्भीरशुभोदक-
चाणक्यनयसंविधानेन चन्द्रगुप्तसाच्चिव्यपदलाभपरितुष्टो महामात्यो राक्षसो
यथा दनुजबलोपप्लवाद्दुःखजलनिमग्नां भुवं भगवानादिवराहो दंष्ट्रयोद्धृत्य यथा-
पूर्वं पुनः प्रतिष्ठापितवानेवं भगवदंशभूतत्वेन तदभिन्नश्चन्द्रगुप्तोऽपि म्लेच्छबलो-
पप्लुतायाः पृथिव्या धुरं स्वभुजयोरासज्य धर्मतः परिपालयतादित्याशास्ते
वाराहीमिति. This explains the interpolation noticed at p. iv., at the same time displacing the suggestion there made, that the author of it may be some one other than Dhundhirâja, as the commentary in the Alvar MS. is by that author. I suspect the whole passage to be an addition in the copies of the commentary which contain it, it not occurring either in A or in K.

The commentary is published here in full. I am very strongly of opinion, that where a commentary is a really good one, it is not quite fair to the author of it to give merely a few extracts from it. And the commentary of Dhundhirâja is, I think, sufficiently good to fall within the scope of this principle. As a rule, it does not shun obscure places; it gives very full references to standard works like the *Daśarûpa*, for the various points of dramaturgic criticism which it contains; and, on occasion, points out various readings also, as already mentioned. It also gives a short introductory sketch of the previous events, a knowledge of which is necessary for understanding the course of the story as contained in the play itself.* If our commentary is not quite so copious and learned as the Commentaries of Mallinâth or Jagaddhara, it still follows them, I think, at no very great distance.

* This is translated into English in the *Hindu Theatre*, Vol. II., pp. 141-7. Professor Wilson would appear to have seen only the portion translated by him, as he does not indicate anywhere that it was only introductory to the commentary of Dhundhirâja. At pp. 143, 147, however, of his translation, there are passages which clearly show the character of the piece he had before him.

In conclusion, I am sorry that the correction of the proofs has not been quite as well done as I could have wished. For a very considerable portion of the time during which this volume has been going through the press, I have had on hand, in addition to my ordinary engagements, the special work of the Education Commission, which necessitated for some time my absence from Bombay, and involved considerable and distracting labour even when I was not absent. To other circumstances which contributed to the same result, it is not needful to refer here.

One word, however, may, perhaps, be properly added in explanation of the great delay which has occurred in giving this volume to the public, especially as that explanation may also account for some other shortcomings of this volume, of which I am myself conscious. I actually commenced preparations for this work as far back as 1875, when it was also officially announced as being "in preparation." After some progress had been made, however, I was informed in reply to my inquiries, that the Education Department would not be, then and for some time longer, in a position to undertake the publication. I, therefore, laid the whole thing aside, and undertook to prepare a volume for Professor Max Müller's Series of Sacred Books of the East, having just about that time received the kind invitation of that distinguished scholar for co-operation. And it was not till some time after my volume in that series was published, that I was told that the information on which I had acted in 1877 was based on a misunderstanding, and was asked to resume my labours on the *Mudrârâkshasa*. This occurred in May 1882, and I resumed in the June following, the work which had been entirely cast aside early in 1877.

APPENDIX.

[*Note*.—This Appendix, originally written for this volume, was first printed for the *Indian Antiquary*, and is now reprinted here, with very little change.]

THE DATE OF ŚAṆKARĀCHĀRYA.

In the very interesting and valuable appendix on the chronology of ancient and mediæval Sanskrit Literature, which Professor Max Müller has added to his recent lectures on *India: What it can teach us*? that learned scholar has said that we are now in possession of the date of the birth of the great philosopher, Śaṅkarāchārya.¹ On looking into the authority to which he refers for this information, we find that it is derived from a stanza in a work, the age and author of which are not specified, and the credibility of which, therefore, as a historical or chronological authority, it is not easy to determine.² It does appear, however, from what is said about the work by Mr. K. B. Phāṭak, who introduces it to public notice, that it must have been written some considerable time after the age in which Madhvāchārya flourished—that is to say, some considerable time after the middle of the twelfth century A.D.³ Now the date of Śaṅkarāchārya, mentioned in this stanza, being 788 A.D., I own that I am not at all prepared to accept the testimony of a work belonging, at the earliest, to about the end of the twelfth century, as anything like conclusive⁴ on the point. We have no means of finding out, or of forming an opinion upon, the value of the materials from which the date was ascertained. And three hundred and fifty years is too long an interval to permit us to dispense with an examination of those materials.

¹ Vide pp. 354-360.

² See *Indian Antiquary*, vol. XI, p. 174.

³ See Yajñēśvara Śāstri's *Āryavidyāsudhākara*, p. 226; Gōpālāchārya Karhādikar's *Bhāgavatabhāṣana*, p. 3; and Conf. Barth's *Religions of India*, p. 195; Burnell's *South Indian Palæography*, p. 42.

⁴ It is due to Mr. Phāṭak to state that he does not put forward on behalf of the stanza in question any claim so high as Professor Max Müller seems to have done.

In a note on Mr. Phâtak's essay which appeared in the *Indian Antiquary*,⁵ from the pen of its editor, it was pointed out that the date yielded by the stanza in question had already been mentioned by Prof. Tiele in his *History of Ancient Religions*, published in 1877. The editor, apparently, was not aware of the source from which Professor Tiele had derived his information. But in a note to my translation of the *Bhagavadgîtâ* in Prof. Max Müller's series of *Sacred Books of the East*,⁶ I had suggested it as probable that the source was the *Āryavidyâsudhâkara* of the late lamented Yajñêśvara Śâstrî. The words of the stanza quoted by that venerable scholar⁷—whose recent death is an almost irreparable loss to us all—coincide very nearly with the words of the stanza as published by Mr. Phâtak. They are not, however, quoted by Yajñêśvara Śâstrî as from any particular author, but as what is said by the *संप्रदायविदः*—those conversant with tradition. This does not by any means enhance the weight due to the stanza as a historical authority. Yajñêśvara Śâstrî also quotes another stanza from Bhaṭṭa Nīlakanṭha's *Śaṅkaranandârasaurabha* which gives the same date; but I am unable to say whether that work was sufficiently near in time to Śaṅkarâchârya to be worthy of acceptance as an authority of much weight.

Now, these stanzas may, perhaps, be provisionally accepted as useful evidence, in default of all other; but even thus they must be received with caution, until we are in possession of their credentials, and then their value must be judged of from the character of such credentials. The necessity of caution is illustrated by the history of this very question of the age of Śaṅkarâchârya. In the *Indian Antiquary*, vol. VII., p. 282, we have an extract from the *Kêralôtpatti*⁸ which yields 400 A.D., as the year of Śaṅkara's birth. It also states that Śaṅkara died when he was 38 years of age, while Mr. Phâtak's stanzas state his age to have been then only 32, and on this circumstance is based a story which is recorded in Mâdhava's *Śaṅkaravijaya*.⁹ Which of these

⁵ See vol. XI, p. 263.

⁶ See p. 27. M. Barth refers to Weber's *Indische Studien*, vol. XIV., p. 373, but the date there given is avowedly taken from the *Āryavidyâsudhâkara*.

⁷ P. 226.

⁸ For an estimate of the *Kêralôtpatti* see Mr. Sewell's *Sketch of the Dynasties of Southern India*, p. 57.

⁹ See canto vii, stanza 55. Conf. *Ānandagiri*, pp. 232-3. The editor of the *Indian Antiquary*, in the note above cited (vol. XI., p. 263), suggests that 32 years may

two statements are we to accept? On what historical grounds is the testimony of such a work as the *Kēraḷōṭpatti* to be rejected in favour of such stanzas as we have referred to? I will not dwell on other traditions, or even on those, and they are not few, which bear upon the date of Śaṅkarāchārya.¹⁰ But I shall now proceed to show some specific grounds for rejecting the evidence of the stanza relied on by Prof. Max Müller.

And, first, in the *Bhāṣhya* of Śaṅkarāchārya on *Vēdānta Sūtra* II, 1, 17, we read as follows:—(I omit the portions which are not material for our present purpose) नहि देवदत्तः सुघ्ने संनिधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे संनिधीयते युगपदनेकत्र वृत्तावननेकत्र संगदेव दत्तयज्ञदत्तयोरिव सुघ्नापाटलिपुत्रनिवासिनोः which may be thus freely rendered into English: "For Dēvadatta cannot be at Srughna, and on the same day at Pāṭaliputra, because for simultaneous existence in more than one place, the things themselves must be more than one, as Dēvadatta and Yajñadatta residing at Srughna and Pāṭaliputra."

Now it seems safe to infer from this passage, that both Srughna and Pāṭaliputra must have been in existence at the time when it was written. The gist of the argument is plainly in the distance of the two places named being such that a man who is in one of them on one day cannot on the same day be also in the other. And such a distance could not be predicated of any two places like these, unless both of them were real existing places at the time.¹¹ Now

have been the duration of Śaṅkara's active life. And Prof. Max Müller suggests that he was in his 32nd year when he became a *Sannyāsi*. These are very fair suggestions for a historical interpretation of the story. But the story itself is plainly that Śaṅkara's whole natural life extended to only 32 years, 16 of which he got specially by Vyāsa's favour. See Mādhava, *loc. cit.*

¹⁰ See *inter alia* Barth's *Religions of India*, p. 89 note, and see also the *Kavi-charitra*, pp. 6 and 7. One of the dates there given (p. 6) is stated to have been deduced by the late Dr. Bhāu Dāji from a stanza like those referred to but not at all so explicit.

¹¹ See also *Sārīraka Bhāṣhya* (*Bibl. Ind.* ed.) p. 1093, where Srughna, Pāṭaliputra, and Mathurā are mentioned together. This lends some support to the argument in the text. It may, of course, be suggested (*Conf. Ind. Ant.* vol. IV, p. 245) that these may have been merely conventional examples, as Srughna, Mathurā, and Pāṭaliputra are all referred to in various places in Patañjali's *Mahābhāṣhya*, for instance, and at least once in a similar context. *Conf. Mahābhāṣhya*, as quoted by Professor Weber, *Ind. Ant.*, vol. VI, p. 353. But in the first place, the example as given by Śaṅkara, is adapted to the requirements of his particular argument, not merely repeated *verbatim* from Patañjali; secondly, the examples in Patañjali belong to a period when Pāṭaliputra was still in existence (*conf. as to this* Professor Bhāṇḍārkar's view in *Indian Antiquary*, vol. I, p. 311),

the evidence has been indicated above, which shows that Pātaliputra was destroyed by a river inundation about the middle of the 8th century A.D.¹² If that evidence can be accepted, it follows that the author of the passage above set out must have flourished before 756 A.D., and if so, it further follows that he cannot have been born in 788 A.D., as we are told in the stanzas above alluded to.

But the evidence available on the date of Śaṅkarācārya does not rest here. In the *Bhāṣya* on the same *sūtra* we read:—(I again drop the portions not material to this inquiry.)

सतोर्हि द्वयोः संबन्धः संभवति न सदसत्तोरसतोर्वा । अभावस्यच निरुपाख्य-
त्वात्प्रागुक्तैरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा
दृष्टा नाभावस्य । नहि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णवर्मणोभिषेकादित्येवंजाती-
यकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यति इति
षा विशेष्यते¹³ ॥

This may be thus rendered:—“For there can be a relation predicated between two real things, not between two unreal things, or between one real and one unreal thing. And non-entity being an unreal thing, a limit such as is indicated in the words, ‘before creation,’ cannot with propriety be stated regarding it. For, in prac-

while after 756 A.D., according to the evidence referred to, the illustration, even if a conventional one, would have ceased to illustrate anything in such an argument as Śaṅkara’s, and therefore would scarcely have been employed in the context we have here.

¹² See Cunningham’s *Arch. Surv. Report*, vol. VIII, pp. xiii, 20ff.; vol. XI, p. 154ff.; *J. R. A. S.*, vol. VI, p. 459; *J. A. S. B.* vol. XVII, p. 35. But see, too, *Indian Antiquary*, vol. XI, p. 19, where the original passage is differently rendered. The discrepancy is vital on this point, but though the paper in the *Antiquary* professes generally to be a reprint of that in the *Journal of the Asiatic Society of Bengal*, no explanation is given of this discrepancy. It is to be hoped that this matter will be cleared up before long by experts. For the view opposed to that stated in the text, reference may also be made to Dowson and Elliot’s *Hist.*, vol. I, p. 56, and—for what it is worth—to Eggeling’s *Ganaratnamahāśadhi*, Part I, pp. 7, 39. As to Sruḡṇa, see Cunningham’s *Arch. Surv. Report*, vol. I, p. 162; vol. II, p. 226; his *Ancient Geography*, pp. 345, 452, and the map appended thereto; and *Bārhat Stūpa*, pp. 3, and 15. From the first of the passages cited, it would appear that even in Hiuen-Tsiang’s time Sruḡṇa was in ruins, though the foundations were still solid. As to Mathurā, mentioned in the passage referred to in the note, see Beal’s *Fa-hian*, p. 53; Cunningham’s *Geography*, p. 373; *J. R. A. S.* vol. XVII, p. 120. [For Sruḡṇa, see also Pāṇini, I, 3, 25; II, 1, 24, 3 ch.; IV, 3, 25 and 86; Varāha Mihira, *Br̥h. Saṃh.* XVI, 21; Hall’s *Vāsavadattā*, Int. p. 51; and Beal’s *Buddh. Records of the West. World*, vol. I, p. 186.—Ed. I. A.]

¹³ P. 53 (*Bibl. Ind.*, ed.)

tical life, we see limits of real things, such as fields and houses, not of non-entity. Thus we cannot predicate of that unreal thing—a son of a barren woman—that he was, is, or will be king, with such a limit as this—viz. a son of a barren woman was king before the coronation of Pūrṇavarmā.”

It is not necessary for our purpose to further explain Śaṅkara's argument. It is enough to say that the parallel he draws is between two propositions, which may be thus conveniently expressed—(a) before Pūrṇavarmā's coronation, a son of a barren woman was king; and (b) before creation, non-entity was in existence.

Now in this passage, it seems impossible to avoid the inference, that Pūrṇavarmā here is not an ordinary Dēvadatta or Caius, but a real personage, and a king. And if we go through the various lists of kings with names ending in Varmā, which we have from still extant records¹⁴—through the long lists of the Kadambas of Vanavāsi, the Pallavas of Veṅṅipura, the Chandēls of Mahōba, the Maukharis of Magadha, the Utpalas of Kāśmīr, and other kings of such names in other dynasties, all aggregating upwards of sixty persons, we find the name Pūrṇavarmā only twice. Of these one Pūrṇavarmā is met with in two inscriptions at Java. The discoverer of the inscriptions suggests, that this Pūrṇavarmā must be either identical with the other Pūrṇavarmā, or must have been so named after him.¹⁵ But however that may be, I think that this

¹⁴ See *Ind. Ant.* vol. III, p. 152; vol. X, p. 240; vol. XII, p. 163; vol. II, p. 34; vol. XI, p. 322, Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. V, p. 448; Prinsep's *U. T.* (Thomas, ed.), vol. II, p. 245; Cunningham's *Arch. Surv. Reports*, vol. XV, pp. 164-6; see, too, Sewell's *S. Indian Dynasties*, p. 43; Max Müller's *India: What it can teach us*, p. 288n; *Ind. Ant.*, vol. XII, p. 113; Prinsep's *U. T.*, pp. 251, 269; *J. A. S. B.*, vol. XXXII, pp. 104, 156; vol. XLVII, p. 75; vol. XLVIII, p. 283; Burgess's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 100 (citing *Ind. Ant.* vol. VI, p. 149); Burnell, *South Indian Palæography* (2nd ed.), pp. 86, 53n; Sewell, *Lists of Antiquities of Madras*, pp. 7, 13, 15, 27; *J. R. A. S.* vol. XX, p. 452; *J. B. B. R. A. S.* vol. I, p. 263. Some of the references here given, contain the same lists of princes, but it has been thought desirable, on such a point as this, to give all the references accessible, except where only single kings are named.

¹⁵ *Ind. Ant.*, vol. IV, pp. 356-7; Dr. Burnell's *South Indian Palæography*, p. 101, derives the name of the Javanese Pūrṇavarmā from the Pallava kings. I do not, however, understand him to contend that the Javanese was identical with any Pallava of that name, but only that the name ending in Varmā was an imitation of the names of the kings by whose subjects Java was colonised. See on this subject, Dr. Fergusson's view, which is somewhat different, at *Indian and East. Architecture*, pp. 81, 103.

Javanese Pūrṇavarmā is not in the least likely to have been alluded to by Śaṅkarācārya. There is, then, only one Pūrṇavarmā to whom we can apply the allusion under consideration, and this is the king of that name mentioned by Hiuen-Tsiang.¹⁶ He was a king of Western Magadha, and as we learn from Mādhavācārya's book that Śaṅkara was at Banāras just before and immediately after he actually wrote his *Bhāṣya*,—having merely retired to the quiet of Badarī to write it out,¹⁷—we thus obtain a probable explanation of this reference to Pūrṇavarmā, which supports the identification suggested. It is true that the *Śaṅkaradiḡvijaya* which has been fathered upon Ānandagiri, seems to speak of the *Bhāṣya* as having been written by Śaṅkara before he left the south.¹⁸ But the departure from the south there spoken of is the departure on his great intellectual campaign, while Mādhava, in the passage referred to, speaks of a visit to Banāras before that campaign was commenced or thought of. The account given by the pseudo-Ānandagiri,¹⁹ therefore, is not necessarily inconsistent with that of Mādhava. M. Barth, too, in his recent work on *Indian Religions*, seems to be disposed to hold that Śaṅkara wrote his *Bhāṣya* in the south,²⁰ but he adduces no specific reasons for his opinion. And on such a point as this, I am quite content to follow the guidance of Mādhava's book, more especially because of two corroborative circumstances. In the first place, Banāras has always held the position of the centre of religious and literary activity in this country, from the time of Buddha²¹ down to our own day. And, secondly, while Śaṅkara's works contain, so far as I have looked into them, no allusions suggestive of associations with men or things of the south, the passages above cited refer to places to the north of the Vindhya.²² These circumstances, though not, perhaps, of much weight in themselves, are of some use as corroborating the statement of Mādhava, which is in itself entirely free from any taint of improbability.²³

¹⁶ Cunningham, *Arch. Surv. Report*, vol. I, p. 7; vol. III, p. 135.

¹⁷ Canto VI, st. 56.

¹⁸ P. 19.

¹⁹ *Ind. Ant.* vol. VI, p. 287.

²⁰ P. 124.

²¹ See Cunningham's *Ancient Geography*, p. 437; *Journal Ceylon Asiatic Society* (1845), p. 23; and *Conf. J. A. S. Beng.*, vol. XXXIV, p. 1; Max Müller's *Chips*, vol. I, p. 215.

²² See also *Bhāṣya* on *Bṛihadāraṇyaka Upaniṣad*, pp. 719, 901, among other passages.

²³ *Conf. Ind. Ant.*, vol. VII, p. 286n.

Thus far, therefore, we have reached the conclusion, that Śaṅkarāchārya's *Bhāṣhya* was written *after the coronation* of Pūrṇavarmā, who was a king of the province where the *Bhāṣhya* was projected and first published. Can we fairly draw any further conclusion from the materials before us? Without blinking the fact that we are now getting upon somewhat debateable ground, for myself I think we can conclude, on the materials before us, that Śaṅkarāchārya and Pūrṇavarmā were contemporaries, that at least the first chapter of the *Bhāṣhya* was written *before Pūrṇavarmā's death*.

Firstly, I should deduce that conclusion from the mere mention of Pūrṇavarmā itself; there being no reason why a king who had ceased to reign should be preferred to one who was actually reigning. Secondly, for the purposes of such an illustration as that which Śaṅkara gives, there was a positive reason for naming a living king as the least likely to be regarded as निरुपाख्य, or unreal, among a people deficient in the historic sense. And, thirdly, there was a strong reason why Pūrṇavarmā should not have been specially selected for such an illustration, if he was not a contemporary reigning sovereign, because whereas Śaṅkarāchārya was a Brāhmaṇa, and intellectually an opponent of Buddhism,²² all we know of Pūrṇavarmā is that he signalized himself by an act of very pronounced and unmistakeable activity²³ in support of a most important Buddhist institution, namely, the celebrated Bôdhi Tree of Buddha Gayā—and this, be it remembered, after an attempt had been made by a contemporary Brahmanical king to destroy it.²⁴ It seems to me that the probabilities are all against a Brahmanical writer alluding by preference, even for purposes of mere illustration, to such a Buddhistic king, unless there was some connection of some sort between them. Such a connection we find, I think, if we assume that the Buddhist king was the sovereign reigning at the time when the Brahmanical writer flourished, and

²² See *Sārīraka Bhāṣhya*, p. 581, a passage which (as also *Bṛihadāranyaka Upanishad*, p. 404), should be added to those referred to in the note *Ind. Ant.*, vol. V, p. 289.

²³ Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 80; see, too, Dr. Rājendralāl Mitra's *Buddha Gayā*, pp. 97, 99, 240. Dr. Rājendralāl's dates agree with those originally suggested by General Cunningham.

²⁴ The Brahmanical king is not named, but referred to merely as the Gauda king, in the *Harshacharita*, p. 54; Hiuen-Tsiang calls him Śaśāṅka. In his *Introduction to the Kādambarī* (p. 73), Professor Peterson identifies him with Śāhasāṅka, *sed quare*. As to Śāhasāṅka, see *inter alia*, Hall's *Vaṇavaddatā*, p. 18.

in the province where he lived. And if this argument is correct, it follows that Śaṅkarāchārya flourished in the reign of king Pūrṇavarmā of Magadha.

Now Hiuen-Tsiang's visit to this country extended from 629 to 645 A.D., of which he spent two years, 637-638, in Magadha²⁷ where Pūrṇavarmā reigned, and where the Bôdhi tree grew. He speaks of Pūrṇavarmā as having been the last of the descendants of Aśôka, and does not appear to have made any effort to see either him or any one of his successors.²⁸ I am disposed, from these facts, to infer, that Pūrṇavarmā had ceased to reign before Hiuen-Tsiang heard of him. And as this must have occurred not later than about 637-638, it may be inferred that Pūrṇavarmā must have lived somewhere about the latter end of the sixth century A. D. General Cunningham, in his *Archæological Survey Report* for 1871-2, placed Pūrṇavarmā about 590 A.D.²⁹ But in his *Report* for 1879-80, he brings the date down to 630 A.D., and adds this observation:— "Pūrṇavarmā's date is taken from the Chinese Pilgrim, Hiuen-Tsiang."³⁰ I confess I cannot follow this reasoning. To my mind, it would be a most extraordinary circumstance for Hiuen-Tsiang to have failed to visit Pūrṇavarmā, and to keep a record of the visit, if Pūrṇavarmā was living when Hiuen-Tsiang was in the country. And as he makes no allusion whatever to any such visit, and describes Pūrṇavarmā as the last of Aśôka's descendants,³¹ I infer from this, that Pūrṇavarmā had been long dead, and that his kingdom had assumed a quite subordinate position under some more powerful sovereign. On these grounds I am disposed to support General Cunningham's first date as likely to be nearer the truth than his last. We must, however, for a final settlement of this question, await those further materials which, in 1873, General Cunningham hoped to collect touching the history of the Varmās, the Guptas, and the Pālas.³²

²⁷ Cunningham's *Geography*, p. 565.

²⁸ Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 135.

²⁹ *Ibid.*, see also vol. I, p. 5.

³⁰ *Arch. Surv. Report*, vol. XV, p. 166.

³¹ General Cunningham, vol. III, p. 135, rejects this statement on grounds the validity of which remains to be tested. If it is a mistake; it is a very strange one for Hiuen-Tsiang to have committed. If Pūrṇavarmā was not the last of Aśôka's descendants, Hiuen-Tsiang would probably have visited his successor and said something of him—either in praise or censure.

³² *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 136.

Another mode of fixing the date of Pârṇavarmā is to ascertain the date of Śaśāṅka,³³ the king of Karnaśuvārṇa, who endeavoured to destroy the great Bôdhi tree at Buddha Gayâ, which Pârṇavarmā successfully reinvigorated. Now this Śaśāṅka was identical with the Śaśāṅka,³⁴ who, according to Hiuen-Tsiang, treacherously murdered Râjyavardhana,³⁵ the elder brother of Harshavardhana Śilāditya. Dr. Fergusson places Râjyavardhana and his father, Prabhâkaravardhana, between 580 and 610 A.D.³⁶ But Professor Max Müller brings down both those kings to the period between 600 and 610 A.D.³⁷ According to these dates Śaśāṅka must, in all probability, have been still living about 605 A.D. If Hiuen-Tsiang's account of Śaśāṅka's treachery is true, and Bâṇa, as pointed out in the note below, corroborates that account, it is not likely that he would attempt the destruction of the Bôdhi tree, after having set a neighbouring province against himself by murdering its sovereign, who, even in Śaśāṅka's own estimation, was "a wise king."³⁸ Therefore, Pârṇavarmā's reinvigoration of the Bôdhi tree probably took place about the beginning of the seventh century A.D., if Professor Max Müller is right, and some time in the end of the sixth century, if Dr. Fergusson is right. However that may be, it is not worth while to go very deep into the question of these dates at present. My friend, Mr. P. M. Mehta, has been kind enough to help me in understanding various passages in Hiuen-Tsiang, which bear upon that question, and upon the date of the accession of

³³ Ibid. As to Karnaśuvārṇa, see *J. A. S. B.* vol. XVII. p. 42; *J. R. A. S.* vol. XVII. p. 128; [*Beal's Buddh. Rec. of the West. World.* vol. II, p. 201.—Ed. I. A.]

³⁴ Conf. Müller: *India: What it can teach us*, p. 287.

³⁵ *Ind. Ant.*, vol. VII, p. 197. The account in the *Harshacharita* agrees with this, see p. 154. But Prof. Müller speaks of Râjyavardhana as having been "defeated and killed," by Śaśāṅka (*India, &c.*, p. 287). [*See Beal's Buddh. Rec. of West. Count.* vol. I, p. 210.—Ed. I. A.]

³⁶ *J. R. A. S.* (N. S.) vol. IV, p. 85.

³⁷ *India: What it can teach us*, pp. 289-90. Professor Max Müller's view is based to a considerable extent on the date of the battle of Korrur being 544 A.D. But Dr. Fergusson seems inclined to place that date about 20 years earlier, see his *Saka and other eras*, p. 18, an essay first separately printed, (the references in this paper are to that edition) but since published in the *Journal of the Royal Asiatic Society*, (N. S.), vol. XII. I find, too, from Dr. Burgess's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 28, that M. Reinaud placed Harshavardhana's accession in 607 A.D. Conf. also Yule's *Cathay*, vol. I, p. lxix.

³⁸ See *Ind. Ant.*, vol. VII, p. 197. In Dr. Burgess's *Arch. Surv. Report*, vol. III, p. 27, Śaśāṅka is represented as jealous of Râjyavardhana for the latter's military valour.

Harshavardhana, which, I thought, was placed some five or ten years too late by both Dr. Fergusson and Professor Max Müller.³⁹ I cannot, however, discuss these questions on such materials, and five or ten years earlier or later involves too small a difference to be important for my present purpose. I am content, therefore, to accept the beginning of the seventh century A.D., as a period down to which we can trace Pūrṇavarmā as reigning in Magadha, and that is about the time, therefore, when Śaṅkarāchārya must have composed his great *Śārīraka Bhāṣya*.

There is another line of investigation which leads us to a date so near this, that in spite of certain circumstances which tend to discredit our guides here, I think it desirable to make a brief reference to it. In the Tamil Chronicle entitled *Koṅṭṭēśūrājāla*, in the *Mackenzie Collection*, there is a statement that Śaṅkarāchārya converted to Śaivism a king named Tiruvikramadōya, Chakravartī I.⁴⁰ In 1848, Professor Dowson, commenting on this statement, put forward a suggestion that it was incorrect in mentioning Tiruvikrama I, instead of Tiruvikrama II.⁴¹ And by calculating backwards from the last king mentioned in the Chronicle, on an average duration of the reigns, Professor Dowson came to the conclusion that Tiruvikrama I lived in the 6th and Tiruvikrama II in the 8th century A.D. It will be perceived, that if the statement in the Chronicle and Professor Dowson's calculations can be accepted, the conclusion reached is in very fair agreement with that which we have been led to on other and independent data. But in 1874, Professor Bhāṇḍārkar took up the subject, and in the light of information derived from certain copper-plates then recently discover-

³⁹ My doubt is based on this, that the activity of Harshavardhana (described at *Ind. Ant.*, vol. VII, p. 198), implies a longer duration than 30 years. Dr. Burnell, (*S. Ind. Palaeography*, p. 18), places the commencement of the reign of Pulakēśi II at 610 A.D., but puts the defeat of Harshavardhana by him near the end of the 6th or the beginning of the 7th century. General Cunningham gives the same date as M. Reinaud in his *Ancient Geography*, p. 378, and *J. A. S. B.* vol. XXXIII, p. 231. But see, too, *J. A. S. B.* vol. XVII, p. 38, for the General's former opinion. General Cunningham's date, the beginning of the seventh century, for Śaśāka's discreditable part in the affair of the Bōdhi tree (see *Ancient Geography*, p. 509; *Arch. Surv. Report*, III, p. 80), seems to be inferential only, and not, as I thought at first, based on an explicit statement of Hiuen-Tsiang's. See *Journ. Roy. As. Soc.*, N. S., vol. VI, p. 248, where the date is indicated thus—"605?"

⁴⁰ This was mentioned long ago in Cavell's Veṅkaṭa Rāmasvāmī's *Deccan Poets*, and in the *Kavicharitra*, probably following this, see p. 7.

⁴¹ *J. R. A. S.*, vol. VIII, pp. 8, 16, 17.

ed, came to the conclusion, that "if the king converted to the Śaiva faith was Tiruvikrama I, Śaṅkarāchārya must have flourished in the fourth century, and if it was Tiruvikrama II in the sixth century." Professor Bhāṇḍārkar further pointed out that the latter date, that is, the date in the sixth century, viz., 526 A.D. "curiously enough, agrees with that given in the Chronicle, while the former does not."⁴² Therefore, if we adopt the dates yielded by the copper-plate on which Professor Bhāṇḍārkar's calculation is based, then Professor Dowson's suggestion leads us to very nearly the same date for Śaṅkarāchārya, as we have ourselves arrived at.⁴³ But now come the circumstances to which we have alluded above, as presenting some difficulty in the way of accepting this conclusion, in the present condition of our knowledge of these matters. Dr. Burnell, in his *Elements of South Indian Palæography*, says the king mentioned in the *Koṅṭulēśarājākaḷ*,^{*} as having been converted by Śaṅkarāchārya, is a king of the Chālukya dynasty.⁴⁴ In giving the family line of that dynasty, Dr. Burnell has this note on the name of Vikramāditya, the son of the famous Satyāśraya Pulakēśi II, who was a contemporary of Hiuen-Tsiang:—"According to the *Koṅṭulēśarājākaḷ*, Śaṅkarāchārya lived during this reign, a statement nearly correct." Now, with reference to the first part of this remark, it strikes me as strange, that Dr. Burnell should have dealt with the subject of it so summarily, when we have the statement of Professor Dowson (who was the first to give a full account of the *Koṅṭulēśarājākaḷ*), that the king referred to was—not one of the Chālukyas, but—one of the so-called Chēra or Gaṅga kings.⁴⁵ Of course, it is not contended, that Professor Dowson must needs be right, but it is plain that Dr. Burnell's statement cannot be accepted against Professor Dowson's, without an examination of the reasons on which it is based. And these

⁴² *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol. X, p. 89.

⁴³ For an unfavourable estimate of the Chronicle, see Burnell, *South Indian Palæography*, p. 33. At p. 86, Dr. Burnell brands Cavelly Veṅkaṭa Bāmasvāmī's book as "a ridiculous book."

⁴⁴ See p. 18, (2nd ed.) I ought to mention here, that since these observations were written, I have seen Mr. Taylor's remarks in the *Madras Jour. of Liter. and Science*, vol. XIV. It seems from them (see pp. 14 and 65), that the supposed reference to Śaṅkarāchārya may be based on a mistake. In any case it becomes plain that the inferences drawn from the *Koṅṭulēśarājākaḷ*, both by Professor Dowson and Dr. Burnell, cannot as yet be relied on; see, too, Sewell's *Dynasties of Southern India*, p. 50.

⁴⁵ See *J. E. A. S.* vol. VIII, p. 8; and *Ind. Ant.*, vol. I, p. 362.

reasons Dr. Burnell has not adduced. Turning next to the second part of Dr. Burnell's remark, we find him saying that the statement is "nearly correct," that Śaṅkarāchārya lived during the reign of a king who flourished, according to him, between 652 and 680 A.D. For an explanation of this remark, we must look to Dr. Burnell's Preface to the *Sāmavidhāna Brāhmaṇa*, where he says, with reference to Kumārila Bhaṭṭa :—"That he lived about 650-700, I think there can in future be no doubt."⁴⁵ From this, of course, Śaṅkara's date is easily deduced, as, according to our native traditions, Śaṅkara was an eye-witness of Kumārila Bhaṭṭa's self-immolation.⁴⁷ Now this date of Kumārila, about which "there can in future be no doubt," is arrived at, it must be remembered, on the authority of a work written as late as 1608 by a writer who was at that time about 30 years of age.⁴⁶ And I am unable to accept implicitly the very positive conclusion of Dr. Burnell, having regard to the fact that it is based on a statement made in 1608, about an event which, according to the statement itself, took place nearly a thousand years before that time. Leaving aside this initial difficulty, when we come to look into the detailed reasons set forth by Dr. Burnell for his conclusion, we find further difficulties. According to the Tibetan sources on which he relies, Kumārila lived at the same time with Dharmakīrti, who flourished in the reign of Srong-tsan-gam-po, which extended from 629 to 658 A.D. On this Dr. Burnell proceeds to argue, that as Hiuen-Tsiang who left India in 645 A.D. does not mention Kumārila—"the great and dangerous Brāhmaṇ enemy of the Buddhists"—Kumārila cannot have lived before 645 A.D.⁴⁹ Now, it is easy to see, that in reason-

⁴⁵ See p. vi.

⁴⁷ See Mādhava's *Śaṅkaravijaya*, canto VII, stanza 60ff. Ānandagiri's *Śaṅkaravijaya*, p. 236. Dr. Burnell expressly places Śaṅkara about 650 to 700 A.D. *South Indian Palæography*, p. 37, and about 700 A.D., p. 111. The former date is adopted by Mr. Sewall, *Lists of Antiquities in Madras*, p. 177.

⁴⁶ See Max Müller, *India: What it can teach us*, p. 303, where Professor Max Müller gives his own estimate of Tārānātha's work; see also *Ibid.*, p. 308, where he speaks of Dr. Burnell as having had great faith in Tārānātha's *History of Indian Buddhism*; (see his *Aindra Grammarians*, pp. 5, 6) and *Conf. Jour. R. A. S. (N. S.)*, vol. VI, p. 254. The portion of the work which relates to the point here discussed appears in the *Ind. Ant.*, vol. IV, p. 365. It seems to place Śaṅkara before Kumārila, and distinguishes between Kumārila and Bhaṭṭa, whom it calls a disciple of Śaṅkara. This is not a narrative which can be implicitly accepted as an authority.

⁴⁹ This is on the assumption that the story of the persecution by Kumārila is true. I have long distrusted the story: see some further remarks on it *infra*. I

ings based on such grounds, a mistake to the extent of a whole century might occur, even although the positive dates were well settled. This becomes obvious, if we substitute Nânâ Phaḍanavis for Kumârila, Lord Lyndhurst for Dharmakîrti, and Queen Victoria for Srong-tsan-gam-po, in the above argument. Such a substitution can be made very fairly, yet if we follow Dr. Burnell's line of argument, we come to the mistaken conclusion that Nânâ Phaḍanavis (who really died in 1800) lived in the last quarter of the nineteenth century. And the mistake would become greater, in proportion to the future duration of the reign under which we now live. I say nothing here regarding the second branch of Dr. Burnell's argument. But if allowance is made for the liability to error in the calculation above set forth, I think the circumstance noted by Dr. Burnell may really be regarded, not as contradictory, but as corroborative, of the conclusion we have reached, namely, that Śaṅkarâchârya and Kumârila lived about the latter half of the sixth century of the Christian era. While, therefore, Dr. Burnell's remarks throw doubt on the validity of the argument based on Śaṅkarâchârya's relations with the Chêra king, Tiruvikramadêva; and while too, they cannot be regarded as correct, in so far as they are used to support the positive conclusion which he has drawn; they may fairly be used in support of the conclusion we have here arrived at.

The second circumstance alluded to above has the effect of strengthening our misgivings about the soundness of the argument based on the *Koṅgudêśarâjâka*! Mr. Fleet denounces as forgeries⁵⁰ the copper-plates, by which the *Koṅgudêśarâjâka*! was supposed to be corroborated,⁵¹ and from which the date of Śaṅkarâchârya was deduced. In view of the circumstances alluded to already, it is hardly desirable to enter here on a consideration of the point raised by Mr. Fleet. Whether that conclusion⁵² be right or wrong, it is plain that while a doubt is raised, by a competent authority

know of no earlier mention of it than Mâdhava's book (where, however, the "Jainas" are mentioned as the victims of the persecution), and what calls itself Anandagiri's *Śaṅkaravijaya*, p. 235.

⁵⁰ See Mr. Fleet's essay on *Kanarese Dynasties*, p. 11, from which an extract bearing upon this point is reprinted at *Ind. Ant.* vol. XII, p. 111ff.

⁵¹ Conf. Professor Eggeling's essay on the *Chêras and Châlûkya*s, read before the Oriental Congress held in London (see Trübner's compilation) and *Indian Antiquary*, vol. III, p. 152.

⁵² Conf. Burnell's *S. Indian Palaeography*, p. 34.

like Mr. Fleet, as to the genuineness of these documents, it is impossible to accept any deduction based on them as satisfactory. And this must be so, even though the deductions be in agreement with the conclusions arrived at from other and independent data.

I have elsewhere pointed out that Mādhava's *Śaṅkaravijaya* mentions Bāṇa, Mayūra, and Daṇḍi, as contemporaries of Śaṅkarāchārya.⁵³ That statement and the conclusion which has been reached in this paper harmonize with and corroborate each other. Daṇḍi is placed by Professors Weber, Bühler, and Max Müller, in the sixth century A.D.⁵⁴ Bāṇa and Mayūra, we know to have lived in the beginning of the seventh century A.D., and part of their careers may have fallen in the latter part of the sixth century.⁵⁵ These dates and our date for Śaṅkarāchārya would thus seem to be capable of being harmonized pretty fairly, if we refer all these famous men—Bāṇa and Mayūra, Daṇḍi and Śaṅkara—to the latter half of the sixth century A.D. Let us here do what Professor Max Müller very properly asks us to do—"as much as possible divest ourselves of the idea that Hindu writers always wish to impose upon us, and to make everything as old as possible."⁵⁶ And let us consider that, while, on the one hand, there can be no object in untruly representing Śaṅkarāchārya as having vanquished such writers as Bāṇa, Mayūra, and Daṇḍi in philosophic controversy; on the other, the contemporaneous existence of these writers with Śaṅkara is deducible from other and independent arguments. I think if we do this, we may accept the reconciliation of the various statements here proposed. And this is not reasoning in a circle, for we have here two results from two independent sets of data. These two harmonize pretty well, and they may therefore be legitimately regarded as supporting one another.

⁵³ *Ind. Ant.*, vol. I, p. 299.

⁵⁴ See *Ind. Ant.*, vol. III, p. 82; and *India: What it can teach us*, p. 314, also, pp. 332, 358. Professor Wilson placed him some four or five centuries later.

⁵⁵ As Bāṇa, writing what he calls a *Harshacharita*, does not carry his history beyond the very early years of Harsha's reign, may it be inferred that he died while Harsha was still on the throne, and, in fact, when only a few years of his reign had passed away? See, however, and consider the bearing on this point of the passage quoted by Peterson in his Introduction to the *Kādambarī*, p. 55.

⁵⁶ *India: What it can teach us*, p. 356. Dr. Bühler, *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol. XI, p. 283, was disposed entirely to reject Mādhava's book on all questions of chronology. I venture to think that the conclusion arrived at in the present paper shows how much safer is Professor Max Müller's principle. Conf. Peterson's *Kādambarī*, p. 58.

Mādhava also mentions Śrī Harsha, the author of the *Khaṇḍana*, as having been converted by Śaṅkarācārya to his own views.⁵⁷ This statement, if we accept the date proposed for the author of the *Naishadhīya* by Dr. Bühler,⁵⁸ is entirely irreconcilable, with every one of the dates which has been assigned to Śaṅkarācārya. If Dr. Bühler's view be correct, we must seek for some explanation of the statement in question. The only explanation that occurs to me is, that the Śrī Harsha, with whose name the original tradition connected the name of Śaṅkarācārya, may have been king Harshavardhana Śilāditya, the contemporary of Bāṇa and Mayūra; that, subsequently, that tradition was misunderstood as applying to the later Śrī Harsha, the author of the *Naishadhīya*, and also of the philosophical treatise *Khaṇḍanakhaṇḍakhāḍya*; and that in consequence, the original tradition regarding the two having flourished at one time received subsequent accretions, and was improved upon, since the admirers of Śaṅkarācārya could not think of any philosopher as a contemporary of Śaṅkara, without imagining at once a controversy between them with a resulting victory in favour of their hero. The misunderstanding I suggest was, I think, a likely event, as the later Śrī Harsha was a writer on philosophical topics. And the rest of the suggestion seems to me to be in accord with our ordinary experiences of the history of oral tradition.

In conclusion, I have recently heard from Professor R. G. Bhāṇḍārkar that he has arrived at pretty much the same date as is here put forward, on entirely independent grounds. His argument will necessarily involve a modification of the remark of Dr. Burnell, with reference to the statement of the *Koṅgudēśarājaka*! But as Professor Bhāṇḍārkar's view will be published soon, it is not desirable that I should say more than that it gives me great pleasure to think that the conclusions of this note will soon receive such valuable corroboration.

Since the above was written, a corroboration of the conclusion here arrived at has turned up in an item of the literary history of China,

⁵⁷ *Saṅkaravijaya*, canto XV, stanza 157; and see with reference to this *Ind. Ant.*, vol. I, p. 299; also as bearing indirectly upon it, vol. III, p. 81.

⁵⁸ *J. Bom. Br. R. A. S.* vol. X, p. 30; and vol. XI, p. 280 *et seq.* I cannot yet accept Dr. Bühler's view, though I admit his arguments are entitled to much weight. See also on the age of Śrī Harsha, *J. A. S. B.*, vol. XXXIII, p. 327, where Dr. Rājendralāl suggests a date earlier than Dr. Bühler's on quite independent evidence.

for which we are indebted to the Rev. S. Beal. We learn from Mr Beal⁵⁰ that "during the Ch'en dynasty, which ruled from 557 to 583 A.D.," in China, the *Bhāṣhya* of Gauḍapāda on the *Sāṅkhya Kārikā* of Īśvarakṛishṇa, was translated from Sanskrit into Chinese. Now this Gauḍapāda is stated by Colebrooke to be "the celebrated scholiast on the *Upanishads* of the *Vēdas*, and preceptor of Gōvinda, who was preceptor of Śaṅkarāchārya,"⁵¹ not "preceptor of Śaṅkarāchārya" himself, as Mr. Beal puts it by an oversight. And in the *Bhāṣhya* of Śaṅkarāchārya on the *Māṇḍūkya Upanishad*, which also embraces a *Bhāṣhya* on the *Kārikās* of Gauḍapāda to that *Upanishad*, Śaṅkara makes his obeisance to his परमगुरु,⁵² who is पूज्याभिपूज्य—referring thus to Gauḍapāda, the teacher of Gōvinda Yati. Now it seems to be scarcely likely that the Chinese translator would translate a work by an author then living. We must therefore allow for the time which must have elapsed between the death of Gauḍapāda and the translation which may have been made, say, about 570 A.D. About that time, probably, if Gōvinda Yati, too, was not already dead, he must have been giving lessons to his distinguished pupil, Śaṅkarāchārya. And on a liberal calculation, I do not think that we can bring down the date of Śaṅkarāchārya, to any period subsequent to, say, about 590 A.D. Mr. Beal, indeed, having before him only the suggestions of Professor Wilson⁵³ touching the date of Śaṅkarāchārya, did not draw the inference regarding it, which naturally arises from the fact brought to notice by him. But in view of the various points which have been discussed, and which have already led us to the conclusion that Śaṅkarāchārya must have flourished about the latter half of the sixth century A.D., the particular piece of evidence for which we are indebted to Mr. Beal is a most valuable one, and, on the whole, I think, there can now be little reasonable doubt that we must assign Śaṅkara to about this date.

It would take us too far afield if we attempted to do more than indicate some of the directions in which this date of Śaṅkarāchārya

⁵⁰ *J. R. A. S. (N. S.)* vol. XII, p. 355.

⁵¹ *Essays*, 1st ed. vol. I, p. 233; conf. *J. A. S. B.* vol. XX, p. 403.

⁵² See p. 597 (*Bibl. Ind.* ed.) Śaṅkara refers to Gauḍapāda, elsewhere also, quoting two of these *Kārikās* on the *Māṇḍūkya*. See *Sātraka Bhāṣhya*, pp. 375 and 432; the *Kārikās* occur at pp. 384, 469 of the *Māṇḍūkya* (*Bibl. Ind.* ed.)

⁵³ Wilson refers to Chēramān Perumāḷ of Malayālam. As to that see Sewell's *Dynasties of Southern India*, pp. 55f., and *Ind. Ant.* there referred to.

must affect hitherto prevalent notions regarding the ancient and mediæval history of our country. It is plain that neither Śaṅkarāchārya nor Kumārila can have taken part in any persecution of the Buddhists. And Hiuen-Tsiang's omission to name either of them is explained without resort to the argument adopted by Dr. Burnell. Further, if the allegation about Kumārila's and Śaṅkara's share in this persecution is thus discredited, the whole story about the persecution must also be discredited, especially because it is generally related rather as an incident in the careers of those two philosophers, than as a historical event in which they took part. And independently of this, the evidence for the story is such, that Dr. Kern has already classed it with the story of "My mother, the goose."⁶³ Dr. Fergusson, it is true, seems to believe in the alleged persecution, and dates it from the period commencing with the death of Harshavardhana.⁶⁴ But the sudden change from a time of tolerance and even patronage, to one of persecution, which that theory involves, must always present historical difficulties. And, on the other hand, the evidence scattered through Dr. Fergusson's own work,⁶⁵ and elsewhere, indicates that that marvellous toleration,

⁶³ See this opinion quoted in M. Barth's *Religions of India*, p. 134, note.

⁶⁴ See, *inter alia*, Fergusson's *Indian and Eastn. Architecture*, pp. 158, 209, 219.

⁶⁵ *Vide e.g.*, *Indian Architecture*, pp. 69, 127, 132, 161, 163, 318, 440, 454; *Conf. also* Burnell's *S. Ind. Palæography*, pp. 46, 111, 114; and the references to Dr. Burgess's *Reports* given above. See also on this point Cunningham's *Bhilsa Topes*, pp. 165-167; and *Bhārhut Stūpa*, p. 4. On the present evidence, my impression is that the Buddhists got absorbed into either the Hindu or the Jaina communities. The latter were kindred to them (see a previous note and *Conf. Fergusson's Indian Architecture*, p. 233); and the former had since, at latest the seventh century A.D., absorbed Buddha into their own system as an Avatāra of Viṣṇu. See as to this Fergusson's *Indian Architecture*, p. 444 (citing Dr. Burgess's *Archæological Survey Report*), and Dr. Bühler's account of his *Kāśmīr Tour*, p. 41n, in *Jour. Bom. Branch R. Asiat. Society* (Extra part). For the absorptive power of Hinduism, reference may be made *inter alia* to Lyall's *Essay on Non-missionary religions*, and to the following:—*J. R. A. S.* vol. VI, p. 403, vol. XVII, pp. 129f.; *Ceylon A. Soc. Jour.* (1858-9) pp. 10, 29, 37; Cunningham's *Arch. Sur. Reports*, vol. XVI, pp. 24, 26, 124; Elliot's *Bibliographical Index to the Historians of India*, Part I, p. 218. [The remarks of Sir. H. Elliott at the place last referred to are, to my mind, indicative more of the narrow spirit of the critic than of the "ignorance" of those who have had the misfortune to fall under his lash.] The existence of Buddhists who in Hiuen-Tsiang's time could scarcely be distinguished from heretics (*J. R. A. S.*, vol. IX, p. 201), seems to indicate that the gradual assimilation or absorption had then commenced. I am aware that many other scholars agree with Dr. Fergusson. Dr. B. Mitra, for instance, speaks of the "suppression" of Buddhism (*J. A. S. B.*, vol. XXXIII, p. 182); and Mr. Sherring of its "departure or rather expulsion" (*J. A. S. B.*, vol. XXXV,

of which Dr. Fergusson himself has so truly spoken, did not cease in 650 A.D., but was continued quite down to the thirteenth century, if not even to later times.⁶⁶ On the view that there was no persecution properly so called—Ma-Twan-lin's account of the condition of India is easily understood. On the traditional theory it is almost inexplicable.

p. 67; and vol. XXXIV, p. 11). See also *J. R. A. S.* vol. II, pp. 292, 302, 428; vol. XVI, pp. 252-9. But the existing Buddhist buildings and records appear to indicate a very different conclusion. See on this point Cunningham's *Geog.*, p. 80; *J. A. S. B.*, vol. XL, pp. 24, 249; vol. XLI, pp. 253-4, 297, 311; and *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol. XIII, p. 10; vol. XIV, pp. 30, 43, 48, 53. The various instances of the Musalmans appropriating the materials of Buddhist buildings (as to which see, among many authorities, *J. A. S. B.*, vol. XXXIV, pp. 3, 9; or vol. XLI, pp. 251, 286, 294), point to something like what is expressed in Cunningham's *Bhârhut Stûpa* already cited, though it is not impossible that the materials belonged to buildings fallen into disuse. This must suffice as an indication of my view. Prof. Bhândârkar also draws my attention to *Ind. Ant.*, vol. X, p. 185; *J. Bom. Br. R. A. S.*, vol. XIII, p. 10; Cunningham's *Arch. Surv. Report*, vol. VIII, p. 45, as bearing on this topic.

⁶⁶ As to the existence of Buddhism down to a late period conf. in addition to the authorities mentioned in the last note *J. A. S. B.*, vol. XVII, pp. 59, 498, 499; Cunningham, *Arch. Sur. Report*, vol. XVI, p. 49. The information from foreign writers is of great value on this point. Conf. *Ibn Batuta*, by Lee, pp. 111, 152; Yule's *Cathay*, vol. II, pp. 410, 433; Dowson and Elliott's *Hist.* vol. I, pp. 68, 87; Yule's *Marco Polo*, vol. I, pp. 157, 159, 161. The doubts expressed by the editor of *Marco Polo* at p. 159, though justified by hitherto received notions, will themselves require reconsideration in view of the fresh evidence, some of which has been now indicated.

उपोद्धातः ।

सिन्दूरारुणगण्डमण्डलमदामोदभ्रमद्भुजिका-
झंकरिण कलेन कर्णमुरजध्वानेन मन्द्रेण च ।
तत्तौर्यत्रिकरीतिमेति शिरसः शश्वन्मदान्दोलनं
यस्य श्रीगणनायकः स दिशतु श्रेयांसि भूयांसि वः ॥
षड्भिरङ्गैरुपेताय पुमर्थामरभूरूहे ।

शंकराय नमस्कुर्मो निगमाय नयाय च ॥
श्रीमद्भोसलवंशभूपतिकुलामात्येषु विख्यातिमा-
न्भारद्वाजकुलार्णवेन्दुरुदभूद्वावाजिरग्न्याहितः ।
पुत्रस्तस्य किलैकभूपतिमणेरमन्त्री सदैवादृत-
स्तेनासीद्गुरुवत्प्रगल्भधिषणो गङ्गाधराख्योध्वरी ॥ २ ॥

तस्य द्वौ तनयावुदारचरितौ कृष्णाम्बिकागर्भजा-
वेकक्षमापतिलालितौ गुरुपदे चारोप्य संमानितौ ।
तत्पुत्रेण च साहजीक्षितिभृता ज्येष्ठानुवृत्त्यादृतौ
तत्तादृग्विविधाग्रहारकरणाद्विद्वत्प्रतिष्ठापकौ ॥ ३ ॥
ज्येष्ठस्तत्र सदावदातचरितः श्रीमान्नृसिंहाध्वरी
गायत्रीसमुपासनादिभिरपि श्रौतैश्च सत्कर्मभिः ।
आत्मानं परिपूर्य तं सुचरितैः पुत्रैः प्रतिष्ठाप्य च
त्रेधा ब्रह्महिताय सत्कृतिचितान्स ब्रह्मलोकानगात् ॥ ४ ॥

तस्यात्मत्रितयेग्रजस्तु धृतिमानानन्दरायाध्वरी
कौमारात्प्रभृति प्रगल्भधिषणः श्रीसाहराजादृतः ।
इष्टापूर्तसदन्नदानमुहितत्रैविद्यवृद्धैः सह
श्रुत्युक्तार्थपरिष्क्रियापटुमतिः सत्कर्मनिष्णातधीः ॥ ५ ॥
श्रीसाम्बं त्रिपुरेश्वरीमपि कुलाराध्यं नृसिंहं यज-
न्मिष्टान्नैर्जपहोमपूजनमहैर्वासन्तिकैः शारदैः ।

सोयं भक्त्युपपादितैः स्मृतिगतैः श्रौतैश्च सत्कर्मभिः
श्लाघ्यः श्रीप्रभुरिष्टदैवतदयादृष्ट्या चिरं जीवतात् ॥ ६ ॥

युग्मम् ।

ज्येष्ठे तत्र नृसिंहयज्वनि दिवं यातेनुजस्तत्सुता-
न्पश्यन्पुत्रवदग्रजापचितिमप्यानन्दराये दधत् ।
वैतानानि च कारयन्सुचरितान्येतैः स्वपुत्रेण च
श्रीमानत्र महाभिचिद्विजयते श्रीज्यम्बकार्योध्वरी ॥ ७ ॥
यो गङ्गामवगाहकः पथि महायासं दवीयस्य-
नृद्धां मातरमिष्टदैवततया शुश्रूषमाणोनिशम् ।
धन्यः श्रेयसि गाङ्गपाथसि मुहुर्भक्त्या निमज्ज्य स्वयं
हन्त स्वानुदमज्जयत्पितृगणान्सर्वान्भवाम्भोनिधेः ॥ ८ ॥
बोद्धुं शाहमहीभृता निजधुरां संछन्द्यमानोपि त-
च्छ्रौतोपास्तिविरोधि नाचकमत प्रज्ञावतामग्रणीः ।
मन्त्रे धर्मनयेथ तेन गुरुवन्नित्यादृतस्तत्कृपा-
लब्धैर्भूरिधनैरयष्ट विबुधान्यज्ञैर्महादक्षिणैः ॥ ९ ॥
तन्त्रे कुत्रचन प्रवृत्त्य बहुधा राजानुरोधादयं
तत्सिद्धौ वसुनो व्ययेन बहुना जातोधमर्णो भृशम् ।
राजा प्राज्यमृणं तदस्य स निराकर्तुं विलम्बं व्यधा-
न्निर्वेदादयमाधमर्ण्यविहतस्तीर्थाटनायाव्रजत् ॥ १० ॥
तत्रोच्चैरुपचार्य नीवृदाधिपैरेनं स्वयं चादरा-
त्प्रत्युद्गम्य समादधाद्गुणविदामग्रेसरः शाहराट् ।
स त्यागेशसरूपतामथ गतस्तत्पादपसार्चना-
यत्तस्वान्ततया ययातिनलमान्धात्रादिभिर्दुर्लभाम् ॥ ११ ॥
भ्राता तस्य महोन्नतिः शरभजीराजः प्रज्ञास्ति क्षितिं
विश्वानन्दविधायिभिर्गुणगणैरावर्जयन्विष्टपम् ।
वृत्तीर्ब्रह्महिताय शाहजिमहाराजापितः पालय-
न्माधिक्येन सदादृतद्विजवराशीर्वाद्धितप्राभवः ॥ १२ ॥
नित्यं वर्षति वासवो जनपदामोदाय वृष्टिं शुभां
कावेरीसलिलैश्च चोलधरणिः स्वच्छन्दमाप्यायते ।

उपोद्घातः ।

यस्मिन्नाज्यमिदं प्रशासति निरात्राधं जगन्मादते^०
 स श्रीमाञ्छरभः क्षितीन्दुरवनीं शासच्चिरं जीवतु ॥ १३ ॥
 एतं ज्येष्ठपुरस्क्रियोपचरितं मन्त्रिप्रवीरं दया
 नावाप्रार्णमहार्णवादुदधरद्वाक्षिण्यशाली नृपः ।
 वृत्तिं चातनुतास्य सद्यगिरिजाकूलेनुकूले श्रुति-
 स्मृत्युक्ताखिलकर्मणां श्रितपरित्राणप्रवीणस्य सः ॥ १४ ॥
 यः कौमारिलतन्त्रतः समतनोत्कर्मस्थितिं पावनीं
 ब्रह्मोपादिशदाशु शोकधुतये यो नारदाय स्फुटम् ।
 तं स्कन्दं परिचर्य साधु परया भक्त्या तदाप्तुं मह-
 त्कर्मब्रह्मफलं सुधीः कलयते यः स्वामिशैले स्थितिम् ॥ १५ ॥
 विष्णुर्मेरुर्विशालाभिधमुडुयुगलं मध्यरत्नं यदीयं
 सैषा चन्द्रार्कनिष्का लघुमणिभिरिवालंकृता चोपहोमैः ।
 स्यूताहोरात्रसूत्रे विधिवदुपचिताधानतः सप्तविंशे
 वर्षे नक्षत्रसत्रस्रगखिलमखभुक्प्रीतये येन पुण्या ॥ १६ ॥
 सोयं स्वामिगिरौ गिरीशकृपया प्राप्य स्थितिं सुस्थिरां
 विद्वद्वैदिकबान्धवैः सह सदा संभुक्तसंपद्भरः ।
 श्रौतैः सच्चरितैरुपास्तिमुभगैराराधयन्नीश्वरं
 श्लाघ्यः श्रोत्रियपुत्रपौत्रसहितो जीयात्सहस्रं समाः ॥ १७ ॥
 परिष्कुर्वन्नेतत्पुरमभिजनश्रोत्रियबुधा-
 श्रितागारैरुद्दामभिरुपवनाभोगसुभगैः ।
 सुमेधोभिर्वेदत्रयविविधशास्त्राभ्यसनतः
 समुद्बुष्टं छात्रैरशनवसनाभ्यङ्गसुहितैः ॥ १८ ॥
 कुमारेशं भक्त्या चिरमुपचरन्भूषणगणै-
 रुदारैस्तैस्तैः स्यात्सुखं स्थितिरित्युक्तैः ।
 प्रसादादस्योच्चैः श्रियमनुभवन्भव्यविभव-
 श्विरं जीवन्नव्याद्भुवनमखिलं त्र्यम्बकसखः ॥ १९ ॥
 तदीयायाः पात्रं निरुपधिदयायाः श्रितगणै-
 र्गण्यैस्तेनैवार्पितवसुकृतैः कैश्च सुकृतैः ।

समाराध्य श्रीशं विधुतपितृदेवाघृणतया
 कृतार्थस्तस्याज्ञादरवशतया जातकुतुकः ॥ २० ॥
 बुधो दुण्डिर्नाम्ना जगति विदितो लक्ष्मणसुधी-
 मणेः श्रीमद्भासान्वयजलधिचन्द्रस्य तनयः ।
 दधन्मुद्राङ्कं राक्षसमिति नवं नाम शुभसं-
 विधानं व्याचष्टेदुतरसनयं नाटकवरम् ॥ २१ ॥
 श्रीमद्विशाखदत्तीये मुद्राराक्षसनाटके ।
 कथोपोद्घातमाचक्षे संविधानावबुद्धये ॥ २२ ॥
 नन्दान्तं क्षत्रियकुलमिति पौराणशासनात् ।
 कल्यादौ नन्दनामानः केचिदासन्महीभुजः ॥ २३ ॥
 सर्वार्थसिद्धिनामासीत्तेषु विख्यातपौरुषः ।
 स चिरादाशिषत्पृथ्वीं नवकोटिशतेश्वरः ॥ २४ ॥
 वक्रनासादयस्तस्य कुलामात्या द्विजातयः ।
 बभूवुस्तेषु विख्यातो राक्षसो नाम भूसुरः ॥ २५ ॥
 दण्डनीतिप्रवीणः स षाड्गुण्यप्रविभागवित् ।
 शुचिः शूरतमो नन्दैर्मन्यो राज्यधुरामधात् ॥ २६ ॥
 राज्ञः पत्नी सुनन्दासीज्ज्येष्ठान्या वृषलात्मजा ।
 मुराख्या सा प्रिया भर्तुः शीललावण्यसंपदा ॥ २७ ॥
 स कदाचित्तपोनिष्ठमतिथिं गृहमागतम् ।
 अर्घ्यपाद्यादिभिर्भक्त्या सभार्यः समपूजितः ॥ २८ ॥
 तस्य पादोदकं पत्न्योरुपर्युक्षांबभूव सः ।
 ज्येष्ठाया न्यपतन्मूर्ध्नि नवपादोदविन्दवः ॥ २९ ॥
 एको मुरायास्तं भक्त्या मूर्ध्ना प्रहेण साग्रहीत् ।
 तदादरं वीक्ष्य तस्यां प्रससादाधिकं द्विजः ॥ ३० ॥
 मुरा प्रासूत तनयं मौर्याख्यं गुणवत्तरम् ।
 सुनन्दा बहुगर्भाढ्यां मांसपेशीमसूत सा ॥ ३१ ॥
 नवास्यां गर्भशकलान्यासंस्तानि तु राक्षसः ।
 तैलद्रोणीषु निक्षिप्य यत्नेन समपूषत् ॥ ३२ ॥

बभूवुर्नव ते वीरा राक्षसेनाभिर्वर्द्धिताः ।
 नन्दा इत्येव ते पित्रा व्यपदिष्टा महौजसः ॥ ३३ ॥
 तेषु राज्यं समासज्य तत्सेनान्यं महामतिम् ।
 विधाय मौर्यं राजासौ वृद्धः शमरतोभवत् ॥ ३४ ॥
 चन्द्रगुप्तोत्तमास्तस्य मौर्यस्यासञ्ज्ञतं सुताः ।
 अत्यशेतेव तान्नन्दान्मौर्यः पुत्रैर्महाबलैः ॥ ३५ ॥
 ततो नन्दा दुरात्मानः सपुत्रं तमसूयया ।
 प्रवेश्यान्तर्भूमिगृहं मन्त्रव्याजादजीघनन् ॥ ३६ ॥
 मधूच्छिष्टमयं जातु जीवन्तमिव पञ्जरे ।
 सिंहमाधाय नन्देभ्यः प्राहिणोत्सिंहलाधिपः ॥ ३७ ॥
 यो द्रावयेदिमं क्रूरं द्रागनुद्धात्य पञ्जरम् ।
 स वोस्ति कश्चित्सुमतिरित्येवं संदिदेश च ॥ ३८ ॥
 वाक्छलं तदजानद्भिर्मन्दैर्नन्दैर्विलोभितः ।
 कथंचिदवशिष्टासुः समुत्तार्य समाहितः ॥ ३९ ॥
 चन्द्रगुप्तस्तु मेधावी प्रतप्तायःशलाकया ।
 व्यलापयत्पञ्जरस्थं व्यस्मयन्त ततोखिलाः ॥ ४० ॥
 जिघांसितोपि भूच्छिद्रान्नन्दैरेतेन हेतुना ।
 निष्क्राशितो जिजीवासौ भाविन्या देवसम्पदा ॥ ४१ ॥
 आजानुबाहुरित्यादिराजलक्षणलक्षितः ।
 औदार्यशौर्यगाम्भीर्यनिधिर्विनयवारिधिः ॥ ४२ ॥
 ईदृशोपि स तैर्दुष्टैर्नेर्ष्यालुभिरसह्यत ।
 पुनश्छद्यवधे तस्य प्रायतन्त दुराशयाः ॥ ४३ ॥
 अन्नसत्राधिकारे तैर्नियुक्तः कालपर्ययम् ।
 प्रतीक्षमाणस्तत्रास्थात्स नन्दापचिकीर्षया ॥ ४४ ॥
 स कदाचिद्विजं कंचिदद्राक्षीदतिकोपनम् ।
 पादलभकुलीन्मूलदाहे कृतमहोद्यमम् ॥ ४५ ॥
 मत्वातिक्रोधनं मौर्यस्तं नन्दोन्मूलनक्षमम् ।
 उपेत्य शरणं स्वेष्टसिद्धये समुपाचरत् ॥ ४६ ॥

उपोद्घातः ।

विष्णुगुप्ताभिधानः स बाल एव द्विजोत्तमः ।
औशनस्यां दण्डनीत्यां ज्योतिःशास्त्रे च पारगः ॥ ४७ ॥
नीतिशास्त्रप्रणेता यश्चणकस्तस्य नन्दनः ।
चाणक्य इति विख्यातः श्रोत्रियः सर्वधर्मवित् ॥ ४८ ॥
गुणाढ्ये चन्द्रगुप्तेस्य पक्षपातो महानभूत् ।
स च नन्दकृतं तस्मै व्यसनं स्वं न्यवेदयत् ॥ ४९ ॥
नन्दराज्यं तदा तस्मै प्रतिश्रुत्य बुभुक्षितः ।
भुक्तिशालां स नन्दानां प्रविश्याग्रासने स्थितः ॥ ५० ॥
नन्दाः क्रुद्धा महात्मानं कालोपहतचेतसः ।
बटुरित्यवमल्यैनमासनादुदतिष्ठिपन् ॥ ५१ ॥
धिग्धिग्मामैवमित्येवं वादिष्वखिलमन्त्रिषु ।
अग्रासनात्ते चाणक्यं क्रोधाकुलमचीकृषन् ॥ ५२ ॥
मध्येशालं स रोषान्धः शिखामुन्मुच्य पाणिना ।
प्रतिज्ञामकरोत्तीव्रां नन्दवंशदिधक्षया ॥ ५३ ॥
दर्पान्धान्दुर्मतीनेतानेवं मामवजानतः ।
नन्दाधमाननुत्खाय न बध्नामि शिखामिमाम् ॥ ५४ ॥
इत्युक्त्वा निर्ययौ तूर्णं पुरात्क्षुभितमानसः ।
गतश्रियश्च ते क्रुद्धं न समादधतोद्धताः ॥ ५५ ॥
चन्द्रगुप्तोपि स तदा स्वनिग्रहभयाकुलः ।
निर्यायोपांशु नगराच्चाणक्यं समुपाश्रयत् ॥ ५६ ॥
मीर्येन्दुमुपसंगृह्य कौटिल्यः कुटिलं नयम् ।
अनुसंदधदातिष्ठद्यत्नं नन्दकुलोद्धृतौ ॥ ५७ ॥
स्वभिन्नमिन्दुशर्माणं कृत्वा क्षपणकाकृतिम् ।
तेनाभिचारिकविदा राक्षसादीनवञ्चयत् ॥ ५८ ॥
नन्दराज्याद्वपणनात्समुत्थाप्य महाबलम् ।
पर्वतेन्द्रं म्लेच्छबलैर्न्यरुणत्कुसुमं पुरम् ॥ ५९ ॥
नन्दाः सर्वे सुसंरब्धा निरुद्धाः प्रबलारिभिः ।
दृष्ट्वा राक्षसवीर्येण युद्धायैव मनो दधुः ॥ ६० ॥

घटमानोपि बहुधा दुर्जयं वीक्ष्य तद्वलम् ।
 राक्षसश्छयना हन्तुं मौर्यं तेनाथ संदधे ॥ ६१ ॥
 सर्वे नन्दाः पर्वतेन्द्रबलानिलसमेधिताः ।
 चाणक्यक्रोधदहने घोरे शलभतामयुः ॥ ६२ ॥
 ततः स राक्षसः क्लिष्टः प्रक्षीणबलपौरुषः ।
 निरुद्धवैविधासारप्रसारं क्षीणसंचयम् ॥ ६३ ॥
 असुरक्षं पुरं पश्यन्नसुरक्षणतत्परः ।
 नन्दवृद्धस्य सर्वार्थसिद्धेरेनं सुरङ्गया ॥ ६४ ॥
 पुरान्निःसार्य निभृतं पौरैर्नन्दानुरागिभिः ।
 पुरं मौर्यवशीकृत्य तत्सख्यमिव नाटयन् ॥ ६५ ॥
 अभिचारकृतां मौर्यादिशद्विषकन्यकाम् ।
 तच्छत्रवित्पर्वतेशं कौटिल्योघातयत्तया ॥ ६६ ॥
 स्वच्छत्र बोधयित्वा तत्सुतं मलयकेतुकम् ।
 उपांशु भीषयित्वातैः पलाययत कूटधीः ॥ ६७ ॥
 अराजकं वशीकृत्य कौटिल्यः कुसुमं पुरम् ।
 नन्दानुरक्तपौराढ्यं सहसा न विवेश तत् ॥ ६८ ॥
 पुरं प्रविष्टमप्याशु जिघांसू राक्षसो रिपुम् ।
 सुहृद्भिर्दारुवर्माद्यैः कूटयन्त्राद्ययूयुजत् ॥ ६९ ॥
 कौटिल्यः कुटिलप्रज्ञस्तत्सर्वमरिकल्पितम् ।
 विषकन्याकूटयन्त्रगरदादि व्यबुध्यत ॥ ७० ॥
 क्रूरेण राक्षसेनैव ह्यस्मत्पक्षजिघांसया ।
 विषकन्या पर्वतेशे योजितेति समादधत् ॥ ७१ ॥
 वैरोचकं पर्वतेशाभ्रातरं चकिताशयम् ।
 अस्थापयज्जिगमिषुं शपथैश्छलगर्भितैः ॥ ७२ ॥
 स्वापवादं निहुवानः पर्वतेशवधोत्थितम् ।
 प्राग्दत्तिताधराज्येन शठः प्रालोभयच्च तम् ॥ ७३ ॥
 सर्वार्थसिद्धिरगमत्तपस्तः कचिद्वने ।
 तत्रापि चारदृक्क्रूरः कौटिल्यस्तमर्ज घनत् ॥ ७४ ॥

सर्वार्थसिद्धिं निहतं श्रुत्वा शोचन्त राक्षसः ।
 गत्वा मलयकेतुं तं प्रोत्साहयितुमूचिवान् ॥ ७५ ॥
 अरूढमूलं मौर्यं द्रागुन्मूल्य सहसा बलात् ।
 आनृण्यं गन्तुमिच्छामि स्वामिनां नाकवासिनाम् ॥ ७६ ॥
 सर्वेस्मास्वनुरज्यन्ते पौरा गूढाभिसंधयः ।
 तस्योपांशु वधायाप्ताः पुरे जाग्रति मामकाः ॥ ७७ ॥
 सर्वोपायैर्विक्रमैश्च घटेमहि हिताय ते ।
 जहि मौर्यं सकौटिल्यं नन्दराज्यं तवास्तु तत् ॥ ७८ ॥
 विषकन्यां योजयित्वा चाणक्येनैव पापिना ।
 पिता ते मौर्यराज्याद्धहारी विनिहतश्छलात् ॥ ७९ ॥
 सर्वथैव निहत्यैनमुपायेन बलेन वा ।
 त्वय्यासज्याखिलं राज्यमानृण्यं स्वामिनामयै ॥ ८० ॥
 इति प्रोत्साह्य बहुधा धीमान्साहसिकाग्रणीः ।
 मौर्यं जेतुं म्लेच्छबलैः समनह्यत राक्षसः ॥ ८१ ॥
 उपोद्घातोत्र वृत्तायाः कथाया एवमीरितः ।
 अतः परं कविर्वस्तु नाटकीयं प्रयोक्ष्यते ॥ ८२ ॥
 क्रूरग्रहः स इत्यस्मिन्पद्ये प्रस्तावनामुखे ।
 उक्तमर्थं श्लेषदिशा कविरन्वदन्मनाक् ॥ ८३ ॥

इत्युपोद्घातप्रकरणम् ।

मुद्राराक्षसम् ।

प्रथमोङ्कः ।

धन्या केयं स्थिता ते शिरसि शशिकला किं नु नामैतदस्यां
नामैवास्यास्तदेतत्परिचितमपि ते विस्मृतं कस्य हेतोः ।

अथेदं नाटकं साङ्गं लक्षणपुरःसरं व्याख्यायते । तत्र तावन्नान्दीपद्यद्वयं
धन्या केयमित्यादि । अत्र श्रीमान्विशालदत्तनामा महाकविः प्रारिप्सितस्य
नष्टकस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिप्रचयसिद्ध्यर्थं स्वेष्टदेवतागुणसंकीर्तनपूर्वकाशी-
वचनरूपं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै नान्या निबध्नन्नर्थतः शब्दतश्च नाटकीयं वस्तु
ध्वनयति । नान्दीलक्षणमग्रे वक्ष्यते । तत्राद्ये नान्दीपद्ये धन्या केयं स्थिता ते शि-
रसि इति जटाजूटकुहरनिलीनां दिव्ययुवतिरूपधारिणीं गङ्गामवलोक्य से-
र्ष्यायाः शिवायाः शिवं प्रति प्रश्नः । परमप्रेयस्यहं वामाङ्गेवतिष्ठामि मत्तोष्युपरि
उत्तमाङ्गे श्लाघ्ये स्थाने केयं स्थितेति इर्ष्यास्फोटको धन्याशब्दः । किंच
धन्या योषिःप्रलोभिकेति वचनादेवं प्रलोभनशीलायाः कथं वक्ष्योसीति
उपालम्भोपि ध्वन्यते । यद्वा । व्यतिरेकलक्षणया धन्याशब्दोऽधन्यावचनः ।
पूज्यस्य भर्तुर्या शिरःसमारूढावती साधन्या अश्लाघ्या तस्याः कथं

१ धन्या केयं—R. and M. read केयं कन्या, २ For 'इस्या B. reads 'इस्याः

नारीं पृच्छामि नेन्दुं कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दु-
देव्या निहोतुमिच्छोरिति सुरसरितं शाळ्यमव्याद्विभोर्वः ॥१॥

वश्योसीति ध्वन्यते । स्त्रियं तां निहोतुकामः शिवः शिरस्थमेव शशिनं
कलाशब्दशिरस्कृतया स्त्रीलिङ्गेन निर्दिश्य छलेनोत्तरयति । शशिकलेति ।
पुनरपि मया पृष्टाया एव युवत्याः शशिकलेति नाम स्यादिति मन्वानाया
देव्या ऋजूक्तिः किं नु नमैतदस्या इति । पुनश्च शशिकलामेवोद्दिश्य अस्या
इत्युभयसाधारण्येन शिवस्य छलोत्तरं नमैवास्यास्तदेतत्परिचितमित्यादिना ।
कस्य हेतोरिति केन हेतुनेत्यर्थः । निमित्तपर्यायप्रयोगे सर्वासां प्रायोदर्शन-
मिति षष्ठी ते इति शेषे षष्ठी । अथ परिचितशशिकलानामकथनव्याजेन
मया बुभुक्षितां युवतिं निहूत इति शिवस्य कैतवं ज्ञात्वा जटाजूट-
निलीनापरिचितनारीविषयकः प्रश्नः क्रियते न परिचितेन्दुविषय इति
देव्याह नारीं पृच्छामि नेन्दुमिति । तत्र नारीमिति एकस्मिन्नेव पदे पृच्छ-
तेरप्रधानकर्मत्वं देव्यभिमतत्वेनापाद्य वाक्छलेन पुनरपि शिव उत्तरयति ।
यदि नारीं प्रति प्रश्नः क्रियते न तु मां प्रति इन्दुप्रधानकर्मकः तर्हि सजाती-
यत्वाद्विश्रम्भपात्रं ते सखी पृष्टा सती कथयतु विजया न प्रमाणं यदीन्दुरिति ।
सुयोज्यमानोपीन्दुरूपोर्थः न प्रमाणं यदि तथ्यत्वेन न संमतश्चेदित्यर्थः ।
यद्वा । उभयोः कर्मकारकयोः संनिहितयोः सतरेकस्य सागायोगात्
नारीमिन्दुमित्युभयमपि अप्रधानकर्मत्वेनापाद्य शिव एवमाह । यदि नारीं
प्रति प्रश्नः क्रियते नेन्दुं प्रति तर्हि कथयतु विजया । न प्रमाणं यदीन्दुः विजाती-
यत्वाद्विन्दुः प्रष्टव्यत्वेन न संमतश्चेदित्यर्थः । देव्या निहोतुमिच्छोरिति सुर-
सरितं शाळ्यमव्याद्विभोर्वः इत्येवं प्रकारेण देव्याः सकाशाद्बुद्धि कृतापादानत्व-
विवक्षया पञ्चमी । सुरसरितं गङ्गां निहोतुं अपलपितुमिच्छोर्वाक्छलेन
देवीं वक्ष्यत इति यावत् विभोः परमेश्वरस्य शाळ्यं छलोक्तिरव्यात्पायादिति
पदस्य वाच्योर्थः । अत्र वक्रोक्तिरलंकारः ।

यदुक्तमन्यथावाक्यमन्यथात्वेन योज्यते ।

श्लेषेण काका विज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथाविधेति लक्षणात् ॥

तेन च वक्ष्यमाणं नाटकीयं वस्तु व्यज्यते अतोऽलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥१॥

अपि च ।

पादस्याविर्भवन्तीमवनतिमवने रक्षतः स्वैरपातैः
संकोचेनैव दोष्णां मुहुरभिनयतः सर्वलोकातिगानाम् ॥
दृष्टिं लक्ष्येषु नोभ्रेज्वलनकणमुचं बध्नतो दाहभीति-
रित्याधारानुरोधाक्षिपुरविजयिनः पातु वो^१ दुःखनृत्तम् ॥ २ ॥

द्वितीयं नान्दीपद्यं पादस्येति पादस्य स्वैरपातैः स्वच्छन्दस्फालनैराविर्भवन्तीं आविर्भविष्यन्तीं वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वेति लट् । अवनेः पृथिव्याः अवनतिं न्यग्भावं भङ्गमिति यावत् । रक्षतः परिहरतः अवनिभङ्गभीत्या शनैः पादौ निक्षिपत इत्यर्थः । चोरं रक्षतीत्यत्र चोरस्य स्वच्छन्दचारनिषेधवदन्नावनेरवनत्याविर्भावनिषेधो रक्षतेरर्थः । संकोचेनेति सर्वालोकां नृत्तं तिरश्चातिक्रम्य गन्तुं समर्थानाम् । अतिविस्तारभाजां दोष्णां भुजानां संकोचेनैव भुजाघातेन लोकाः संहता मा भूवन्निति भुजानां क्रोडीकरणेनैव मुहुरभिनयतः अङ्गविक्षेपं कुर्वतः । अङ्गहारोङ्गविक्षेपो व्यञ्जकाभिनयौ समावित्यमरः । दृष्टिमिति उग्रज्वलनकणमुचं तीव्रविस्फुलिङ्गकिरं दृष्टिं भाललोचनं लक्ष्येषु दृग्भिनयदर्शनीयेषु वस्तुषु दाहभीतिर्दग्धानि मा भूवन्निति न बध्नतः न निक्षिपतः । इतीति इत्याधारानुरोधादित्येवमुक्तस्याधारस्य नृत्तक्रियाश्रयस्य पृथिव्यादेरनुरोधाद्यथाक्रमं भङ्गसंहरणदाहा मा भूवन्निति अनुक्रोशश्चाक्षिपुरविजयिनः शिवस्य दुःखनृत्तं दुःखेन कृच्छ्रेण यथाकथंचित्सायन्तनावश्यकविधितयाङ्गवैकल्येनाप्यनुष्ठीयमानं नृत्तं वः पातु इति पद्यस्य वाच्योर्थः । नन्वत्र तृतीयलोचनाभिनयासंभवान्नृत्तवैकल्यप्रसज्जनमयुक्तं तत्पिधायापि द्वाभ्यामेव लोचनाभ्यां लक्ष्याभिनयस्य सुकरत्वादिति चेन्नैवम् । द्विलोचनस्यैकस्मिल्लोचने विकलेन्येनाभिनयवैकल्यवच्चिलोचनस्यापि तथात्वोपपत्तेः । तस्मादुक्तं दृग्भिनयवैकल्यप्रयुक्तदुःखनृत्तत्वप्रसज्जनं समञ्जसमिति संतोष्यम् । अत्र त्रिपुरविजयिन इति पदेन यथा पुरविजयिना विशिखवह्निना त्रिपुरं दग्धं एवं क्रोधाभिना नन्दवंशवत्तराक्षसं मलयकेतुं

१ For नोय we have नोमां in B. and for बध्नतो. P. R. read विध्नतो. The Calcutta edition with Dhundhirāja's commentary has विध्नता. २ For तो M. has नो; for नृत्तम् we have नृत्यम् in B. and N.

एतेषां लक्षणानि विस्तरभयान्नेहोच्यन्ते । अथैषां सामग्री निरूप्यते
तत्र पञ्च संधयः

मुखं प्रतिमुखं गर्भः सविमर्शो निर्वर्णमिति ।

संधिर्नाम एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरप्रयोजन-
संबन्धः । तत्रारम्भबीजसंबन्धो मुखसंधिः ॥ यत्राबिन्दुसंबन्धः प्रतिमुख-
संधिः । प्राप्त्याशापताकयोः संबन्धो गर्भसंधिः । नियतासिप्रकर्षसंबन्धो
विमर्शसंधिः । फलागमकार्थयोः संबन्धो निर्वर्णसंधिः ।

बीजबिन्दुपताकाख्यप्रकरीकार्यलक्षणाः ।

आरम्भयत्रप्राप्त्याशानियतासिफलागमाः ॥

अर्थप्रकृतयः पञ्च पञ्चावस्थासमन्विताः ।

यथासंख्येन जायन्ते मुखाद्याः पञ्चसंधयः इति ॥

अर्थप्रकृतयः कार्यसिद्धिहेतवः बीजादयः पञ्चारम्भादिपञ्चावस्थास-
मन्विताः सन्तः यथासंख्यं मुखाद्याः पञ्चसंधयो जायन्त इत्यर्थः । आर-
म्भादीनां लक्षणं निरूपितं दशरूपके ।

औत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे ॥

प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोत्तित्वरान्वितः ॥

उपायापायशङ्काभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिर्संभवः ॥

अपायाभावतः प्राप्तिर्नियतासिः सुनिश्चिता ॥

समग्रफलसंपात्तिः फलयोग उदाहृतः ॥

अथ बीजादिपञ्चकं निरूप्यते ।

स्तोकोद्दिष्टः कार्यहेतुबीजं विस्तार्यनेकधा ।

अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम् ॥

प्रतिपाद्यकथाङ्गं स्यात्पताका व्यापिनी कथा ।

अव्यापिनी प्रकरिका कार्यं निर्वहकृत्फलम् ॥

इति लक्षणसंग्रहः ।

अथ नान्दीस्वरूपं निरूप्यते ।

अर्थतः शब्दतो वापि मनाक्ताव्यर्थसूचनम् ।

यत्राष्टभिर्द्वादशभिरष्टादशभिरेव वा ॥

द्वाविंशत्या पदैर्वापि सा नान्दी परिकीर्तिता ॥

नाटकादिरूपकाणामादौ विहितं पद्यं नान्दीत्युच्यते कैश्चिन्नान्दां पद-
नियमो नाभ्युपमन्यते अतोत्र नाटके पदनियमो नादृतः । यद्वा । पदशब्दः
पादवचनः तथा च पद्यद्वयेनाष्टपदा नान्दी कृतैति ज्ञेयम् । अत्र नाटके बीरो
रसः । अतिगहनकौटिल्यनीतिरूपोद्धतरसः प्रधानमङ्गं अन्ये शृङ्गारकरूणा-
दयो यथायथं द्रष्टव्याः । धीरोदात्तो नायकः । प्रख्यातमिति वृत्तम् । इतिहास-
निबन्धनं प्रख्यातमिति लक्षणात् । चाणक्यकृतस्य नन्दवंशोद्धरणस्य चन्द्र-
गुप्ताभिषेकस्य च विष्णुपुराणवृहत्कथाकामन्दकादिषु संक्षेपेणोक्तत्वात् ।

विष्णुपुराणे ।

नव चैतान्नन्दान्कौटिल्यो ब्राह्मणः समुद्धरिष्यति । कौटिल्य एव च-
न्द्रगुप्तं राज्येभिषेक्ष्यति । अतः परं शूद्राः पृथिवीं भोक्ष्यन्तीति ।

बृहत्कथायाम् ।

चाणक्यनाम्ना तेनाथ शकटारगृहे रहः ।
कृत्यां विधाय सप्ताहात्सपुत्रो निहतो नृपः ॥
शकटारः क्षपणकलिङ्गधारी चाणक्यमित्रं भद्रशर्मा ।
योगानन्दे यशःशेषे पूर्वनन्दसुतस्ततः ।
चन्द्रगुप्तः कृतो राज्ये चाणक्येन महौजसा ॥

कामन्दके ।

वंशो विशालवंशानामृषीणामिव भूयसाम् ।
अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुतः ॥
जातवेदा इवाधिष्मान्वेदान्वेदविदांवरः ।
योधीतवान्सुचतुरश्वतुरोप्येकवेदवत् ॥
यस्याभिचारवज्रेण वज्रज्वलनतेजसः ।
पपात मूलतः श्रीमान्सुपर्वा नन्दपर्वतः ॥
एकाकी मन्त्रशक्त्या यः शक्तः शक्तिधरोपमः ।
आजहार नृचन्द्राय चन्द्रगुप्ताय मेदिनीम् ॥
नीतिशास्त्रामृतं धीमानर्थशास्त्रमहोदधेः ।
य उद्दध्रे नमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे इति ॥

नान्द्यन्ते

सूत्रधारः । अलमतिप्रसङ्गेन । आज्ञापितोस्मि परिषदा
 यथाद्य त्वया सामन्तवटेश्वरदत्तपौत्रस्य महाराजपदभाक्
 पृथुसूनोः कवेर्विशालदत्तस्य कृतिरभिनवं मुद्राराक्षसं नाम
 नाटकं नाटयितव्यमिति । यत्सत्यं काव्यविशेषवेदिन्यां परि-
 षदि प्रयुञ्जानस्य ममापि सुमहान्परितोषः प्रादुर्भवति । कुतः
 चीयते बालिशस्यापि सत्क्षेत्रपतिता रुषिः ।
 न शाले स्तम्बकरिता वसुगुणमपेक्षते ॥ ३ ॥

नान्द्यनन्तरप्रविष्टेन सूत्रधारेण रङ्गप्रसादनपुरःसरं मृदुमधुरपदैः पद्यैः
 भारतीवृत्त्याश्रयणेन काव्यार्थः सूचनीयस्तदुक्तम् ।

रङ्गं प्रसाद्य मधुरैः श्लोकैः काव्यार्थसूचकैः ।

ऋतुं कंचिदुपादाय भारतीं वृत्तिमाश्रयेदिति ।

तदेतदाह । नान्द्यन्त इति । परिषदा संदिष्टार्थस्य क्षिप्रं कर्तव्यत्वाद्वाचा-
 मतिप्रसङ्गो वारणीय इत्यर्थः । अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकमित्यमरः ।
 यत्सत्यमिति संघातो ध्रुवमित्यर्थः । अत्र भारतीवृत्तेरङ्गं परिषदभिमुखीकरण-
 फला कविकाव्यनटादीनां प्रशंसारूपा प्ररोचना कृता । तथा हि । सामन्त-
 वटेश्वरेति महाकुलप्रसूतत्वकथनेन कविप्रशंसा काव्यविशेषवेदिन्यामिति
 काव्यपरिषदोः प्रशंसा ।

बालिशस्येति । स्वस्य बालिशकृषीवलदृष्टान्ताद्विनयप्रदर्शनेनात्मशाब्दः-

१ R. has अलमलमति &c.; for प्रसङ्गेन. P. has विस्तरेण (also the Bengal commentary edition). २ Om. in B. E.; for वटेश्वर M. has वत्सेश्वर; स्य in पौत्रस्य om. in P. P. and Bengal commentary edition om. पदभाक्. ३ For पृथु K. reads पृथक्; for दत्तस्य E. B. and the Nāgpur MSS. read देवस्य R. reads कवेः after not before विशालदत्तस्य; for अभिनवं P. has अपूर्वं. B., E. and the Nāgpur MSS. omit it. ४ After ममापि. A., B., E. and N. add चेतसि; the Bengal commentary edition omits it. A. omits सु., in सुमहान्. For प्रादुर्भवति. P. has प्रादुर्भविष्यति; B. om. कुतः. ५ For सत् K. A. M. R. have सु. ६ For शालेः M. reads शालि and B. R. P. read शालेः. For अपेक्षते E. reads अपेक्षते.

तद्यावदिदानीं गृहं गत्वा गृहिणीमाहूय गृहजनेन सह
संगीतकमनुजेष्टुमि । परिक्रम्यावलोक्य च । इमे नो गृहा-

पराङ्मुखस्वरूपमहागुणकथनान्नटस्तुतिः । बालिशस्य बीजावापानभिज्ञस्यापि
सुक्षेत्रपतिता कृषिः कर्षणं कृषिर्लक्षणया तत्संबन्धिबीजमित्यर्थः । चीयते
उपचिता अभिवृद्धा भवति । शालेः एकस्य शाल्यकुुरस्य स्तम्बकरिता सुक्षे-
त्रगुणकृतनिबिडीभवनशीलता वसुः बीजावापकर्तुः गुणं दक्षत्वादिकं नापेक्षते
किंतु स्वयमेव भूसारगुणेनोपचिता भवतीत्यर्थः । अत्र सुक्षेत्रदृष्टान्तोपि परि-
वत्प्रशंसैव । स्तम्बं स्तोमं करोतीति स्तम्बकरिः स्तम्बशकृतोरिन्द्रीहिक्त्सयोरिति
वक्तव्यमित्यनुशासनास्तम्बशब्दे उपपदेकृज इन्द्रप्रत्ययः ॥३॥ अनुतिष्ठामीति
अनुष्ठास्यामीत्यर्थः यावत्पुराणिपातयोरिति लट् । इदमामुखम् । तदुक्तम् ।

सूत्रधारो नटीं ब्रूते मारिपं वा विदूषकम् ।
स्वकार्यप्रस्तुतापेक्षी ध्रिक्त्वोक्त्या यत्तदामुखम् ॥
प्रस्तावना वा तत्र स्यात्कथोद्घातः प्रवृत्तकम् ।
प्रयोगातिशयश्चेति त्रीण्यङ्गान्यामुखस्य हि ॥ इति ॥

एवामङ्गानां स्वरूपं निरूपितं दशरूपके ॥

स्वेतिवृत्तसमं वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिणः ।
गृहीत्वा प्रविशेत्पात्रं कथोद्घातो द्विधैव सः ॥
प्रस्तूयमानपात्रस्य गुणवर्णनया स्वतः ।
प्रविशेत्सूचितं पात्रं यत्र तस्यात्प्रवृत्तकम् ॥
एषोयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगतः ।
पात्रप्रवेशो यत्रायं प्रयोगातिशयो मतः ॥ इति ॥
वीथ्यङ्गान्यामुखाङ्गत्वादुच्यन्तेत्र स्वभावतः ।
उद्घासकावलगिते प्रपञ्चविगते छलम् ॥
वाक्केल्यधिबले गण्डमवस्यन्दितनालिके ।
असत्प्रलापव्याहारमृदवानि त्रयोदश ॥ इति ॥

१ गृ-य om. in M. P. R. २ N. reads संगीतमनु°. For 'मि A. K. M. R.
have °मीति. From इमे to प्रविश्यावलोक्य च om. in M.

स्तद्यावत्प्रविशामि । नाट्येन प्रविद्यावलोक्य च । अये त-
त्किमिदमस्मद्गृहेषु महोत्सव इव दृश्यते स्वस्वकर्मण्यधिक-
तरमभियुक्तः परिजगः । तथा हि

वहति जलमियं पिनष्टि गन्धा-

नियमियमुद्ग्रथते स्रजो विचित्राः ।

मुसलमिदमियं च पातकाले

मुहुरनुयाति कलेन हुंरुतेन ॥ ४ ॥

भवतु कुटुम्बिनीमाहूय पृच्छामि । नेपथ्याभिमुखमवलोक्य

एषां लक्षणानि । गूढार्थपदपर्यायमालारूपेण प्रश्नोत्तरमालारूपेण च
द्विविधमुद्गायकम् । अवलगितमपि द्विविधं अन्यकार्यछन्ननान्यकार्यकरणम् ।
अन्यकार्यप्रसङ्गात्प्रकृतकार्यसिद्धिश्चेति । असद्रूतं मिथःस्तोत्रं प्रपञ्चः । पूर्वरङ्गे
नटादिभिः साम्यादनेकार्थप्रयोजनं त्रिगतम् । प्रियसदृशैर्वाक्यैरप्रियै-
र्लोभनं छलम् । साकाङ्क्षस्य वाक्यस्य निवर्तनमुक्तिप्रत्युक्तिर्वा वाक्के-
लिः । स्पृष्टवान्योन्यवाक्याधिक्यमधिबलम् । सहसोदितं प्रस्तुतविरोधि
गण्डम् । रसविज्ञादुक्तान्यथाव्याख्यानमवस्यन्दितम् । सोपहासनिगूढार्थप्रहे-
लिका नालिका । प्रहेलिकावहेलनवचनम् । असंबद्धकथाप्रायः प्रलापोऽ-
त्प्रलापः । अन्यार्थं हास्यप्रलोभनकरं वचनं व्याहारः । दोषाणां गुणवत्प्र-
तिपादनं मृदवमिति । एषां यथासंभवं कतिचित्प्रस्तावनायां प्रयोक्तव्यानि ।
अत्र अये तत्किमिदमित्यादिना गृहकृत्यप्रसङ्गेन क्रूरग्रहः स केतुरिति प्र-
स्तावनारूपकार्यसिद्धेः अवलगनादवलगितं नाम आमुखाङ्गम् ।

वहति जलमिति स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ ४ ॥

१ For स्तद्यावत् P. has यावत् and R. तावत्. For °मि R. has °मीति. २ °मिह°
om. in R. °मस्मद्...महोत्सवो वृश्यते K. गृहोत्सव इवाद्य स्व°. P. One स्व
om. in E. ३ हि °om. in E. ४ °नियमयन्तु° A. ५ For मुसल A. P. E. read
मुशल. For °मिह° M. R. read °निय.° ६ For कुटुम्बिनीमाहूय K. M. R. read
कुटुम्बिनी तावसाहूयः.

गुणवत्युपायनिलये^१ स्थितिहेतोः साधिके^२ त्रिवर्गस्य ।

मद्भवननीतिविद्ये कार्याचार्ये^३ द्रुतमुपेहि ॥ ५ ॥

प्रविश्य नटी । अज्जे इअह्मि अण्णाणिओएण मं अज्जो
अणुगेह्मदु । (क)

(क) आर्य इयमस्मि आज्ञानियोगेन मामार्योनुगृह्णातु ।

गुणवत्युपायेत्यार्या । अल्पसमासा ऋजुपदा भारती वृत्तिः । अत्र भार्या-
विषये सौशील्यगृहकृत्यदक्षत्वादयो गुणा उपायाश्च । नीतिविषये गुणाः स-
न्धिविग्रहादयः षट् सामादय उपायाश्चत्वारः । विहितकार्योपदेष्टृत्वात्का-
र्याचार्यत्वमुभयत्र समम् । गार्हस्थ्यस्थितिहेतुत्रिवर्गसाधकत्वं पत्न्याः श्रुतिस्मृ-
तिषु प्रसिद्धम् । नीतिविषये क्षयः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनामिति
उक्तलक्षणत्रिवर्गो राज्यस्थितिहेतुः । अत्र ऋतुं कंचिदुपादाय भारती वृत्तिमा-
श्रयेदिति वचनान्तर्तीयाङ्के वर्णयिष्यमाणशरदृतूपादानं कृतमिति बोद्धव्यम् ।
तथा हि अभ्यःप्रसादादिगुणवन्ति विजिगीषूणां सामाद्युपायनिलये तेषामेव दि-
ग्विजयावसरप्रदायित्वेनार्थसाधिके तन्निबन्धनत्वाद्धर्मकामयोस्तत्साधिके च ।
एवं लोकस्थितिहेतुत्रिवर्गस्य साधिके जैत्रयात्रादिकार्याणामाचार्योनुकूलत्वेन
प्रवर्तिते भोः शरदृतुमुपेहीति विजिगीषुणा चन्द्रगुप्तेन शरदागमः प्रार्थ्यते
तन्मन्त्रिणा चाणक्येन राक्षसातिसंधानार्थं स्वकुलविद्वान्नीतिरभिमुखीक्रि-
यत् इति च ध्वनितम् । उपायनिलये इत्यत्र निलीयतेति योगेन निलय-
शब्दो विशेष्यनिघ्नः । शरदृतौर्विजयानुकूलत्वं सरितः कुर्वती गाधाः
पथश्चाश्वानकईमान् । यात्रायै नोदयामास तं शक्तेः प्रथमं शरदित्यादि
सर्वैर्महाकविभिः बहुशः प्रपञ्चितम् । अत्र श्लेषोलंकारः । नानार्थसंशयः
श्लेषो वर्ण्यवर्ण्योभयास्पद इति तल्लक्षणात् । अत्रासद्रूपं भार्यास्तोत्रं प्रपञ्चः
साम्यादनेकार्थप्रयोजनं विगतंचामुखाङ्गं त्रिष्वनुगतत्वादन्वर्थम् ॥ ५ ॥

१ °य for °वे. B.; B. E. om. the visarga. °ध° for °धि° M. २ कार्याचार्ये
for कार्याचार्ये B. E. N. P. उपेहि B. E. K. P. M. ३ अज्जउत्त B. E. and
N. ई for इ. P. and N. E. reads आणा° K. has अणुगेह्मदु; P. अणुगेह्मादु;
E. reads अज्जउत्तो अणुगिह्मेदु; R. has अणुगणादुअज्जो; B. अणुगेह्मदुअज्जो;
M. अणुगेह्मादुअज्जो and N. अज्जो अणुगिह्मेदु.

सूत्र० । आर्ये तिष्ठतु तावदाज्ञानियोगः । कथय किमद्य
भवत्या तत्रभवतां ब्राह्मणानामुपनिमन्त्रणेन कुटुम्बकमनुगृ-
हीतमभिमता वा भवनमतिथयः संप्राप्ता यत एष पाक-
विशेषारम्भः ।

नटी । अज्ज आमन्तिदा मए भवन्तो बह्मणा । (क)

सूत्र० । कथय कस्मिन्निमित्ते ।

नटी । उवरज्जदि किल भअवं चन्दो त्ति । (ख)

सूत्र० । आर्ये क एवमाह ।

नटी । एवं खु णअरवासी जणो मन्तेदि । (ग)

(क) आर्य आमन्त्रिता मया भगवन्तो ब्राह्मणाः ॥

(ख) उपरज्यते किल भगवान् चन्द्र इति ॥

(ग) एवं खलु नगरवासी जनो मन्त्रयते ॥

आर्ये तिष्ठति । इयं साक्षाद्भूष्य वाक्यस्य निर्वृत्तिरूपा वाक्यलिः ।
कथयेत्यादि । इदमन्यार्थं पाकक्रियासाफल्यार्थं कुटुम्बकमनुगृहीतमिति
प्रलोभनकरं वचनं व्याहारः ॥

कस्मिन्निति । केन निमित्तेनेत्यर्थः । सर्वासां प्रायदर्शनस्योक्तत्वात् ॥

उवरज्जतीति । इदं प्रियसदृशैर्वाक्यैर्विलोभनं छलम् । वक्ष्यति च विप्र-
लब्धासीति ॥

एवमिति अयं असंबद्धकथाप्रायः प्रलापः असत्प्रलापः ॥

१ Om. R. and M. कथयतु for कथय A. २ Om. R. and M. For तत्र
भवतां, भगवतां B. E. M. R. and N. ब्राह्मणानामामन्त्रणेन. M. R., after
which B. adds एतत्. ३ B. and E. read अथवा अभिमता भ° and E. adds
another वा before भ° P. adds भवत्या after वा in text सं. om. in B. E.
M. R. For यतएष K. reads यतएवैष. B. and E. and M. read यदेष.
४ अज्जउत्त. E. उवणिमन्तिदा for आमन्तिदा P. ५ A. M. K. begin this
speech with आर्ये, and P. has अथ for कथय. ६ A. has उपरज्जति; M.
उपरज्जइ. P. begins this speech with अज्ज. ७ B. M. R. om. आर्ये.
८ एवं K. B. reads कयु. K. has णअरणिवासि. R. reads आमन्तेदि.

सूत्र० । आर्यै रुतश्रेमोस्मि चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे
तत्प्रवर्त्यतां भगवतो ब्राह्मणानुद्दिश्य प्राकः । चन्द्रोपरागं प्रति
तु केनापि विप्रलब्धासि । पश्य

क्रूरग्रहः स केतुश्चन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदानीम् ।
अभिभवितुमिच्छति बलात्

अत्र वृथा पाकारम्भरूपदोषस्य तत्प्रवर्त्यतामिति गुणवत्प्रतिपादनं मृदवं
नामाङ्गम् ।

क्रूरग्रह इति । नेपथ्ये स्थितस्य चाणक्यस्येदं सहसोदितं प्रस्तुतस्य
चन्द्रग्रहस्य विरोधि गण्डम् । क्रूरग्रहः स प्रसिद्धकेतुः राहुरित्यर्थः । उभयो-
रेकशरीरत्वेनाभेदव्यपदेशः । चन्द्रमसमिन्दुमिदानीमद्य पौर्णमास्यां पूर्णम-
ण्डलमभिभवितुं प्रसितुं बलादिच्छति परंतु बुधस्य ग्रहस्य योगः संबन्ध एनं
चन्द्रमसं रक्षतीति । तथा च ज्योतिःशास्त्रे व्याससंहितायां गर्गवचनम् ।

ग्रहपञ्चकसंयोगं दृष्ट्वा न ग्रहणं वदेत् ।

यदि न स्याद्बुधस्तत्र युद्धं दृष्ट्वा ग्रहं वदेत् ॥ इति

चाणक्यावगतार्थस्तु क्रूरो घोरः ग्रहः चन्द्रगुप्ताभिभवं प्रति आग्रहो यस्य
स क्रूरग्रहो राक्षसः केतुना मलयकेतुना सहितः सकेतुः भीमो भीमसेन इति
वत् । चन्द्रं असंपूर्णमण्डलमिति छेदः । चन्द्रं चन्द्रगुप्तमिदानीमसंपूर्णमण्ड-
लमवशीकृतसर्वराष्ट्रमद्याप्यरूढमूलमिति यावत् । बलान्महता म्लेच्छबलेना-
भिभवितुं पराभवितुमिच्छतीति । एनं तु बुधस्य नयज्ञस्य चाणक्यस्य योग
उपायो रक्षतीति प्रस्तावनार्थः । प्रस्तावना तु तत्र स्यात्कथञ्चातप्रवर्तितेति
लक्षणात् इयं प्रस्तावना । अत्र वाशब्दस्य समुच्चयार्थत्वात् आमुलप्र-
स्तावनयोः समुच्चयः कुत इति बोध्यम् । अत्र मुद्रानामालंकारः । सूच्यार्थ-
सूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैरिति लक्षणात् ॥ ६ ॥

- १ A. and K. read परिश्रमो M. and R. om. च...ङ्गे २ प्रवर्ततां. A.
K. P. भ...तो Om. in P. ३ Om. in E.; after तु M. K. R. E. add. स्व. N.
reads स्व for तु. ४ This is followed by the figure 2 in R. ५ चन्द्रं संपूर्ण.
E. and P. ६ B. P. add इत्यर्थोक्ते after बलात्.

नेपथ्ये

आः क एष मयि स्थिते ।

सूत्र० । रक्षत्येनं तु बुधयोगः ॥ ६ ॥

नटी । अज्जं कौ उण एसो धरणीगोअरो भविअ चन्दं
गहाभिजोआदो रक्खिदुं इच्छदि । (क)

सूत्र० । आर्ये यत्सत्यं मयापि नोपलक्षितः । भवतु भूयो-
भियुक्तः स्वरव्यक्तिमुपलप्स्ये । क्रूरग्रह इत्यादि पुनस्तदेव पठति ।

नेपथ्ये

आः क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति ।

सूत्र० । आंकर्ष्य । आर्ये ज्ञातम् । कौटिल्यः ।

(क) आर्य कः पुनरेष धरणीगोचरो भूत्वा चन्द्रं ग्रहाभियोगाद्रक्षितु-
मिच्छति ।

अज्ज इति । इदं सोपहासं निगूढार्थप्रहेलिका नालिका ।

क एष इति । इदं स्पष्टयान्योन्यवाक्याधिक्यरूपमधिबलम् ।

१ Om. in R. M. and N. After स्थिते P. has चन्द्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति. B. has चन्द्रमभिभवितुमिच्छति बलात् with which the Rājā's MS. (Nāgpur) agrees. २ रक्षत्येनं K. ३ Om. in R. अज्जउत्तअध E. अज्जअध. N. उणो for उण M.; om. in P. एसो Om. in A and N. नि for नी. M. R. B. E. हविअ. for भविअ M. ४ गहाभिजोआदो A; do with यो for ओ and गा for आ P. R.; do. ओगा E. K. which however has न्न for ग; N. reads गहाभिजोआदोअहिरक्षिदुं. M. reads चन्दं केतुगहाभिजोआदो M. and R. इच्छदि for इच्छदि. ५ Om. in P. तत् for यत् N. अपि om. in A. क्षि-
तम् for क्षितः M. E. यतः for भवतु E. N. ६ A. M. and K. add here सन्.
लक्ष्ये for लप्स्ये K. ७ P. and N. place पुनस्तदेव before क्रूर. For
इत्यादि A. has इति M. K. R. E. have हःसकेतुरिति R. M. and K. om.
तदेव. ८ पुनर्नेपथ्ये P. E. ९ Om. in A. and M.; K. and E. have कथय
after it. B. adds बलात् and E. ग्रहाभियोगतः. after इच्छति. १० Om. R. M.
For आर्ये B. and E. have आः. E. adds स्वरव्ययम् after कौटिल्यः.

नटी । भयं नाटयति^१ ।

सूत्र० । कौटिल्यः कुटिलमतिः स एष येन

क्रोधाग्नौ प्रसभमदाहि नन्दवंशः ।

चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः सनाप्तो

मौर्येन्दोर्द्विषदभियोग इत्यवैति^२ ॥ ७ ॥

कौटिल्य इति । चन्द्रस्य ग्रहणमिति श्रुतेः श्रवणात्सनाप्तः समाननाम-
कस्य मौर्येन्दोश्चन्द्रगुप्तस्य द्विषदभियोगः द्विषता मलयकेतुनाभियोगो
निरोधः अभिषेकमिति यावत् । इत्यवैति एवं जानातीत्यर्थः । अत्र
सनाप्तो मौर्येन्दोः द्विषदभियोग इत्यवैतीति रसवेशादुक्तान्यथाव्याख्यान-
मवस्यन्दितं नामामुखाङ्गम् । गूढार्थपरपर्यायमालारूपं प्रश्नोत्तरमालारूपं च
द्विविधमप्युद्भायकं नामाद्यमङ्गमाद्ये नान्दीपद्ये कृतमामुखाङ्गत्वेन संग्रा-
ह्यम् । नान्दीपद्यस्याप्यामुखप्राक्कालिकत्वेनामुखान्तर्भूतस्याप्युचितत्वात् ।
यदि नान्दी आमुखबहिर्भूतैवेत्याग्रहस्तर्हि कूरग्रहः सकेतुरित्यत्रैव गूढार्थपर-
पर्यायरूपमुद्भायकं बोध्यम् । अत्र रक्षयेनं तु बुधयोग इति स्वेतिवृत्तसमं
वाक्यमर्थं वा यत्र सूत्रिण इति लक्षणात्कथोद्भातः । येन क्रोधाग्नौ प्रसभम-
दाहि नन्दवंश इति प्रस्तूयमानकार्यस्य गुणवर्णनया स्वत इति लक्षण-
सत्त्वात्प्रवृत्तकम् । स एष इति पदाभ्यां एषोयमित्युपक्षेपात्सूत्रधारप्रयोगत
इति लक्षणस्य च सत्त्वात्प्रयोगातिशयश्चेति त्रीण्यङ्गानि प्रस्तावनाया उक्ता-
नि । इति वीथ्यङ्गैस्त्रयोदशभिः स्वाङ्गैश्च त्रिभिः सहिता षोडशाङ्गा प्रस्तावना
निरूपिता । अत्र प्रथमाङ्के । वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथांशानां निर्देशकः ।

संक्षेपार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः ।

इत्युक्तलक्षणो विष्कम्भो न कृतः । प्रस्तावनयैव क्रोधाग्नौ प्रसभमदा-
हि नन्दवंश इति वृत्तकथांशस्य मौर्येन्दोः द्विषदभियोग इति वृत्तिष्य-
माणकथांशस्य च निर्देशनात् । यद्वा । अन्तर्जवनिकान्तस्थैश्चूलिकार्थस्य
सूचनेति लक्षणान्नेपथ्यगतेनैव चाणक्येन नाटकीयार्थस्य सूचनान्

१ E. adds कोसौ कौटिल्यः. २ B has a — here instead of this. ३ For इत्यवैति B. has इत्युपैति. After this P. adds again नटी । भयं नाटयति.

तदित आवां गच्छावः । इति निष्क्रान्तौ ।

० प्रस्तावना ।

ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परामृशश्चाणक्यः ।

चाण० । कथयै क एष मयि स्थिते चन्द्रगुप्तमभिभवितु-
मिच्छति । पश्य ।

प्रस्तावनान्तर्गतैव चूलिका कृतेति बोध्यम् । अथ प्रकृते नाटके मुख-
सन्धिरारभ्यते ।

सन्धेः सामान्यलक्षणानि

दशरूपके

अवान्तरार्थसंबन्धः सन्धिरेकान्वये सतीति ।

एकेन प्रयोजनेनाव्यवितानां कथांशानां अवान्तरप्रयोजनेन संबन्धः
सन्धिः । तत्रारम्भबीजसंबन्धो मुखसन्धिः ।

यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम् ॥

इति मुखसन्धिलक्षणम् ।

ततः प्रविशति इत्यादिसंदर्भो मुखसन्धिः । मौर्यलक्ष्मीस्थैर्यहेतुराक्षस-
संग्रहरूपमुख्यप्रयोजनार्थायाश्चाणक्योपायविचारकथाया अनुकूलदैवकृत-
राक्षसमुद्रालाभाद्यवान्तरप्रयोजनेन सह संबन्धस्य सामान्यलक्षणस्यारम्भबी-
जसंबन्धस्य च वक्ष्यमाणविशेषलक्षणस्य वक्ष्यमाणाया बीजसमुत्पत्तेश्च
सत्त्वात् ।

मुक्तां शिखामिति । नन्दकुलप्रतिज्ञावसरे मुक्ता शिखा न बद्धा चन्द्र-
गुप्तलक्ष्मीस्थैर्यस्याद्याप्यनिष्पन्नत्वात् । अत्र सिंहवदतिक्रूरमपि मां परिभूय

१ E. has before this तन्मुक्तं कुपितस्य पुरतः स्थातुम्. २ परिसृशन्सक्रो-
धश्चा०. A. K. 'सक्रोप' for सक्रोध M. R. N. and E. merely add सक्रोपः
before 'चाणक्यः' in text. ३ Om. M. and R.; A. substitutes आः for
K. and P. add आः before it. N. has it twice. ४ B. adds बलात् after
this. E. has for the whole speech simply आः कथयेति. B. and R. om.
पश्य.

आस्वादितदिग्दृष्टेऽपि तशोणशोभा
संध्यारुणामिव कलां शशालञ्छनस्य ।
जृम्भाविदारितमुखस्य मुखात्स्फुरन्तीं
को हर्षद्विज्वादे हरेः परिभूय दंष्ट्राम् ॥ ८ ॥

अपिच ।

नन्दकुलकालभुजगीं कापानलबहुलनीलधूमलताम् ।
अद्यापि बध्यमानां बध्यः को^१ नेच्छति शिखां मे ॥ ९ ॥

मया महता संरम्भेण साधितां मौर्यलक्ष्मीं राक्षसो हर्तुमिच्छतीति रूपका-
तिशयोक्त्या ध्वनितम् । रूपकातिशयोक्तिः स्यान्निगीर्याध्यवसानत इति
लक्षणात् । कोनामेति राक्षसस्य साहसिकबहुःसाध्यसाधकत्वादयो गुणाः
सूचिताः । हरेर्दंष्ट्रामिति मौर्यश्रियो दुरुद्धरत्वं सूचितम् । आस्वादितेति
अचिरकृतनन्दवंशवधरोषोद्यापि न शान्त इति सूचितम् । संध्यारुणच-
न्द्रकलादृष्टान्तेन मौर्यश्रीरभिनवा वर्द्धिष्णुविश्वाभिनन्द्येति च सूचितम् ।
जृम्भाविदारितमुखस्येति स्वस्यास्मिन्निषेधेतिजाग्रता ध्वनिता । स्फुरन्ती-
मिति समग्राङ्गतया लक्ष्म्या वैरिदुःसाध्यत्वमुक्तम् । एवं जाग्रतोपि मम
पौरुषं परिभूय अवज्ञाय मौर्यलक्ष्मीं हर्तुं यतत इत्यहोतिशूरो दण्डनी-
तिपारदृष्ट्वा स्वामिकार्यधुर्यो राक्षसोवश्यं संग्राह्य इति चाणक्यौत्सुक्यमा-
त्ररूपा बीजस्यारम्भावस्थार्थतः सूचिता । चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्यैर्यफलकस्य
राक्षससंग्रहरूपकार्यस्य हेतुरनुकूलदैवश्चाणक्यनीतिप्रयोगो बीजम् । यथा
रत्नावल्यां वत्सराजस्य सागरिकाप्राप्तिहेतुरनुकूलदैवो यौगन्धरायणो-
द्योगः । यथा वा वेणीसंहारे द्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भूमिक्रोधोपचितो युधिष्ठि-
रोत्साहो बीजम् । तच्च बीजं महाकार्यवान्तरकार्यभेदादनेकप्रकारमित्यने-
कधाविस्तारीत्युक्तम् । राक्षससंग्रहश्च मलयकेतुनिग्रहं विना न घटत इति
निग्रहोप्यवान्तरप्रयोजनत्वेन सूचनीयः ॥ ८ ॥

तदेतदाह । नन्देति । नैल्यकौटिल्यगुणेन कालभुजगीधूमलतालेन

१ This stanza om. in E. as also the following अपिच. २ Om. in P. बहल
R. B. E. N. लोल for नील B. नील P. ३ After को R. and M. add नाम.

अपिच ।

उल्लङ्घ्यन्मम समुज्ज्वलतः प्रतापं
कोपस्य नन्दकुलकाननधूमकेतोः ।

सद्यः परल्लासार्णविवेकमूढः

कः शालभेन विधिना लभतां विनाशम् ॥ १० ॥

शार्ङ्गरवै शार्ङ्गरव ।

प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण० । वत्स उपवेष्टुमिच्छामि ।

शिष्यः । उपाध्याय नन्वियं संनिहितवेलासनैव द्वारप्रको-
ष्ठशाला तदस्यामुपवेष्टुमर्हत्युपाध्यायः ।

चाण० । वत्स कार्याभिनिर्योग एवास्मान्व्याकुलयति न पुनरु-

निरूपणम् । वध्यो मलयकेतुरित्यर्थः । मलयकेतुनिग्रहं विना शिखां न
बध्नामीति पद्यस्य निष्कृष्टार्थः ॥ ९ ॥

इममेव संरम्भं वीररसेनोपोद्वलयति । उल्लङ्घयन्निति । मम मदीयस्य समु-
ज्ज्वलतः प्रदीप्तस्य नन्दकुलदाहकवाहिरूपस्य कोपस्य प्रतापमुग्रत्वं ज्वालां
चोल्लङ्घयन्नतिक्रमिष्यन्नित्यर्थः । कः मलयकेतुः परात्मनः परिमाणं तारतम्यं
तद्विवेकशून्यः शालभेन विधिना दहनज्वालापतया लुशलभरीत्या विनाशं
लभताम् । अत्र पद्यद्वयेनुभयताद्रूप्यरूपकालंकारः । विषयभेदताद्रूप्यं रञ्जनं
विषयस्य यत् । रूपकं तु त्रिधाधिक्यन्यूनत्वानुभयोक्तिभिरिति लक्षणात् ।

कार्यसंरम्भवैयर्थ्येण द्विरुक्तिः शार्ङ्गरवेति ।

वत्सेति । इदमुपालम्भगर्भवचनम् । अधुनाप्यासनं त्वया न सज्जीकृत-
मित्याशयः ।

वत्स कार्याभिनिर्योग इति । कार्यं राक्षससंग्रहं प्रति अभिनिर्योगोभिनि-

१ किञ्च A. K. R. M. and Nāgpur MSS. २ उल्लासयन् R. ३ परिणाम B.
K. R. and Nāgpur MSS. ४ Om. in M. K. P. R. and Nāgpur MSS.
५ Om. in P. After इयं K. P. and R. add सद्यः. ६ K. has simply तस्यामु°. ७
७ आभिर्योग. M. R. K.; for एवास्मान् K. P. R. M. read एवमस्मान्.
B. E. N. P. read 'नाकुल' for 'न्याकुल'. For शिष्यजने further on M. R.
have 'जन.

पाध्यायसहभूः शिष्यजने दुःशीलता । नाद्येनोर्पविद्यात्मगतम् ।
कथं प्रकाशतां गतोयमर्थः पौरिषु यथा किल नन्दकुलविना-
शजनितरोषो राक्षसः पितृवधामर्षितेन सकलनन्दराज्यपरि-
पण्णेन प्रोत्साहितेन पर्वतकपुत्रेण मलयकेतुना सह संधाय तदुप-
गृहीतेन च महता म्लेच्छराजबलेनै परिवृतो वृषलमभियोक्तु-
मुद्यत इति । विचिन्त्य । अथवा येन मया सर्वलोकप्रकाशं
नन्दवंशवधं प्रतिज्ञाय निस्तीर्णा दुस्तरा प्रतिज्ञासरित्सोहमि-
दानीं प्रकाशीभवन्तमप्येनैमर्थं न समर्थः किं प्रशमयितुम् ।

वेशः एवं त्वदुपालम्भकत्वेनास्मान्वाकुलयाति । न पुनरुपाध्यायसहभू-
पाध्यायत्वव्याप्येत्यर्थः । शिष्यजने विषये दुःशीलता उपालम्भनशीलता ।
अल्पेप्यपराधे शिष्यजनं प्रति उपालम्भनमुपाध्यायानां सह जो दोष इत्यर्थः ।
तं तु सेवायामत्यन्तं समवहितोसि कार्यव्ययत्वादहं त्वामुपालम्भवानस्मी-
त्यर्थः । अत्र कार्याभिनियोग इत्यनेनानिर्वाहणाद्विन्वादिरूपेणानेकधा वि-
स्तारिणः कार्यहेतोश्चाणक्योद्योगस्य बीजस्य स्तोकोद्देशः कृत इति बोध्यम् ।
अथास्य संधेरज्ञान्युच्यन्ते । अज्ञानि द्वादशैतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ।
बीजारम्भानुगुण्येन मुखसंधेरज्ञानि प्रयोक्तव्यानि ।

उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो विलोभनम् ।

युक्तिः प्राप्तिः समाधानं विधानं परिभाषना ॥

उद्बेदभेदकरणान्यन्वर्थानि यथाक्रममिति ।

कथमित्यादि । अयमाशयः । पुरं सर्वं नन्दमौलबलाक्रान्तं प्रकृतयश्च
सर्वा नन्दकुलामाये राक्षसेनुरक्ताः अतस्तदुद्यममुपश्रुत्य महान्तमन्तःकोप-

१ शेषामर्थो M. R. २ नन्दकुलराज्यं P. परिपण्णो P. E. सह संधाय om.
in M. and R. ३ म्लेच्छराजेन B. म्लेच्छबलेन M. R. R. and E. om. च
before महता. ४ प्येतम् K. For न समर्थः किम्. A. M. and K. the Nāgpur
MSS. and R. read समर्थः P. has किमसमर्थः B. has असमर्थः किम् K.
omits म. B. and E. add इति.

कुतः । यस्य मम
 श्यामीकृत्याननेन्दूनैरियुवतिदिशां सततः शोकधूमैः
 कामं मन्त्रिद्रुमेभ्यो नयपवनहतं मोहभम्म प्रकीर्य ।
 दग्ध्वा संभ्रान्तपौरद्विजगणरहितान्नन्दवंशप्ररोहान्
 दाह्याभावाच्च खेदाज्ज्वलन इव वने शाम्यति क्रोधवह्निः ॥ ११ ॥
 अपिच ।
 शोचन्तोवनतैर्नराधिपभयाद्विक्लवद्वर्गैर्मुखै-
 र्मासनासनतोवकृष्टमवशं ये दृष्टवन्तः पुरा ।
 ते पश्यन्ति तथैव संप्रति जना नन्दं मया सान्वयं
 सिंहेनैव गजेन्द्रमद्रिशिखरात्सिंहासनात्पातितम् ॥ १२ ॥

मुत्पादयेयुस्ततश्च महत्सकटमापतितं कथं कर्तव्यमिति चिन्ता । अथ
 वेति चिन्तापरिहारः । समागतमप्येनं दण्डेन निग्रहीतुं समर्थ इत्यर्थः ।

सामर्थ्यमेवोद्भावयति द्वाभ्याम् । श्यामीकृत्येति । अरियुवतय एव दिश
 इत्यादिरूपकम् । मन्त्रिद्रुमेभ्य इति । क्रियया यमभिप्रेति स संप्रदानमिति
 मोहभम्मविक्षेपक्रिययाभिप्रेतानां मन्त्रिद्रुमाणां संप्रदानत्वं पश्ये शेत इति
 वत् । राक्षसवक्रनासादीन्मन्त्रिणः स्वमन्त्रशक्त्या मोहयित्वा प्रतिविधातुमस-
 मर्थान् कृत्वेत्यर्थः । पौरद्विजेति । वेणुवनदाहे द्विजगणाः पक्षिगणा उड्डीय प-
 लायन्त इति भावः । मन्त्रिणः पौरांश्च हित्वा यत्प्रतिज्ञातं नन्दसंहरणं तदेव
 मया कृतमिति स्वस्योचितकारित्वं सूचितम् । न खेदान्न निर्वेदात्संप्रति
 दाह्यो वध्यो मलयकेतुः प्राप्तस्तस्मिन् क्रोधवह्निर्ज्वलिष्यतीति भावः ॥ ११ ॥

शोचन्त इति । अवशं तदानीं प्रतिकर्तुमसमर्थं तथैव यथाग्रासनतो-
 हमवकृष्टस्तथैवेत्यर्थः । ते पश्यन्तीति । ईदृशो मदीयः क्रोधः सर्वलोकप्रत्यक्ष
 इति भावः ॥ १२ ॥

शस्त्रं उद्योगम् । अयं बीजन्यास उपक्षेपः अङ्गम् । काव्यार्थस्य
 समुत्पत्तिरुपक्षेप इति स्मृतः । राक्षससंगहरूपकार्यबीजस्य स्वोद्योगस्य ।

१ B. E. and Nāgpur MSS. add एतन्. after कुतः २ B. E. N. K.
 read °न्दूनिपुयुव.° For दिशां P. reads दशाः ३ °पभिया धि° P. ४ °ध्या° B.
 and P. (?) ५ पश्यन्तु B. E. N. R. मया नन्दं जनाः M. ६ सिंहेनैव. K.

सोहमिदानीमवसितप्रतिज्ञाभरोपि वृषलपेक्षया शस्त्रं धार-
यामि । येन मया

समुत्खाता नन्दा नव हृदयरोगा इव भुवः

रुता मौर्ये लक्ष्मीः सरसि नलिनीव स्थिरपदा ।

द्वयोः सारं तुल्यं द्वितयमभियुक्तेन मनसा

फलं कोपप्रीत्योर्द्विषति च विभक्तं सुहृदि च ॥ १३ ॥

अथ वा अगृहीते राक्षसे किमुत्खातं नन्दवंशस्य किं वा
स्थैर्यमुत्पादितं चन्द्रगुप्तलक्ष्म्याः । विचिन्त्य । अहो राक्षसस्य
नन्दवंशे निरतिशयो भक्तिगुणः । स खलु कस्मिंश्चिदपि जी-
वति नन्दान्वयावयवे वृषलस्य साचिव्यं ग्राहयितुं न शक्य-
ते । तदभियोगं प्रति निरुद्योगः शक्योवस्थापयितुमस्माभिः ।

बीजन्यासादुपक्षेपात् । शस्त्रधारणमावश्यकमिष्याह । येनेति । सारं न्याय्यं
सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु इत्यमरः । फलं निग्रहानुग्रहरू-
पमभियुक्तेन निग्रहानुग्रहाभिनिवेशवता मनसा द्विषत्सुदोस्तुल्यं युगपद्वि-
भक्तं विभज्य स्थापितमित्यर्थः ॥ १३ ॥ सोहमिति पूर्वेणान्वयः । इदं बीजस्य
बहुकरणं परिकरः । चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्योत्पादनहेतोर्बीजस्यावश्यं कर्तव्य-
त्वेन प्रचुरीकरणाद्वितीयमङ्गम् । अहो इति । इयं बीजविषये आश्चर्यवेशः
परिभावना तृतीयमङ्गम् । राक्षसभक्तिगुणविषयकाश्चर्यवेशस्य तत्संग्रहबी-
जविषयत्वोपपत्तेः । अहो एवं श्लाघ्यो मदीयोद्योग इति । स खल्विति ।
सस्य नन्दान्वयावयवस्याभियोगं प्रति प्रतिष्ठापनाभिमानं प्रति निरुद्योगो
व्यवसायहीनश्चेद्वशे स्थापयितुं शक्य इत्यर्थः । तदभियोगं प्रति निरुद्यमो वा-
वस्थाप्यते इति पाठान्तरम् । वा अथवा तदभियोगं प्रति निरुद्यमो व्यवसा-
यहीनोवस्थाप्यते वशीक्रियेत्यर्थः ।

१ भरो for भारो B. M. R. and N. २ शल्या for रोगा P. रागा B.
३ बिसिनीव P. ४ द्विषति K. P. R. M. ५ Om. R. ; E. has before it इति.
६ अतः before this B. E. P. ; K. has नन्दवंशोद्यमं प्रति (om. शक्यः). R. M.
add तु after प्रति. B. reads निरुद्योगैरस्माभिरवस्थापितुमभ्युक्तमित्यनयैव &c. P.
and E. agree, but P. reads नयुक्तं for 'मयुक्तं and अस्माभिः before अनयैव
E. न before निरुद्योगैः and युज्यते for 'अभ्युक्तं omitting एव after अनया.

अनयैव बुद्ध्या तपोवनगतोपि घातितस्तपस्वी नन्दवंशीयः
सर्वार्थसिद्धिः । यावदसौमलयकेतुमङ्गीकृत्यास्मदुच्छेदाय वि-
पुलतरं प्रयत्नमुपदर्शयत्येव । प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्धा । साधु
अमात्य राक्षस साधु । साधु श्रोत्रिय साधु । साधु मन्त्रिबृ-
हस्पते साधु । कुतः ।

इवर्थादनपेतमीश्वरमयं लोकोर्थतः सेवते

तं गच्छन्त्यनु ये विपत्तिषु पुनस्ते तत्प्रतिष्ठाशया ।

भर्तुर्यै प्रलयेपि पूर्वसुकृतासङ्गेन निःसङ्गया

भक्त्या कार्यधुरं वहन्ति बहवस्ते दुर्लभास्त्वादृशाः ॥१४॥

अतएवास्माकं त्वत्संग्रहे यत्नः कथमसौ वृषलस्य साचिष्य-
ग्रहणेन सानुग्रहः स्यादिति । कुतः ।

अस्माभिरिति । इदं गूढबीजप्रकाशनमुद्बुधः । पूर्वं गूढतया कृतस्य
बीजस्य प्रकाशनात् । यावदेवं सत्यपि नन्दान्वये समूलमुन्मूलितेपीत्यर्थः ।

साधुत्वमेवाह । ऐश्वर्यादिति । बहवो दुर्लभा भवानेको जगति दिष्टयो-
पलब्धोस्माभिरित्यर्थः । कृतिन इति कचित्पाठः कुशला इत्यर्थः । तस्य भर्तुः
पुनः प्रतिष्ठाशयानुगच्छन्तीत्यनुषज्यते । पूर्वसुकृतासङ्गेन पुराकृतसंरक्षणा-
दिसुकृताविस्मरणेनेत्यर्थः । निःसङ्गया सम्प्रति निरूपाधिकया फलाक्षार-
हितयेत्यर्थः । इदं बीजगुणवर्णनं विलोभननामाङ्गम् । कार्यगुणवर्णनेन का-
रणगुणवर्णनस्यार्थसिद्धत्वात् ॥ १४ ॥

अत एवेति । अत्रौत्सुक्यमात्रमारम्भः स्पष्टमभिहितः ।

१ केतुमुरीकृत्य M. R. केतुमुरीकृत्य P. विमलतरं M. २ प्रपञ्चं E. P.
N. यत्नं A. ; P. has अस्मदुच्छेदाय after this. ३ K. and P. om. one साधु
before श्रोत्रिय R. repeats साध्वमात्य and omits, one साधु before and one
after श्रोत्रिय N. adds मन्त्रि before श्रोत्रिय B. omits all after राक्षससाधु to
मन्त्रि E. has मन्त्रि for साधु before श्रोत्रिय and omits साधु before मन्त्रि
बृहस्पतेः ४ R. M. have यत्. ५ धुरां B. R. M. A. कृतिनः for बहवः
B. E. P. ६ संग्रहणे. P. and N. प्रयत्नः P. B. मस्य for मसौ. M. ७
ग्रहणेसा° E. सानुग्राहः R. M. ; P. om. इति.

अप्राज्ञेने च कातरेण च गुणः स्यान्नज्ञोऽज्ञेन कः
प्रज्ञाविक्रमशालिनोपि हि भवेत्किं भक्तिहीनात्फलम् ।
प्रज्ञाविक्रमभक्तयः समुदिता येषां गुणा भूतये

ते भृत्या नृपतेः कलत्रमितरे संपत्सु चापत्सु च ॥ १५ ॥

तन्मयाप्यस्मिन्वस्तुनि नशयानेन स्थीयते^१ यथाशक्ति क्रि-
यते तद्गृहेण^२ प्रति यत्नः । कथमिव । अत्र तावद्भृषलपर्वतकयो-
रन्यतरविनाशेनापि चाणक्यस्यापकृतं भवतीति विषकन्यया^३
राक्षसेनास्माकमत्यन्तोपकारि मितं घातितस्तपस्वी पर्वतक^४
इति संचारितो जगति जनापवादः । लोकप्रत्ययार्थमस्यैवार्थ-

अप्राज्ञेनेति । ते भृत्या नृपतेर्भूतये भवन्ति इतरे उक्तविलक्षणाः संपत्सु
चापत्सु च कलत्रं कुटुम्बवत् केवलं पोष्याः । न कापि तैः स्वामिकार्यसिद्धि-
रिति भावः । इदं बीजगुणप्रोत्साहनं भेदः अङ्गम् । कार्यगुणैः स्वोद्योगस्य
बीजस्य प्रोत्सहनादुपबृंहणात् ॥ १५ ॥

नशयानेति । नशब्देन समासः । सावधानेन स्थीयत इत्यर्थः । इदं
बीजसंविधानं समाधानमङ्गं बीजस्य सम्यग्विधानात् ।

लोक इति । लोका अयमेवार्थस्तथ्य इति यथा मन्येरन् यथा चास्मा-
सु विश्वसेयुस्तदर्थम् । किंचास्यैव लोकप्रतीतस्यार्थस्याभिव्यक्तये निर्वहण-
संधौ कथं राक्षसेन घातितस्तातो न चाणक्येनेत्येवं मलयकेतुं प्रत्यमुमे-
वार्थमभिव्यञ्जयितुं प्रयापयितुमित्यर्थः । भागुरायणनाम्ना स्वाप्ततमेन मल-
यकेतौः कृतकाप्तीकृतेन गूढप्रणिधिना अपवाहितः कटकान्निःसारितः ।
मलयकेतुरर्द्धराज्यप्रदानेनावैव स्थापितश्चेद्राक्षस उदासीनः अन्यत्र कापि
गच्छेत् । अमर्षाद्वान्यं कंचित्प्रबलं प्रतिपक्षमुत्थाप्य प्रत्यवतिष्ठेत्^५ नास्मद्व-

१ अज्ञानेन. P. °स्तानुरागेण for °भक्तियुक्तेन in all the MSS. except E. २
अवस्थीयते. M. R. K. ३ तत्संप्रहणं प्रति P. तत्त्वं (sic) ब्रूहणे. Nāgpur MSS.
°मिति for °मिव B. E. P. N. for अत्र. तत्र P. ४ विनाशोपि. A. °M. R.
५ कन्यकया. E and Nāgpur MSS. °कारी. R. M. B. and Nāgpur MSS.
६ पर्वतेश्वर. B. P. जगति om. in A. जगती M.

स्याभिव्यक्तये पिता ते चाणक्येन घातित इति रहसि त्वास-
यित्वा भागुरायणेनापवाहितः पर्वतकपुत्रो मलयकेतुः । शक्यः
खल्वेष राक्षसमतिपरिगृहीतोपि व्युत्तिष्ठमानः प्रज्ञया निग्रही-
तुम् । न पुनरस्य निग्रहात्पर्वतकवधोत्पन्नं राक्षसस्यायशः प्र-
काशीभवत्प्रमार्ष्टुमिच्छामि । प्रयुक्ताश्च स्वपक्षपरपक्षयोरनुरक्ता-
परक्तजनजिज्ञासया बहुविधदेशवेषभाषाचारसंचारवेदिनो ना-
नाव्यञ्जनाः प्रणिधयः । अन्विष्यन्ते च कुसुमपुरवासिनां नन्दा-
मात्यद्वहदां निपुणं प्रचारगतम् । तत्तत्कारणमुत्पाद्य कृतकृत्यता-

शमेयात् । अपवाहिते तु मलयकेतौ प्राय एनमेव परिगृह्य प्रत्यवतिष्ठेत ।
तदानेनैव जनापवादेन निर्वहणे जीवसिद्धिप्रत्यायितेन राक्षसमलयकेतो-
र्विरोधं संपाद्य कार्यप्रनाड्या राक्षसो वशयितुं शक्यः स्यादिति भावः ।
वक्ष्यति चैतद्वनगज इव तस्मात्सोभ्युपायैर्विनेय इति ।

प्रज्ञयेति । प्रज्ञया निर्वहणे संपत्स्यमानयाधुनैव निग्रहीतुं शक्यः ।
तत्र युक्तमित्याह । न पुनरस्येति । मलयकेतुर्निगृहीतश्चेत् पर्वतकवधोपि
मयैव कृत इति स्यात् । ततश्च राक्षसोपरिपातितमयशः परिमार्जितं स्यात्तथा
सति निर्वहणे कुटिलनयेन संविधास्यमानो राक्षसमलयकेतुर्विरोधो न
सिद्ध्येदिति भावः ।

निपुणेति । निपुणं गूढत्वेन क्रियमाणं प्रचारगतं कपटाचरणप्रकारः
तत्तत्कारणं स्त्रीमद्यमृगयाशीलाविव्यादि तृतीयाङ्के वक्ष्यमाणमुत्पाद्य इतो

१ R. and M. have °स्यानभिव्यक्तये...E. has अस्यचार्यस्यैवाभिव्यक्तये. २
R. has उत्ति°. बुद्ध्या for प्रज्ञया B. ३ निवारयितुम्. B. E. and N.
राक्षसस्य om. B. E. P. N. °स्यापयशः for स्यायशः. R. M. ४ प्रमार्ष्टुमिति
E. प्रमार्ष्टुमलमिति. B. ; B. and N. add अन्यच्च before प्रयु° for which N.
E. read द्रुनिशुक्ताश्च. B. निशुक्ताश्च. B. adds मया. after प्रयु° and om.
one पक्ष. ५ B. and R. omit वेष. B. reading वेष after भाषा. ६ अ-
न्विष्यन्ते and गतयः at the end of the sentence B. E. and Nāgpur MSS. ;
B. E. and M. read निवासिनाम्. ७ निपुणतरं B. °भाषाद्य. for °मुत्पाद्य P.
तत्तत्कृत्यतायाभापा° P.

मापादिताश्चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनो भद्रभट्टप्रभृतयः प्रधानपुरुषाः । शत्रुप्रयुक्तानां च तीक्ष्णरसदायिनां प्रतिविधानं प्रत्यप्रमादिनः परीक्षितभक्तयः क्षितिपतिप्रत्यासन्नाः नियोजितोस्तन्नामपुरुषाः । अस्ति चास्माकं सहाध्यायिं मल्लमिन्दुशर्मा नाम ब्राह्मणः । स चौशनस्यां दण्डनीत्यां चतुःषष्ट्यङ्गे ज्योतिःशास्त्रे च परं प्रावीण्यमुपगतः । स मया क्षपणकलिङ्गधारी नन्दवंशवधप्रतिज्ञानन्तरमेव कुसुमपुरमुपनीय सर्वनन्दामात्यैः सह सख्यं ग्राहितो विशेषतश्च तस्मिन्नाक्षसैः समुत्पन्नविश्रम्भः । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यति । तदेवमस्मत्तो न किञ्चित्परिहास्यते । वृषल एव केवलं प्रधानप्रकृतिष्वस्मा-

निःसार्य मलयकेतुना सह संधाय कृतकृत्यतां एते वयं देवकार्येवहिताः स्म इत्येवंप्रकारं वक्ष्यमाणां आपादिताः सहोत्थायिनो बाल्यात्प्रभृति स्वसमानतया दानमानादिभिर्बद्धिता इत्यर्थः । इदानीं कार्यनिर्वहणप्रसङ्गसमय इत्यर्थः । यथाशक्ति क्रियत इत्यारभ्य भविष्यतीत्यन्तं बीजानुगुणप्रस्तुतकार्यारम्भः करणम् । अत्रैव करणे । अत्र तावद्वृषलेत्यारभ्य प्रमाष्टुमिच्छामीत्यन्तः संदर्भः बीजानुकूलसंघटनप्रयोजनविचारो युक्तिः । शत्रुप्रयुक्तानामित्यादि तत्राप्यपुरुषा इत्यन्तं बीजमुखदुःखहेतुर्विधानम् । मुखदुःखहेतोर्विचारस्यात्र विधानात् । तीक्ष्णरसदायिनो दुःखहेतवः तत्प्रतिविधानं प्रति अप्रमादिनः मुखहेतवः ।

न किञ्चित्परिहास्यत इति । परिहीनं न्यूनं न भविष्यतीत्यर्थः । इयं बीजनिष्पत्तिः परिन्यासः । न किञ्चित्परिहास्यते सर्वं समाहितमिति परितः सर्वैरुपायैर्बीजस्य न्यासात् ।

१ Om. in R. २ नियुक्तास्तत्रा° B. निरूपितास्तत्रा° E. and Nāgpur MSS. ३ ०ध्यायी. E. ०ञं विष्णुशर्मा. B. ४ औशनस्य...नीती B. and E. ५ सच. B. E. लिङ्गवेधधारी R. ६ B. om. वंश; सर्वोमात्यैः A. P. सच (sic) नन्दा° Nāgpur MSS. ७ राक्षसे. R. ८ सच. E. समुत्पन्नः R. ८ महत्त्वमयो°. R. भवति. P. सदेवास्मत्तो E. ९ किञ्चित्परि. R. M. परिहीयते. P. प्रकृतिरस्मात्सारो° B. E. and the Nāgpur MSS. प्रकृतिष्वारो° M.

स्वारोपितराज्यतन्त्रभारः सततमुदास्ते । अथ वा यत्स्वय-
मभियोगदुःखैरसाधारणैरपाकृतं तदेव राज्यं सुखयति । कुतः

स्वयमाहृत्य भुञ्जाना बलिनोपि स्वभावतः ।

गजेन्द्राश्च नरेन्द्राश्च प्रायः सीदन्ति दुःखिताः ॥ १६ ॥

ततः प्रविशति यमपटेन चरः ।

पणमहं जमस्सं चलणे किं कज्जं देवएहि अण्णेहिं ।

एसो खु अण्णभत्ताणं हरइ जीअं चडपडन्तं ॥ १७ ॥ (क)

अविअ ।

पुरिसंस्स जीविदव्वं विसमादो होइ भत्तिगहिआदो ।

मारैई सव्वलोअं जो तेण जमेण जीआमो ॥ १८ ॥ (ख)

(क) प्रणमतं यमस्य चरणं किं कार्यं देवतैरन्यैः ।

एष खल्वन्यभक्तानां हरति जीवं पुरिस्फुरन्तम् ॥ १७ ॥

(ख) अपिच । पुरुषस्य जीवितव्यं विषमाद्भवति भक्तिगृहीतात् ।

मारयति सर्वलोकं यस्तेन यमेन जीवामः ॥ १८ ॥

अभियोगदुःखैः कार्याभिनिवेशजनितस्वेदैरित्यर्थः । अयं बीजसुखाग-
मः प्राप्तिर्नामाङ्गम् । बीजेन स्वनीतिप्रयोगेण वृषलस्य सुखागमात्सुखप्राप्तेः ।
इत्थं मुखसंधेर्द्वादशाङ्गानि निरूपितानि । अतः परं यमपटचरवृत्तान्तः
सर्वोपि अवान्तरार्थसंबन्धः संधिरेकान्वये सतीत्युक्तस्य स्वपरपक्षानुरक्ता-
परक्तजनजिज्ञासाराक्षसमुद्रालाभाद्यवान्तरप्रयोजनसंबन्धस्य कथनार्थः । प्रयु-
क्ताश्च परपक्षेऽनेन सूचितस्य यमपटचरस्य प्रवेशाः ।

चडपडन्तमिति देशीयं क्लिश्यमानमित्यर्थः ।

१ P. om. this. २ रपावृतं P. ३ माहृत. K. ४ B. has सह before यमं
५ यमं E. जमस. K. चलणं A. and Nāgpur MSS. चलने. E. करिह
E.; B. has देवेहिं M. देवेहिं R. देवहिं ई एस्सो E. खु B. E. For जीअं
M. R. read जीविअं. For च...न्तम् B. थडफडन्तम्. E. चधनफडन्तम्. N.
६ मारैई. ७ पुरुं M. R. विसमाद M. K. माखु B. मा अपि. E. माहुं
Nāgpur MSS.; this is followed by वि in A. K. P. होइ. for होइ A. K. P.
भत्ति रहिं M. K. R. For आदो यादो. P. आदे K. आओ Nāgpur MSS.
८ मारैई P. सर्व E. देण. for तेण M. जमेव E. जीवामो M. R. जीयामो. E.

जाव एदं गेहं पविसिअ जमपडं दंसअन्तो गीआहं गा-
आमि । (क)

इति^१ परिक्रामति ।

शिष्यः । विलोक्य । भद्रे न प्रवेष्टव्यम् ।

चरः । हंहो^२ ब्रह्मण कस्स एदं गेहं । (ख)

शिष्यः । अस्माकमुपाध्यायस्य सुगृहीतनार्थं आर्यचा-
णक्यस् ।

चरः । विहस्य । हंहो^३ ब्रह्मण अत्तकेरकस्स जेव्व मह ध-
म्मभादुणो घरं होदि । ताँ देहि मे पवेसं जाव दे उवज्झाअस्स
जमपडं पसारिअ धम्मं उपदिसामि । (ग)

(क) यावदिदं गृहं प्रविश्य यमपटं दर्शयन्गीतानि गायामि ।

(ख) अहो ब्राह्मण कस्येदं गृहम् ।

(ग) अहो ब्राह्मण आत्मीयस्यैव मम धर्मभ्रातुर्गृहं भवति । तस्मादेहि मे
प्रवेशं यावत्तवोपाध्यायस्य यमपटं प्रसार्य धर्ममुपदिशामि ॥

विषमादपि क्रूरादपि यमाङ्किकगृहीताङ्किकिवशीकृताङ्किकितोषितादिति
यावत् । पुरुषस्य जीवितव्यं जीवनं भवतीत्यर्थः । यमभक्तिरपमृत्युहारिणीति
तात्पर्यम् । अनेन गीतिद्वयेन चाणक्यस्य यमवत्क्रूरस्य स्वपक्षपरपक्षानुप्र-
हनिग्रहसामर्थ्यं द्योतयन् स्वस्य गूढचरत्वं सूचयति ।

* १ ता. for जाव B. एअ Nāgpur MSS. E.; जमपडं B. जमपडं A. तंसं K.
दंसयन्तो R. दंसअन्तो E.; गीवआणि Nāgpur MSS. गीआणि E. om. B. गाएणि
B. and N. गायामि A. अम्मि M. २ E. K. om. इति. ३ भद्रभद्र E. ४ अहो
R. अ P. अब Nāgpur MSS. ५ म् B. E. ६ ना B. E. N. K. कस्य P. एअ.
E. ७ नामधेयस्य R. M. आचार्यचाणं M. K. and Nāgpur MSS. आर्यस्य
चा P. ६ See note 4 अत्तणोज्जोव केरअस्य B. अत्तणोकेरकस्य E. R. अत्त-
जस्स A. अत्तणोकेरअस्स Nāgpur MSS. एवं for जेव्वमह B. जेव E. व्वमम
A. जेव्वमम P. ज्जेव्व एवस्स N. For भादुणो R. has भाउणो E. भावुकस्स B.
भावुअस्स. For होदि E. reads होदि K. reads आत्तकेरखे ७ व्वसधुअ ८ भादुणोधिरे
होदि देहि मे प्रवेसं. ७ Om. M. K. R. ८ वेसं P. याव N. उपज्जा A. P. उवज्जा
E. ९ पटं K. E.; B. and Nāgpur MSS. om. this and following word
उव B. R. E. and Nāgpur MSS. उवदे M.

शिष्यः । सक्रोधम् । धिक्मूर्खं किं भवानस्मदुपाध्यायादपि धर्मवित्तरेः ।

चरः । हंहो ब्रह्मण मा कुप्य । गहि सब्बो सब्बं जाणादि । ता किंविं ते उवज्झाओ जाणादि किंवि अहारिसा जाणन्दि । (क)

शिष्यः । मूर्खं सर्वज्ञतामुपाध्यायस्य चोरयितुमिच्छसि ।

चरः । हंहो ब्रह्मणं जइ तव उवज्झाओ सब्बं जाणादि तां जाणादु दाव कस्स चन्दो अणभिप्पेदो न्ति । (ख)

शिष्यः । मूर्खं । केमने ज्ञातेनाज्ञातेन वा ।

(क) अहो ब्राह्मण मा कुप्य । न हि सर्वः सर्वं जानाति । तत्किमपि ते उपाध्यायो जानाति किमपि अस्मादृशा जानन्ति ॥

(ख) अहो ब्राह्मण यदि तवोपाध्यायः सर्वं जानाति तर्हि जानातु तावत्कस्य चन्द्रोनाभिप्रेत इति ॥

धर्मस्य राजकार्यस्य भ्राता प्रवर्त्तकः धर्मं पुरवृत्तान्तं निवेदयामीति गूढाभिसन्धानवचनम् । याचकस्य सर्वेपि धर्मतो भ्रातर एवेति बहिरर्थः ।

चोरयितुमपलपितुम् । चन्द्रगुप्तोनाभिप्रेत इति गूढम् ।

१ धिक्मूर्खं B. K. E. २ °त्तमः B. E. ३ As before ; न for ण A.; B. has वख after हि ४ B. and the Nāgpur MSS. have. पि for वि; हे. for ते M. K. R. E. °वज्जा A. °अज्जा° E. °ज्झायो. P. °ना° for °णा° A. पि for वि. as above °म्मारिभा. B. °ह्यसरिसा A. °णन्ति. R. °नन्दि. A. °णन्ति B. and Nāgpur MSS. ५ B. E. A. add सक्रोधम् after this ; M. has °च्छति भवान्. ६ As before ; A. om. it. जयि P. ३ B. तुह M. R. तुअ. K. °वज्जा°. A. E. °ज्झायो. R. ७ B. E. omit तस; अनाभि° E. and Nāgpur MSS. °भिपेहो R. °भिपेखिहो. M. °भिमहो. B. ८ Om. in A. P.; E. has गुरोः after this. ज्ञानेन E. omitting all that follows ; ज्ञातेन वाज्ञा°. R.; the Nāgpur MSS. add गुरोर्भेविष्यति after वा. B. substitutes it for अज्ञातेन वा.

चरः । तव उवज्झाओ एव जाणिस्सदि जं इमिणा जा-
णिदेण होदि । तुमं दाव एत्तिअं जणासि कमलाणं चन्दो
अणभिप्पेदो त्ति । णं पेक्ख । (क)

कमलाणं मणहराणं वि रूअहिंतो शीलं ।
संपुण्णमण्डलमि वि जाइं चन्दे विरुद्धां ॥ १९ ॥ (ख)

चाण० । आकर्ण्यत्तमगतः । अये चन्द्ररूपं पुरु-
षान् जानामीत्युपक्षिप्तमनेन ।

शिष्यः । मूर्खं किमिदमसंबद्धं भिधीयते ।

चरः । हंहो ब्रह्मणं सुसंबद्धं ज्जेव्व एदं भवे । (ग)

(क) तवोपाध्याय एव ज्ञास्यति यदेतेन ज्ञातेन भवति । त्वं तावदेतावत्
जानासि कमलानां चन्द्रोनभिप्रेत इति । ननुपश्य ।

(ख) कमलानां मनोहराणामपि रूपाद्विसंवदति शीलम् ।
सम्पूर्णमण्डलेपि यानि चन्द्रे विरुद्धानि ॥ १९ ॥

(ग) अहो ब्राह्मण सुसंबद्धमेवैतद्वेत् ।

कमलानामिदमेव पदेन मनोहरगुणस्यापि राक्षसपक्षपातिजनस्य स्वरू-
पाननुगुणं शीलमसम्पूर्णमण्डले चन्द्रगुप्ते विरुद्धमाचरतीति गूढार्थः
सूचितः । चन्द्रगुप्तस्य भाविसंपूर्णमण्डलत्वं न सहत इति यावत् ।

१ B. and E. have इहो बम्मणा before this; for तव B. and Nāgpur MSS. have तुअ M. K. have तुह E. omits it. °वज्जा°. A. ज्जेव B. E. एव. A. ज्जेव K. ज्जेव्व Nāgpur MSS. २ भोदि B. E. °वित्ति R.; B. adds after this उज्जुअअद्धिआ; तुअ K. E. (दाव for दाव) B. has इत्ति; जाणेत्ति...°लानां E. ३ °निमसो° B. and Nāgpur MSS. °वेहो R. ४ °लोह° B. R. विरुअवो P. °आवो for °अहिंतो B. रूप आहिंतो R. रुवाहिंतो E. रुआवो अहिंतो M. °वअह्. B. वह. A. M. वहेह E. °सव्वअह. K. °वहव. P. सील P. ५ लेवि. R. °णिविदि E; B. and P. om. वि. K. has ई in जाइं and विरुद्धां the Nāgpur MSS. °छाई. only. ६ °यमेव. R. ° om. in M. K. R. °ज्जेव्व म°. B. ८ As before; एव्व. R. M. ज्जेव्व K. P. ज्जेव Nāgpur MSS.

शिष्यः । यदि किं स्यात् ।

चरः । जदि^१ सुणिदुं जाणन्तं लहे । (क)

चाण० । भद्र विश्वब्धं प्रविश लप्स्यसे श्रोतारं ज्ञातारं च ।

चरः । एसो पँविसामि । प्रविश्योपसृत्य च जेदु अज्जो । (ख)

चाण० । विलोक्यात्मगतम् । कथमयं प्रकृत्यैवित्परिज्ञाने
नियुक्तो निपुणकः । प्रकाशम् । भद्र स्वागतमुपविश ।

चरः । जं अज्जो आणवेदि । भूमावुपविष्टः । (ग)

चाण० । भद्र वर्णयेदानीं स्वनियोगवृत्तान्तम् । अपि वृष-
लम-^२प्रकृत्यः प्रकृतयः ।

चरः । अहं इं । अज्जेण खु तेख तेख विराअकारणेख परिहरि-

(क) यदि श्रोतुं जानन्तं लभे ।

(ख) एष प्रविशामि । जयतु आर्यः ।

(ग) यदार्य आज्ञापयति ।

(घ) अथ किम् । भार्येण खलु तेषु तेषु विरागकारणेषु परिह्रियमाणेषु

कथं प्रभूतत्वात्कार्याणां कस्य परिज्ञाने नियुक्तो निपुणक इति न ज्ञायते
आः ज्ञातमित्यधिको वा पाठः ।

१ M.R. om. this speech A. om. यदि. २ यदि. A. E. जइ B. and Nāgpur MSS. ०णन्तं B. and Nāgpur MSS ०णदुं M. सुणित्तारं E.; जाणअन्तं. K. ०णिअन्तं R. जाणित्तारं E. ०णइ M. ०णितुं A. P.; after this B. has अज्जणं. the Nāgpur MSS. have जणं. ३ B. and Nāgpur MSS. add विलोक्य here; for विश्वब्धम् B. has सुखम् E. भद्र M. R. K. omit. P. reads विश्व for प्रविशः. ४ B., Nāgpur MSS. and R. read प्य; इति प्र० P. परिक्रम्य for प्र० Nāgpur MSS. च om. B. P. E. जयतु E., twice in Nāgpur MSS., जेदु twice in B. ५ B. has कथं प्रभूतत्वात्कार्याणां कस्य परिज्ञाने नियुक्तो निपुणक इति न ज्ञायते । आः ज्ञातम् ॥ अये कथमयं &c. all which including विलोक्यात्मगतम् occurs after उपविश in E. but having ऑ. for आः, अये तत्कथम् for अये कथमयं, and after प्रकाशम्, भद्रनिपुणक स्वागतम् R. has ०ज्ञान for ०ज्ञाने ६ ०दयताम् for ०दय. E. K. B. and Nāgpur MSS. ७ जहेवो. M. जहेवो R.; B. and Nāgpur MSS. M. and R. add ०ति after आणवेदि P. has ०हीति; ०द्यति for ०दः. B. and Nāgpur MSS. ८ B. has उपव० १ E. and the Nāgpur MSS. have अज्ज before this; B. E. and Nāgpur MSS. have अध for अह. B. and Nāgpur MSS. have कस्य M. has हे P. has तेखुते वि० A. and P. read रागका०

अन्तेष्टे षड्गहीदनामहेए देवे चन्दउत्ते दिढं अणुरत्ताओ पकि-
दिओ । किंहु उण अत्थि एत्थ णअरे अमच्चरक्खसेण सह पढमं
समुप्पेण्णसिणेहवहुमाणा तिण्णि पुरिसा देवस्स चन्दसि-
रिणो सिरिं णं सहन्दि । (घ)

चाण० । सक्रोधम् । ननु वक्तव्यं स्वजीवितं न सहन्त
इति । भर्त्रे अपि ज्ञायन्ते नामधेयतः ।

चरः । कहं अजाणिअणामहेया अज्जस्स णिवेदिअन्ति । (क)

चाण० । तेन हि श्रोतुमिच्छामि ।

सुगृहीतनामधेये देवे चन्द्रगुप्ते दृढमनुरक्ताः प्रकृतयः । किंतु पुनरस्यत्र
नगरे अमात्यराक्षसेन सह प्रथमं समुत्पन्नज्ञेहवहुमानास्त्रयः पुरुषाः
देवस्य चन्द्रश्रियः श्रियं न सहन्ते ।

(क) कथमज्ञातनामधेया आर्यस्य निवेद्यन्ते ।

न सहन्ते इति यत्तदस्तीति वाक्यार्थः कर्ता ।

१ °अन्ते° for °अन्ते° E. °ते B.; A. E. and M. have गि for ग. K. has गी.
The Nāgpur MSS. have हि for ही, and K. has त for द; णा for ना M.
धे for हे B. Nāgpur MSS. and E., अ for ए. P. अं E. वं Nāgpur MSS.;
E. and Nāgpur om. देवे B. has हेए, K. and R. देव्वे. °उत्तं E. and Nāgpur.
दिडं R. पडं. B. पणिं. E. २ E. and B. om. हु; सन्दि A. P. सन्ति B. अन्धि.
R. K. अस्यां E. before अत्थि; अन्ध for एत्थ R. अत्थ M. पुडं. R. M. K. पडं
B. ३ M. R. °पं; °रुसा M. K. R. Nāgpur MSS. after which जे A. P. B.
हेअस्स B. देव्वं. R. M. देवस्य A. ४ न E. I. °न्ति. B. and A. ५ E. adds
आत्मगतम्; एवं after ननु E. ६ E. adds before this प्रकाशम्. E. has °ते for
°न्ते. ७ अज्ज Nāgpur and E. before this; °धं for °हं. E. B. अद्यपि R. B.
अद्यपिअ E. अज्जाणिअ A. P. °धेया B. °धेआ E. °धेआ Nāgpur MSS.
°हेआ K.; या om. R.; अस्स for अज्जस्स A. °दीअन्ति B. °यन्दि P. °अन्दि
M. K. °यदि R.

चाण० । सहर्षमात्मगतम् । अस्मद्विपुक्षे बद्धपक्षपातः क्षप-
णकः ।

चाण० । स्वगतम् । जीवसिद्धिरेष तावदस्मत्प्रणिधिः ।
प्रकाशम् । भद्र अथापरः कः ।

(ख) जीवसिद्धिर्नाम स येन सा अमात्यराक्षसप्रयुक्ता विषक्रन्या देवे पर्वतेश्वरे समवेक्षिता ।

सहर्षमात्मगतमिति । अयमभितन्धिः । अस्मत्सहाध्यायि मित्रमिन्दुश-
र्मा नाम ब्राह्मणः । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यतीति पूर्वोक्तः क्ष-
पणको रिपुपक्षपातित्वेन दृढां प्रसिद्धिं गतः । अतस्तन्मुखेनास्माकं इष्ट-

१ हु A. °उ Nāgpur MSS.; पुडमो R. पुडमं M. पुढमं K. पडमं B. ताव E. धाव K. अज्जस्स Om. in M. K. R. रिहु. M. K. °वक्खे. K. B. M. २ व for व K. M. वक्खणं B. Nāgpur MSS.; R. reads °ज्जी for °ज्जी E. omits जी and adds नामा after जी. Nāgpur MSS. and B. omit जी...जी. स्मद्भ्युप° E. ४ °हि P. N. द्विणा° K. E. °ज्जी R. °सेणपडत्ता. B. °सप°. K. N. °पु M. ५ कण्णआ B. ण्या A. देवे for देवे M. R. °हेस्स° B. विस° P. In Ch.'s speech after क्षपणकः B. has प्रकाशम् किनामधेयोहि सः; then the Chara's speech up to नाम then Ch.'s अस्मद्भ्युपक्षे बद्धपक्षपातः क्षपणक इति क्लृपमवगतं भवति; Then the Chara's beginning with जेण omitting सेह. With this E. and N. agree except that E. has ततः for कि नाम°—सः. and N. has कि नामधेयः सः; and except that both omit Ch.'s speech अस्मद्भ्यु &c. N. also has the सी after नाम in the Chara's speech. R. has प्रकाशम् । ततः after क्षपणकः ३ आत्मण° K. E. भद्र om. in M.

चरः । अज्ज अवरो वि अमच्चरक्खसस्स पिअवअस्सो
कौअत्थो सअडदासो णाम । (क)

चाण० । विहस्यात्मगतम् । कायस्थ इति लघ्वी मात्रा ।
तथापि न युक्तं प्राकृतमपि रिपुमवज्ञातुम् । तस्मिन्मया छह-
च्छदना सिद्धार्थको विनिक्षिप्तः । प्रकाशम् । भद्र तृतीयं श्रोतु-
मिच्छामि ।

चरः । तिदीओ वि अमच्चरक्खसस्स दुदीअं हिअअं
पुप्पउरणिवासी मणिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम । जस्स गेहे
कलत्तं णासीकदुअ अमच्चरक्खसो णअरादो अवक्कन्तो । (ख)

(क) आर्य अपरोपि अमायराक्षसस्य प्रियवयस्यः कायस्थः शकट-
दासो नाम ।

(ख) तृतीयोपि अमायराक्षसस्य द्वितीयमिव हृदयं पुष्पपुरनिवासी
मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम यस्य गेहे कलत्रं न्यासीकृत्य अमायरा-
क्षसो नगरादपक्रान्तः ।

सिद्धिर्भविष्यतीति हर्षकारणम् । जीवसिद्धौ निवेदिते तमजानन्तमिव तूष्णीं-
भूतं चाणक्यं जगति तत्तत्कर्मकथनेन ज्ञापयति जीवसिद्धिर्नाम स इति ।

अस्मदिति । अस्माकं प्रणिधिर्गूढचरः । राक्षसमित्रीभूतः सन्निभं जनाप-
वादं निर्वहणे मलयकेतुं प्रत्यापयिष्यतीति भावः ।

कायस्थो लेखकः ।

लघ्वीमात्रा फल्गुस्तस्मादस्माकं नायाहितं तथापि नोपेक्षणीयः ।

१ Om. in E. क्खु for वि in B. E. २ काय०. P. काअज्जो. K. ३ E. has
प्राकृतमपिपुरुषम् N. has प्राकृतपुरुषमपि रिपुम्. ४ घ्रा. E. ; M. R. B. om. वि
in विनि; प्रकाशम् om. in E. यमपि for यं. E. ५ B. and N. add here विहस्य;
तदओ B. तदि० E. तदी० K तिदि० R. वि om. in K. रुदि०. K. E. N. विअ
before हिअं in B. E. N. वि in E. ६ हिययं E. and probably P. ०प्पु०
M. K. ०प्फु० R. P. ०प्पु० E. णि om. in B. and M. नि for णि. E. सेट्ठी
P. ०ट्ठी K. नदासो P. नामा E. नाम. P. जस K. यस्स E. ७ ना० E.
which has अम—सो before this णअराओ N. नअराओ E. अय० R. M.

चाण० । आत्मगतम् । नूनं छहत्तमः न ह्यनात्मसदृशे
राक्षसैः कलत्रं न्यासीकरिष्यति । प्रकाशम् । भद्र चन्दनदासस्य
गृहे राक्षसेन कलत्रं न्यासीकृतमिति कथमवगम्यते ।

चरः । अज्ज ईअं अङ्गुलीअमुद्वा अज्जं अवगदत्थं करि-
स्सदि । इत्यर्पयति । (क)

चाण० । मुद्रामवलोक्य गृहीत्वा राक्षसस्य नाम वाचयति ।
सहर्षं स्वगतम् । ननु वक्तव्यं राक्षस एवास्मदङ्गुलिप्रणयी संवृत्त
इति । प्रकाशम् । भद्र अङ्गुलिमुद्राधिगमं विस्तरेण श्रोतुमि-
च्छामि ।

चरः । सुणार्हुं अज्जो । अत्थि दाव अहं अज्जेण पौरजण-
चरिदंअण्णेसणे णिउत्तो परघरप्पवेसे परस्स अणासंकणिज्जेण

(क) आर्य इयमङ्गुलिमुद्रा आर्यमवगतार्थं करिष्यति ।

(ख) शृणोत्वार्थः अस्ति तावदहमार्थेण पौरजनचरितान्वेषणे नियुक्तः
परगृहप्रवेशे परस्थानाशङ्कनीयेन अनेन यमपटेन आहिण्डमानो

अङ्गुलिप्रणयी इति । प्रणयी हस्तगत इत्यर्थः ।

१ Om. in A. P. स्वर्ग° E. नात्मनः. स° E. सदृशे P. A.; E. adds पुरुषेषु
after 'शेषु. २. Om. in M. चन्दनदासे for च...हे E. and N.; M. omits राक्षसेन
B. E. N. add भवता at end. ४ इयं. E.; °लीमु° R. °लीअ° P. °लिमुद्वाज्जेव
अज्जं अवग° (?) ५ मइस्सदि E. °मुद्वासव्वपिअवगमइस्सदिस्सि N. Both have after
this मुद्रां समर्पयति B. has मुद्वा अज्जं अवगमइस्सदि. इति मुद्रामर्पयति (B. also
gives the reading in the text.). ६ Om. in E.; B. has वाच° ना° रा°. E.
has अक्षराणि वाच° राक्षसस्य ७ °धर्मात्मग°. R. E. M. वक्तव्यं om. in B.
After एव N. has अवगम् ८ °ली°. M. and P. धि. om. in R. प्रकाशेन. for
विस्तरेण B. ९ सुणोदु K. सुणाव. N. अद्धि. for अत्थि K.; अज्ज after it N. पडर
B. N. पुर R. M. १० रितइसणे° B. °दिअणवंसणणे E. निव° E. निवु° P.; B.
adds तसो. after णिउत्तो; पवे°. K. संकणी. K. संकणीवे. B. E. संकणीए N.

इमिणो जमपडेण हिण्डन्तो मणिआरसेट्ठिच । सस्स गेहं
पेविट्ठोहि । तहिं जमपडं पसारिअ पउत्तोहि गादाइ गाडुं । (ख)

चाण० । ततः किम् ।

घरः । तदो एकादो अववरकादो पञ्चवरिसदेसीओ पि-
अदंसणीअसरीराकिदी कुमारओ बालत्तणमुलहकोदुहलोफु-
ल्लणअणो णिक्कमिटुं पउत्तो । तदो हा णिग्गदो हा णिग्गदोत्ति
संकापरिग्गहणिवेदइत्तिओ तस्स एव्व अववरकस्स अब्भन्तेर
इत्थिआजणस्स उट्ठिदो महन्तो कलअलो । तदो ईसि दार-

मणिकारश्रेष्ठिचन्दनदासस्य गृहं प्रविष्टोस्मि । तत्र यमपटं प्रसार्य प्रवृ-
त्तोस्मि गीतानि गातुम् ।

(क) ततश्च एकस्मादपवरकात्पञ्चवर्षदेशीयः प्रियदर्शनीयशरीरा-
कृतिः कुमारको बालत्वमुलभकौतूहलोत्फुल्लनयनो निष्कमितुं प्रवृत्तः ।
ततो हा निर्गतो हा निर्गत इति शङ्कापरिग्रहनिवेदयिता तस्यैवापवरक-
स्याभ्यन्तरे स्त्रीजनस्योत्थितो महान् कलकलः । तत ईषड्वारदेशदापि-

१ इमिना E. जमवडे° E. °पटेन K. °डेणाहिं°. B. अज्जमणि° E. N. सेट्ठिणो B.
For गेहं B has घरं २ उपविसेहि. N. ताहेवडो E. पडअं B. वडं E. पटं K. पउत्तो
after गाडुं in E. गीआनि. A. P. गीआइ R. गीसाइ N ; R. and M. गाडुं.
३ B. has ततस्ततः E. has ततः. ४ तदोअ A. K. P. एआ°. N. एक° K.
एक P. om. E. ; अवर° K. आवरका° B. आववर° R. om. in P. °वरस° P. °रीस
N. °पिअ. B. अतिइसं° E. गिरी. E. °कीरी N. सुकु°. E. P. N. and °को
for ओ. K.; बालजण. B. E. N. °लत्तं A. P. °लत्तण° K. °कोदुहलोफुरिज्जमाणअ
णओ. N. कोदुहलुफुल्लणअणो R. कोदुहलुफुल्लमाणअणअणको° E. °णयणो. P. ६ पि-
एक° E. before this E. has बालको and N. has बालओ; पवित्तो°. P. हाणि-
क्कमिदोइत्ति. N. ७ पडि° for परि°. P. For णिवेदइत्तिओ. B. has °डुभरगरुओ°
and N. पीहुअगरुओ. R. has णिवेदइत्तिओ E. omits all this to तदो; जेव्व.
B. जेव्व. N. एव A. M. In the word following K. and P. have अवर°. B.
आवर; R. आववर; अन्ते N. अभ्य° P. The word following om. in B.; K.
om. the आ in it and R. reads ए for that आ. ८ उत्थिदो R. E. N. The
following word is omitted in P. A. M.; for तो in it N. has °दो; कलकलो P.
K. R. कोलाहलो. N. after which E. has जणस्स and सत्तासं; after तदो B. K.
M. read इति B. reads the next word as दुआर R. and M. दुवार and A. द्वार.

देशदाविदमुहीए एकाए इत्थिआए सौ कुमारओ णिक्कमन्तो-
 ऐव्व णिब्भच्छिअ अवलम्बिदो कोमलाए बाहुलदाए । तस्साए
 कुमारसंरोधसंभमप्पचलिदङ्गुलिदो करादो पुरिसअङ्गुलिपरिणा-
 हप्पमाणघडिआ विअलिआ इअं अङ्गुलिमुद्धिआ देहलीबन्धम्मि
 पडिआ उट्ठिदा ताए अणवबुद्धा एव्व मम चलणपासं समाग-
 च्छिअ पणामणिहुआ कुलवहु विअ णिच्चला संवुत्ता । मए वि

तमुख्या एकया स्त्रिया स कुमारको निष्कामत्वेन निर्भत्स्यावलम्बितः को-
 मलया बाहुलतया । तस्याः कुमारसंरोधसंभ्रमप्रचलिताङ्गुलेः करान्पुरुषाङ्गु-
 लिपरिणाहप्रमाणघटिता विगलितेयमङ्गुलिमुद्रिका देहलीबन्धे पतिता
 उथिता तया अनवबुद्धैव मम चरणपार्श्वं समागत्य प्रणामनिभृता

१ देश. E. P. N. देशे K. °विड R. °विड. A. °विअ. N. The ए in मुहीए om. in P. and E.; एकाए. E. °क्कए K. N.; for इ in next word E. and N. have ए; °रको E.; E. reads next word with निष्क° २ ज्जे° B. ज्जेव N. °प्येद्व E. (?) णिभ° A. M. °अत्थि A. °ब्भत्थि P. °च्छिए. R. णिअच्छिअ. N. °म्बिओ E. which adds करेण after that; E. N. have तिस्साए K. तिसाए. A. तसाए B. तस्साअ. R. ताए. M. om. ३ °ह B. °N. R. संभवं for संभम N. °प्प° om. in N. चलिअअ° N. चरवुङ्ग P. °लिकादो E °लीसो A. K. P. °त्सिंसु B. E. N. °गुली A. K. P. ४ परिमा for प्पमा° E. °घटिआ. K. घाटिया E. वि...आ om. in A. नियलिया. P. E. दा. for आ. B. and K.; E. reads इय B. अङ्गुली. P. has मुदिया; for बन्धम्मि B has बङ्गम्मि N. बन्धे; E. reads देहलीए वट्टे. ५ णिप° B. निवडिअविठत्थिआ. E. निवडिआ उत्थिआ. N. This last word om. in B.; and K. has आ for दा in text. अ after that in A. K. P. ए साए R.; om. in N.; B. and N. add after this इत्थिआए. E. adds सा instead; °सुन्तज्जेव B. °सुज्जेव्व. E. °सुज्जेव्व. N. The word following is मह not मम in M. and R. E. om. सं N. reads °णमाअ A. and P. have गत्थिअ. K. has गच्छिआ. ६ °अआ P. °असा. R. °गुडिआ. N. नववहुव्व. B. N. इव for विअ. E. E. after संवुत्ता adds देहलीपडेनिपत्थीयिता. संउत्ता. K. and R.

अमच्चरैस्खसस्स णामंकिदेत्ति अज्जस्स पादमूलं पाविदा । ता एसो इमाए आगमो । (क)

चाण० । भद्र श्रुतम् । अपसर । नैचिरादस्य परिश्रमंस्या-
नुरूपं फलमधिगमिष्यसि । (ख)

चरः । जं अज्जो आणवेदित्ति । निष्क्रान्तः ।

चाण० । शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

प्रविश्य । शिष्यः । आज्ञापय ।

चाण० । वत्स मसीभाजनं पलं चोपानय ।

कुलवधूरिव निश्चला संवृता । मयापि अमात्यराक्षसस्य नामाङ्कितेति आर्यस्य
पादमूलं प्रापिता । तस्मादेषोऽस्या मुद्राया आगमः ।

(ख) यदार्य आज्ञापयति ।

इत्थं नानार्थरससंभवा बीजसमुत्पत्तिर्निरूपिता । अतोयं मुखसन्धिः
साङ्गो व्याख्यातः । अतः परं प्रतिमुखसन्धिः । लक्ष्यालक्ष्यस्य बीजस्य व्यक्तिः
प्रतिमुखं मतमिति लक्षणात् । पूर्वं लक्ष्यस्य व्यक्तस्य मध्ये यमपटचरवृत्ता-
न्तेनालक्षितचाणक्यनीतियोगबीजस्य पुनरत्र व्यक्तेरुद्भेदात् । यन्नविन्दुसं-
बन्धस्य च सत्तात् । विन्दुयन्त्रौ चाग्रे वक्ष्येते । विन्दुप्रयत्नानुगमादङ्गा-
न्यस्य त्रयोदश । विन्दुप्रयत्नानुगुण्येनास्य संधेस्त्रयोदशाङ्गानि प्रयोक्त-
व्यानि । विलासः परिसर्पश्च विधूतं शमनर्मणी । नर्मदुतिः प्रशमनं वि-
रोधः पर्युपासनम् । वज्रं पुष्पं परिखागो वर्णसंहार इत्यपि ।

१ लख. ° N. ° मकियति E. किरेति. B. N. किरेदि. P. The next word
A. and M. read as अज्जस. पाविदा. P. २ B. adds मुद्राए E. has मुद्रिआए.
° N. om. ता just before and has मुद्रा before आगमो. M. P. and R. have
आअमो. B. N. and E. add ति after that word. ३ अ for न. E.
N. ४ °यति. E. N. ५ °हीति. P. दिइति. N. ६ Om. in R. E. ७ शिष्यः
प्रविश्य R. ; B. and E. add उपाध्याय after this. ८ यत्तु. K. ९ मणी. A. P.
E. १० पा. K.

शिष्यः । तथा करोति ।

चाण० । पत्रं गृहीत्वा स्वगतम् । किमलं लिखामि । अनेन खलु लेखेन राक्षसो जेतव्यः ।

प्रविश्य । प्रतीहारी । जेदु अज्जो । (क)

चाण० । सहर्षमात्मगतम् । गृहीतो जयशब्दः । प्रकाशम् । शोणोत्तरे किमागमनप्रयोजनम् ।

प्रती० । अज्ज देवो चन्दसिरि सीसे कमलमुउलाआरम-
ज्जलिं णिवेसिअ अज्जं विण्णवेदि । इच्छामि अज्जेण अब्भणु-
ण्णादो देवस्स पव्वदीसरस्स पारलोइअं कारेदुं तेण अ धारि-
दपुव्वाइं आहरेणाइं बह्मणाणं पडिवादिमिच्छि । (ख)

(क) जयत्वार्यः ।

(ख) आर्य देवश्चन्द्रश्रीः शीर्षे कमलमुकुलाकारमञ्जलिं निवेद्य आर्यं

किमवेति । अयं चाणक्यस्य पुनरुद्योगो बिन्दुः । अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणमिति लक्षणात् । अवान्तरार्थेन यमपटचरवृत्तान्तेन वि-
च्छिन्नस्यान्तरितस्य बीजस्य पुनः प्रवर्त्तनात् । तदुक्तं दशरूपके । अवान्त-
रितस्य बीजस्य संज्ञान्तरमाह । अवान्तरार्थेति । बिन्दुवद्विन्दुः । जले तैलवि-
न्दुवत्प्रसृतत्वात् ।

गृहीत इति । अयं कार्यसिद्धिविषयमनोरथो विलासः । प्रथममङ्गम् ।

१ B. E. N. have here यराज्ञापयत्युपाध्यायः । इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।
उपाध्याय इह मसीभाजनं पत्रं च. E. having निष्क्रान्तः for निष्क्रम्य; मसी for
मसी and पत्रकं च for पत्रं च. २ Om. in B. and किमत्रामिलि. B. E. ३ Om.
in M. ४ जयदुजयदु E. जयदु N. जेदुजेदु B. ५ B. E. N. add अयं here. ६ कार-
णम् for प्रयोजनम् N. ७ सिरिकः E. मुकुला. E. ८ Simply अञ्जलिं M. K. R.
कम.....सी...नि...दे...च. B. E. ९ छम्मि R.; B. E. add अहम् after this,
१० अ. om. in E. N. देअस्स. B. देवस्स R. ११ व्वदे B. E. R.; A. has स्सर for
सर; इयं for इअं E.; B. N. have कादु for the next word K. कदु M. R. कारिदुं
M. R. om. अ; रिअ for रिइ N. and पूर्वा for पुव्वा P. १० अ for इ B.
भूत्ताणं E.; B. adds गुणवन्ताणं after this. E. has भवय(?) वन्ताण N.
अवन्ताणं वम्म. E. in the next word १२ इमीति P. इयामिच्छि E.

चाण० । सहर्षमात्मगतम् । साधु वृषलं ममैव हृदयेन सह
संमन्त्यं संदिष्टवानसि । प्रकाशम् । श्रेष्ठोत्तरे उच्यतामस्मद्व-
चनाद्वृषलः । साधु वत्स अभिज्ञः खल्वसि लोकव्यवहाराणां
तदनुष्ठीयतामात्मनेभिप्रायः । किंतु पर्वतेश्वरधृतपूर्वाणि गुणव-
न्ति भूषणानि गुणवद्वा एव प्रतिपादनीयानि तदहं स्वयमेव
परीक्षितगुणान् ब्राह्मणान् प्रेषयामि ।

प्रती० । जं अज्जो आणवेदित्तिं । निष्क्रान्ता । (क)

चाण० । शार्ङ्गरव उच्यन्ता-~~द्वि~~द्विश्वावसुप्रभृतय-
स्त्रयो धातरः वृषलादित्यृह्याभरणानि भवद्भिरहं द्रष्टव्यः
इति० ।

शिष्यः । तथेति० । निष्क्रान्तः ।

चाण० । उत्तरोयं लेखार्थः पूर्वः कथमस्तु । विचिन्त्य ।

विज्ञापयति । इच्छाम्यार्येणाभ्यनुज्ञातो देवस्य पर्वतेश्वरस्य पारलौकिकं
कर्तुम् । तेन च धारितपूर्वाणि आभरणानि ब्राह्मणानां प्रतिपादयामीति ।
(क) यत् आर्य आज्ञापयति ।

साधुवृषल इति । मन्मनोनुगतमेव त्वया चिकीर्षितमित्यर्थः ।

वृषलादिति । अलंकारत्रयस्य पृथक् पृथक् प्रतिग्रहाय त्रयो धातर इत्युक्तम् ।
अलंकारत्रयं च सत्यवता यदनुप्रेषितं तदुपगतमिति निर्वहणे वाच-

१ साधु after this in B. E. २ Om. in N. प्रकाशम् om. in A. P. M.; K.
and R. omit अस्मद्वचनान्. ३ B. has साधु before this. ४ रं. M.R. ०स्य. A.
P. N. भूषणानि गुणवन्ति B. E. ५ B. N. add ब्राह्मणेभ्यः before this. ६ दोहः
B. दोष. E. एव om. in B. E. ६ ०मीति R. ७ कीति P. ०क्रान्तः. P. ८ शार्ङ्गरव
occurs twice in A. B. E. N.; E. has शारङ्ग-नव । प्रविश्यो(पा)ध्याय आज्ञापय.
चाण०. उच्यन्ताम्. &c. उच्यतां. B. P. K. N. ९ प्रभृतयो आ० P. यथा before
वृष० in B. १० om. K. ११ यदाज्ञापयत्युपाध्याय इति B. E. N. १२ B. has
स्वगतम् here. पूर्व. A. ०वस्तु. P. ०वस्तु N. For कथमस्तु which follows M.
and K. have कथम् simply. B. has कतमास्तु and N. कोस्तु.

ओं ज्ञातम् । उपलब्धवानस्मि प्रणिधिभ्यो यथा तस्य म्लेच्छ-
राजलोकस्य मध्यात्प्रधानतमाः पञ्च राजानः परया छहत्तया
राक्षसमनुवर्तन्ते । ते यथा ।

कौलूताश्चिलवर्मा मलयनरपतिः सिंहनादो नृसिंहः
काश्मीरः पुष्कराक्षः क्षत्रिपुमहिमा सैन्धवः सिन्धुषेणः ।
मेघाख्यः पञ्चमोस्मिन् पृथुतुरगबलः पारसीकाधिराजो
नामान्येषां लिखामि ध्रुवमहमधुना चित्तगुप्तः प्रमार्ष्टु ॥ २० ॥
विचिन्त्य । अथवा न लिखामि पूर्वमनभिव्यक्तमेवास्ताम् ।
नाट्येन लिखित्वा । शार्ङ्गरव ।

प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण० । वत्स श्रोत्रियाक्षराणि प्रयत्नलिखितान्यपि नियत-

यिष्यमाण इत्यर्थः । इदं दृष्टनष्टबीजानुसरणं परिसर्पः पूर्वसंधौ दृष्टस्य मध्ये
नष्टस्य बीजस्यानुसंधानात् ।

नामान्येषामिति । अस्मिन् पत्रे मदीयेन लेखनेनैते मरिष्यन्ति अतश्चित्र-
गुप्तः स्वगणिताकरपत्रे जीवितत्वेन लिखितानामेषां नामानि प्रमाक्ष्यतीति
भावः ॥ २० ॥

अथवेति । नामानि लिखितानि चेच्छकटदासोस्माभिश्छलेन लेख-
यिष्यमाणं पत्रं न लिखिष्यतीत्याशयः । इदमनिष्टवस्तुविक्षेपरूपं विधूतम् । अ-
निष्टवस्तुनि नामलेखने क्षेपान्निषेधात् । विक्षेप इति पाठे स एवार्थः ।

१ आ E. N. ; B. reads the next word as ज्ञातः. P. omits it but has ०मुप
&c. after that ०धिभ्यां E. २ B. E. N. read बलस्य for लोकस्य ; भक्त्या for छु
B. For परया preceding this K. has परम ३ E. adds इति here ; A. and P.
om. ते B. and E. have तद्यथा. ४ प्रतिरि० K. ; धिन्धुसेनः N. सिन्धुषेणः K.
५ मेघाक्षः B. R. E. रसी० A. N. M. ६ R. has चन्द्र. here above the line.
७ Om. in A. M. P. सर्वे० for पूर्वे० B. E. N. Before आस्ताम् B. E. insert तावत्.
८ B. has प्रकाशम् for ना. स्वा. N. K. and E. om. ; B. A. P. repeat शार्ङ्गः E. has
शारङ्गरव. ९ Om. in M. १० ० यलिखितान्य (sic) क्ष० E. ० यजनलिखितान्यक्ष०
N. केन B. जज्ञो N. (omitting लिखितान्यपि). M. omits अपि नियतम्.

मस्फुटानि भवन्ति । तदुच्यतामस्मत्प्राप्तिद्वयार्थकः । ऐभि-
रक्षैः केनापि कस्यापि स्वयं गच्छति अदत्तवाह्यनामानं
लेखं शकटदासेन लेखयित्वा मामुपतिष्ठस्व । न चाख्यंयमः
चाणक्यो लेखयेतीति ।

शिष्यः । तथेति निष्क्रान्तः ।

चाण० । स्वगतम् । हन्त जितो मलयकेतुः ।

प्रविश्य । लेखहस्तैः सिद्धार्थकः । जेदु अज्जो । अज्ज अअं
सो सअडदासेण लिहिदो लेहो । (क)

चाण० । गृहीत्वा । अहो दर्शनीयान्यक्षराणि । अनुवाच्य ।
भद्र अनया मुद्रया मुद्रयैनम् ।

सिद्धा० । तथा कृत्वा । अज्ज अअं मुद्दिदो लेहो । किं अवरं
अणुचिट्ठीअदुं । (ख)

(क) जयत्वार्यः । आर्य अयं स शकटदासेन लिखितो लेखः ।

(ख) आर्यायं मुद्रितो लेखः । किमपरमनुष्ठीयताम् ।

अदत्तानि वाह्यानां कौलूतराक्षसादीनां नामानि यस्मिन् ।

१ कर्णे कथयित्वा before this B. °थयति E. २ किमपि before this in B ; after it in N. and E. (which also has शकटदासेन before केनापि); इ° for नि°. E.; after this E. has तं च अदत्तवाह्यनामसिद्धार्थकमाने लेख°. ३ चाण-
क्येन लेखनीयमिति M. ४ यज्ञज्ञापयत्युपाध्याय इति. B. N.; E. substitutes
visarga for इति. ५ P. omits all this recommencing with Chāṇakya's
next speech. ६ om. E. जअज्जअनु B. जअनु. R. अज्ज om. in A. ७ सो
om in M. N.; °सेन A; B. adds after this सहस्य and R. has ले° for लि° in
the next word; E. reads the whole passage thus अव्ययं सो सर्पइ सअडदा-
सेण अभिलिखितो लेहो. ८ A. om. this; B. adds निरीक्ष्य E. अवलोक्य; अहो
दर्शनीयता अक्षराणाम्. B. इत्यनु° B. अनुभाष्य E.; M. and R. om. the
following. ९ करोति M.; B. N. and E. have ज अज्जो आपवेदिनि before
तथा. B. has सो after अअं. B. reads ता आपवेनु अज्जो before किं; E.
agrees but omitting ता; N. also having उ for दु. १० P. has °यु B.
adds after this° लि E. °ति.

चाण० । भद्रे कस्मिंश्चिदासजनानुष्ठेये कर्मणि त्वां व्या-
पारयितुमिच्छामि ।

सिद्धा० । सहर्षम् । अज्जै अणुत्तिहिंतिहि । आणवेदु
अज्जो किं इमिणा दासजणेण अज्जस्स अणुत्तिहिंदव्वं । (क)

चाण० । प्रथमं तावद्वध्यस्थानं गत्वा घातकाः सरोषदक्षि-
णाक्षिसंकोचसंज्ञां ग्राहितव्यास्ततस्तेषु गृहीतसंकेतेषु भया-
पदेशादितस्ततः प्रदुतेषु शकटदासो^१ वध्यस्थानादपनीय राक्षसं
प्रापयितव्यः । तस्माच्च^२ सुहृत्पक्षेक्षणपरितुष्टात्पारितोषिकं
ग्राह्यम् । राक्षस एव कंचित्कालं सेवितव्यः । ततः प्रत्यासन्नेषु
परेषु प्रयोजनमिदमनुष्ठेयम् । कर्णे एवमिव ।

(क) आर्य अनुगृहीतोस्मि । आज्ञापयन्त्यार्यः किमनेन दासजनेनार्य-
स्यानुष्ठातव्यम् ।

कस्मिंश्चिदेति । अयमिष्टजनानुनयः पर्युपासनम् ।

प्रथममिति । अयं भावः । शकटदासशूलारोपणसमये मया सरोषदक्षि-
णाक्षिसंकोचसंज्ञायां क्रियमाणायां तं विहाय भवद्भिः पलायितव्यमिति सं-
केतयितव्या इत्यर्थः ।

१ E. has त्वां after this. E. inserts अपि before आस°. B. has आत्म-
नानुष्ठे°. P. R. and E. read अ for ये E. om. त्वां and has निबोधयितुम्
for व्यापार°. २ om. R. E.; in next word नु for नु A ग्ग for ग्गि. B. गि
G. E. ही for हि P. N.; B. adds ता before आण° P. has वेदु. for वेदु N.
has वेदु G. om. अज्जो. ३ ज G. E. N. °जेन B. G. P.; G. om. following
word in which P. has स for स्स. ४ B. has भद्र here. घातु° M. In next
word व for व B. E. K. °पाक्षि° M. च for च A. ५ संज्ञेषु B. G. E. N.
६ After अपवाह्य (for अपनीय) E.; राक्ष° om. in G. ७ स्मात् A. P. G.; E.
and B. om. परि in the next word. ८ परिगृह्य P. कि for क M. For काल°
which follows G reads कालान्तरं सेवयितव्यः; E. ditto (with °रे for °रम्.)
९ B. and E. insert स्वप्न before this and P. om. इदम् after this; G. and
E. एवमेव. B. and R. एवमेवम्.

सिद्धा० । जं अज्जो आणवेदि^१ । (क)

चाणं० । शार्ङ्गरव शार्ङ्गरव ।

प्रविश्य । शिष्यः । उपाध्याय ओज्ञाप्रय ।

चाण० । उच्यतामस्मि^२द्वचनात्कालपाशिको दण्डपाशिकश्च
यथा वृषलः समाज्ञापयति य एष क्षपणको जीवसिद्धिर्नाम
राक्षसप्रयुक्तो^३ विषकन्यया पर्वतकं घातितवान्स एनमेव
दोषं प्रख्याप्य सनिकारं नगरान्निर्वास्यतामिति ।

शिष्यः । तथेति^४ परिक्रामति ।

चाण० । वत्सं तिष्ठ तिष्ठ । योयमपरः कायस्थः शकटदासो
नाम राक्षसप्रयुक्तो नित्यमस्मच्छरीरमभिद्रोग्धुमिहं^५ प्रयतते स
चोप्येन दोषं प्रख्याप्य गूलमारोप्यतां गृहजनश्वास्य बन्ध-
नार्गोरं प्रवेद्यतामिति ।

शिष्यः । तथेति^६ निष्क्रान्तः ।

(क) यदार्यं आज्ञापयति ।

गृहजनस्य बन्धनागारप्रवेशनफलमुत्तरव चतुर्थेऽङ्के तव च पुत्रदारैः
सह समागम इति वक्ष्यमाणेन राक्षसवचनेन मलयकेतुमनसि स्मृतं स्यात्पु-
त्रदारस्येति राक्षसस्य च मनसि विकल्पापादनमिति सूक्ष्मदृग्भिरवधेयम् ।

१ B. and E. add ति after this. G. इति निष्क्रान्तः. २ In E. उपाध्यायः
for चाण, and following word शार्ङ्गरव; R. has it once only. ३ P. om.
आ. G. om. उपाध्याय. ४ B. has मत् for अस्मत्. ५ Om. G. जीवि for
जीव R.; G. and E. om. नाम. ६ P. has कः. E. कया; त्वर B. E. G.;
त K. N. ७ इतिर्निःसार्यतामिति A. ८ यदाज्ञापयत्युपाध्याय इति B. E. N. G.
M. R. G. E. have निः for परि which follows. ९ Om. G.; R. omits one
तिष्ठ. १० M. and E. om. इह E. also omits the प्र following. ११ एनमेव.
G. E. एतमेव N. (omitting चापि); G. has आरोप्य for प्रख्याप्य. १२ जन्म
चा for नन्वा. G. १३ G. E. B.; N. has नि for the प्र following; G. and E.
omit the last इति. १४ यदा उपवेशनाय इति N. A. स्वार्थ. P. उपधायाय;
B. E.

चाण० । चिन्तां नाटयति^१ । आत्मगतम् । अपि नाम दुरात्मा
राक्षसो गृहीत^२ ।

सिद्धा० । अज्ज गहीदो^३ । (क)

चाण० । सहर्षमात्मगतः । हन्त गृहीतो^४ राक्षसः । प्रका-
शम् । भद्रं कोयं गृहीतः ।

सिद्धा० । गिहीदो अज्जसन्देसो । ता गमिस्सं कज्ज-
सिद्धीए (ख)

चाण० । साङ्गुलिमुद्रं लेखमर्पयित्वा । गम्यताम् । अस्तु ते
कार्यसिद्धिः ।

सिद्धा० । तथेति निष्क्रान्तः ।

(क) आर्यं गृहीतः ।

(ख) गृहीत आर्यसंदेशः । तस्माद्भूमिष्यामि कार्यसिद्धौ ।

शत्रुपक्षमाश्रित इ^५ । रीतिवेशेन दुरात्मेति गालनम् ।

हन्तेति । अयमरत्युपशमनं शमः पञ्चममङ्गम् । अरतेश्चिन्ताया उप-
शमनात् ।

साङ्गुलीति । उत्तरात्तरवाक्यैः कार्यसिद्धिबीजप्रकाशनादिदं प्रशमनम् ।
मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधापादनार्थं लेखरूप उपायः कृतः । अतः परं राक्ष-
सस्य मार्यसाचव्यप्रवणाकरणाय सप्तमेङ्गे करिष्यमाणोपायबीजमुपक्षेप्त-
व्यमित्याह । चन्दनदासमिदानीं द्रष्टुमिच्छामीति ।

१ यित्वा स्वर्ग° B. °यित्वा आत्म. E. °यति स्व° G. All that follows down to and including आत्मगतम्. in the next speech of Chāṇakya om. in G.
२ °हन्ते E. ३ गिहीदो. (अज्ज for अज्ज) E. गिहीदो. A. K. P. गहिदो. N.
४ E. adds दुरात्मा before रा°. ५ अहो G. ६ ग° B. G. (हि for ही) ; M. R.
K. om. this ; after it B. E. M. add मए. B. E. K. G. add स्स after
अज्ज ; गमिस्से R ; B. and E. add अहम् after it. ७ °ली for °लि M. मुद्रं om.
in A. K. M. P ; before गम्य° B. has भद्रं सिद्धार्थक G. and E. भद्र only.
८ M. has तथेति B. जं अज्जो आपवेसिस्ति प्रणम्य. N. agrees but has ऊज्ज for
जं and omits प्रणम्य G. has हेदो for अज्जो and इति for ति प्रणम्य E. has
अज्जो and omits ति.

प्रविश्य शिष्यः । उपाध्याय कालपाशिको दण्डपाशिकश्च उपाध्यायं विज्ञापयतः । इदमनुष्ठियते देवस्यै चन्द्रगुप्तस्य शासनमिति ।

चाण० । शोभनम् । वत्से मणिकारश्रेष्ठिनं चन्दनदासमि-
दानीं द्रष्टुमिच्छामि ।

शिष्यः । तथेति निष्क्रम्य चन्दनदासेन सह प्रविश्य । इत
इतः श्रेष्ठिन् ।

चन्दनदासः । स्वगतम् । चाणक्यमि अकरुणे सहसा सहावि-
दैस्स वि जणस्स णिहोसस्स वि सङ्का किं उण मह जाददोसस्स ।
ता भणिदां मए धणसेणप्पमुहा णिअणिवेससण्ठिआ कदावि

(क) चाणक्ये अकरुणे सहसा शब्दायितस्यापि जनस्य निर्दोषस्यापि
शङ्का किं पुनर्मम जातदोषस्य । तस्माद्गणिता मया धनसेनप्रमुखा निजनि-

चाणक्येकरुणत्वेन प्रसिद्धे तेन सहसाकस्माच्छाब्दितस्याहूतस्येत्यर्थः ।

१ G. adds ततः before this. E. adds अयं before काल° has visarga for the अ after इण्ड° and G. E. read विज्ञापयति. २ Om. in G. ३ वत्स शोभनम् E. °न in the next word om. in M. and E. ४ A. P. M. N. om. इदानीम्. ५ यदाज्ञापयत्युपाध्याय इति B. E. N. यदाज्ञापयेति G.; G. om. सह B. adds पुनः before प्रविश्य E. has it after निष्क्रम्य. ६ आत्मग° E. °नि A. M. G. K. (where also क for क्). In the next word B. has °अह° for °कर°, R. °कलु°. ७ साव्विअस्स N. स्सदाइअस्स K. °विअस्स P. G. शब्दविपत्स E. °विदस्स om. in A. For the following word B has लोअस्स वज्जुइ. E. has वेइइ; M. has वी for वि°; A. and K. om. वि For णि in णिहो° B. E. R. M. have नि; शङ्का E. मम B. E. (which reads also पुनः and संजारे) B. has जात for जाइ; होसस P °स्य A. ८ °णिया E. °नसेन. E. °णसेन B. पयु° K.; P. has य and यां for अ and आ in णिअ° R. has °णिदाओ कदाविपय°. E. has प्रमुखा नियतिवेससण्ठिया अहाकंवा G. has तिणिवेसकाणिय. ल-
हिआजहाकदाइ and B. तिणिवणिजिआजहाकदाइ M. K. have वि for वि
in कदावि.

चन्द० । प्रणम्य । किं न जानादि अज्जो जह् अणुधिदो
उवभारो हिअअस्स परिहवादीवि दुःखमुप्पादेदि । तौ इह ज्जेव
उच्चिदाए भूमीए उवविसामि । (क)

चाण० । भोः श्रेष्ठिन् मा भैवम् । संभावितमेवदग्गच्छिधैः
भवतः । तदुपविश्यतामासन एव ।

चन्द० । स्वगतम् । उवक्खितमणेण दुट्ठेन किंवि । प्रकाशम् ।
जं अज्जो आणवेदि त्ति । उँपविष्टः । (ख)

(क) किं न जानात्यार्यः यथानुचित उपचारो हृदयस्य परिभवा-
दपि दुःखमुत्पादयति । तस्मादिहैवोचितायां भूमावुपविशामि ।

(ख) उपक्षिप्तमनेन दुष्टेन किमपि । यदार्य आज्ञापयतीति ।

भोः श्रेष्ठिन्निति । एतदादि चन्दनदासातिसंधानार्थं परिहासवचनं नर्म ।
संभावितमिति । एतदुपचारकरणं संभावितमेवेति बहिरूपचारः । प-
रिभवकरणमिति तु निगूढ आशयः ।

१ श्रेष्ठी E.; M. G. E. om. the प्रणम्य following; M. and G. om. न
before जाना° E. has न R. reads आणादि and E. जानेदि. E. also has
अज्ज्यो for अज्जो and B. E. and G. have जहा for जह् after that. अणुद्धो
R. °विद् G. which also has रे for रो in next word. २ E. om. वि and
reads परि° before सहिअअस्स which is its reading for हिअ° as also B.'s;
G. has परिजनसहिअस्स for हिअ° and N. om. हिअ° P. reads °भवाद्दो for
°हवाद्दो G. om. ह in परिहवा° B. and E. कीद महन्त after this. K. and N.
read दुक्क° for दुःखं; E. दुक्खं G. reads उप्पाएदि after that; for ज्जेव A. and
K. have जेव्व P. ज्जेव्व M. एव R. एव्व E. also has इह for इह before it;
B. R. E. G. read अहम् after ज्जेव. ३ For उच्चि° K. has उवाचि° R. उह°
and E. उच्चि; in the following word K. and N. have °वि for °मी° And
instead of उवविसामि A. reads उपविसामि K. उअविसामि and P. उपविसानि.
४ G. om. भोः R. adds चन्दनदास after श्रेष्ठिन् P. reads एतन् for इवम्
B. has °भैव उचितमेवैतदग्गच्छि° G. and E. उचितमेवैदम् After विधै.
B. E. R. insert सह and after the भवतः following E. has उपवेदुम्. ५
°सनमेव. G. ६ उवक्खितमणेण K. °तं नेण P. °स्तिअमणेण R. °क्खितमणेण
G. उव (प N.) लक्खित (इ N.) मणेण B. N. G. E.; B. om. the दुट्ठेण fol-
lowing; P. has दुक्कतेन; for किंवि A. P. read किंति B. reads किंवि E. om.
all down to this from स्वगतम्. ७ M. and K. om. this with त्ति preced-
ing; N. has इ° उपविशात् G. इत्युपविष्टः (where प्रकाशम् is omitted and
this part of the speech is placed before स्वगतम्) P. °ति भूमावुपविष्टः
and A. °ति भूमावुपविष्टः.

चाण०। भोः श्रेष्ठिन् चन्दनदास अपि लीयन्त संव्यव-
हाराणां वृद्धिलाभाः ।

चन्द०। स्वगतम् । अद्यादरो संकणीओ । प्रकाशम् । अहहं ।
अज्जस्स प्पसाएणं अखण्डिदा मे वाणिज्जा । (क)

चाण० । न खलु चन्द्रगुप्तदोषा अतिश्रान्तपार्थवगुणान-
धुना स्मारयन्ति प्रकृतीः ।

चन्द०। कर्णो विधाय । सन्तं पावं । सरअणि सासुप्पाएण विअ
पुण्णिमाचन्देण चन्दसिरिणा अहिअं णन्दन्ति पकिदिओ । (ख)

(क) अयादरः शङ्कनीयः । अथ किम् । आर्यस्य प्रसादेन अख-
ण्डिता मे वाणिज्या ।

(ख) शान्तं पापम् । शारदनिशासमुद्रतेनेव पूर्णिमाचन्द्रेण चन्द्रश्रिया-
धिकं नन्दन्ति प्रकृतयः ।

१ Om. G. E. चन्दनदास om. in G. M. P. ; N. adds खलु after अपि. २
वृद्धिलाभाः M. R. ; G. B. om. वृद्धि B. adds वः after लाभाः. ३ स्वग-
काशम् om. in B. E. ; R. M. have णिज्जो for णीओ G. has अद्या-
अरीशंकणीयो B. and E. add अज्जा before अह R. om. अहहम् B. and G.
have अधहम् and E. अथ किम्. ४ प° for प्प° K. G. E. °हेण M. R. °येण P.
In the following word E. has व for ख G. and N. have आ for हा and
om. the मे following. A reads वणिज्जा and K. वणिजा and E. वाणिज्जा.
लाहा. ५ G. has अपि for न खलु N. अपि खलु E. has भोः श्रेष्ठिन् अपि and
B. भो श्रेष्ठिन् अपि कसचित्. In the next word for दोषा, E. reads प्रदोषान्
G. दोषान् and the last two words of the sentence E. reads न स्मारन्ति प्रकृ-
तयः. ६ This phrase appears twice in A. P. M. ; G. has शान्तं पावं E.
शान्तं पावं R. पव° In the following word N. K. P. read साअर A. has
सअर N. सरअणि° ; न for मु. A. P. ; ण for ग. N. स E. ने for ए B. हे G. ; व
for विअ E. विअ P. ७ णिण K. पुण्णिमासीचन्देण E. G. अधिअं णन्दन्ति. B.
A. and G. have अहिणन्दन्ति E. has अहिअयं नन्दन्ति; for पकि° in following
word B. has पअरी° G. पयरी° E. has पयरी°. After पयरीओ G. has
again the following सरअणि (सा?) विअधिमलाउविदेण णिणमाअकिय
हेवेण चन्दसिरिणा अधिअं होन्ति पदोभा.

चाण० । भो^१ श्रेष्ठिन् यद्येवं प्रीताभ्यः प्रकृतिभ्यः प्रतिप्रिय-
मिच्छन्ति राजानः ।

चन्द० । आणवेदु अज्जो किं^२ कित्तिअं इमादो जणादो
इच्छीअदि त्ति । (क)

चाण० । भो^३ श्रेष्ठिन् चन्द्रगुप्तराज्यमिदं न नन्दराज्यम् । यतो
नन्दस्यैवार्थरुचेरर्थसम्बन्धः प्रीतिमुत्पादयति चन्द्रगुप्तस्य तु
भवतामपरिक्लेश एव^४ ।

चन्द० । सहर्षम् । अज्ज अणुग्गहीदोहि । (ख)

चाण० । भो श्रेष्ठिन् स चापरिक्लेशः कथंमरविर्भवतीति
ननु^५ भवता प्रष्टव्याः स्मः ।

(क) आज्ञापयतु आर्यः । किं कियदस्माज्जनादिष्यत इति ।

(ख) आर्य अनुगृहीतोस्मि ।

प्रकृतिभिरिति पाठः साधुः । यद्वा स्मरतिज्ञानसामान्यवचनोक्तौ गतिबुद्धी-
त्यादिना कर्मत्वम् ।

चन्द्रश्रिया चन्द्रगुप्तेनेत्यर्थः । इयमनुगुणोच्चाटनार्था प्रीतिर्नर्मस्तुतिरष्टम-
मङ्गम् ।

इयं राजानुरागहेतुर्वाक्यरचनोपन्यासः ।

१ Om. in G. यद्येवं. om. in M. R. प्रति om. in B. २ कित्तिअं R. कित्तीअं
E. किन्तियं G; B. adds after it वा अस्थजाइं G. अस्थ and E. वा; for the
"हो" at the end of the next two words G. reads "जो". For "च्छी" in word
after that K. has "च्छि" and for the अ following E. and P. have व. ३ Om.
in G; E. has ति. ४ Om. in G. This and the following speech are omitted
in E. सस्य K; M. om. इदम् coming after this. ५ G. inserts अयम् after एव
हेते. ६ P. adds च after this. ७ Om. in M. R. "निगही" A. N. "निगी" P.
गही M. दि (नि?) दि K; G. has इ for हो following. ८ न पुनः for न...वा B.
"इच्छीहि" for "इच्छ्याः स्मः" G. E; N. and G. have तत्रभवता and E. भवता
after स्मः; instead of भवता before प्रष्टव्याः.

चन्द० । आणवेदु अज्जो । (क)

चाण० । संक्षेपतो राजनि अविरुद्धाभिवृत्तिभिर्वर्तितव्यम् ।

चन्द० । अज्ज को उण अधण्णो रण्णा विरुद्धोत्ति अज्जेण
अवगच्छीअदि । (ख)

चाण० । भवानेव तावत्प्रथमम् ।

चन्द० । कर्णे पिधाय । सन्तं पावं सन्तं पावं । कीदिसो
तिणाणं अग्गिणा सह विरोहो । (ग)

चाण० । अयमीदृशो विरोधः । यस्त्वेमद्यापि राजापथ्यका-
रिणीमार्थ्यराक्षसस्य गृहजनं स्वगृहमभिनीय रक्षसि ।

(क) आज्ञापयतु आर्यः ।

(ख) आर्य कः पुनरधन्यो राज्ञा विरुद्ध इति आर्येणावगम्यते ।

(ग) शान्तं पापं शान्तं पापम् । कीदृशस्तृणानामभिना सह विरोधः ।

भवितव्यमिति युष्माभिरिति शेषः ।

भवानेवेति इदं प्रतिमुखनिष्ठुरवचनं वज्रम् ।

यस्त्वमद्यापीति । पुरा पुरादपक्रमणसमये रक्षणं भवतु नाम अद्यापि मूलय-
केतुमाश्रित्य राजापथ्यकरणसमये तत्कलत्ररक्षणमनुचितमिति भावः ।

१ Om. in M. भवितव्यम् A.P. २ Before this G. has अध and E. अह For the उण after this, G. and E. have एसो N. om it. Before रण्णा B. has जो ; E. has जोड्जेरजासह ; G. अज्जेण जो जणो विरु°; N. अज्जेण राजाअ-
विरु°. For the second अ in अवगच्छीअदि E. and P. have य. ३ A. P. have अद्द E. ननु before this M. and R. om. तावत् G. and E. read प्रथमंता-
वद्भवानेव. ४ A. and N. have सान्तं G. शान्तं वाचम् A. has the expression only once for वि° in next word G. and M. have. रि K. दु. N. inserts उण after कीदिसो. ५ G. om. य. B. and R. read यस्व° ६ अनास्य om. in G. E. स्वगृहम् om. in R. स्व om. in M. for अभि E. has उय G. has अभिरक्षसि.

चन्द० । अज्जे अलीअं एदं केणाञ्चि अणभिण्णेण अज्जस्स
णिवेदिदं । (क)

चाण० । भो भ्रेष्ठिन् अलमाशङ्कया । भीताः पूर्वराजपुरुषाः
पौराणामनिच्छतामपि गृहेषु गृहजनं निक्षिप्य देशान्तरं व्र-
जन्ति । ततस्तत्पच्छादनं दोषमुत्पादयति ।

चन्द० । एवण्णेदं । तस्सिं समये आसि अह्मघरे अमच्चर-
क्खसस्स घरअणो ति । (ख)

चाण० । पूर्वमनृतमिदानीमासीदिति परस्परविरोधिनी वचने ।

चन्द० । एत्तिअं जेव्व अत्थि मे वाआच्छलम् । (ग)

चाण० । भो भ्रेष्ठिन् चन्द्रगुप्ते राजन्यपरिग्रहः क्लानाम् ।
तत्समर्पयै राक्षसस्य गृहजनम् । अच्छलं भवतु भवतः ।

(क) आर्य अलीकमेतत्केनाप्यनभिज्ञेन आर्यस्य निवेदितम् ।

(ख) एवं नु इदम् । तस्मिन् समये आसीदस्मद्गृहे अमात्यराक्षसस्य
गृहजन इति ।

(ग) एतावदेवास्ति मे वाक्छलम् ।

१ Om. in M. in the next word G. E. K. have ति for ली and P. दं for अ; for एदं E. reads एव. २ For the word preceding B. and G. have अणज्जेण E. अणज्जेण for स्स A. and M. read स. for णि in the word following E. has नि and for दं G. and A. have तं. ३ Om. R. M; after the following word अलम् A. M. K. P. insert अनया R. another अलम्. ४ प्रयान्ति G; N. M. om. the ततः which follows; E. has यतः; before दोष° B. E; have एव G. N. have अण P. मे K. A. R. add प्र before दोष. E. has 'इज्जमच्चतदोष'. ५ एव्व R. G. N; °ए for °वे E. A. N; for आसि M. has आस E. om. घरे in the following word. ६ जणो G. वणो E. ति om. in B. ७ प्रथमम् for पूर्वम् B. E; N. has before this सक्कोधम् After इदानीम् E. reads अस्तीतिचवक्षि(क्षी?) ति नमुपरस्पर° A. K. read परस्पर. ८ अज्ज at the beginning of this speech in N. एव for जेव्व M. जेव K. एव्व. R. om. in G. E. and N; E. has अस्तएत्थं तरे अस्ति &c. आ om. in P. वा E. ९ G. N. have नचिक्खिन्नाः before this. N. has न after this and before राजनि B. has न after राजनि and both om. अ before परिग्रहः १० E. adds नु after this; for गृह° E. has गृहमतं न च्छ°; भवेत् for भ...तः G. भवतुभवेत् E. भवतु om. in A. K. M. P. R. N.

चन्द० । अञ्ज णं विण्णवेमि आसी अह्मवरे अमच्चरुख-
सस्स घरअणो त्ति । (क)

चाण० । अथेदानीं क गतः ।

चन्द० । ण जाणामि । (ख)

चाण० । स्मितं कृत्वा । कथं न ज्ञायते नाम । भो श्रेष्ठिन्
शिरसि भयमितिदूरे तत्प्रतीकारः ।

चन्द० । स्वगतम् ।

उर्वरि घणं घणरडिअं दूरे दहदा दिव्वोसहिअम् ।

हिमवदि दिव्वोसहिओ सीसे सप्पो समाविट्ठो ॥ २१ ॥ (ग)

(क) आर्य ननु विज्ञापयामि आसीदस्मद्रूहे अमात्यराक्षसस्य गृहजन इति ।

(ख) न जानामि ।

(ग) उपरि घनं घनरटितं दूरे दयिता किमेतदापतितम् ।

हिमवति दिव्यौषधयः शीर्षे सर्वः समाविष्टः ॥ २१ ॥

उपरीति इयमार्या प्रक्षिप्ता ।

१ ननु for णं before this. E. आसि for आसी A. M. P; B. E. have तस्सि समये before आसी G. and N. after आसी. २ जणो G. E. ३ G. has अञ्ज at the beginning of this speech. K. has न for ण before this; M. R. have आप्णामि E. याणां G. आप्णीमो K. जानामि N. जाणिमो; B. N. G. add after this कहिं गयोत्ति E. agrees, reading के for क. ४ E. om. भो G. om. भो श्रेष्ठिन्. ५ फणी B. G. E; B. om. the अत्ति which follows. R. has प्रति for प्रसी. ६ 'प' for 'व' K. P. 'व्व' E. घणां for घणं B. M. वण E. for रडिअं B. has भणिअं; N. रणिअं; for दूरे P. has दूले; for दहं P. and N. दधिं for दा. G. E. B. N. have आ. For 'मेवदा' A. K. P. R. have 'मेतदा' E. मेयदा G. has प for व; for the final अम् A. K. P. read वम्. ७ इ for दि E. M. in the next word P. has व्वो for व्वो E. has व्वो?; स्ते for से B. M. R; शिस्से K. विट्ठो E. विट्ठो P. At the beginning of this speech instead of चम्प । स्वगतम् G. has उक्क कत्तवापि.

चाण० । अन्यच्च^१ नन्दमिव विष्णुगुप्तः । इत्यर्थोक्ते लज्जां
नादयित्वा । चन्द्रगुप्तममात्यराक्षसः समुच्छेत्स्यतीति मामैवं
मंस्थाः । पश्य ।

विक्रान्तैर्नयशालिभिः सुसचिवैः श्रीर्विक्रानासादिभि-
र्नन्दे जीवति या तदा^२ न गमिता स्थैर्यं चलन्ती मुहुः ।
तामेकत्वमुपागतां द्युतिमिव प्रह्लादयन्तीं जगत्
कश्चन्द्रादिव चन्द्रगुप्तनृपतेः कर्तुं व्यवस्येत्युक्तं ॥ २२ ॥
अपि च ।

आस्वादिजद्विरदशोणितशोणशोभामिति पूर्वोक्तं^३ पठति ।
चन्द्र० । स्वगतम् । फलेण संवादितं^४ से विकस्थि-
दम् । (क)

नेपथ्ये कलकलः ।

(क) फलेन संवादितमस्य विकथितम् ।

नन्द इति जातवेकवचनम् । नवसु नन्देषु जीवत्सु व्यसज्यस्थितापि या
मया चलिता सती स्थैर्यं न गमिता तां चन्द्रगुप्ते एकत्वमुपागत्य दृढतया
स्थितामविशमानेषु नन्देषु कश्चालयेदिति भावः ॥ २२ ॥

आस्वादितेति । एतत्स्वाम्यनुरागप्रकाशविशिष्टवचनं पुष्पम् ।

१ E om. च. G. om. विष्णु K. P. and N. om. गुप्त and P. N. have ति
for the following G. has मि for that इ; E. om. इति; for ०क्ते B. has ०क्ती
E. ०क्तेन. २ यति N. A. After that E. has ननु; छेत्स्य० A. P.; B. E. G. om.
the first मा P. has एव for एवम् and G. adds अव after it. ३ श्रीव० G. A.
P. ४ तथा G. ५ B. has आस्वादितेत्यादि प्रागुक्तं पठति G. and E. quote the
whole stanza here. ६ Om. in A; E. has आत्मगतम् G. E. read next word
as फलेन. For संवादितं B. E. R. m. have संपादितं G. पाविअ Before से B.
E. N. G. have सीदति E. has सीदति. For से B. and N. have इ G. से. E.
किं for त्वत्स्वाम्यम् A. has ०त्यनम् P. ०त्यनम् K. ०यिदम्. ७ G. E. N. have
तत् before this G. E. N. B. have उत्सारणा क्रियते instead of कलकलः.

चाण० । शार्ङ्गरवे ज्ञायतां किमेतत् ।

शिष्यः । तथेति^१ निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । उपाध्याय एष
राक्षश्चन्द्रगुप्तस्याज्ञया^२ राजापथ्यकारी^३ क्षपणको जीवसिद्धिः
सनिकारं नगराज्निर्वास्यते ।

चाण० । क्षपणकं अहह । अथ वा अनुभव राजापथ्यकारि-
त्वस्य फलम् । भो श्रेष्ठिन् चन्दनदासं एषः राजापथ्यकारिषु
तीक्ष्णदण्डो राजा । तत्क्रियतां पथ्यं सुहृद्वचः । समर्प्यतां
राक्षसगृहजनः । अनुभूयतां चिरं^४ विचित्रो राजप्रसादः ।

चन्द० । नास्ति मे गेहे अमच्चघरअणो^५ । (क)

(क) नास्ति मे गेहे अमाल्यगृहजनः ।

मुण्डी निष्परिमहस्तपस्वी निकारानहं इति कारुण्याविष्कारणार्थोदह-
शब्दः । अथवेति राजापथ्यकारी यः कश्चिदपि निग्राह्य एवेति समाधानम् ।

१ G. A. and E. have this twice (E. having सारङ्गरवे) A. N. P. have आः
after this M. om. किमेतत् G. E. N. add इति after it. २ यज्ञज्ञापयत्युपा-
ध्याय इति B. G. N ; E. agrees but omits इति. G. has स before एष
and E. has देवस्य चन्द्रं after it. ३ M. and R. om. थ्य N. has रि for री.
४ N. has कथम् before this and G. and M. have a visarga after it. E. has
कष्टम् after अहह. E. स्वकर्मेभिः before अनु^५ B. E. N. G. add तु after this.
५ G. om. this and ओ also B. E. N. G. have राजा before अपथ्यं N. G.
read राजा तीक्ष्णदण्डः and G. om. तत् which follows. ६ इच्छन् च G. which
and N. too omit what follows down to जनः R. E. M. K. have स्व after
राक्षस. ७ G. om. this ; B. has it before अनुभूयन्ताम् which is its reading,
as well as that of G ; G. and B. also have विचित्रा राजप्रसादाः E. has वि-
चित्रफले for विचित्रो. ८ G. N. have अज्ज गेहेसन्तं (पिन N. adds) समर्प्येति
कुसो (सी N.) असन्तं समर्प्येभिः E. अज्ज गेहे असन्तं कुसो समर्प्येभिः. R.
अणो for अणो in text and K. has नास्ति for नास्ति.

नेपथ्ये पुनः कलकलः ।

चाण० । शार्ङ्गरवे ज्ञायतां किमेतत् ।

शिष्यः । तथेति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । उपाध्याय अयमपि राजापथ्यकार्येव कायस्थः शकटदासः गूलमारोपयितुं नीयते ।

चाण० । स्वकर्मफलमनुभवतु । भोः श्रेष्ठिन् एवमयं राजापथ्यकारिषु तीक्ष्णदण्डो न मर्षयिष्यति राक्षसकलत्रच्छादनं भवतः । तद्रक्ष परकलत्रेणात्मनः कलत्रं जीवितं च ।

चन्द० । अज्ज किं मे भअं दावेसि । सन्तं वि गेहे अमच्चरक्खसस्स घरअणं ण सम्पेमि किं उण असन्तं (क)

चाण० । चन्दनदास एष ते निश्चयः ।

चन्द० । वाढं एसो धीरो मे णिच्चओ । (ख)

(क) आर्य किं मे भयं दर्शयति । सन्तमपि गेहे अमात्यराक्षसस्य गृहजनं न समर्पयामि किं पुनरसन्तम् ।

(ख) एष धीरो मे निश्चयः ।

१ B. E. G. have ततो before नेपथ्ये B. G. om. पुनः A. K. have कलहः or कलकलः E. has उत्सारणा क्रियते. २ Twice in M. E; E. has सारङ्गरव and स before ज्ञायताम् A. P. N. have आः B. and E. have पुनः after ज्ञायताम् G. and E. have इति at end of the speech. ३ यदाज्ञापयत्युपाध्याय इति B. E. N. ४ For अयमपि N. E. have अयमसौ B. has असौ B. and E. have after this राजाज्ञया. B. om. एव E. has इति for it. G. and N. om. राजापथ्यकार्येव. ५ B. and G. have लभाम्भव A. om तु in भवतु. ६ E. has अपि for अयं राजा A. omits पु in कारिषु B. E. add राजा after तीक्ष्णदण्डो G. has तीक्ष्णदण्डः को (ण्डको ?) राजा. ७ om. G; for रक्ष G. reads रक्षताम् E. परिरक्षती (sic.). ८ भअं मे R. M. K; E. and P. have भयं for भअं G. om. मे and adds स after दावेसि for which K. E. B. read दावेसि. ९ वि for वि B. E. G. N; E. has अहं before गेहे G. and N. substitute it. for गेहे. १ घरअणम् R. E. N. for सम्पे K. has सम्पे P. समीपम् E. सम्पे; has पुन for उण. १० एस for एसो G. N; मे धीरो for धीरोमे B. E. धीरो मे G. धीरो om. in M. E. धिलो P. for णिच E. णिच.

चाण० । स्वगतम् । साधु ।

सुलभेष्वर्थलाभेषु परसंवेदने जने ।

क इदं दुष्करं कुर्यादिदानीं शिविना विना ॥ २३ ॥

प्रकाशम् । चंदनदासे एषं ते निश्चयः ।

चन्द० । बाढम् । (क)

चाण० । सक्रोधम् । दुरात्मन् तिष्ठ दुष्टवणिक् । अनुभूयतां
तर्हि नरपतिक्रोधः ।

चन्द० । सँज्जोहि । अणुचिद्वदु अज्जो अत्तणो अहिआर-
सरिसं । (ख)

चार्ष० । शार्ङ्गरवोच्यतामस्मद्वचनात्कालपाशिको दण्ड-
पाशिकश्च । शीघ्रमयं दुष्टवणिक् निगृह्यताम् । अथवा तिष्ठतु ।

(क) बाढम् ।

(ख) सँज्जोस्मि । अनुतिष्ठतु आर्यः आत्मनोधिकारसदृशम् ।

सुलभेष्विति । परस्य परकीयार्थस्य संवेदने समर्पणे कृते सति स्वस्या-
र्थलाभेषु सुलभेषु सत्सु स्वार्थं तृणीकृत्य परसंरक्षणरूपमेवं दुष्करं कर्म जने
लोके एकेन शिविना विना त्वदन्यः कः कुर्यात् । शिविरपि कृते पुरा कृतयुगे
कृतवान् । त्वं तु इदानीं पापिनि कलौ करोषीति ततोप्यतिशयितमुचरितस्त्व-
मिति भावः । इदमपि पुष्पम् ॥ २३ ॥

१ आत्मनः G. E.; for चन्दनदास E. reads ओष्ठिन्. २ R. has त for इ in संवेदने. B. has जनः for जने. ३ ओष्ठिन्. for this G. ४ B. adds एतो मे स्थिरो निश्चयो. G. एतोस्थिरोनिश्चयो N. agrees adding मे before निश्च०; M. om. whole speech. ५ E. adds खड्गमाकृष्य; तिष्ठ om. in B. E. G. ६ तर्हि om. in G; B. reads रात्रकोप R. and G. नरपतेः कोपः. ७ B. E. add बाहू प्रसार्य. E. adds भूतो- before हि. In the following word E. has नु for नु, हि for ह, and A. and P. have हीअ for ह; अत्तनो for अत्तणो E; G. and N. have थि for हि in the word following; B. and E. have अहिआरस्स अनुकुरं (E. has नु for नु). ८ B. has सक्रोधम् here; E. has that and further खड्गमाकृष्य. दुरात्मन् दुष्ट. सारङ्गरव सारङ्गरव उच्यते M. and P. have सारङ्गरव twice. ९ 'ताम्' om. in N. शास्वताम् G. E. तावत् for अथवा G.

उच्यते। दुर्गपालको विप्रः गृहीतगृहसारमेनं सपु-
लकलं संयम्य तावद्रक्ष यावन्मया वृषलाय कथ्यते ।
वृषल एवास्य प्राणहरं दण्डमाज्ञापयिष्यति ।

शिष्यः । यदाज्ञापयत्युपाध्यायः । श्रेष्ठिन् इत इतः ।

चन्द० । अज्जं अअमाअच्छामि । स्वगतम् । दिट्ठिआ
मिच्चकज्जेण मे विणासो ण पुरिसदोसेण । (क)

परिक्रम्य शिष्येण सहै निष्क्रान्तः ।

चाण० । सहर्षम् । हन्तं लब्ध इदानीं राक्षसः । कुतः ।

त्यजत्यप्रियवत्प्राणान्यथा तस्यायमापदि ।

तथैवास्यापदि प्राणा नूनं तस्यापि न प्रियाः ॥ १४ ॥

(क) आर्य अयमागच्छामि । दिष्ट्या मित्रकार्येण मे विनाशो न
पुरुषदोषेण ।

वृषल एवेति । इदं छद्मना हितागमननिरोधनं निरोधः । छद्मना कपटेन
हितागमनाय स्वेष्टसिद्धये चन्दनदासनिरोधात् । यद्वा हितं राक्षसमागमय-
तीति हितागमः हितागमनस्य हितराक्षसागमनहेतुभूतस्य चन्दनदासस्य
निरोधनात् ।

१ G. and E. add अस्मद्वचनात् after this; for °पालको B. E. G. have °पालः For °पालक in विजयपालकः B. E. G. read पालश्च K. पालः N. पालकश्च. २ Om. in G. रक्ष before तावत् B. E. G. R. N. (E. having रक्षताम्) G. and N. om. मया which follows. ३ स एवास्य. G. B; G. reads सर्वस्वहरं E. सर्वस्वहरं. M. प्राणहरं, N. प्राणाहारं. ४ इति before this G. B. ५ उस्थाय before this B. E. for अअमा° following, G. has अयमा° K. and P. अमा° E. आ°; G. and E. read न for the अ in अच्छामि K. reads अच्छमि for this last; E. has आत्मग° for स्वग° and दिट्ठिआ for दिट्ठिआ. ६ Om. in M. R; before मिच्चकज्जेण E; E. has ना for ना in the following word after which B. adds जणिदो; for the following word A. and G. read न after which M. and B. add उण R. has पुरुस for पुरिस. ७ G. om. चि-ह and has instead इति. before परि°. ८ Om. in R. M. N; न for it P. दिष्ट्या G; E. has दुरात्मा before राक्षसः ९ तथास्वाध्यापदि E. which also has धुर्व for नूनं.

नेपथ्ये कलकलः ।

चाण० । शार्ङ्गरवः शार्ङ्गरवे ।

प्रविश्य शिष्यः० । उपाध्याय आज्ञापय ।

चाण० । किमेष कलकलः ।

शिष्यः । विभाव्यं । उपाध्याय एष खलु शकटदासं
वध्यमानं वध्यभूमेरादार्यं समपक्रान्तः सिद्धार्थकः ।

चाण० । स्वगतम् । साधु सिद्धार्थकं कृतः कार्यारम्भः ।
प्रकाशम् । प्रसह्य किमपक्रान्तः । सक्रोधम् । वत्स उच्यतां
भागुरायणो यथा त्वरितं संभावयेति ।

निष्क्रम्य प्रविश्य च । शिष्यः । सविवादम् । उपाध्याय
हो धिक् कष्टमपक्रान्तो भागुरायणोपि ।

कृतः कार्यारम्भ इति । अयमपि बिन्दुः । त्वरितं सम्भावयेति निगृह्य
समाधाय वा सिद्धार्थकमानयेति बाह्योर्थः । त्वमपि तेन सह गत्वा कार्यं
साधयेति आन्तरो गूढार्थः ।

१ Om. in B. G; M. R. K. om. this and next two speeches; E. (which has शार्ङ्गः) add रे ज्ञायतां किमेतत् and om. next two speeches. २ B. adds
तु after this G. om. उपाध्याय. ३ B. reads ज्ञायतां किमेतत् ४ B. has निष्क्रम्य
विभाव्य पुनः प्रविश्य संभ्रान्तः शिष्यः M. K. B. प्रविश्य शिष्यः. E. agrees with
K. and adds सविवादम्; G. om. खलु E. adds सिद्धार्थकः after this and om.
it at the end of the speech; R. and M. transpose the order of the next
two words. ५ वध्यस्यानाशाय M. R; G. has समपक्रान्तः E. has सहनिः-
क्रान्तः. ६ B. G. N. have साधु after this; P. also apparently; N. om.
कृतः—रम्भः. G. om. that and प्रकाशम् also, and has कृतः instead, but over
the line it has कृतः कार्यारम्भः E. has स्वया after कृतः ७ कियुपं. G.
कथमप. E; G. has प्रकाशम् instead of सक्रोधम् R. adds इव after सक्रो. ८ B.
G. insert एनम् before सं for ये B. P. read य G. N. insert एनम् between
वय and इति. ९ च before शिष्यः om. in R. and G. (reading पुनः before
प्रविश्य and शिष्यः before this stage direction and omitting सविवादम्) E.
has निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य. शिष्यः and B. has शिष्यः पुनः तथा कृत्वा प्रविश्य
सविवादम्. M. शिष्यः निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सवि. १० Om. G; 'मुप' for
'मप' G; अपि at the end of the sentence om. in G. E.

चाण० । स्वगतम् । व्रजतु कार्यसिद्धये । प्रकाशम् । सक्रो-
धमिव । वत्स उच्यन्तामस्मद्वचनाद्ब्रभट् रूपदत्ताडेररात-
बलगुप्तराजसेनरोहितादृष्टिः शमिप्रमनुसृत्य गृह्यतां
दुरात्मा भागुरायणः ।

शिष्यः । तथेति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सविषादम् । हा
धिकं कष्टं सर्वमेव तन्त्रमाकुलीभूतम् । तेषां खलु ब्रह्म-
टप्रभृतयः प्रथमतरमुपस्थेवौपक्रान्ताः ।

चाण० । स्वगतम् । सर्वथा शिवाः पन्थानः सन्तु । प्रका-
शम् । वत्सालं विषादेन । पश्य ।

ये याताः किमपि प्रधार्य हृदये पूर्वं गता एव ते
ये तिष्ठन्ति भवन्तु तेषां गमने कामं प्रकामोद्यमाः ।

अपक्रान्ता इति । अस्मदिष्टसिद्धय एव गता इत्यर्थः ।

ये इति । किमपि प्रधार्य हृदये अस्मद्विरोधं मनसि कृतेति बहिः । अस्म-
त्कार्यमेव साधयितुमिति गूढम् । सर्वा अपि प्रकृतयः सुखेन यान्तु न हि
तदवलम्बेनाहं कार्यं साधये बुद्धिबलेनैव सर्वं साधयामीत्यर्थः । अयं चतुर्वर्ण-
निर्वर्णनं वर्णसंहारः । ब्राह्मणादिचतुर्वर्णान्तःपातिनीनां प्रकृतीनां ये याता
इत्यादिना निर्वर्णनाभिर्देवानां योदशमङ्गम् । तृतीयाङ्के वक्ष्यमाणं तेषामुदन्त-
मानेऽप्यामीति गूढाशयः ॥ २५ ॥

१ आत्मनः G. E. २ G. E. om. इव before this. For वत्स A. P. M. N.
read ब्रह्म B. K. adds तत्कृतं विषादेन after this ; A. P. M. K. read उच्यन्ताम्
for उच्यन्ताम् which follows this ; भट् for भट्ट E; for डिङ्गः B. has डिङ्गः
G. डिङ्गः R. E. डिङ्गः; for रोहिताक्ष K. has लोहिः. ३ पुप for मनु B. E.
४ R. G. M. add इति here. ५ यदाज्ञापयत्पुपाध्याय इति B. N. E. यदाज्ञेति
G. ६ om. in E. हा धिक्कटम् om. in R. M; B. E. G. have उपाध्याय before
हा; तन्त्र for तन्त्र P. व्याकुली for आकुली P. ७ P. om. 'तर' after प्रथम
After 'तरम् B. E. N. read अप्रभासायामेव रजन्वामपः G. has प्रथमतः प्रभास-
यामेव &c. ८ सर्वेषाम् G. E. N. सर्वेषा B. सर्वेषामेव B. सथा K. सन्तु before
पन्थानः G. ९ कृतम् for अलम् G; R. K. M. om. पश्य. १० तिष्ठन्ति N.
गमन् कामं प्रकामोद्यमाः.

एका केवलमेव साधनविधौ सेनाशतेभ्योधिका
 नन्दोन्मूलनदृष्टवीर्यमहिमा बुद्धिस्तु मा गान्धम ॥ २५ ॥
 उत्थाय आकाशे लक्ष्यं बद्धा । एष दुरात्मनो भद्रभट्ट-
 भृतीनाहरामि । आत्मगतम् । दुरात्मन् राक्षस केदानीं गमि-
 ष्यसि । एषोहमचिराद्भवन्तम् ।

स्वच्छन्दमेकचरमुज्ज्वलशक्ति-

मुत्सेकिना मदबलेन विगाहमानम् ।

बुद्ध्या निगृह्य वृषलस्य कृते क्रियाया-

मारण्यकं गजमिव प्रगुणीकरोमि ॥ २६ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

प्रथमोऽङ्कः ।

स्वच्छन्दमिति । स्वच्छन्दं निरङ्कुशं स्वपक्षमनाश्रित्य विजातीयं परपक्षं
 कथमाश्रितोसीति तव कोपि नियन्ता नास्तीत्यर्थः । एकचरमिति । वयमत्र
 नन्दवंशसंबन्धिनः सर्वे स्वजना वर्त्तामहे तान्विहाय तत्रैकश्चरसीति भावः
 उज्ज्वलदानशक्तिं परकृत्योपजापार्यं महता कोशसंचयेन स्थापितः शकट-
 दास इति वक्ष्यमाणबहुव्ययकारिणम् । उत्सेको दुरभिमानो अरातिहस्तगतो
 विनश्येन्न तु चन्द्रगुप्तेन सन्दधीतेति षष्ठाङ्के वक्ष्यमाणदुरभिमानवता उद-
 बलेन विगाहमानमस्मदपकाराय चेष्टमानं त्वामारण्यकं गजमिव प्रगुणी-
 करोमि । यथा आरण्यको दुष्टगजः शनैर्गर्तं गच्छन् बन्धनादिनोपायेन
 संवाहनादिक्रियायां प्रगुणीक्रियते वशीक्रियते । एवं त्वामतिसंकटे पातयि-

१ अर्थे for एव B. २ नन्वोत्पादन. E. ३ G. E. om. all आका°—बद्धा B. has
 प्रत्यक्षवन् before आका°. B. adds खलु after एष. ४ भद्रमुख. G. for आहरामि
 G. reads ग्राहयिष्यामि E. ग्राहयामि M. and G. have स्वर्ग° for आत्मर्ग° which
 follows. R. has आः before दुरात्मन् G. and E. om. इदानीम् which follows
 B. N. G. E. read गमिष्यसि for गमिष्यसि. ५ उत्सेकिनाम् R. मदबलेन B. E. G.
 विगाहमाना° R. G. E. ६ M. has प्रवर्ण करोमि. R. प्रवणीक°. ७ Before this
 B. has इति मुद्राराक्षसे P. has इति मुद्राराक्षसनाम्न नाटके मुद्रालाभः A. has
 मुद्रालाभोनाम् N. has इति मुद्रालाभोनाम् and समाप्तः. after अङ्कः.

त्वागतिकतया यथा स्वयमेव प्रवणो भवसि तथा क्रियायां वृषलसाच्चिव्य-
क्रियायां वशीकरोमीत्यर्थः । एष यत्नः । प्रयत्नस्तु तदप्राप्तौ व्यापारोत्तिवरा-
न्वित इति लक्षणात् । इत्थं यत्नविन्दुसंबन्धरूपप्रतिमुखसन्धिः । विन्दुप्रयत्ना-
नुगुण्यनास्य सन्धेः त्रयोदशान्यप्यङ्काभि च यथामति योजितानीति सूक्ष्म-
दृष्टिभिरवधार्य संतोष्यम् ॥ २६ ॥

प्रथमोऽङ्क इति । अङ्कलक्षणं निरूपितं दशरूपके ।

प्रत्यक्षनेतृचरितो बीजव्यक्तिपुरस्कृतः ।

अङ्को नानाप्रकारार्थः संविधानरसाश्रय इति ॥

कर्तेदं नाटकस्याद्भुतरसविलसत्संविधानप्रवीणः

क्लेशश्चाणक्यनीतौ बहुविधमतनोल्लक्षणद्वैर्वचोभिः ।

तत्तलक्ष्ये तदङ्गानुसरणविषयक्लेशमस्मद्विधानां

राजश्रीव्यम्बकार्यानुमतिमुविहितं वीक्ष्य तुष्यन्तु सन्तः ॥

इति श्रीदुण्डिराजव्यासविरचितायां मुद्राराक्षसव्याख्यायां

प्रथमोऽङ्कः समाप्तः ।

मुद्राराक्षसम् ।

द्वितीयोऽङ्कः ।

ततः प्रविशत्याहितुण्डिकः ।

आहि० । जोणन्ति तन्तजुत्तिं जहद्विअं मण्डलं अहिलिहन्ति ।
जे मन्तरक्खणपरा ते सप्पणराहिवे उवअरन्ति ॥१॥(क)

(क) जानन्ति तन्त्रयुक्तिं यथास्थितं मण्डलमभिलिखन्ति ।

ये मन्त्ररक्षणपरास्ते सर्पनराधिप उपचरन्ति ॥ १ ॥

अथ राक्षसकृतोपायवृत्तान्तकथनाय प्राप्स्याशापताकासंबन्धरूपो गर्भ-
संधिद्वितीयेनाङ्केनारभ्यते । गर्भस्तु दृष्टद्रव्यस्य बीजस्यान्वेषणं मुहुरिति
लक्षणात् । पूर्वाङ्के दृष्टस्यात्र राक्षसाहितुण्डिकसंवादरूपया व्यापिन्या
कथया पताकाख्यया नष्टस्यादृष्टस्य चाणक्यनीतिरूपस्य बीजस्याग्रे मुहु-
रन्वेषणात् । पताकाप्राप्त्याशानुगुण्येन गर्भसन्धेरङ्गानि ।

अभूताहरणं मार्गो रूपोदाहरणे क्रमः ।

संग्रहश्चानुमानं च तोटकाधिबले तथा ॥

उद्देशसंभ्रमाक्षेपाद्वादशाङ्गान्यनुक्रमात् ।

तत्राहितुण्डिकच्छाधारिणो विराधगुप्तस्य सर्वं प्राकृतं वचनं प्रस्तुतोपयो-
गिच्छग्राचरणमभूताहरणम् । प्रस्तुतस्य राक्षसं प्रति कुसुमपुरवृत्तान्तकथ-
नस्योपयोगे छाग्राचरणात् ।

जानन्तीति । तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्तायां शास्त्रौषधमखेधिति वैजयन्ती । तन्त्रे
स्वराष्ट्रचिन्तायां विषौषधविशेषे च युक्तिं यथावज्जानन्ति । मण्डलं राष्ट्रं

१ जानन्ति P. In word following G. has न्ति for न्त E. has यु for जु and
P. सी for सि. E. has जहद्विअं for जहद्विअं; P. अ for अं only; R. जहास्थिअं.
G. has क for कि and P. M. and R. न्ति for न्ति. २ R. has अ before
उव° P. and E. have अर for अर° B. अर°. P. and M. have न्ति for न्ति.

आकाशे । अज्ज किं तुमं भणासि को तुमं ति । अज्ज
अहं खुं आहितुण्डिओ जिण्णविसो णम । किं भणासि । अहं
विं अहिणा खेलिदुं इच्छामि ति । अहं कदरं उण अज्जो विंति
उवजीवदि । किं भणासि राअउलसेवकोहि ति । णं खेलदि
एव्व अज्जो अहिणा । कहं विअ । अमन्तोसहिकुसलो वा-
लग्गाही मत्तमतङ्गआरोही लद्धाहिआरो जिदकासी राअसेवओ

(क) आर्य किं त्वं भणसि कस्त्वमिति । आर्य अहं खलु आहितुण्डिको
जीर्णविषो नाम । किं भणसि अहमपि अहिना खेलितुमिच्छामीति । अथ
माहेन्द्रादिदेवतायन्त्रं चाभिलषन्ति चिन्तयन्ति रेखाकारेण लिखन्ति च ।
तन्वमन्त्रादिषु अत्यन्तमवहितात्मना सर्पनराधिपपचरणं कर्त्तव्यमिति
गीत्यर्थः ॥ १ ॥

किं ब्रवीष्येवमित्यादि विना पात्रं ब्रवीति यत् । श्रुत्वेवानुक्तमप्येकस्तस्या-
दाकाशभाषणम् । अप्रविष्टैः सहालापो भवेदाकाशभाषणम् । तदाह ।

१ E. adds लक्षं बद्धा. B. G. E. om. तुमं In next word K. has ण for ना ;
G. has अ for म and E. ति for ति A. om. को-त्ति. २ कखु B ; B. also has हु
for तु in next word. ३ नामा E ; B. adds पुनराकाशे after this, ४ पि for वि B.
E. इच्छामि for इच्छामि R ; P. and G. om. ति after this, B. E. G. N. read
ध for ह G. and N. read next word as कअरां E. कवरं E. also reads पुणो
for उण and (with G.) has अज्जो after उवजीवदि R. A. P. have उ for वि in
विंति M. reads वुत्ति N. has आजिअदि for उ-दि. G. has भाजिअदि.
N. om. अज्जो. ५ B. has पुनराकाशे before this, P. G. N. have कुल for उल.
E. reads रायकुल. For °मिति G. B. have simply ति. P. has °क्याति N.
om. ति and B. has ओ for को and R. यी. ६ खेलिदु G. खेलिदु E. for word
following B. has जेव E. जेव G. उजेव. For कहं B. has किं भणासि
कथसि N. has कथं for कहं A. P. कहि E. has simply कथं. G. has कथसि
A. P. M. N. om. अ in अमन्तो. P. reads मन्तो for मन्तो G. कुसलो for
कुसलो. E. has अनोसहि° and कुसलो. ७ B. has before this अग्गहवकुसो
G. reads पमत्तमत्तंगअसरो. पो E. पिवमत्तोमलवपणे ने यो लद्धा. R. मत्तग-
आरोही A. पमत्तमत्तंगआरोही M. मत्तगआरोही N. मत्तगभवरोहणे च. B. मत्तग-
अवरोही. A. P. have धि for हि E. has °गारी for °आरी B. G. N. have
अ for ह E. ह. In the next word B. R. have राज°. N. E. राव° E. adding
कुल after this G. and E. also have °को for °ओ.

न्ति एदे^१ तिणि वि अवस्सं विणासमणुहोन्ति । कहं दिट्-
मेत्तो अदिक्कन्तो एसो । पुनराकाशे । अज्ज किं तुमं भणासि
किं एदेसु पेडालसमुंग्गएसु ति । अज्ज जीविआए संपादआ
सप्पा । किं भणासि पेक्खिदुमिच्छामिति । प्रसीददु

कतरां पुनरायो वृत्तिमुपजीवति । किं भणसि राजकुलसेवक इति । ननु
खेलति एव आर्योहिना । कथमिव । अमन्त्रौषधिकुशलो व्यालग्राही मत्त-
मतङ्गजारोही लब्धाधिकारो जितकाशी राजसेवक इत्येते त्रयोप्यवश्यं
विनाशमनुभवन्ति । कथं दृष्टमात्रोत्तिकान्त एषः । आर्यं किं भणसि किमे-
तेषु पेटकसमुद्रकेष्विति । आर्यं आत्मजीविकायाः संपादकाः सर्पाः । किं
भणसि प्रेक्षितुमिच्छामीति । प्रसीदत्वार्यः अस्थानं खलु एतत् । यदि कौतू-

आकाशे इति ।

१ A. P. read एते G. has before it तवोडजेव्व E. ततोप्येव. B. om.
वि. G. has पुरिसा instead of it and E. reads एदे पुरुविज्जपुरिसा विणासं.
M. has होन्ति E. has हवन्ति B. has भवन्ति G. अनुभवन्ति; कथं for कहं
B. E; N. om. कहं—एसो G. has for the whole इति अधनिक्कन्तो E.
om. दिट्. B. has दिट्मत्तो P. दिट्मतो. २ अति. E. अदिकं P; E. om. एसो
and has पुनरप्याकाशे लक्षं बज्झा N. adds मण्डण after अज्ज; B. E. G. om.
the किं which follows and B. and G. read उणकिं after तुमं. ३ पेडिआ R.
पेडा B. E. पेडाल G. N. Instead of एस्स B. E. N. G. have केस्स E. om.
न्ति following. B. has अप्प before जीवि B. and G. om. ए after जीविआ E.
has आ instead of आए. For संपादआ G. has सं-या. E. सं-का. ४ B. has be-
fore this पुनराकाशे A. M. R. have भणसि for following भणासि. पेक्खिदु-
G. पेक्खि P. which has नीति for नीति G. om. ति and R. has इच्छ-
मिति. ५ B. repeats this. E. has पेक्खिदु twice P. पेक्खिदु.

अज्जो । अट्ठोणं खु एदं । ता जइ कोदूहलं एहि एदस्सि आवंसे
दंसेमि । किं भणसि एदं खु भट्ठिणो अमच्चरक्खसस्स गेहं
णत्थि अट्ठारिसोणं इह पवेसो ति । तेण हि गच्छदु अज्जो । मम
उणं जीविआए पसादेण अत्थि एत्थ पवेसो ति । कथं एसोवि
अतिक्कन्तो । (क)

स्वगतम् । संस्कृतमाश्रित्य । अहो आश्चर्यम् । चाणक्यम-
तिपरिगृहीतं चन्द्रगुप्तमवलोक्य विफलमिव राक्षसप्रयत्नमव-
गच्छामि । राक्षसमतिपरिगृहीतं मलयकेतुमवलोक्य चलित-
मिवाधिराज्याच्चन्द्रगुप्तमवगच्छामि । कुतः ।

हलं एहि एतस्मिन्नावासे दर्शयामि । किं भणसि इदं खलु भर्तुरमात्यराक्षसस्य
गृहं नास्त्यस्मादृशानामिव प्रवेश इति । तेन हि गच्छत्वार्यः । मम पुनर्जी-
विकायाः प्रसादेन अस्तीह प्रवेश इति । कथमेवोपि अतिक्रान्तः ।

संस्कृतमाश्रित्येति । वस्तुतः स्वस्योत्तमत्वात्स्वगतं संस्कृतवचनम् ।

१ अत्थानं B. अत्थानं G; for word following B. N. have कण्डु.
अदि for जइ A. M. P. जहि E; B. adds हे after this; for कोदू G. E. R.
have कोउ N. कोऊ P. कोउ B. E. G. have ता after को-लं. २ N. has
जेव्व before this, पविसिअ after this; G. also has प; B. has आआले
and पुनराकाशे after दंसेमि. for कि-एदं E. has इदं. ३ Before this B.
has इध om. इह after it. for °छा° G. has °छ° N. om. इह following and B.
has पवेसो after that. B. has तु for दु and N. has ता for तेण हि preceding.
४ B. G. om. ममउण adding (मे G.) मम before पवेसो. R. has मह for मम.
P. om. ए after जीविआ and has वे for हे in next word B. and E. have
पसा° A. and N. and G. have पसाएण. A. P. R. have इह for एत्थ N. has
मम. before पवे; E. has पसाणात्थमेइहपवेसो । संस्कृतमाश्रित्येति । आत्मगतम् ।
अहो &c. ति Om. in A. P. M; A. reads कहं G. कथं. ५ अव° A. अहि° N.
अवि° P; M. R. om. कथं—°कन्तो A. P. have सविस्मयम् after this; R. om.
स्वगतम् and G. has आश्चर्ये after स्व° omitting अहो आश्चर्यम्. B reads
क्षिप्तोवलोक्य स°...स्वग°. ६ M. repeats this. ७ A. P. G. N. have अहे-
क्ष्य for अवलोक्य. ८ R. M. om. नत्ति. B. adds च after परिगृहीतं; °मवेक्ष्य
G. N; G. N. also have राज्यान् after this omitting अधिराज्यान्. A. om.
all from राक्षस to गच्छामि. P. reads राक्षसमवेक्ष्य विफलमिव चाणक्यप्रयत्न-
मवगच्छामि. ९ B. and M. have तथाहि for this.

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्ति
मन्ये स्थिरां^१मौर्यनृपस्ये लक्ष्मीम् ।

उपायहस्तैरपि^२ राक्षसेन

निरूप्यमाणामिव लक्षयामि ॥ २ ॥

तदेवमनयोः बुद्धिंशालिनोः सुसचिवयोर्विरोधे संशयितेव
नन्दकुललक्ष्मीः ।

विरुद्धयोर्भृशमिह मन्त्रिमुख्ययो-
र्महावने वनगजयोरिवान्तरे^३ ।

अनिश्चयाद्गजवशयेव भीतया

गतागतैर्ध्रुवमिह खिद्यते श्रिया ॥ ३ ॥

तद्यावर्दमात्यराक्षसं पश्यामि । इति परिक्रम्य स्थितः ।

कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धमूर्तिमित्यत्र रूपकानुप्राणिता उत्प्रेक्षा ॥ २ ॥

अनिश्चयादिति । अनिश्चयादन्यतरविजयानिर्धारणात् । अत्रोपमानु-
प्राणितोत्प्रेक्षा । इयं प्रात्याशा । उपायापायशङ्काभ्यां प्रात्याशा कार्यसं-
भव इति लक्षणात् । कौटिल्यधीरज्जुनिबद्धेति उपायशङ्का राक्षसेन निरु-
प्यमाणा इति अपायशङ्का ताभ्यां कार्यस्य मौर्यश्रीस्यैर्यस्य संभवः कादाचि-
त्कत्वेन संभावना । विराधराक्षसयोर्महती संवादकथा पताका । प्रतिपद्य
कथाङ्गं स्यात्पताका व्यापिनी कथेति लक्षणात् । अनयोः संबन्धादयं
गर्भसंधिः ॥ ३ ॥

तद्यावदिति । इदमङ्कास्यम् । अङ्कान्तपात्रैरङ्कास्यमुत्तराङ्कार्थसूचनेति
लक्षणात् । पूर्वाङ्कान्ते चाणक्येन मदबलेन विगाहमानमिति राक्षसकृतस्य

१ B. E. N. G. have कुलस्य for नृपस्य. २ G. has इह for अपि. ३
निःकुं. G. E. निष्कु. A. M. विकु B. ४ सुनयशा. E. B ; E. om. सु in सुत.
५ E. adds राज्य after कुल G. has इयं for नन्द ; after लक्ष्मीः B. G. E.
add लक्ष्यते । कुतः N. लक्ष्यते । यतः A. and P. simply यतः ६ B. and M.
have अन्तिके for अन्तरे. ७ B. has भृश for ध्रुव R. has इव for इह ८ B.
and G. add अहम् after वाचत्. ९ B. and G. and E. om. this direction.
R. and M. add द्वारि before स्थितः.

सतः प्रविशत्यासनस्थेः पुरुषेणानुगम्यमानः सचिन्तो राक्षसः ।

राक्ष० । सबाष्पम् । कष्टं भोः कष्टम् ।

वृष्णीनामिव नीतिविक्रमगुणलयापारंशान्तिभिः

नन्दानां विपुले कुलेकरुणया नीते नियत्या क्षयम् ।

चिन्तावेशसमाकुलेन मनसा रालिदिवं जाग्रतः

सैवेयं मम चित्रकर्मरचना भित्तिं विना वर्त्तते ॥ ४ ॥

अथवा ।

नेदं विस्मृतभक्तिना न विषयव्यासङ्गरूढात्मना

प्राणप्रच्युतिभीरुणा न च मया नात्मप्रतिष्ठार्थिना ।

अस्यर्थं परदास्यमेत्य निपुणं नीतौ मनो दीयते

देवः स्वर्गगतोपि शालववधेनाराधितः स्यादिति ॥ ५ ॥

विगाहनस्य नीतिप्रयोगस्यास्मिन्नङ्के वक्ष्यमाणस्य सूचनात् । यद्वा अङ्कावत-
रणम् । यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थः पूर्वाङ्कार्यानुसंगतः । असूचिताङ्गपात्रं तदङ्का-
वतरणं मतमिति लक्षणात् । अत्र वक्ष्यमाणस्य क्षणकशकटदासादि-
निग्रहस्य पूर्वाङ्कार्यानुसंगतत्वादाहितुण्डिकप्रवेशस्यासूचनाच्च ।

वृष्णीनामिति । नीतिविक्रमरूपौ गुणौ तयोर्व्यापारेण प्रयोगेण शान्ता गमिता
प्यर्थोन्तर्भावितः द्विषो यैरिति बहुव्रीहिः । अकरुणया नियत्या दैवेन । सैवेयं
नन्देषु जीवत्सु यादृशी तादृश्येव चित्रकर्मरचना विचित्रपौरुषव्यापारः
भित्तिमाश्रयं विना वर्त्तते स्वामिनो विनैव मुधा व्याप्रिय इति खेदः ॥ ४ ॥

नेदमिति । विषयव्यासङ्गो विषयोपभोगप्रवणता । स्वर्गगतस्त्वम्याराधने-
च्छया नीतौ मनो दीयते न पूर्वोक्तेषुभिरित्यर्थः । इदं तत्त्वानुकीर्तनं मार्गः ॥ ५ ॥

१ स्वभवनगतः after this B. E. N. G ; after अनुग° G ; E. has सचिन्तः
here before पु°. २ B. and E. add before this ऊर्ध्वमवलोक्य. ३°om. in
M. ४ व्यापार for व्यासङ्गः in B. मूढ for रुढ B. E. N. G. P. ५ प्रतिष्ठेच्छुना
R. M. ६ वधैरारा°. P.

आकाशमवलोकयन् साक्षम् । भगवति कमलालये भृश-
मगुणज्ञासि । कुतः

आनन्दहेतुमपि देवमपास्य नैन्दं
सैकासि किं कथय वैरिणि मौर्यपुत्रे ।
दानाम्बुराजिरिव गन्धगजस्य नाशे
तलैव किं न चपले प्रलयं गतासि ॥ ६ ॥

अपि च अनभिजाते ।

पृथिव्यां किं दग्धाः प्रथितकुलजा भूमिपतयः
पतिं पापे^१ मौर्यं यदसि कुलहीनं वृतवती ।
प्रकृत्या^२ वा काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला
पुरन्ध्रीणां प्रज्ञा पुरुषगुणविज्ञानविमुखी ॥ ७ ॥

अपि च अविनीते तदेहमाश्रयोन्मूलनेनैव त्वामकामां
करोमि^३ । विचिन्त्य । मया तावत्सहस्रमस्य चन्दनदासस्य
गृहे^४ गृहजनं निक्षिप्य नगरान्निर्गच्छता न्याय्यम^५ स्थितम् ।

आनन्दहेतुमिति । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

दुःखावेशेन अनभिजाते इत्यादिगालनम् । अभिजाताः कुलीनाः ।
पृथिव्यामिति । पुरन्ध्रीणामित्यर्थान्तरन्यासोलंकारः । उक्तिरर्थान्तरन्यासः
स्यात्सामान्यविशेषयोरिति । भगवति कमलालये इत्यादि राक्षसस्य वितर्क-
प्रतिपादनं वाक्यरूपं नामाङ्गम् ॥ ७ ॥

विचिन्त्येति । आश्रयोन्मूलनहेतुमुपायं विचिन्त्य तमेव प्रपञ्चयति । मया
तावदित्यादिना ।

१ R. adds हा before this. २ नन्दमपास्य देवं R. ३ रक्ता B N. G. दुःकुल
for वैरिणि E. ४ हे before this G. ५ पापं E. कुत^० for वृत^० B. E. ६ प्रकृ-
त्यैवाका^० R. M. ७ G. adds अयम् after अहम्. ८ भीति G. ९ om. G.
which also has निःक्षि^० in the next word but one; निःक्रामता
for निवेष्टता E.

कुतेः । कुष्ठमपुराभियोगं प्रति अनुदासीनो राक्षस इति तत्र-
स्थलान्तराभिः सहैककार्याणां देवपादोपजीविनां नोद्यमः
शिथिलीभविष्यति^१ । चन्द्रगुप्ताद्यादिद्विगुम्भुमस्मत्प्रयुक्तानां
तीक्ष्णरसदायिनामुपसंग्रहार्थं परकृत्योपजापार्थं च महता को-
शसंचयेन स्थापितः शकटदासः । प्रतिक्षणमरातिवृत्तान्तोप-
लब्धये तत्संहतिभेदनाय च व्यापारिताः सुहृदो जीवसिद्धिप्र-
भृतयः । तत्किमलं बहुना ।

इष्टात्मजः सपदि सान्वय एवं देवः

शार्दूलपोतमिव यं परिपोष्य नष्टः । .

तस्यैव बुद्धिविशिखेन भिनन्नि मर्म

वर्मोभवेद्यदि न ददन्तदृश्यमानम् ॥ ८ ॥

चन्द्रगुप्तेत्यादि । तत्संहतयो भद्रभटादयः जीवसिद्धिना भेदिता इत्यस्-
भमः । इदं प्रकृतोत्कर्षाभिधानमुदाहरणं राक्षसेन प्रकृतकार्यस्योत्कर्षा-
भिधानात् ।

इष्टात्मज इति । इष्टा आत्मजा यस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । निकृष्टक्षेत्र-
जातमपि यं मौर्यं इष्टात्मजत्वात्प्रियापत्यत्वादुत्तमक्षेत्रजापत्यवत् परिपोष्य
नष्टः । स्वपोषकघातकत्वेन शार्दूलपोतदृष्टान्तः । तस्यैव मौर्यस्य मर्म बु-
द्धिविशिखेन भिनन्नि भेत्स्यामि यदि दैवं न वर्मोभवेत् । वर्मरूपकं रक्षकं न
भवेद्यादि तदा भिनन्तीत्यन्वयः । अदृश्येति । दैवं दृश्यं चेत्तदपि प्रतिकर्तुं
शक्नुयामिति भावः । अत्र मया तावदित्यारभ्यादृश्यरूपमित्यन्तेन राक्षस-
स्योपायापायशङ्के ॥ ८ ॥

१ किं कारणमिति instead of this in B. E. N. G ; G. has तु after प्रति. A.
has उदा^० for अनुदा^० in next word. २ R. B. add इति after this N. om.
अभि in अभिद्रो^० and adds यातानाम् before अस्म^० and च after it. ३ G. and
E. have कृत्योपक्षेपसंग्रहार्थं च. ४ कोष B. B. M. ५ P. om. अन्तः. B. E. N.
read भेदाय E. has मया for the च following. ६ P. om. अच. ७ एष P. E.
८ पुण्य. B. G. N. ९ मर्मो P. भवेत्तज्जहि for भवेद्यादि न G. भवेत्तज्जहि
M. B. मर्दुरूपम् A. P ; B. has असुखमानम्.

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।

कञ्चु० । कामं नन्दमिव प्रमथ्य जरयो चाणक्यनीत्या यथा
धर्मो मौर्य इव क्रमेण नगरे नीतः प्रतिष्ठां मयि ।

तं संप्रत्युपचीयमानमनु मे लब्धान्तरः सेवया
लोभो राक्षसवज्जयाय यतते जेतुं न शक्नोति च ॥ ९ ॥

परिक्रम्योपसृत्य च । इदममात्यराक्षसस्य गृहम् । प्रविशामि ।
प्रविश्यावलोक्य च । स्वस्ति भवते ।

राक्ष० । आर्य्य अभिवादये । प्रियंवदक आसनमानीयताम् ।
पुरु० । एदं आसणं । उपविसदु अज्जो । (क)

(क) इदमासनमुपविशतु आर्यः ।

कामं नन्दमिति । यथा चाणक्यनीत्या नन्दं प्रमथ्य कुसुमपुरे मौर्यः
प्रतिष्ठापितः तद्वज्जरसा कामं विषयाभिलाषमुपमर्द्य मयि धर्मः प्रति-
ष्ठापितः । वार्द्धके विषयवैराग्ये कामं विहाय धर्ममेव सेवितुमुत्सहे इति भावः ।
संप्रति मलयकेतुसेवया लब्धान्तरः लब्धावसरः राक्षसः यथा तमुपचीयमानं
वर्द्धिष्णुं मौर्यमनु लक्ष्मीकृत्य जयाय मौर्यजयायेत्यर्थः । लक्षणेत्थंभूतेति
कर्मप्रवचनीयेनानुना योगे द्वितीया । यतते जेतुं च न शक्नोति न शक्यति
चाणक्यनीतेः प्रबलत्वात् । एवं सेवया कुलाचारादावश्यकत्वेन गले पतितया
राजकुलसेवया लब्धावसरः मे मम लोभः सेवाविषयोभिलाषः वार्द्धकोचितस्य
धर्मस्य जयाय यतते जेतुं न शक्नोति च । कुलाचारतया यथाशक्ति राजकुलं
सेवमानोपि वार्द्धकोचितं शमदमादिकं धर्मं मोपेक्षे इति भावः । उपची-

१ जरसा N. यथा for यथा M. R. २ प्रसह्य M. R. ३ B. E. G. have अपि
for अनु ; तं for च at end P. ४ नादयेन परिक्रम्य instead of प...च and यावत्
before प्रवि G. agrees om. स्य in राक्षसस्य. N. agrees with text om स्य. For
प्र...च. G. has परिक्रम्योपवित्य E. परिक्रम्योपसृत्य. B. reads इष्टा । अयम-
मात्यराक्षसः । परिक्रम्योपसृत्य च । अमात्य स्वस्ति भवते. ५ E. has अवलोक्य
before this B. G. N. have आजले after this. ६ B. has आसनमन्नभवत्
उपनय N. G. E. आसनमन्नभवत्. ७ B. R. have प्रियं for पुरुष; आसनं
for आसणं G. E.

कञ्चु० । उपविश्य । कुमारो मलयकेतुरमात्यं विज्ञापयति ।
चिरात्प्रभृत्यार्यैः पारेत्य कोचितसंस्कारा इति पीडयते मे हृद-
यम् । यद्यपि सहस्रो स्वामिगुणाः न शक्यन्ते विस्मर्तुं
तथापि मद्विज्ञापनां मानयितुमर्हत्यार्यैः । इत्याभरणानि प्रद-
र्श्य । इमान्याभरणानि कुमारेण स्वशरीरादवतार्य प्रेषि-
तानि धारयितुमर्हत्यार्यैः ।

राक्ष० । आर्य जाजले विज्ञाप्यतां मस्मद्वचनात् कुमारः ।
विस्मृता एव भवद्गुणपक्षपातेन स्वामिगुणाः । किंतु ।

न तावन्निर्वीर्यैः परपरिभवाक्रान्तिरूपणै-
र्वहाम्यङ्गैरेभिः प्रतनुमपि संस्काररचनाम् ।

न यावन्निःशेषक्षपितैरिपुचक्रस्य निहितं

सुगाङ्गे हेमाङ्कं नृवर तव सिंहासनमिदम् ॥ १० ॥

यमानमपीति पाठे उपचीयमानं जेतुं यतते जयाय न शक्नोतीति व्यवहिता-
न्वयः क्लिष्टः । अनेन कञ्चुकिनिर्वेदेन राक्षसोद्यमस्य चाणक्यनीत्या भावी
उपमूर्धः सूचितः ॥ ९ ॥

सुगाङ्गेति । सुगाङ्गनामकप्रासादे परपरिभवकर्तृकाक्रान्तिराक्रमणं तेन
रूपणैर्दानैरित्यर्थः । इदमिति बुद्धिरथपरामर्शः ॥ १० ॥

१ G. E. B. add नाट्येन before this and अमात्य after ; कुमारो om. in
G. २ आर्यः om. in G ; B. E. G. add शरीर after उचित. ३ B. E. G.
have सहसा after 'गुणाः ४ ममवि' E ; G. om. मानयितुम् which follows.
५ B. has दर्शयित्वा for प्रदर्श्य ; G. has इत्याभरणं दर्शयति. E. agrees reading
दर्शयित्वा. B. and E. add अमात्य after this. ६ G. has इदमा... 'नृशरी'
... 'यैकुमारिणप्रेषितधार' E. इ 'कु...तार्यार्याय प्रेषितधार' R. M. P.
have अमात्यः for आर्यः. ७ B. has मत् for अस्मत्. ८ E. G. has मे for एव
and E. has 'पातिना for 'पातेन B. reads विस्मृता मया स्वामेगु... गुणप-
क्षपातिना. ९ E. has 'भवक्रान्त'. R. 'भवाक्रान्त. १० क्षयित' B. N.

कञ्चु० । अमात्ये^१ नेतरि सुलभमंतस्तुष्टा^२ । तत्प्रति
मान्यतां कुमारस्य प्रथमः प्रणयः ।

राक्ष० । आर्ये कुमार आज्ञातेष्टाणीयवचनो भवानपि ।
तदनुष्ठीयते^३ कुमारस्याज्ञा ।

कञ्चु० । नाद्येन भूषणानि^४ परिधाप्य । स्वस्ति भवते साध-
याम्यहम् ।

राक्ष० । आर्य अभिवादये ।

कञ्चुकी निष्क्रान्तः ।

राक्ष० । प्रियंवदकं ज्ञायतां कोस्मदर्शनार्थं द्वारि तिष्ठतीति ।

पुरु० । जं अमञ्जो आणवेदि त्ति । परिक्रम्य आहितुण्डकं
दृष्ट्वे^५ । अज्ज को तुमं (क) ।

(क) यदमाय आज्ञापयतीति । आर्य कस्त्वम् ।

साधयामीति । प्रायेण प्यन्तकः साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते ।

निष्क्रान्त इति । इदं प्रस्तुतोपयोगि समाधानवचनं संग्रहः । प्रस्तुतस्य राक्ष-
सस्योत्साहस्योपयोगितात् । यद्वा प्रस्तुतस्य चाणक्योपायरूपस्य बीजस्यो-
पयोगि इदं भूषणदानं समाधानवचनम् । अनुपदमेव राक्षसेन सिद्धार्यकाय
पारितोषिकतया दास्यमानानामेषामेव भूषणानां निर्वहणे कूटलेखे उपयो-
क्ष्यमाणत्वात् ।

१ G. and E. add अमात्य before this N. substitutes it for अमात्ये; N. E. B. add स्वयि after this; E. reads नेतरं G. नेतरं for the नेतरि which follows. G. E. read कुमाररेण for कुमारस्य. २ परिपण्यतां G. प्रथमः om. in G; M. only om. the visarga. ३ om. in R. इव नाति M. R. वदन्ति G; R. G. M. add मे before भवानपि. ४ यताम् E. कुमारज्ञा G. for next word. ५ आभरणानि M; संधार्य for परिधाप्य E. ६ G. om. साध-हम्. ७ वावयाम्यहम् G. ८ Before कञ्चुकी in G; B. has कञ्चु. स्वनियोगं साधयाम्यहमिति सत्कृतो निष्क्रान्तः. ९ G. om. क; B. has कोयमस्मह M. R. कोयम हारे B. E. G. M. om. इति after तिष्ठति. १० B. R. M. have प्रियं for this throughout; अज्जो B. E. N. अमज्जो R. वेवो G. वि इति G. कीति P. E. om. त्ति E has पुरुषः before परिक्रम्य for which B. E. N. G. read निष्क्रम्य. ११ प्रति for दृष्ट्वा G; B. and N. add न before अज्ज and G. reads भद्र for अज्ज.

आहि० । भद्र अहं खु आहितुण्डिओ जिण्णविसो णोम ।
इच्छामि अमच्चस्से पुरदो सप्पेहिं खेलिदुं । (क)

पुरु० । चिठ्ठ जाव अमच्चस्स णिवेदेमि । राक्षसमुपसृत्य ।
अमच्च एसो खु सप्पजीवी इच्छदि सप्पं दंसेदुं । (ख)

राक्ष० । वामाक्षिस्पन्देन सूचयित्वा आत्मगतम् । कथं प्रथ-
ममेव सर्पदर्शनम् । प्रकाशम् । प्रियंवदक न नः कौतूहलं
सर्पेषु । तत्परितोष्य विसर्जयैनम् ।

प्रियं० । तथेति । उपसृत्य । अज्ज एसो खु दे दंसणकज्जेण
अमच्चो पसादं करेदि । ण उण सप्पदंसणेण । (ग)

(क) भद्र अहं खल्वाहितुण्डिको जीर्णविषो नाम । इच्छाम्यमायस्य
पुरतः सर्पैः खेलितुम् ।

(ख) तिष्ठ यावदमायस्य निवेदयामि । अमाय एष खलु सर्पजीवी
इच्छति सर्पं दर्शयितुम् ।

(ग) आर्य एष खलु ते दर्शनकार्येणामायः प्रसादं करोति ।

कथं प्रथममेव सर्पदर्शनमिति शङ्कारूपः संप्रभः ।

१ E. has जिनविच्चोनाम; G. om. this; P. has जिण्ण°. For इच्छामि which follows R. P. read इच्छमि A. M. इच्छेमि २ B N. have राखस after अमच्च E. has पुरिओ for पुरदो. ३ G. adds जाव before this A. and E. substitute it for जाव. ४ B. E. have अज्ज P. M. R. om. खु B N. read next word as सप्पोपजीवी; M. R. read इंसिदुं; for सप्प...दुं. N. has सप्पेहिं खेलिदं E. सप्पेहिं खेलिदुं G. सप्पेहिं खेलिदुं B. सप्पेहिं अमच्च-स्सपुरदो खेलिदुं. ५ स्पन्दं B. E. (which has also क्ष for क्षि) M. G. E. read स्वम° for आत्म°. ६ G. कथमेव R. कथं प्रथमं मे. R. and E. has भद्र before प्रियं; कुतू°. B. E.; B. adds अस्ति after. this; and it and G. have सर्पदर्शने for सर्पेषु G. and E. read मे for नः preceding कौतू°. ७ G. has इतः for तत्. ८ B. has जं अज्जो आपवेदि । निष्क्रम्य आहितुण्डिकमुपसृत्य E. agrees omitting निष्क्रम्य and reading यं अद्यो G. has जं देवो आपवेदि इति निःक्रम्याहितुण्डिकं प्रति; भद्र for अज्ज B. E.; E. reads फलेण for कज्जेण G. फलेण ते N. has अदंसणेण for इ-ज्जेण. ९ G. has पुण for उण and G. and E. om. सप्प B. reads अमच्चो अदंसणेण प्रसादं करेदि ण उण इंसणेण. R. reads संदंसणेण for सप्पदं°.

आहि० । भद्रमुह विण्णवेहि अमच्चं ण केवलं अहं सप्प^३-
जीवी पाउडकवी कखु अहं । ता जइ मे दंसणेण अमच्चो
पसादं णे करेदि ता एदं पत्तअं वाचेदु त्ति । (क)

प्रियं० । पत्रं गृहीत्वा राक्षसमुपसृत्य । अज्ज एसो खु
अमच्चं विण्णवेदि णं केवलं अहं सप्पजीवी पाउडकवी खु
अहं । ता जइ मे अमच्चो दंसणेण पसादं ण करेदि तदो एदं
वि दावँ पत्तअं वाचेदु त्ति । (ख)

न पुनः सर्पदर्शनेन ।

(क) भद्रमुख विज्ञापयामास न केवलमहं सर्पजीवी प्राकृतकविः
खल्वहम् । तस्माद्यदि मे दर्शनेनामास्यः प्रसादं न करोति तदा एतत्पत्रकं
वाचयत्विति ।

(ख) आर्य एष खल्वमास्यं विज्ञापयति न केवलमहं सर्पजीवी प्राकृत-
कविः खल्वहम् । तस्माद्यदि मे अमास्यो दर्शनेन प्रसादं न करोति तदा
एतदपि तावत्पत्रकं वाचयत्विति ।

१ B. E. N. G. om. मुह R. reads °मुख B. E. N. G. after विण्णवेहि add मम (मह G.) वअणेण (वच्च° E.) B. E. read न for ण. २ B. N. read सप्पोप-जीवी E. om. अहम् the next word is read as पाउय in E. पाउअ in B. G. N.; for कवी P. and G. read कवि R. कई and N. कई; मम for मे B. om. in G; for what follows A. reads अमच्चो दंसणपसादं ण &c. N. P. अ...णेण प° &c. ३ न. E. om. in M. and R. तसो for ता A. N; P. reads एतं for following एवं. B. has पि after एहम् E. has तु A. विहाव and N. वि; B. and N. read वाचेदुपसीदुत्ति E. agrees reading य for इ. ४ पचकम् E; G. om. प-त्वा; अमच्च for अज्ज B. E. N. G. खु om. in E; for next word E. has सप्पजीवी B. N. आहिलुण्डिओ which G. adds before अमच्चम्. ५ न E. which omits अहम् after केवलम्. B. reads सप्पोपजीवी after this R. reads पाउडकई B. N. पाउअकवी E. पतियुक्कवी G. पाउअकवि. ६ om. in P. M. R; R. A. om. °णे; °R; M. om. ण before करे°; E. has न; ता for तसो B; E. om. it. ७ पि B. विहाव E. om. G; next word E. reads पत्तअं B. N. read वाचेदुपसीदुत्ति E. agrees om. त्ति G. वाचिअप°.

राक्ष° । पेत्रं गृहीत्वा वाचयति ।

पाऊणे निरवशेषं कुसुमरसं अन्नो कुसलदाए ।

जं उगिरिइ भमरो अण्णाणं कुणइ तं कज्जं ॥ ११ ॥ (क)

विचिन्त्य स्वगतम् । अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञो भवत्प्रणि-
धिरिति गायार्थः । कार्यव्यग्रत्वं ॥ ११ ॥ प्रभूतत्वाच्च प्रणिधीनां
विस्मृतम् । इदानीं स्मृतिरूपलब्धा । व्यक्तमाहितुण्डिकेति ।
विराधगुप्तेनानेन भावेत्वं ॥ प्रकाशम् । प्रियंवदक प्रवेश-
यैनं सुकविरेषः श्रोतव्यमस्मात्सुभाषितम् ।

प्रियं° । तैथेति आहितुण्डिकमुपसृत्य । उपसर्पदुं अज्जो ।
(ख)

(क) पीत्वा निरवशेषं कुसुमरसमात्मनः कुशलतया ।

यदुद्गिरति भ्रमरः अन्येषां करोति तत्कार्यम् ॥ ११ ॥

(ख) उपसर्पतु आर्यः ।

अये कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञ इति । इयं संचिन्तितार्थप्राप्तिः क्रमः । पूर्वं द्वारि-
कस्तिष्ठतीति कुसुमपुरवृत्तान्तहरचारगमनस्य संचिन्तितस्य प्राप्तेः ।

कार्यव्यग्रत्वादिति । इष्टजनानुसंधानरूपमधिबलमङ्गम् ।

व्यक्तमाहितुण्डिकेति । इदं लिङ्गादभ्यूहनमनुमानमङ्गम् ।

१ पत्रकं E. After गृहीत्वा E. adds स्वगतम्. २ पाऊण B. M. E. पाणुण P.
कौसुम° M. ३ उगिरिइ B. उगिरति E. (भमरा) G. has कज्ज for जं preced-
ing this. B. E. N. G. have त before अण्णाणं not कज्जं ; ति for इ in कुणइ
A. P. वि G. ४ B. G. have राक्षस for this E. om. this and next word M.
R. read आत्म for स्व N. has राक्ष° । अये कुसुमरसम् । अं ततो भवत्प्रणि-
धिरिति गायार्थः. B. E. G. add अहम् after °ज्ञो and G. has स्वत् for भवत्.
५ B. E. G. add a च before इति. E. N. add 'आ before कार्य° B. अद्.
६ B. has before this कुसुमपुरवृत्तान्तज्ञ G. om. अनेन after this. ७ B. E.
N. G. read जं अज्जो (G. देवो E. अमची) आपवेरिति (इति G. N.) निष्कन्ध
(निः कं° G. N. omitted in B.) आहि° । ८ दु in G.

आहि० । नाट्येनोपसृत्ये विलोक्य च स्वगतम् । संस्कृत-
माश्रित्य । अयममात्यराक्षसः । स एषः ।

वामां बाहुलतां निवेश्य शिथिलं कण्ठे निवृत्तानना
स्कन्धे दक्षिण्या बलान्निहितयाप्यङ्गे पतन्त्या मुहुः ।
गाढालिङ्गनसङ्गपीडितमुखं यस्योद्यमाशङ्किनी
मौर्यस्योरसि नाधुनापि कुरुते वामेतरं श्रीः स्तनम् ॥१२॥
प्रकाशम् । जेदु अमच्चो । (क)

राक्ष० । विलोक्य । अये विराध । इत्यर्द्धोक्ते । ननु प्ररूढश्मश्रुः ।

(क) जयतु अमात्यः ।

वामामिति । अनुरागबलात्स्कन्धे निहितयापि यदुद्यमभयान्मुहुरङ्गे
पतन्त्या दक्षिण्या बाहुलतयोपलक्षित इति शेषः । गाढालिङ्गनसङ्गेनास-
क्त्या पीडितमुखं चिपिटीकृतचूचुकं यथा तथा चन्द्रगुप्तेत्यन्तमनुरक्तापि
राक्षसोद्यमाशङ्किनी सती स्वाभिलषितं गाढालिङ्गनरूपमुपभोगं न
संपादयतीति संभोगाभिलाषः शृङ्गारः । अत्र गाढालिङ्गनाकरणस्य
यदुद्यमाशङ्कित्वेन समर्थनात्काव्यलिङ्गमलंकारः । समर्थनीयस्यार्थस्य
काव्यलिङ्गं समर्थनमिति लक्षणात् ।

अये विराध इति परिजनं प्रति रहस्यगोपनार्थमर्द्धोक्तिः । प्ररूढश्मश्रुरिति

१ 'सृत्याव' B. E ; G. om. च and G. E. have आत्म for स्व omitting
संस्कृत-त्य ; B. also om. this ; A. P. have it before स्व ; R. om. च स्व.
२ G. E. B. add अये before अयम् B. E. add तिष्ठति । संस्कृतमाश्रित्य.
after राक्षसः N. only adds तिष्ठति. R. and M. have च एषः for स एषः G.
omits it and E. has यः स एषः. ३ शिथिलां E. विवृ° B. ववृ°. G. ४ मुखं B.
५ जअहु जअहु अमच्चो B. जयतु २ देवी अ G. जयतु २ अङ्गो E. जयतु जयतु
अङ्गो अमच्चो N ; A. has जेदुअङ्गो. ६ G. M. and N. add मुस after this.
P. om. नु in ननु and has स्म for इम in इमश्रुः B. after 'क्ते has विरू-
ढस्युतिः G. विरूढस्मश्रु E. विरूढस्मश्रुः N. विरूढस्मश्रुः.

प्रियंवदक भुजंगैरिदानीं विनोदयितव्यम् । तद्विश्रम्यतामितिः
परिजनेन । त्वमपि स्वाधिकारमग्नूयं कुरु ।

प्रियं० । तथेति । सपरिवारो निष्क्रान्तः ।

राक्षं० । सखे विराधगुप्त इदमासनमास्यताम् ।

विरा० । नाद्येनोपविष्टः ।

राक्ष० । निर्वर्ण्य । अये देवपादपद्मोपजीविनोवस्थेयमिति
रोदिति ।

विरा० । अलममात्य शोकेन । नातिचिरादमात्योस्मा-
पुरातनीमवस्थामारोपयिष्यति ।

राक्ष० । सखे^१ वर्णय कुसुमपुरवृत्तान्तम् ।

चोक्तवाक्यस्यान्यथाकरणेन पूरणम् । विराधप्रवृद्धश्मश्रुरिलेखकरणम् ।
विकृतो राधो वेषः तद्रूपाणि प्ररूढानि श्मश्रूणि यस्य ।

स्वाधिकारमग्नूयमिति । परप्रवेशनमदत्वा द्वारि अवहितस्तिष्ठेत्यर्थः ।

सखे वर्णय इति । इयं व्यापिनी कथा पताका ।

१ भुजंगैः A. P. N. विनोदयामः B. N. °हः E. °वस्तव G. °आम्यं M. P. R; B om. इतः G. reads मत् for it N. नः. २ स्वमाधि° for स्वाधि° B. G. E. ३ B. E. N. G. read जं अमद्यो (देवो G. अय्यो E.) आणवेदि (हु E.) त्ति (इति G.) सपरिजनो. निष्क्रान्तः. G. E. read last word as निःक्रान्तः. ४ E. has विलोक्य here. ५ यदाज्ञापयत्यमात्यः before this in B. N; G. E. agree इति adding after अमात्यः G. has °इय for °हः. ६ सखेइम् B. N. before नि°. G. has सबाष्पम् after it; E. has simply निर्वर्ण्यताम्; अहो for अये B. N; G. has नन्द for it. R. G. E. om पद्म B. E. N. G. add जन्मस्य after °जीविनो B. has इयम् before अवस्था G. E. N. om. इयम्. ७ M. R. read अलमलम् B. E. G. have अमात्य अलम् &c. ८ B has नूनम् before this E. पुनः ९ B. E. add विराधगुप्त here; B. E. and G. add इदानीम् after वर्णय-

विरा० । अमात्य विस्तीर्णः कुसुमपुरवृत्तान्तस्तत्कृतः प्रभृति वर्णयामि ।

राक्ष० । सखे चन्द्रगुप्तस्यैव तावन्नगरप्रवेशात्प्रभृति अस्म-
त्प्रयुक्तैः तीक्ष्णरसदायिभिः किमनुष्ठितमित्यादितः श्रोतुमि-
च्छामि ।

विरा० । एष कथयामि । अस्ति तावच्छक्यवनकिरातका-
म्बोजपारसीकबाह्लीकप्रभृतिभिश्चाणक्यमतिपरिगृहीतैश्चन्द्रगुप्त-
पर्वतेश्वरबलैरुदधिभिरिव प्रलयेच्चलितसलिलैः समन्तादुप-
रुद्धं कुसुमपुरम् ।

राक्ष० । शत्रुमाकृष्यं ससम्भ्रमम् । अयि मयि स्थिते
कः कुसुमपुरमुपरोत्स्यति । प्रवीरक प्रवीरक क्षिप्रमिदानीम्
प्राकारं परितः शरासनधरैः क्षिप्रं परिक्रम्यतां
द्वारेषु द्विरदैः प्रतिद्विपघटाभेदक्षमैः स्थाप्यताम् ।

अस्तीति क्रियाया वाक्यार्थः कर्त्ता । प्रवीरकस्तदानीन्तनः संनिहितो-
नुचरः ।

प्राकारमिति । शत्रुबलस्य दुर्बलत्वकथनं सहानुयायिनां प्रोत्साहनार्थम् ।
इदं रोषसंभ्रमवचनं तोटकम् । अयं वीररसः स्थायीभावः । विभवैरनुभावैश्च
सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायीभावो रसः स्मृतः ।

१ P. R. N. add खलु here. B. E. N. add आज्ञापय before कृतः G. has
आज्ञापयतु M. has ततः for तत्. २ B. G. have कथयामि E. कथयामीति. ३
B. om. एष. N. om. व only. ४ मत् for अस्मत् B. E. ; B. has also प्रणिधिभिः
for प्रयुक्तैः In the word following G. and E. read ०रसदैः for ०रसव्यभिभिः
E. om. आदितः. ५ P. and A. om. पारसीक G. and N. om. बा-क R. and
M. read बा-क before पा-क. ६ पर्वतक G. ; ~~सलिलसंचयैः~~ B. N. G. ; E. has गम्भीरैः for संचयैः ७ E. reads ससं...शत्रुमाकृष्य. M.
has उपसृज्य for आकृष्य. B. G. om. अयि E. reads आः. ८ ०मवरो for
०मुपरो B. ; A. P. om. next word G. has वीरक वीरक and adds इति after
रोत्स्यति R. has प्रवीरः R. M. add सर्वतः after क्षिप्रं. ९ प्राकारान् B. ०रः
E. परिक्षिप्यताम् B. G. प्रतिक्षिप्य E. १० पर for प्रति B. G. E.

स्यक्ता मृत्युभयं प्रहर्तुमनसः शलोर्बले दुर्बले
 ते निर्यान्तु मया सहैकमनसो येषामभीष्टं यशः ॥ १३ ॥
 विरा० । अमास्यालमावेगेन । वृत्तमिदं वर्ण्यते ।
 राक्ष० । निःश्वस्ये । कष्टं वृत्तमिदम् । मया पुनर्ज्ञातं स
 एवायं काल इति । शत्रुमुत्सृज्य । हा देव नन्द स्मरामि ते
 राक्षसं प्रति प्रसादातिशयम् । त्वमत्र सङ्ग्रामकाले
 यत्नैषा मेघनीला चरति गजघटा राक्षसस्तल याया-
 देतत्पारिप्लवाम्भःपुंति तुरगबलं वार्यतां राक्षसेन ।
 पत्नीनां राक्षसोन्तं नयतु बलमिति प्रेषयन्मह्यमाज्ञा-
 मज्ञासीः प्रीतियोगास्थितमिव नगरे राक्षसानां सहस्रम्
 ॥ १४ ॥

विरा० । ततः समन्तादुपरुद्धं कुसुमपुरमवलोक्य बहुदिवस-
 प्रवृत्तैर्मतिमहदुपरोधवैशसमुपरि पौराणां परिवर्त्तमानमसहमाने
 तयामर्ष्यैवस्थायां पौरजनापेक्षया खरङ्गामेत्यापक्रान्ते तपो-
 पारिप्लवाम्भोक्तसमीरणलोलसागरकलोलवत् प्लुतिरुड्डीयनं यस्य
 तत् ॥ १४ ॥

१ मुक्त्वा B. E. N. G. शलोर्बलं दुर्बलम् E. २ अलममात्यावे° N. 'मिवानी
 कर्ण्ये° R. M. ३ B. E. G. om. निःश्वस्य and read कथम् for कष्टम्. ४ G. N.
 and E. add वर्तते before इति B. agrees omitting अयम्. M. reads शास्त्रमाकूष्य
 B. E. G. add साक्षम् after that. सर्वार्थसिद्धे for नन्द E; ५ M. reads प्रसादा°
 before राक्ष°; R. omits प्रति, B. E. N. G. read स्मरति ते राक्षसः प्रसाशनाम् ।
 यस्त्वमत्र काले. For these last words B. reads यस्त्वेवंविधे काले. ६ चलति.
 B. E. N; G. reads चलति; 'वाम्भप्रतितु° G. धार्यताम्. for वार्यताम् B. N. G.
 ७ राक्षसस्तलयतु A. P. 'सोन्तर्न° G. N. ८ स्नेह B. 'सीत्प्रीति° G. 'मिह
 for 'मिव B. G. ९ B. E. N. G. read after this stanza ततस्ततः. १० पुष्प
 B. N. ११ 'वृत्तं मह° M. 'वृत्तमह° R. E. 'वसप्रभूतिमह°. G. B. १२ B. N.
 om. अपि. N. om. खरङ्गामपेक्ष. M. reads खरङ्गामेत्यपक्रा° R. सु.....
 त्वप्रक्रा° B. सु...मुपेत्यापक्रा° G. and E. have अपक्रान्ते before खर° E. adds
 तस्मान् before तपोवनाच्च.

वनाय देवे^१ सर्वार्थसिद्धौ स्वामिविरहात्प्रशित्थिलीकृतप्रयत्नेषु
युष्मद्वलेषु जयघोषणाव्याघातादिसाहसानुमितेष्वन्तर्नगर-
वासिषु पुनरपि^२ नन्दराज्यप्रत्यानयनाय छुरङ्गया बहिरप-
गतेषु^३ युष्मासु चन्द्रगुप्तनिधनाय युष्मत्प्रयुक्तया विषकन्यया
घातिते तपस्विनि पर्वतेश्वरे ।

राक्ष° । सखे पश्याश्चर्यम् ।

कर्णेनेव विषाङ्गनैकपुरुषव्यापादिनी रक्षिता

हन्तुं शक्तिरिवार्जुनं बलवती या चन्द्रगुप्तं मया ।

सा विष्णोरिव विष्णुगुप्तहतकस्यात्यन्तिकश्रेयसे

हैडिम्बेयमिवेत्य पर्वतनृपं तद्वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

जयघोषणेति । पौरजनापेक्षा अनुमतिः । जयस्याघोषणा डिण्डिमा-
घातरूपा कर्त्तव्येत्याज्ञापिते तदकरणं जयघोषणाव्याघातः तदादिसाहसै
राजाज्ञाभङ्गादिरूपैरनिष्टाचरणैरनुमितेषु शत्रूपजापदूषिता इत्येवमुक्तीतेषु
अन्तर्नगरवासिषु युष्मद्वलेषु सत्सु इत्यन्वयः । अतः परमत्रावस्थानमनुचितमिति
बहिर्गत्वा सुदृढलोत्थापनादिना नन्दराज्यप्रत्यानयनाय युष्मासु बहिरपगते-
ष्वित्यन्वयः ॥

तपस्विनीति । दीने इत्यर्थः ।

कर्णेनेति । कर्णेनार्जुनं हन्तुं बलवती एकपुरुषव्यापादिनी शक्तिरिव
चन्द्रगुप्तं हन्तुं या विषाङ्गना मया रक्षितेति व्यवहितान्वयः । श्रीकृष्णवध्यं
हैडिम्बेयं घटोत्कचमिव पर्वतकमेत्य प्राप्य तद्वध्यं तेन विष्णुगुप्तेन परिपणि-
तराज्यार्द्धलब्धेन वध्यमेवावधीत् ॥ १५ ॥

१ R. and M. read देवे before तपो°; स्वशित्थिली° for त्प्रशि° B. २ G.
and E. om. जय A. P. have जया° and M. has घोषण; E. adds ना be-
tween हि and साहसा°; °नुमितान्तर्न°. G. B. N; G. and E. also add नि
before वासिषु. ३ M. om. अपि. ४ छुरङ्गनाभिगतेषु B. G. E. छुरङ्गनाभिगतेषु
N; A. om. युष्मासु which follows. ५ R. reads इह for इव. ६ चन्द्रगुप्तं°.
N; प्रीतये for श्रेयसे E. ७ हैडिम्बे° G. °मिवेत्य A. M. P. N. यद्वध्य° G.

विरा० । अमात्ये देवस्थाने कामचारः किं । क्रियताम् ।

राक्ष० । ततस्ततः ।

विरा० । ततः पितृवधलासादपक्रान्ते कुमारे मलयकेतौ विश्वासिते^१ पर्वतकभातरि वैरोचके प्रकाशिते च चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशे चाणक्यहतकेन आहूयाभिहिताः सर्व एव कुसुमपुरा^२वासिनः सूत्रधाराः यथा सांवत्सरिकदेशादर्द्धरात्र-समये चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यति । ततः पूर्वद्वारा-त्प्रभृति संस्क्रियतां राजभवनमिति । ततः सूत्रधारैरभिहितमार्य प्रथममेव देवस्य चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशमुपलभ्य सूत्रधा-रेण दारुवर्मणा कनकतोरणन्यासादिभिः संस्कारविशेषैः संस्कृतं प्रथमराजभवनद्वारम् । अस्माभिरिदानीमभ्यन्तरे संस्कार आधेये इति । ततश्चाणक्यवदुना अनादिष्टेनैव सूत्र-

सूत्रधाराः शिल्पिनः ।

संस्कारविशेषैरिति । चन्द्रगुप्तोपरि तोरणपातनोद्यमादिरूपैः । अभ्यन्तरे

१ सखे G ; G. and A. read next word as देवस्थानं G. om. अत्र G. °चारा-
ङ्गानि क्रियताम् B. N. कामचारः किमत्र क्रियते. २ R. A. om. one ततः
३ ततः—केतौ om. in G ; M. om. ततः ; B. वधपरिचा°. A. P. वधावप° B. N.
add कुसुमपुरान् after °क्रान्ते M. and R. om. कुमारे which follows ४ B. N.
add च here ; वैरोचने for वैरोचके M. N. वैरोधके E. च om. in R. G. E.
P. ५ E. has वंश for भवन ; °क्येन for क्य...केन G ; M. P. G. om. आहूय ६
M. R. om. नि and B. E. N. G. have सर्व एव after this. सूत्रधाराः for सूत्र-
धाराः M ; G. om. यथा which follows. E. has सांवत्सरिकवत्तलमवशान् B.
N. have सांवत्सरिकवचनादयैर्द्वारार्द्धरात्र° &c. G. and E. add अद्य before
अह्ने and read रात्रि for रात्र ७ B. N. add एवाभिमतः before this ; वंश for
भवन E. ; B. E. N. add इति. after भविष्यति ; for त...रान् G. E. read अन्तः-
पुरद्वारप्रवेशान् M. P. have ततः पूर्वद्वारप्रवेशान् B. N. have ततः प्रथमद्वारान्.
८ सूत्रकारे° M. here as elsewhere ९ वंश for भवन E. १० G. has संस्कृते
राजद्वारे B. संस्कृतं प्रथमराजद्वारम् N. agrees but reads प्रथमम् B. E. N. G.
read अस्माभिः after इदानीम् which follows, and G. adds अपि before
अभ्यन्तरे. ११ °स्कारोविधेय. B. E. N. °स्कार आभिधेयः G ; A. adds च
before चाणक्य B. G. E. R. om. सूत्रधारेण.

धारेण दारुवर्मणा संस्कृतं राजभवनद्वारमिति परितुष्टेनेव सुचिरं
दारुवर्मणो दाक्ष्यं प्रशस्याभिहितम् । अचिरादस्य दाक्ष्य-
स्यानुरूपं फलमधिगमिष्यसि दारुवर्मन् ।

राक्ष० । सोद्वेगम् । सखे कुतश्चाणक्यबटोः परितोषः ।
अफलमनिष्टफलं वा दारुवर्मणः प्रयत्नमवगच्छामि । यदनेन
बुद्धिमोहादथवा राजभक्तिप्रकर्षाभियोगकालमप्रतीक्षमाणेन
जनितश्चाणक्यबटोश्चेतसि बलवान्विकल्पः । ततस्ततः ।

विरा० । ततश्चाणक्यहतकेनानुकूललग्नवशाद्दर्शनात्समये
चन्द्रगुप्तस्य नन्दभवनप्रवेशो भविष्यतीति शिल्पिनः पौरांश्च
गृहीतार्थान् कृत्वा तस्मिन्नेव क्षणे पर्वतेश्वरभ्रातरं वैरोचक-
मेकासने चन्द्रगुप्तेन सहोपवेश्य कृतः पृथ्वीराज्यविभागः ।

संस्कार इति । तीक्ष्णरसदानशयनगृहशयितहननार्दिरूपे इति गूढो-
भिसंधिः ।

अनुरूपं फलमिदं वधरूपं फलमिति गूढम् ।

राजभक्तीति । राज्ञि सर्वार्थसिद्धौ भक्तिप्रकर्षः वैरिनिधनेन भक्त्यतिश-
यप्रदर्शनम् । अयमपकारिजनाद्वयमुद्वेगः ।

ततश्चाणक्यहतकेनेत्यादि । इदं चाणक्यस्येष्टार्थोपायानुसरणमाक्षेपो
नामान्यमङ्गम् ।

१ B. G. E. om इव. B. E. N. G. read सुचिरम् after दारुवर्मणः (P. reading रुचि° for सुचि°) E. om दारु°, G. has दारुवर्मणम्. २ अभिनन्द्य. B. N. अभिप्रशस्य G; E. adds इति after दाक्ष्यम्. ३ फलं before अनुरूपम् P; G. and E. have दारुवर्मन् before फल. N. before अधिग°. M. R. E. add इति at the end of the sentence. ४ 'मधिग°'. A. P. ५ राजप्रकर्षे नयता कालमप्रतीक्षमाणे &c. G. प्रकर्षे नयता अभियोगकालमप्रतीक्षमाणेन ज° &c. E. प्रकर्षतया वा कालमप्रतीक्षमाणेन ज° N; B. agrees with text reading संजनितः for जनितः ६ महान् A. P. ७ R. om. one ततः. ८ B. adds अथ before अर्द्धे. ९ R. has पृथक् for पृथ्वी G. has राज्यप्रविभागः E. राज्यार्द्ध-प्रविभागः N. पृथ्वीराज्यार्धभागः B. पृथ्वीराज्यार्धभागः.

राक्ष० । किंवातिसृष्टेः पर्वतकभ्राले वैरः ॥ पूर्वप्रति-
श्रुतः राज्यार्द्धविभागः ।

विरा० । अथे किम् ।

राक्ष० । स्वंगतम् । नियतमतिधूर्त्तैर्न चाणक्यबटुना तस्यापि
तपस्विनः कर्मण्युपांशुवधमाकलय्य पर्वतेश्वरविनाशेनै जनि-
तमयशः प्रमार्ष्टुमेषा लोकप्रसिद्धिरुपचिता । प्रकाशम् । ततै-
स्ततः ।

विरा० । ततः प्रथममेव प्रकाशिते रात्रौ चन्द्रगुप्तस्य नन्द-
भवनप्रवेशे कृताभिषेके किल वैरोचके विमलमुक्तामणिपरिक्षे-
पविरचितचित्रपटमर्थवारबाणप्रच्छादितशरीरे मणिमयमुकुट-

उपचितेति । अभिवर्द्धितेत्यर्थः । किलेयलीके । चित्रपटमयेति । कञ्चु-
को वारबाणोस्त्रीयमरः । मौलयः संयताः कचाः । ते मुकुटे निविडं निय-

१ N. has अभिसृष्ट for अतिसृष्ट E. किमतिसृष्टः G. किमितिसृष्टः B. किंवातिसृष्टः. In the word following G. B. have पर्वतेश्वरभ्रात्रे N. पर्वतभ्रात्रे. G. om. पूर्व E. has ०श्रुतम्. २ ०र्द्धप्रविभाग G. ०र्द्धम्. E. ३ B. N. E. add अमात्य before this. ४ आत्म B. E. N. R; G. E. om. चाणक्य B. N. read धूर्तबटुना. ५ कथमप्यु R. M. एकान्ते किमप्युपायान्तवधमाक. G. ६ नाशज N. G. E. B. ०मयशः R. E. ०मयशसः B. N. G; परिहारार्थम् for प्रमार्ष्टुम् G. E. N. B. परिमार्ष्टुम् R; G. has एव for एषा which follows, E. reads लोकोक्तिरुपरिता for what follows; N. लोकप्रतिपत्तिरुपचरिता G. has उपचरिता for उपचिता. ७ R. om. one ननः. ८ प्रकाशकृते B. N. E. The रात्रौ which follows is om in B. N. which have अर्जुनरात्रे after चन्द्रगुप्तस्य G. reads ०गुप्तवेशे ९ B. has च instead of this, N. before it; E. om. it and G. om. किल-०चके N. has not वैरोचने here; B. and N. read हिम before विमल; E. has हिमलमु; गुण for मणि B. G. E. गण N; B. E. N. G. have उप for वि after परिक्षेप. १० B. has पटु for चित्रपटमय E. has पटु for पट and G. reads परिक्षेपेणोपरचितपटमयप्रावरणप्रच्छा. E. has बाणवार for वारबाण and N. has वारण G. om मय and after मुकुट has मणिबन्ध E. has बन्ध after मुकुट N. पटबन्ध and B. पटुबन्ध.

निविडनियमितरुचिरतरमौलौ सुरभिक्षुसुमदामवैकक्ष्यावभा-
सितविपुलवक्षःस्थले परिचिततमैरप्यनभिज्ञा^१ चा-
णक्यहतकदेशा^२ चन्द्रलेखां नाम गजवशा-
मारुह्य चन्द्रगुप्तानुयायिना राजलोकैकानुगम्यमाने देवस्य
नन्दस्य भवनं प्रविशति वैरोचके^३ युष्मत्प्रयुक्तेन दारुवर्मणा
मूलधारेण चन्द्रगुप्तोयमिति मत्वा तस्योपरि पातनाय सज्जी-
कृतं यन्त्रतोरणम् । अत्रान्तरे बहिर्निर्गृहीतवाहनेषु स्थितेषु
चन्द्रगुप्तानुयायिषु नृपेषु युष्मत्प्रयुक्तेनैव चन्द्रगुप्तनिषादिना
वर्वरकेण कनकदण्डिकान्तर्निहितामसिपुञ्जिकामाक्रष्टुकामे-
गा^४ करेण कनकशृङ्खलावलम्बिनी कनकदण्डिला ।
राक्ष^५ । उभयोरप्यस्थाने यत्नः ।

विरा^६ । अथ अर्धेनाभिघातमुत्प्रेक्षमाणा गजवधूरतिजवन-
तयौ गत्यन्तरमारूढवती । प्रथमगत्यनुरोधप्रत्याकलितमुक्तेन

मिता यस्य । कुसुमदामो वैकक्ष्यमुपवीतत्वेन निधानम् । राक्षतेनैव चन्द्र-
गुप्तोपांशुवधार्थं तस्य निषादित्वेन हास्तिपकत्वेन वर्वरकनामा स्वपुरुषो
नियोजित इत्यर्थः ।

१ B. has नियत for नियमित; वैकक्षका^० for वैकक्ष्या^० E. शिक्षा B. N. G; B. om. विपुल coming after this. २ चितदर्शनै^० B. G. चितै. P. मानरूपाकृतौ G. E. माने नृपाकृतौ B. N. ३ चाणक्याज्ञया E. चाणक्यहतकस्याज्ञया B. N. नागं for गजं E. चन्द्रलेखाभिधानां नागवशाम् B. N. (धां ना^०) ४ B. adds अनेन before this. G. B. read नन्ददेवस्य. ५ om A. P; B. G. E. have दारु^० after सूक्त^०. ६ मन्त्रमानेन वैरोचकस्योपरि &c. B. G. E.; मत्वा वै &c. N; B. N. have नि before पातनाय. ७ M. om. नि. G. has हि for बहिः R. has वारणेषु for वाहनेषु. G. om. स्थितेषु; ८ भूमिपालेषु B. E. G; G. has वधाय after गुप्त ९ B. has दण्ड for दण्डिका; कर्तुं B. १० B. has लामुखावल^० E. has लामुखाल^०. ११ स्वगतम् before this E; B. N. add ततस्ततः at the end of the sentence. १२ G. om. व M. om. ज. १३ E. om. न in जवन् B. N. read ततः before प्रथम^०.

प्रेमप्रलक्ष्यं पतता यन्त्रतोरणेनारुष्टरूपाणीव्यग्रपाणिर्ना-
सादयन्नेव चन्द्रगुप्ताशया वैरोचकं हतस्तपस्वी वर्वरकः । ततो
दारुवर्मणा यन्त्रतोरणमिष्टातेनादात्मवधमाकलय्य पूर्वमेवो-
त्तुङ्गतोरणस्थलमारूढेन यन्त्रघटनबीजं लोहकीलकमादाय
हस्तिनीगत एव हतस्तपस्वी वैरोचकः ।

राक्ष० । कष्टमनर्थद्वयमापतितम् । न हतश्चन्द्रगुप्तो हतौ
वैरोचकवर्वरकौ दैवेन । अथ मूलधारो दारुवर्मा कथम् ।

विरा० । वैरोचकपुरःसरेण पदातिलोकेनैव लोष्टघातं हतः ।

राक्ष० । साक्षम् । कष्टम् । अहो वत्सलेन छहदा दारुवर्मणा
वियुक्ताः स्मः । अथ तत्रत्येनं भिषजा अभयदत्तेन किमनु-
ष्ठितम् ।

व्यग्रपाणिर्नासादयन्निति । वैरोचकं हन्तुमवकाशमनासादयन्नित्यर्थः ।
लोष्टघातमिति । लोष्टैर्हत्वा लोष्टघातं हन्तेर्णमुल् ।

१ B. E. om. प्र. N. has च for it. G. om. लक्ष्यम्. G. E. have उत् for
आकुष्ट B. N. read को after णी and R. M. have ण for णी. २ साद्यैव
B. N. which have also गुप्तप्रत्याशया; in next word. G. reads केन for कं.
B. and E. have after this दारुवर्मणा. ३ B. G. N. om. नि. B. G. read
पातमात्मविनाशफलमवधार्य; E. N. agree reading आकलय्य for अवधार्य; B.
and G. read शीघ्र for पूर्व following. ४ B. N. have स्थान; घटन for घटन B.
G. N; B. E. N. G. read बीजम् for हेतुम् P. reads हेतु and B. बीज; R. reads
कीलमा ५ om. in R. M; E. om. तपस्वी ६ B. E. N. R. have हा before
this; B. N. add असी before हतौ. ७ N. B. have सावेगमात्मगतम् । नैतादुभौ
हतौ before दैवेन । and after it वयमेव हताः । प्रकाशम्. For all this G. has
न तौ हतौ हतावयमिति । प्रका०. E. has स्वगतम् । न हतौ तौ सर्वथा हतावय-
मिति । प्रका०; A. M. P. read वर्वरो for वर्वरकौ; B. N. have स before
दृष्टं; क for कथम्. B. N. < B. सरेः.....लोकैर्लो०; N. agrees adding एव
before लोष्ट. For लोकेनैव G. has लोकेनैव E. om. एव. M. reads लोष्टघातेन.
१ B. N. add नो कष्टम् M. कष्टम्; G. E. om. सारं G. has विप्रयुक्ताः for
following word. १० तत्र तेन P. R. E; G. om तत्र; B. has तेन तत्र.

विरा० । सर्वमनुष्ठितम् ।

राक्ष० । सहर्षम् । किं हतो दुरात्मा चन्द्रगुप्तः ।

विरा० । अमात्ये दैवान्न हतः ॥

राक्ष० । सविषादम् । तत्किमिदानीं कथयसि सर्व-
मनुष्ठितमिति ।

विरा० । अमात्य कल्पितमनेन योगचूर्णमिश्रितमौषधं
चन्द्रगुप्ताय । तत्प्रत्यक्षीकुर्वता चाणक्यहतकेन कनकभाजने
वर्णान्तरमुपलभ्याभिहितश्चन्द्रगुप्तः । वृषल सविषमिदमौषधं न
पातव्यमिति ।

राक्ष० । शठः खल्वसौ बटुः । अथ स वैद्यः कथम् ।

विरा० । तदेवौषधं पायितो मृतश्च ।

राक्ष० । सविषादम् । अहो महान्विज्ञानराशिरुपरतः ।
अथ तस्य शयनाधिकृतस्य प्रमोदकस्य किं वृत्तम् ।

अथ तस्येति । शयनाधिकृतस्य शयनगृहसंस्कारादिना राजप्रलोभने-
धिकृतस्येत्यर्थः ।

१ B. G. E. add अमात्य before this. G. om. अनुष्ठितम् २ B. अपि नाम
सखे हतश्चन्द्रगुप्तहतकः G. N. अपि सखे हतश्चन्द्रगुप्तहतकः E. agrees omitting
सखे. ३ om. in E. ४ किमिति E. which reads परितुष्टः after this. B. has
परि after कथं. ५ R. has चूर्णित for चूर्ण G. मिश्र for मिश्रित. E. reads
विषयोगचूर्णमौषधं. ६ B. G. E. add च after तत्; नस्य वर्णान्तरं गमनमुप.
E; B. and A. have उपगतम् after वर्णान्तरम्. ७ B. E. repeat वृषल G. has
चन्द्रगुप्तवृषल before this. B. M. R. om. इदम् E. has न पातव्यं न
पातव्यम् before सविषम् and om. all after औषधम्. ८ om. M. G. ९ स
खलु वैद्यः before this in B; E. has ततः स खलु वैद्यः यित उपरतश्च B. यित-
श्चोपरतश्च N. E. G. १० om. E; E. B. read next word as अहह G. omits it.
महाकार्यराशि G. N. ११ B. has भद्र and E. सखे before this. G. E. om.
अथ and M. om. तस्य.

विरा० । यादेतरेष मे ।

राक्ष० । सोद्वेगम् । कथमिव ।

विरा० । से खलु मूर्खस्तं युष्माभिरतिमृष्टं महान्तः रथराशि-
मवाप्य महता व्ययेनोपभोक्तुमारब्धवान् । ततः कुतोयं
भूयान्धनागम ईति पृच्छ्यमानो यदा वाक्यभेदान्बहूना-
मर्त्तदा चाणक्यहतकेन विचित्रवधेन व्यापादितः ।

राक्ष० । सोद्वेगम् । कथमत्रापि दैवेनोपहता वयम् । अथ
चन्द्रगुप्तस्य शरीरे प्रहर्तुमस्मत्प्रयुक्तानां राजगृ-
हस्यान्तर्भित्तिमुरङ्गमेत्य प्रथममेव निवसतां वीभत्सकादीनां
को वृत्तान्तः ।

विरा० । अमात्य दारुणो वृत्तान्तः ।

राक्ष० । सावेगम् । कथं दारुणो वृत्तान्तः । न खलु विदि-
तास्ते तल्ले निवसन्तश्चाणक्यहतकेन ।

विरा० । अमात्ये अथ किम् । प्राक् चन्द्रगुप्तप्रवेष्ट-
च्छ-

१ आत्मविनाशः B. N. G. २ E. om. इव. ३ सखे for स E. °रनुत्° for °रबिद्° A. P; E. for next word reads प्रभृतमर्थ°. G. महानर्थ°. R. has जाल for राशि. ४ °रब्धः G. E; G. om. following ततः P. G. om. अयम् E. has एवम्. ५ B. N. G. E. add तत्र before इति B. N. add अयम् after पृच्छ्य°. ६ °नवदत् R. M. °न कथयत् B. N; E. reads बहून् before वाक्य°; चाणक्य-हतकादिशास्त्रिचित्रेण व°. B. E. N. G. चाणक्येन for चा...हतकेन. P. ७ Om. A. P. R. सविषादम् M. व्ययेनोपहता दैवेन B. N. E. ८ नरपतिशयनगृहस्यान्तः सुरङ्गनायां निवस°. B. N. नरपतिगृहस्यान्तःसु° &c. as in text G. नरपति-शयनगृहस्यान्तःसु° &c. as in text E; P. has सताम् for निवसताम्. ९ A. P. को वा वृ°. १० R. M. om. all from अमात्य here to अथ किम् in next speech but one. ११ Om. P. सोद्वे°. G. omitting कथं-न्तः which follows. १२ P. has तु after this. G. has वसन्तः for तत्र-केन; N. om. ते-केन; except निवृत्तः; E. has हतकस्य for हतकेन. १३ om. in B. G. N; B. has after this a speech रा°-कथमिव. ॥ विरा° । प्राक् &c.

यनगृहं प्रविष्टमात्रेणैव निष्पद्यत्येक्यता दुरात्मना चाण-
क्यहतकेन कस्माच्चिच्छिन्नाद्गृहीतभक्तावयवां निष्क्राम-
न्तीं पिपीलिकापङ्क्तिमवलोक्य पुरुषगर्भमेतद्गृहमिति गृहीता-
र्थेन दाहितं तच्छेयनगृहम् । तस्मिंश्च दह्यमाने धूमावत् दृष्ट्यः
प्रथममभिहितनिर्गमनमार्गमनधिगम्य द्वारं सर्व एव बीभत्सा-
दयो ज्वलनमुपगम्य तत्रैव नष्टाः ।

राक्ष० । साक्षम् । कष्टं भोः कष्टम् । सखे पश्य दैवसंपदं
दुरात्मनश्चन्द्रगुप्तहतकस्य । कुतः ।

कन्या तस्य वधाय या विषमयी गृहं प्रयुक्ता मया
दैवात्पर्वतकस्तया सं निहतो यस्तस्य राज्यार्द्धहत् ।
ये शस्त्रेषु रसेषु च प्रणिहितास्तैरेव ते घातिता
मौर्यस्यैव फलन्ति पश्य विविधश्रेयांसि मञ्जीतयः ॥१६॥

कन्या तस्येति । रसेषु विषेषु शृङ्गारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे जले रस

१ After प्रा-शात् B. reads प्रविष्टमात्रेणैव शयनगृहे चाणक्येन दुरात्मना सम-
न्तादवलोकिते ततस्त्वेकस्माच्चिच्छिन्ना &c. N. प्रविष्टमात्रेणैव चाणक्येन शयनगृहे सम-
न्तादवलोकितम् । ततोऽन्यस्माच्चिच्छिन्ना &c. G. प्रविष्टमात्रेणैव शयनगृहे दुरात्मनावलो-
किते चाणक्यहतकेन ततस्तस्माच्चिच्छिन्ना &c. E. प्रविष्टमात्रेणैव शयनगृहे दुरात्मना चा-
णक्यहतकेनावलोकितम् the rest as in N. २ E. has गृहीतनन्त्रावयवानां पिपी-
लिकानां निःक्रामन्तीं प° &c. G. N. om. पङ्क्ति in text. ३ E. has एव B. N. have
अन्तः fater तन् ; G. om. त-हम् ; B. दृष्टिविषयाः G. धूमाभिरुद्धदृष्टिविषयाः N.
धूमाभिरुद्धविषयाः E. धूमानिवहनिरुद्धदृष्टिः &c. ४ विहित. M. R. मपिहित. B.
पिहित. G. E. N. ; R. M. om. निर्ग-मार्गं and सर्व-गम्य. N. G. E. om. निर्ग-
.. N. G. read अनुपगम्य and after द्वारम् have तदैव संतापादुरात्मानः सर्व
एवोपरताः E. has निगमनपथम् for द्वारम् and after that सर्वेपि बीभत्सकादय-
स्तत्रैव ज्वलिताः B. om. द्वारम् adds तत्रैव before ज्वलन and for गम्य &c.
reads गता उपरताश्च. ५ Om. क...म् R. E. B. M. ; G. has सचिन्तः कष्टम् N.
कष्टम्, omitting all to कन्या ; For दु-स्य R. M. have चन्द्रगुप्तस्य. G. has
विविचिन्त्य पश्य सखे चन्द्रगुप्तस्य दुरात्मनो दैवसंपदः E. om. दैव and हतक in
text ; B. has सखे पश्य चन्द्रगुप्तस्य दैवसंपदा सर्व एवोपरताः । सचिन्तम् । सखे
दैवसंपदं पश्य &c. as in text. ६ पूर्व. E. ७ विनि°. G. E. N. B. ; भाक् for हत्
B. and in margin of G. ८ यन्त्रेषु B. ९ तस्य R. M. ; मे नीतयः for
मञ्जीतयः B. E. N.

विरा० । अमात्य तथापि खलु प्रारब्धमपरित्याज्यमेव ।
पश्य ।

प्रारभ्यते न खलु विघ्नभयेन नीचैः

प्रारभ्य विघ्नविहेता विरमन्ति मध्याः ।

विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रातेऽप्युज्ज्वलः

प्रारब्धमुत्तमगुणा न परित्यजन्ति ॥ १७ ॥

अपि च ।

किं शेषस्य भव्यथा न वपुषि क्षमां न क्षिपत्येष यत्
किं वा नास्ति परिश्रमो दिनपतेरास्ते न यन्निश्चलः ।

किं त्वङ्गीकृतमुत्सृजन् कृपणवद्भूयो जनो लज्जते
निर्व्यूढं प्रातेऽप्यवस्तु सतामेतद्धि गोत्रव्रतम् ॥ १८ ॥

राक्ष० । संखे प्रारब्धमपरित्याज्यमिति प्रत्यक्षमेवैतद्भव-
ताम् । ततस्ततः ।

विरा० । ततः प्रभृति चेन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रं जमप्रमत्तश्चा-

इत्यमरः । मौर्यस्य नाशाय प्रणीता मन्नीतयः प्रत्युत तस्यैव श्रेयांसि
फलन्तीति पश्य देवसंपदं चन्द्रगुप्तस्येति पूर्वेणान्वयः ॥ १९ ॥

किं शेषस्येति । कृपणवद्भूयो जनो लज्जते । प्रातेऽप्यवस्तु अङ्गी-
कृतवस्तुषु । निर्व्यूढं निर्वाहः भावे कः । निर्व्यूढमिति यदेतत्सतां कुलव्र-
तमित्यर्थः ॥

निर्व्यूढिः प्रतिपन्नवस्तुषु सतामेकं हि गोत्रव्रतमिति कानित्याठः निर्व्यू-
ढिरूपमेकं मुख्यं गोत्रव्रतमित्यर्थः ॥ १८ ॥

१ Om. in R. G. N. B ; इति for एव E ; for पश्य after this N. G. B. have
पश्यत्वश्रुत्यः. २ आर° G. ३ निहता B. ४ सहस्रगुणितैः E. ५ नास्त्यभिव्यक्तिः
G. B. E. N. ६ om. E. ७ बायो N. ८ निर्व्यूढिः G. E. निर्वाहः B. N. मेकं हि,
for मेतद्धि G. E. ९ Om. G ; B. om. एव G. om. एतत् B. E. G. read भवतिः.
१० A. R. om. one ततः ११ B. has चापन्नं तर्कः here and B. and N. have
गुप्तस्य शरी°.

णकयहतके एभ्य एतदीदृशं भवतीत्यन्विष्य निगृहीतवान्पुं-
रनिवासिनो युष्मदीयानाम्पुरुषान् ।

राक्ष० । सोद्वेगेत् । कथय कथय के के निगृहीताः ।

विरा० । प्रथमं तावत्क्षणको जीवसिद्धिः सनिकारं
नगरान्निर्वासितः ।

राक्ष० । स्वर्गतम् । एतावत्सह्यम् । न निष्परिग्रहं स्थान-
भ्रंशः पीडयिष्यति । प्रकाशम् । वयस्य कमपराधमुद्दिश्य नि-
र्वासितः ।

विरा० । एषं राक्षसप्रयुक्तया विषकन्यया पर्वतेश्वरं व्या-
पादितवानिति ।

राक्ष० । स्वर्गतम् । साधु कौटिल्य साधु ।

स्वस्मिन्परिहृतमयशः पातितमस्मासु घातितोद्भिराज्यहरः ।

एकमपि नीतिबीजं बहुफलतामेति यस्य तव ॥ १९ ॥

एकमपि नीतिबीजमिति । इदमेकं बीजान्वेषणम् ॥ १९ ॥

१ om. in B. N ; हतक om. in M. R. E ; G. om. एभ्यः following and B. has एव for एतन् after एभ्यः ; भविष्यतीति for भवतीति P. G. N. B ; B. has अन्विष्य twice. २ कुसुमपुर. B. G. E ; R. M. om. नि after पुर. N. om. all this ; नन्शामात्यपुं for युष्मदीयानाम्पुं. B. युष्मत्पुं. E ; G. adds गुप्त. after आस and M. reads आर्य for आस. ३ सावे. B. E. G ; P. om. one कथय ; M. R. om. both ; G. has अथ instead ; B. E. वयस्य अथ ; नगृ for निगृ P. ४ N. has अमात्य before this ; also B. E. reading आसावेव for प्रथमम् ; G. E. om. तावत् which follows. ५ आत्मन् B. N ; R. E. M. read next word as एतच्चावत् ; शक्यं for सद्यम् A. M. P. R. G. E. परिभ्रंशः for भ्रंशः B. E. ६ R. M. read पीडयति M. om. वयस्य. B. N. G. read सखे E. सखे कथय. ७ Om G ; B. adds एषः after this ; E. जीवसिद्धिः ८ पुरात्मा after this B ; G. om. या in प्रयुक्तया N. om. that and reads क्तो for क्त, and पर्वतेश्वरम् for पर्वतेश्वरम् ; घातित for व्यापादित. B. E. N. G. ९ आत्मन् E. कृतः after second साधु. G. E. N. १० स्वस्मिन्पदम् A. P. नूनं परि. E ; M. G. and B. om. स्वस्मिन् R. reads अपवसाः N. reads स्वीयम्. before पाति B. has च before घातितो G. om. अर्द्ध after it.

प्रकाशम् । ततस्ततः ।

विरा० । ततश्चन्द्रगुप्तशरीरमभिद्रोग्धुमनेन व्यापाति दाह-
वर्मादय इति नगरे प्रख्याप्य शकटदासेः 'गूलमारीपितः' ।

राक्ष० । सखम् । हा सखे शकटदास अयुक्तरूपस्तवायमी-
दृशो मृत्युः । अथवा स्वाम्यर्थमुपरतो न शोच्यस्त्वम् । वयमे-
वाल शोच्या ये नन्दकुलविनाशेपि जीवितुमिच्छामः ।

विरा० । अमात्यं स्वाम्यर्थ एव साधयितव्य इति प्रयत्नसे ।

राक्ष० । सखे ।

अस्माभिर्भुमेवार्थमालम्ब्य न जिजीविषाम् ।

परलोकगतो देवः कृतत्रैर्नानुगम्यते ॥ २० ॥

कथ्यतामपरस्यापि सुहृद्वसनस्य श्रवणे सज्जोस्मि ।

विरा० । ऐतदुपलभ्य चन्दनदासेनापवाहितममात्यकलत्रम् ।

राक्ष० । क्रूरस्य चाणक्यवटोर्विरुद्धमयुक्तमनुष्ठितं तेन ।

१ M. R. om. one ततः. २ R. has व्याहिता. N. व्यापातिता. ३ After आरोपितः G. ४ सचाप्यम् E; P. A. have हे for हा and E. वयस्य for सखे. B. E. N. G. om. रूप. ५ Om. P; G. reads स्वाम्यर्थे उप°. B. N. E. add अस्ति after शोच्यस्त्वम् G. substitutes it for त्वम् A. P. om. एव G. has अनु for अन् and E. अपि for एवात्र. ६ R. G. read येन; R. om. वि in विनाशे. ७ B. E. G. add नैतदेवम्; B. om. इ-से G. om. प्र-से E. has instead न वयं शोच्या इति. ८ अस्माकमनु°. G. B. °मवलम्ब्य जि°. B. G. omitting the last म. ९ Before this B. has the following विरा° । अमात्य नैतदेवम् । अस्माकमनुमेवार्थ-
मित्यादि पुनः पठति. N. agrees, actually giving the whole stanza again with कृतत्रैः for कृतत्रैः E. also agrees reading बुध्माभिः for अस्माभिः; 'हवो-
व्य° P; B. N. have द्यसनशतस्य'; A. P. om. स्य; सज्जावयम् for सज्जोस्मि.
B. G. N. १० B. E. N. read ततः before this. A. P. add सौहार्दात् after
चन्दनदासेन B. उपरुद्धसाधनेन N. उपारुद्धसौहार्देन. E. दृढसौहार्देन. G. has
सौहार्देन after अपवा°; M. E. insert राक्षस after अमात्य. ११ B. E. N. G.
have सखे before this. After वटोः E. has नापितम् G. नापितमिति. B. N.
om. अयुक्तम् and B. E. N. G. read चन्दनदासेन for तेन.

विरा० । अमात्य नन्वेयुक्ततरः बहुरोहः ।

राक्ष० । ततस्ततः ।

विरा० । ततोऽथाच्यमानेनानेन न समापेतममात्यकल्लं
यदा तदार्तिकुपितेन चाणक्यबदुना ।

राक्ष० । सेवेर्गम् । न खलु व्यापादितः ।

विरा० । न हि । गृहीतगृहसारः सपुत्रकल्लो बन्ध-
नागारे निक्षिप्तः ।

राक्ष० । तस्मिन् परितुष्टः कथयसि अपवाहितं राक्षसकल-
लमिति । ननु वक्तव्यं संयमिर्तः सपुत्रकल्लो राक्षस इति ।

प्रविश्य पुरुषः । जेदु अमच्चो एसो खु सअडदासो पडि-
हारभूमिमुवट्ठिदो । (क)

राक्ष० । भद्रे अपि सत्यम् ।

(क) जयतु अमात्यः एष खलु शकटदासः प्रतीहारभूमिमुपस्थितः ।

न खलु व्यापादित इति । एतदप्यपकारिजनाद्वयमुद्देशः ।

१ N. E. G. om. न्व. २ M. R. om. one ततः ३ °मनेनापि यदा न &c. B. चाच्यमानेपि यदा न &c. E; G. agrees with B. omitting. यदा. B. N. have अनेन before अमात्य. ४ B. E. N. G. read ततः for च—ति. ५ G. has सावेनम् B. om. it and has स for न. ६ नहि नहि A. P; किंतु after हि E. G; and G. has इत for गृहीति B. N. read अमात्य न खलु व्यापादितः । किंतु &c. B. N. E. insert संयम्य after °कल्लः G. om. नि in निक्षिप्तः. ७ A. M. P. have सखे before this. G. om. तत् and has तु after किम्; B. N. have ततः किम् and E. has इति after किम्; B. E. N. insert अनेन before राक्षस°. ८ B. G. N. om. नि; E. reads °क्तव्यं गृहीतस्तेन सपुत्र° B. G. N. om. पुत्र R. M. have it after कल्ल. ९ E. has किंवा अचान्तेरे before this; G. ततः पदाक्षेपेण B. N. have पदाक्षेपेण after प्रविश्य; अअकुजअदु for जेदु B. N. कयदुअदु G. E; B. G. have अज्जी for अमच्चो after which E. has अमच, B. G. N. अज्ज, सअड° for सअड° E. १० भूमिदपविहो G. भूमिमुपविहो E. ११ भूमिमुवट्ठिदो M. भूमिमुवट्ठिदो B. N. १२ प्रिवंदक B. N. G. (scored through); om. in R; E. has सखे before this.

पुरु० । किं अलिअं अमच्छपादेसु विणिवेदनि । (क)

राक्ष० । सखे विराधगुप्तं कथंमेतत् ।

विरा० । अमात्यस्योदेतदेवं यतो भव्यं रक्षति भवितव्यता ।

राक्ष० । प्रियंवदक किमद्यापि चिरयसि । क्षिप्रं प्रवेशयेनम् ।

पुरु० । तथेति । निष्क्रान्तः ।

प्रविष्टः सिद्धार्थकः शकटदासश्च ।

शक० । स्वगतम् ।

दृष्ट्वा मौर्यमिव प्रतिष्ठितपदं शूलं धरिण्याः स्थलं

तल्लक्ष्मीमिव चेतनाप्रमथिनीं मूर्ध्निवबद्धं सजम् ।

श्रुत्वा स्वाम्यं परोपरोद्भविष्यमानाघाततूर्यस्वनान्

न ध्वस्तं प्रथमाभिघातल्लक्ष्मिं यत्तन्मेदीयं मनः ॥ २० ॥

(क) किमलीकममासपादेषु विनिवेदयामि ।

दृष्ट्वा मौर्यमिति । अत्र वध्यभूमिखातशूलस्य वध्यसजश्च मौर्यतल्लक्ष्मीदृष्टान्तः मत्सरातिशयजनितासूयाकृतः । जीवकमेन्द्रियवृत्तीनां मनो-

१ प्रियंव B. N ; B. N. have किम् after अलि°; G. E. om. किम्, M. P. read अलीअम् E. अलियम् G. om. it; R. om. वि in विणि°. B. N. read अमच्छपादोपजीविणी मन्तिषु जाणन्ति E. अमच्छपादोपजीविजनो मन्तेषु जानाहि G. अमच्छपादोपजीविणी जणाणं अलीअं मन्तिषु जानन्ति N. (s) agrees omitting जणाणं and reading ण मन्तिउ जाणन्ति. २ B. N. read किने°. ३ स्वा-तो om, B. यतो om. E; A. M. P. om. एतत्; G. adds हि after यतो E. B. have खलु after रक्षति and G. भवितव्यम् for भव्यम् B. G. E. N. read रक्षति before भव्यम्. ४ B. N. यद्येवं तत्किं वि° G. यद्येवं तर्हि किं विचारयसि E. यद्येतत्किं विलम्बयसि M. has क्षिप्रम् after प्रवे°; R. also, adding एव before एनम्; G. has समान्वासय for एनम् E. has क्षिप्रं प्रवेक्ष्य समान्वासय माम्. ५ B. N. E. ज अमच्छो अणुवेदिसि G. agrees having इति for सि. ६ B. E. N. G. ततः प्रविशति सिद्धार्थकेनानुगम्यमानः शकटदासः. ७ B. N. read दृष्ट्वा आत्मगतम् E. आत्मव° ८ तले G. E. N. B. स्तने K. ९ मूर्ध्ना B; °वध्य° A. उन्मुच्य वध्यम्. B; G. and N. (s) उन्मुच्य कण्ठम्. E. om. this and next line. १० स्वाम्युपरोध B. G. E. N. °स्वपराध M. R; साम्बपरोद्भवि P. ११ मध्ये म°. B. G. E. N.

उपसृत्योवलोक्य च सहर्षम् । अयममात्यरक्षसस्तिष्ठति य
एषः ।

अक्षीणभक्तिः क्षीणेपि नन्दे स्वाम्यर्थमुद्वहन् ।

पृथिव्यां स्वामिभक्तानां प्रमाणे परमे स्थितः ॥ २१ ॥

उपसृत्य । जयत्वमात्यः ।

राक्ष० । विलोक्य सहर्षम् । सखे शकटदास दिष्ट्या कौ-
टिल्यगोचरगतोपि त्वं दृष्टोसि । तत्परिष्वजस्व माम् ।

शक० । तथा करोति ।

राक्ष० । त्विर^१ परिष्वज्य । इदमासनमास्यताम् ।

शकटदासः नाट्येनोपविष्टः ।

राक्ष० । सखे शकटदास अथ कोयं मे ईदृशस्य हृदयान-
न्दस्य हेतुः ।

वृत्त्यधीनतया प्रकृते दर्शनश्रवणबन्धनक्रियाणां मन एव कर्तुं । अतो ध्वंसन-
क्रिययैककर्तृत्वात् क्ताप्रत्ययः । स्वामिनां नन्दानामपरोपो राज्यभ्रंशस्तद्वद्वि-
द्विषमानसंख्यानित्यर्थः । यद्यस्मात्प्रथमाभिघातेन पूर्वानुभूतानर्थपरंपरासह-
नेन कठिनमभूतस्मान् ध्वस्तमित्यन्वयः । स्वामिपुरोपरोधविषमानिति
काचित्पाठः ॥ २० ॥

अक्षीणभक्तिरिति ॥ परमे प्रमाणे प्रथमकोटौ स्थितः ॥ २१ ॥

१ B. E. N. G. have नाट्येन for this and om. च. R. प्रकाशम् before उप°;
अयेअ° for अयम् E; स for य. N. (s). २ स्वाम्यर्थं धुरमुद्वहन् E. N. (s) G.
(reading ये for र्थम्). ३ °त्य°. B. N. ४ नाट्येनावलोक्य B. G. E. N; E. reads
सहर्षम् before this; P. om. it. G. om. सखे E. om. दिष्ट्या. N. om. कौ-
त्वम्; P. om. गोचर; B. E. G. om. त्वम् E. substitutes दिष्ट्या. ५ G. om.
दा-ति E. reads उपसर्पति for त-ति. ६ G. has इति for त्विरम् omitting राक्ष°.
B. N. have तम् for त्विरम्. ७ शक । यदाज्ञापयत्यमात्यः इति ना° B. N; E.
agrees omitting इति and G. omitting नाट्येन. ८ om. G; B. N. E. G;
have अत्य before मे omitting ईदृ° G. om. ९ हृदयस्यानन्वहेतुः E. ह...
त्वकस्य G.

शक० । सिद्धार्थकं निर्दिश्ये । अनेन प्रियसुहृदा सिद्धार्थ-
केन घातकान्विद्राव्य वध्यस्थानादपहेतोस्मि ।

राक्ष० । सवर्षम् । भद्र सिद्धार्थकं किं पर्याप्तानेदमस्
प्रियस्य । तथापि गृह्यताम् । स्वगात्रादवतार्य भूषणानि प्रयच्छति ।

सिद्धा० । गृहीत्वा पादयोर्निर्पत्य स्वगतम् । अअं खु अज्जोवदेसो ।
होदु तहं करिस्सं । प्रकाशम् । अमच्च एत्थ पढमपविठस्स णत्थि
कोवि पैरिचिदो जत्थ एदं अमच्चस्स पसादं णिक्खिविअ निव्वु-
दो भविस्सं । ता ईच्छामि अहं इमाए मुहाए मुहिदं अमच्चस्स
एव्वं भण्डाआरे ठाविदुं । जदा मे पओअणं तदा गेह्मिस्सं । (क)

(क) अयं खलु आर्योपदेशः । भवतु तथा करिष्यामि । अमात्य अत्र
प्रथमप्रविष्टस्य नास्ति कोपि परिचितः यत्रेमममात्यस्य प्रसादं निक्षिप्य

आर्योपदेश इति । तस्माच्च सुहृत्प्राणपरिरक्षणपरितुष्टादिष्यति कर्णे
एवमेवेति अतः पूर्वोक्त आर्योपदेश इत्यर्थः । इदमपरं वीजान्वेषणम् ।

१ सि-इय om. G; for next word B. N. read अमात्य. २ अपवा-
हितोस्मि B. ३ काममपर्या° B. G. E. N; G. om. इदम्. ४ B. G. N. have
इति before this. ५ G. reads प्रणिपत्य and om. all from स्व° to °शम् E.
om. from पा° to कोवि. B. E. N. G. एवं खु for अअं खु A. P. M. read
अज्जोवदे°. ६ °हेसेण करि° B. E. N. G. करिस्से R. अत्थ for एत्थ M; B.
N. & E. G. add मे after this; for next word M. reads पुढमप°. A. has °प्ववि°
B. पढमम् R. पुढमम्. ७ कोपि P. वेत्थ for जत्थ P. जहिम् B. E; M. R.
om. next word, G. reads एणम्. A. P. इमम्. G. om. स्स in अमच्चस्स
B. P. N. G. read पसादं E. पसायम्; °क्खिविअ G. °विय E; P. reads
next word as णिअणिविसे A. णिउसे M. णिव्वु°; for भविस्सम् G. reads हुवि°
M. हवि° ८ ईच्छामि A. P. ईच्छामि R; G. A. P. om. next word and N. G.
read एवाए for इमाए, मुहिआए for मुहाए G. B; A. P. read next word
as मुहिदुम् G. as मुहिअम्. ९ उज्जेव B उज्जेव G; E. om.; B. reads next word
भाण्डागारे P. भाण्डाआरे E. भाण्डाआरे; णिक्खिविदुम् for ठाविदुं B. पिदुम् G.
विणिक्खि° N. निरिकावि° E. (?) एविणा before पओअणं B. N. एवाणम् G;
E. reads पओअणम्; N. reads हविस्सदि B. E. G. भविस्स° before तहा;
गहिस्स° R. गेहि° E. गिह्मिहस्साम् P. for गेह्मिस्सं; from ता ईच्छा°
to गेह्मि° om. in M., but the corresponding chhāyā is given.

राक्ष० । भद्र को दोषः । शकटदास एवं क्रियताम् ।

शक० । यदाज्ञापयत्यमात्यः । मुद्रां विलोक्य जनान्तिकम् ।
अमात्य भवज्जामाङ्कितेयं मुद्रा ।

राक्ष० । विलोक्यात्मगतम् । सत्यं नगरादिच्छाम्यहमेतया मुद्रया मुद्रितममात्यस्यैव
हस्ताद्वाह्यण्या उत्कण्ठाविनोदार्थं गृहीता । तत्कथमस्य
हस्तमुपागता । प्रकाशम् । भद्र सिद्धार्थक कुतस्त्वयेयमधिगता ।

सिद्धा० । अर्थिं कुष्ठमपुरे मणिआरसेष्टी चन्दनदासो नाम ।
तस्स गेहद्वारपरिसरे पडिदा मए आसादेदा । (ख)

निर्वृतो भवामि । तस्मादिच्छाम्यहमेतया मुद्रया मुद्रितममात्यस्यैव
भाण्डागारे स्थापयितुम् । यदा मे प्रयोजनं तदा ग्रहीष्यामि ।

(ख) अस्ति कुसुमपुरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम । तस्य
गेहद्वारपरिसरे पतिता मया आसादिता ।

ग्रहीष्यामीति भवतीतिसंधानार्थं यदा कटकाभिर्गमिष्यामि तदा ग्रही-
ष्यामीति कुटिलो गूढाशयः ॥

१ B. N. have भवतु before this, N. (s) has भारः for दोषः P. E. om. शकटं. २ Before this E. has सिद्धा । जं अमचो आणवेरिन्ति तथा करोति. and om. य-त्यः A. has यथा for यदा°. G. has आनुष्मान् for अमात्यः and B. and N. इति after it. G. has वि° before मुद्राम् and N. and E. om. ज-न् and भवत् after अमात्य. ३ वि-न् om. G ; B. N. have सविचारं सवितर्कनात्म° after विलोक्य. -B. N. read कटम् for सत्यम् which follows. ४ After सत्यम् in B. G. E ; N. G. E. prefix अस्मत् to it B. N. मन्; G. also adds गृहिण्या after मम and om. ब्राह्मण्या. G. om. तन् and inserts पुनः after कथम्; B. E. N. read उपागता for उपागता. ५ B. G. E. N. have अमात्य before this; G. om. this; B. N. read पुरणिवासी for °पुरे in next word. E. मण्यार°. P. सेटी. G. सेष्टि; R. and P. have चन्दन° in next word. ६ दुवार° P. A. °परिसरे R. M. दुवारे भूमिर् B. N. ; दुवारे भूमिर् G. घरद्वारे पडिया समासद्वया. E; for पडिदा A. P. read पडिदा M. पतिता; for मए P. मये and M. मया. M. om. आ in आसा° B. N. E. read समासा° G. उवलङ्गा.

राक्ष० । युज्यते ।

सिद्धा० । अमच्च एत्थ किं जुज्जइ० (क)

राक्ष० । भद्र येन्महाधनानां गृहे पतितस्यैवंविधस्योप-
लब्धिरिति ।

शक० । सखे^१ सिद्धार्थक अमात्यनामाङ्कितेयं मुद्रा । तदितो
बहुतरेणार्थेन भवन्तममात्यस्तोर्धायिष्यति दीयतामेषा ।

सिद्धा० । अज्ज णं पसादो एसो^२ जं इमाए मुद्राए अमच्चो
परिग्गहं करेदि । इति मुद्रामर्पयति । (ख)

राक्ष० । सखे^३ शकटदास अनयैव मुद्रया स्वाधिकारे व्यव-
हर्त्तव्यं भवर्ता ।

(क) अमात्य अत्र किं युज्यते ।

(ख) आर्य ननु प्रसाद एषः यदस्या मुद्राया अमात्यः परिग्रहं
करोतीति ।

किमत्र युज्यत इति मुद्रायाः स्वकीयत्वनिह्वोनेन क्रियत इति जा-
नन्मप्यजानन्निव पृच्छति । भद्र यदिति । अस्मद्बृहज्जनस्त्रवर्त्तत इत्यस्या-
र्थस्य गोपनार्थमियमुक्तिः ।

तदितो बहुतरेणेति । इतो मुद्रामूल्यादप्यधिकतरेणेत्यर्थः ।

परिग्रहमित्यादि । यदर्थमियमानीता तत्सिद्धमियर्थो गूढः ।

१ Before एत्थ B. E. N. ; G. om. एत्थ B. N. G. read जुज्जइ. २ B. N. read यतो for यत्. G. om. it ; for गृहे G. E. read गृहहारि B. N. हारि. ३ भद्र B. M. E. ; जदि for तदितो G. ४ B. N. have तत् after this and B. G. E. N. मुद्रा at the end of the speech. ५ एसो मे परितोषो B. N. E. ; G. agrees adding णम् before एसो. and reading ०तौसी, and जे for जम् after this. ६ Before इमाए B. E. N. ; P. reads पडि^० in next word. B. E. N. read परिग्गहप्पसादं करोदिस्ति and om. इति. B. E. N. G. read मुद्रां समर्पयति. ७ Om. M. G. E. ८ स्वया G.

शक० । यद जापयत्यमात्यैः ।

सिद्धा० । अमच्च तिण्णवेमिं । (क)

राक्ष० । ब्रूहि विश्रब्धम् ।

सिद्धा० । जाणादि एव्व अमच्चो जह चाणक्यबटुकस्य विप्पिअं कदुअ णत्थि पुणो पाडलिउत्ते पवेसो त्ति च्छामि अहं अमच्चचलणे एव सुस्सूसिदुम् । (ख)

राक्ष० । भद्रं प्रियं नः । किंतु त्वदभिप्रायापरिज्ञानान्तरितो-
यमस्मदनुनयः । तदेवं क्रियताम् ।

सिद्धा० । सहर्षम् । अनुगिहिदोहिं । (ग)

(क) अमाय विज्ञापयामि ।

(ख) जानायेवामात्यो यथा चाणक्यबटुकस्य विप्रियं कृत्वा नास्ति पनः पाटलिपुत्ते प्रवेश इति इच्छाम्यहं अमायस्य चरणे एव शुश्रूषितुम् ।

(ग) अनुगृहीतोऽस्मि ।

त्वदभिप्राय इति । त्वदभिप्रायापरिज्ञानेनान्तरितो विलम्बितः पूर्वमेवा-
स्माभिरेवं भवाननुनेय इत्यर्थः ॥

१ B. N. have इति after this. २ B. E. add किंपि after this N. (s) has विणवणिअं किंवि अत्थि G. विज्ञाप्यं किं वि अत्थि. ३ भद्र before this B. E. N; and this after विश्र° in B. N. ४ E. यानादिष्वेव B. has ज्जेव G. जेव्व; जथा for जह B. N. जहा E. जथा G; in next word B. N. have हइअस्स for बडु° E. हइग्गस्स P. बटुकस्स G. बटुअस्स. R. बडुअस्स. ५ अप्पियम् E; नत्थि for णत्थि E; B. E. N. read ने after णत्थि; A. P. read उण for पुणो M. R. पुणो वि; E. has पवेसो before पाडलि°; P. and E. read °पुत्ते R. उत्तम् G. उत्त E. has प्रवे° and om. त्ति; B. E. N. G. read ता after त्ति. इच्छामि A. M. P. इच्छमि R. ६ अज्जस्स उज्जेव सुप्पसणे पारे सेविदुम् B; E. has अमच्चस्स ज्जेव्व चलने सुतपसणे सेखिदुम् G. agrees except that it reads चलणं सुसेविदुम्; N. agrees with B. save that it reads चलणे सुसुसिदुम्. ७ Om. M. R. G. अभिप्रायपरि° B. N. (r); °ज्ञानेनान्त°. B. N. (r) E; °ज्ञानं ततोऽस्माकमम्°. G. B. N. E. read अस्माकम् for अयमस्मत् ८ अनुगिहिदो° G. अनुगिहीदो° P. E. अनुग्गहिदो° B. N.

राक्ष० । शकटदासे विश्रामय सिद्धार्थकम् ।

शक० । तथेति । सिद्धार्थकेन सह निष्क्रान्तः ।

राक्ष० । सखे विराधगुप्तं वर्णय वृत्तेशोभम् । अपि क्षमन्ते-
स्मदुपजापं चन्द्रगुप्तप्रकृतयः ।

विरा० । अमात्य बाढं क्षमन्ते यथाप्रकाशमनुगच्छन्त्येव ।

राक्ष० । सखे किं तत्र प्रकाशम् । ।

विरा० । अमात्य इदं तत्र प्रकाशम् । मलयकेतोरपक्रमणा-
त्प्रभृति कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्योपरीतिं चाणक्योप्यतिगि-
तकाशितयासहमानश्चन्द्रगुप्तं तैस्तैराज्ञाभङ्गैश्चन्द्रगुप्तस्य चेतः-
पीडामुपचिनोति । इत्यमपि ममानुभवः ।

अनुगच्छन्त्येवेति । चन्द्रगुप्तप्रकृतयः भद्रभटादयः मलयकेतूपेक्षणा-
त्कृतमश्चाणक्यबदुर्न विश्वसनीय इत्येवमस्मदुपजापं यथा प्रकाशमनुगच्छ-
न्त्येव । अत्राप्यागन्तुमुद्युज्जत एवेति भावः । वक्ष्यति चैतत्पञ्चमेङ्के ।
प्राक्परिगृहीतोपजापैरित्यादि ।

१ सखे before this B. N; गच्छ after this. E. which has एनम् for सि—म्.
२ यज्ञज्ञापयत्यमात्य इति B. E. N. G. ३ वर्णयेशनीं कुसुमपुरवृत्तान्तशे°. E.
B. N. (r); G. has वृत्तान्त for वृत्त; P. has शेषवृत्तम् N. (s) agrees with
B. omitting कुसुमपुर. ४ कुसुमपुरनिवासिनो B. E. N. (r) after क्षमन्ते;
प्रकृतिस्था अमात्यादयः for प्रकृ° E. ५ ननु before this B. E. N. G; यथा.
om. in N. (s) G. यथाप्रधानम् B. N. (r) यथाप्रकारम् R; for अनुग° E.
has आग° and G. अवगम्यते. ६ P. has तत् for तत्र B. has कारणम् for
प्र°. G. also has it in margin scoring off प्र° in text. ७ G. om. तत्र
before this, and A. P. om अमात्य at the beginning of the speech. B.
has कारणम् for प्र°; A. M. P. read यत् after this. ८ R. has चाणक्यो-
परीति N. (r) B. पीडितश्चन्द्रगुप्तेन चाणक्य इति G. agrees reading कुपित for
पीडित N. (s) कुपितश्चन्द्रगुप्तश्चाणक्यस्य E. agrees and adds इति at the
end. B. and E. om. अति further on. ९ G. om. स-सम् N. (s) B. om. च-सम्
E. ditto adding अतिजितेन्द्रियतया before जित°; N. (r) om. सहमान,
and reads चन्द्रगुप्तस्य omitting च-स्य further on; आकार for आज्ञा N. (r).
१० N. (r) चित्तपीडामवधि°; B. N. (s) चेतसः पीडामुप°. E. om. all from
चेतः to end; and B. N. G. read अयम् for इत्यम् P. has इत्ययम्.

राक्ष० । सहर्षम् । सेखे विराधगुप्तं गच्छ त्वमनेनैवाहितु-
ण्डिकच्छद्मना पुनः कुसुमपुरम् । तत्र मे प्रियस्रहद्वैतालिकव्य-
ञ्जनः स्तेनकलशो नाम प्रतिवसति । स त्वया मद्बचनाद्वाच्यः
यथा चाणक्येन क्रियमाणेष्वज्ञाभङ्गेषु चन्द्रगुप्तः समुत्तेजन-
समर्थः श्लोकैरुपश्लोकयितव्यः कार्यं चातिनिभृतं करभकह-
स्तेन संदेष्टव्यमिति ।

विरा० । यदाज्ञापयत्यमात्यः । इति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य पुरुषः । अमर्च्च एसो खु सअडदासो विण्णवेदि
एदे खु तिण्णि अलंकारसंजोआ विकीअन्दि । ता पच्चक्खीकरेदु
अमच्चो । (क)

(क) अमात्य एष खलु शकटदासो विज्ञापयति एते खलु त्रयोलंकार-
संयोगा विक्रीयन्ते । तस्मात्प्रत्यक्षीकरोत्वमात्य इति ।

ममानुभव इति । इत्थं तत्रत्यवृत्तं मयानुभूयैवागतमित्यर्थः । इदमपि बी-
जान्वेषणम् ॥

अलंकारसंयोगा इति । अलंकारसंयोगाः सम्यग्घटिताः अलंकारा
इत्यर्थः । इदमपि बीजान्वेषणम् ।

१ E. has before this प्रियं नः G. om. गच्छ B. N. have सद्गच्छ ; B. N. G.
om. एव. A. M. read एतेन for अनेन. २ om. A. P ; B. E. N. add एव
after कुम् G. adds एव व्रज ; G. has स before तत्र B. N. G. have हि
after it. E. om. मे and B. E. N. G. om. प्रिय. ३ व्यञ्जनकस्तनक P ; B. E.
N. have कलसो. ४ om. G ; आ for स्वा N. (s) सत्या G. Both om. पु in
भङ्गेषु. B. E. N. G. add त्वया after चन्द्रगु in next word. B. N. have रूपैः
for समर्थः G. om. it. ५ B. N. add इति here ; G. om. अति ; E. reads चानि-
निवृत्तम् ; G. E. om. न in next word. ६ जयदु २ आमच्चो E. जयदु २ अडजो G.
जअदुजअदु अमं. B. जअदु जअदु अडजो N ; B. E. N. G. om. एसो खु ; E.
reads सगडं. ७ om. G ; विसेसा for संजोआ B. संजोडा G. योडिया E.
which has तिणि after this ; omitting तिण्णि before ; B. A. N. in next
word read क्खीअन्ति ; क्खीयन्ति E. क्रियन्ति G ; P. has जा for ता before
पच्च ; करेड N. (s) R. G. E. M. add ति after अमच्चो.

राक्ष० । विलोक्ये । अहो महार्हाण्याभरणानि । भद्र उच्यतां-
मस्मद्वचनाच्छकटदासः परितोष्य विक्रोतारं गृह्यतामिति ।

पुरु० । तथेति । निष्क्रान्तः ।

राक्ष० । यावदहमपि कुसुमपुराय करभक्तं प्रेषयामि ।
उत्थाय । अपि नाम दुरात्मनश्चाणक्याच्चन्द्रगुप्तो भिद्येत ।

अथवा सिद्धमेव नः समीहितं पश्यामि । कुतः

मौर्यस्तेजसि सर्वभूतलभुजामाज्ञापको वर्त्तते

चाणक्योपि मदाश्रयादयमभूद्राजेति जातस्मयः ।

राज्यप्राप्तिकृतार्थमेकमपरं तीर्णप्रतिज्ञार्णवं

सौहार्दात्कृतकृत्यतैव नियतं लब्धान्तरां भेत्स्यति ॥ २२ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति^१ द्वितीयोऽङ्कः ।

चन्द्रगुप्तो भिद्येतेति । ततःप्रभृति चन्द्रगुप्तशरीरे सहस्रगुणमप्रमत्तश्चा-
णक्य इति श्रुत्वा तद्वधोपाये निराशः सन्राक्षसः । आशा बलवती राजन् श-
न्यो जेष्यति पाण्डवानितिन्यायेन ॥ अतः परं स्तनकलशद्वारा मौर्यचाण-
क्ययोर्मिथो विरोधेन स्वेष्टसिद्धिं समाशंसते अपि नामेति ॥

मौर्यस्तेजसीति । राज्यप्राप्त्या प्रतिज्ञार्णवतरणेन च लब्धान्तरा प्राप्ताव-
सरा कृतकृत्यतैव । उभौ सौहार्दाद्विभेद्यते उभयोः सौहार्दं विघटयिष्यती-
त्यर्थः । उभौ कृतकृत्यतया परस्परं निरपेक्षौ सन्तौ केन चिन्निमित्तेन विरोधे
सति पुनर्न संधास्यते इति भावः । इत्थं पताका प्राप्स्याशानुगुण्येन गर्भसंधे-
र्द्वादशाङ्गानि निरूपितानि गर्भसंधिश्च समाप्तः ॥ २ २ ॥

इति त्र्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षस-
नाटकव्याख्याने द्वितीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

१ B. E. N. G. add आत्मगतम् here; महार्धान्या° for महार्हाण्या° R. A. P.;
M. inserts ह between हा and ध; B. E. N. G. read प्रकाशम् before भद्र G. om.
न—ताम् B. E. N. G. om अस्मद्वचनात् G. om. visarga after शास. २ E. reads
पुरि° after विक्रे°; and P. om. final इति. ३ जं अमद्यो आपवेदिति B. N. E.; G.
has देवो for अमद्यो and om. ति. ४ B. N. have स्वगतम् before this. ५ G. E.
have इति before this; G. om. नाम B. E. N. read °कृतकृत्य for °कृत्यत्.
६ अथ P. अथा A.; G. om. सि—तः B. E. N. om. नः; ७ °न्तरम् P; ८ A. P. om.
इ—वे ९ A. adds राक्षसविचारोनाम P. मुद्राराक्षसनाम्नि नाटके M. R. G. E. om इति.

रूपरक्षसम् ।

तृतीयोङ्कः ।

ततः प्रविशति कञ्चुकी ।

कञ्चुकी । सनिर्वेदम् ।

रूपादीन्विषयान्निरूप्य करणैर्यैरात्मलाभस्त्वैया

लब्धस्तेष्वपि चक्षुरादिषु हतौः स्वार्थावबोधक्रियाः ।

अज्ञानि प्रसभं त्यजन्ति पटुतामाज्ञाविधेयानि ते^१

न्यस्तं मूर्ध्नि पदं तवैव जरया तृष्णे मुधा ताम्यसि ॥ १ ॥

अथ राक्षसाभिलष्यमाणचाणक्यचन्द्रगुप्तविरोधकथनार्थं विमर्शसंधिरा-
रभ्यते । तृतीयचतुर्थ्यवङ्कौ विमर्शसन्धिः ॥ गर्भसन्धौ प्रसिद्धस्य बीजार्थस्याव-
मर्शनम् । हेतुना येन केनापि विमर्शः सन्धिरूप्यत इति लक्षणात् । गर्भस-
न्धौ प्रसिद्धस्य मुहुरन्विष्टस्य चाणक्यनीतिरूपस्य बीजस्य कौमुदीमहोत्स-
वप्रतिषेधादिना प्रकरीनाम्नाल्पया कथया चावमर्शनात् अनुसन्धानात्
नियतासिप्रकरणैः संबन्धस्य चात्र सत्त्वात् । तृतीयेङ्के नियतासिः ॥ चतुर्थेङ्के
राक्षसचारसंवादरूपा कथाप्रकरी वर्ण्यते ॥ नियतासिप्रकरणानुगुणेनास्य
संधेरूपोदशाङ्गानि ॥ तत्रापवादसंफेटी विद्वद्वचनशक्तयः । द्युतिः प्रसङ्गच्छ-
लनं व्ययसायो विरोधनम् । प्ररोचनाविचलनमादानं च त्रयोदश ॥

रूपादीति । यैश्चक्षुरादिभीरूपादिषु विषयेषु गृह्यमाणेषु तत्तद्विषये
तृष्णा अभिवर्धते तानीन्द्रियाणि विकलानि सन्ति विषयान्न गृह्णन्ति । यौवने

^१ Qm. B. N. E. G. २ स्तया P. ३ A. P. om. visarga here and after
क्रिया; M. R. read बोधा; N. (s) reads रोध for बोध. ४ B. E. N. G. ने.
५ तथैव N. (r) माद्यसि for ताम्यसि. B. मोम्यसि. E.

परिक्रम्याकाशे । भो भोः ~~चाणक्येन~~ हेरुताः पुरुषाः
सुगृहीतनामो देवश्चन्द्रगुप्तो वः समाज्ञापयति । प्रवृत्तकौमुदी-
महोत्सवैरमणीयतरं कुसुमपुरमवलोकयितुं ~~गच्छामहे~~ तत्सं-
स्क्रियन्तामस्मद्दर्शनयोग्याः सुगाङ्गप्रासादोपरि भूमय इति ।
पुनराकाशे । किं ब्रूय । आर्य किमविदित एवायं देवस्य कौमुदी-
महोत्सवप्रतिषेध इति । आः दैवोपहृताः किमनेन वः सद्यः
प्राणहरेण कथोपोद्धातेन । शीघ्रमिदानीम् ।

आलिङ्गन्तु गृहीतधूपसुरभीन्स्तम्भान्पिनद्धलजः

संपूर्णेन्दुमयूखसंहतिरुचां सञ्चामराणां श्रियः ।

सिंहाङ्गासनधारणाच्च सुचिरं संजातमूर्च्छामिव

क्षिप्रं चन्दनवारिणा संकुसुमः सेकोनुगृह्णातु गाम् ॥ २ ॥

तृष्णावशात् हस्तपादादीन्यङ्गानि स्वक्रियायां व्यापृतान्यासन् तान्यपि संप्रति
जरया पटुतां स्वकार्यक्षमतां त्यजन्तीति जरया क्रियमाणं स्वाङ्गवैकल्यं
तृष्णायामुपचर्यते ॥ न्यस्तं मूर्ध्नि पदं तवेति । अथापि तृष्णया मुग्धा ताम्यामी-
ति भावः । कञ्चुकिनिर्वेदो नाटके वर्णनीय इति संप्रदायविदः ॥ १ ॥

अविदित एवायमिति । अयं चाणक्येन क्रियमाण इत्यर्थः ॥ अयं
बीजक्य चाणक्यनीतिरवमर्शनम् ।

आलिङ्गन्त्विति । अत्र चामराणां श्रियः स्तम्भानालिङ्गन्तु इत्युक्त्या कामि-

१ नामधेयः. R ; A. P. have एष before सु°. B. N. read यथा before प्रवृत्त
२ °स्वम् M. °मणीयम् P. M. R. ३ तत्किं B. E. N. G ; R. M. om. अस्म-
ग्याः ; °दस्यो° for °सो° B. E. N ; G. has °दस्योपरितन. ४ तत्किं चिरयन्ति भवन्त
before this B. N. G ; B. E. N. G. om. पुनः ; B. N. G. add आकर्ण्य after
आकाशे E. has आर्याः before किम् ; and G. and E. for ब्रूय read कथयन्ति
भवन्तः G. inserts इदम् after किम् ; B. E. N. G. add चन्द्रगुप्तस्य after देवस्य.
५ E. has कञ्चुकी before this ; A. P. have हतकाः for हताः in next word,
सद्यः om. in B. E. N. G ; M. R. om. वः and G. has एव. for it ; E. has सद्यः
before किम् R. M. read प्राणापहारेण. ६ B. E. N. (r) R. om. °यो° ; E. has
कथोपातेन. ७ R. has अनवय for गृहीत M. किमय M. has also धूप for धूप.
P. has सुरभि for सुरभीन्. ८ सु°. P.

किं ब्रूथ । आर्य इदमनुष्ठीयते देवस्य शास्त्रादिभिः । भद्रा-
 स्त्वरध्वम् । अयमागत एव देवश्चन्द्रगुप्तः । य एषः
 सुविश्रब्धैरङ्गैः पथिषु विषमेष्वप्यचलता
 चिरं धुर्येणोढा गुरुरपि भुवो यास्य गुरुणा ।
 धुरं तामेवोच्चैर्नववयसि वोढुं व्यवसितो
 मनस्वी दम्यत्वात्स्वलति च न दुःखं वहति च ॥ ३ ॥
 नेपथ्ये । इतइतो देवः ।

ततः प्रविशति राजा प्रतीहारी च ।

राजा । स्वगतम् । राज्यं हि नाम राजधर्मानुवृत्तिपरस्य
 नृपतेर्महदप्रीतिस्थानम् । कुतः ।

नामुपभोगः परिस्फुरतीति समासोक्तिरलंकारः । अतिगौरवशालि राजसिंहा-
 सनं सुगाङ्गभूमौ तिष्ठतीति तद्वारणात्संजातमूर्च्छामिवेति वस्तुप्रेक्षा ॥ २ ॥

सुविश्रब्धैरिति । सुविश्रब्धैर्दृढैः सुप्रयुक्तया कार्यक्षमैश्चाङ्गैरवयवैः
 स्वाम्यमायादिभिश्च विषमेषु गहनेषु पथिषु मार्गेषु राज्यतन्त्रेषु चाचल-
 ता अस्वलता धुर्येण राज्यभारनिर्वहणक्षमेणास्य गुरुणा तातेन या भुवो
 धूश्चिरमूढेयन्वयः । दम्यत्वादनतिप्रौढत्वात्स्वलति किंचित्खिद्यते मनस्वि-
 लादुत्साहवत्त्वादुःखं च न वहति ॥ ३ ॥

इत इत इति ॥ इयं चूलिका । अन्तर्जवचिकान्तस्थैश्चूलिकार्यस्य
 सूचनेति लक्षणात् ।

अप्रीतिस्थानं क्लेशावहमित्यर्थः ॥

१ B. has आकाशे । किं कथयन्ति भवन्तः एते स्वरामह इति; N. agrees; G. adds भुत्वा before आकाशे E. substitutes भुत्वा for आकाशे and adds कञ्चुकी after इति. २ स्वर° twice in G. E; B. N. G. om. देवः; R. M. read सः for बः. ३ E. has वधुः for भुवः. A. om. भुवः. ४ न च B. N. G. P. for वहति च G. has न सहते. ५ G. has कञ्चुकी for this; N. (s) इद इतो देवः for what follows and M. ततस्ततः. ६ आत्मग° G. E. राज्य for राज in राजध° G; M. has वृत्तस्य for वृ-स्य; B. N. have तन्त्र after पर N. (s) ७ Om. R; E. has नरप° B. N. have भूप°; यतः for कुतः B. N.

परार्थानुष्ठाने रहयति^१ नृपं स्वार्थपरता

परित्यक्तस्वार्थं नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ।

परार्थश्चेत्स्वार्थादभिमततरो^२ हन्त परवान्

परायत्तः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्ति^३ पुरुषः ॥ ४ ॥

अपि च । दुराराध्यां हि राजलक्ष्मीरात्मवद्विरपि राजभिः ।

कुतः ।

तीक्ष्णादुद्विजते मृदौ परिभवत्सासान्न संतिष्ठते

मूर्खं^४ द्वेष्टि न गच्छति प्रणयितामत्यन्तविद्वत्स्वपि ।

गुरोर्भ्योऽर्थधिकं विभेत्युपहसत्येकान्तभीरूनहो^५

श्रीलब्धप्रसरेव वेशे^६वनिता दुःखोपचर्या भृशम् ॥ ५ ॥

परार्थानुष्ठान इति । परार्थानुष्ठाने धर्मतः षष्ठांशदानादिप्रकृतिकार्य-
परतन्त्रत्वे स्वार्थपरता स्वच्छन्दविहारादिविषयभोगः नृपं रहयति त्यज-
ति । परित्यक्तस्वार्थः राजा नियतमयथार्थः क्षितिपतिः ईदृशस्य राज-
त्वमयथार्थं निष्फलं स्वसुखोपभोगाभावादित्यर्थः । अथापि राजधर्मतया स्वार्थं
विहाय प्रजार्थं एवानुष्ठेय इति चेदाग्रहस्तदा राजा परार्थीनो जातः । परा-
धीनस्य भृश्यादेः सौख्यलेशः कुत्रापि नास्तीति लोकानुभवसिद्धमिति
भवः ॥ ४ ॥

आत्मवद्विरिति । समाहितचित्तैरित्यर्थः ॥

तीक्ष्णादिति । मृदौ परिभवत्सान्मृदौ स्थितां मामन्यो बलवान्नरा-
मविष्यतीति तत्र सम्यङ्कु तिष्ठति । समवप्रविभ्यः स्य इति तङ् । लब्धप्रसरा
कामुकवशीकरणेन लब्धप्रागल्भ्या वेशवनितेव श्रीदुराराभ्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

^१ रहयति B. G. E. हरयति N. (r) रहय नृ P. २ ^२क्तः G. E. ३ ^३पति for
पति A. ^४परा P. ४ वेत्ति B. ५ ^५राधा omitting हि E. राज्य for राज M. G. E.
६ ^६भवात् A ; M. संतुष्यते for सं-ते. ७ ^७मूर्खान् B. N. R. ८ ^८भ्य, P. E. ९ ^९मपि
E. १० ^{१०}वार N. (r).

अन्यच्च । कृतककलहं कृत्वा स्वतन्त्रेण किञ्चित्कालान्तरं
व्यवहर्त्तव्यमित्यार्यादेशः । स च कथमपि मया पातकमिवाभ्यु-
पगतः । अथ वा शरवदार्योपदेशसंस्क्रियमाणमतयः सदैव
स्वतन्त्रा वयम् । कुतः ।

इह विरचयन्साध्वीं शिष्यः क्रियां न निवार्यते

त्यजति तु यदा मार्गं मोहात्तदा गुरुरङ्कुशः ।

विनयरुचयस्तस्मात्सन्तः सदैव निरङ्कुशः

परतरमतः स्वातन्त्र्येभ्यो वयं हि पराङ्मुखाः ॥ ६ ॥

आर्योपदेश इति । आर्योपदेशेन संस्क्रियमाणमतयः शिक्ष्यमाणा इत्यर्थः ॥
इह विरचयन्निति । साध्वाचारः शिष्यः गुरुभिर्न नियम्यते अपित्वनु-
मोद्यते । त्यक्तसन्मार्गस्य गुरुरङ्कुशः शिक्षकः । विनये गुरुकृतशिक्षणे
रुचिर्येषां ते सदाचारास्तु सदा निरङ्कुशाः स्वतन्त्रा एव वयम् ॥ हिंशब्द-
स्वर्य उक्तत्रैलक्षण्यद्योतकः । एवं स्वातन्त्र्ये सिद्धेऽपि वयं त्वत एभ्यः । पञ्चम्या-
स्तसिल् । उक्तविधेभ्यः कञ्चित्कालं स्वातन्त्र्येण व्यवहर्त्तव्यमित्यादिष्टेभ्यः
स्वातन्त्र्येभ्यः परतरमत्यन्तपराङ्मुखाः सर्वथा ईदृशं स्वातन्त्र्यं नेच्छामः । कि-
ञ्चित्कार्यानुरोधान्चार्यादेशेनेदं स्वातन्त्र्यमात्मन्यध्यस्य स्वतन्त्रवद्व्यवहराम इति
भावः । यद्वा आर्योनुरोधादिदं स्वातन्त्र्यं कथञ्चिदभ्युपगतम् । अतः परतरं
अत उत्तरे काले । कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वितीया । स्वातन्त्र्येभ्यो वयं
पराङ्मुखाः । अतः परं कदापि स्वातन्त्र्यं नेच्छामः । आर्याधीना एव सर्वदा
वर्तमहे इति भावः ।

१ अन्यच्च वा (?) G; M. R. om. कृ-त्वा. P. om. क in कृतक and has
स्वातन्त्र्येण for स्व-ण; B. E. N. read च स्ववा, G. स्वया, before किञ्चित्; B.
N. read कञ्चित्कालम्; after this R. has स्ववा. २ 'त्वार्योपदेशः' B. 'त्वाचार्यो-
पदेशः' G; N. (s) has after this स च कथं कथमपि मया महापातकवदभ्युपगतः
E. agrees with text having only अनुगतः for अभ्युप°. ३ मनसः N. (s) B.
N. read सदैवास्व°. ४ हि for वि B. R; om. in M; विचार्यते for निवार्यते N.
(s) ५ यथा M; G. has हि before तु. ६ परमपि यतः E.

प्रकाशमे । आर्य वैहीनरे सुगाङ्गमार्गमादेशय ।
कञ्चु० । इत इतो देवः । नाद्येन परिक्रम्य । अयं सुगाङ्ग-
मासादः । शनैरारोहतु देवः ।

राजा । नाद्येनारुह्य दिशोवलोक्य । अहो शरस्समयसंभृत-
शोभानां दिशामतिरमणीयता । कुतः ।

शनैः श्यानीभूताः सितजलधरच्छेदपुलिनाः
समन्तादाकीर्णाः कलविहतिभिः सारसकुलैः ।

चिताश्विन्नाकारैर्निशि विकचनक्षत्रकुमुदै-

र्नभस्तः स्यन्दन्ते सरित इव दीर्घा दश दिशः ॥ ७ ॥

अपि च ।

शनैरिति । शनैः क्रमेण श्यानीभूताः कृशीभूताः । संयोगादेरातोधातो-
र्यण्वत इति श्यायतेर्निष्ठानत्वम् । विरलतया प्रतीयमाना दिशः सरितश्च न-
भस्तः वियतः श्रावणमासाच्च । नभाः श्रावणिकश्च स इक्ष्मरः । स्यन्दन्ते निः-
सृता इव दृश्यन्ते । प्रावृषि दिशः सरितश्च घनावृततया सर्वत उत्कूलसलिला-
प्लुततया च विविकत्वेन न गृह्यन्ते शरादि तु विरलाः स्फुटं प्रतीयन्ते इति
भावः । अत्र शरादि दिशां सरितां च वर्ण्यत्वादिवशाब्दमावर्त्य दिशः सरि-
त इव सरितश्च दिश इवेति च परस्परमुपमानोपमेयभावः ॥ सितजलधरच्छे-
दपुलिनाः विकचनक्षत्रकुमुदैरित्यत्र चोपमितसमासः । एवं च पर्यायेण द्व-

१ Om. R. प्रासाद before मार्ग B. E. N. G ; M. R. read आवर्षाय for आ-
वेशय G. E. om. मार्ग. २ Before this B. N. have राजा परिक्रामति and for
नाद्येन they have कञ्चुकी E. om. नाद्येन and after परिक्र० has कञ्चु० देवः
G. E. have शनैः twice, G. has उपरोद्धमहंत्वार्यः B. N. आरोद्धमहंत्वार्यः E.
agrees having देवः for आर्यः. ३ नावरुह्य G ; G. and E. add च after लोक्य
further on. संप्रति before शरस्स G ; N. (s) om. संभृतः for स-भृतः G. has
समागमसमागतं and शोभां after that. After शोभां G. N. read विश्वतीनाम्.
B. E. read शोभाविभूतीनाम्. ४ दिशामतिरमणीया P. नतिरमणीयकम् G ;
N. substitutes for कुतः and E. adds after it संप्रति हि. ५ शान्ता B. N.
शान्ती G. इवामी P ; E. has शान्ताकृता. E. has भू before च्छेद. ६ पुरस्ता-
दाकीर्णाः G. ७ कुमुदैः E.

अपामुदृत्तानां निजमुपदिश्या स्थितिपदं
दधेत्या शालीनाभवतिमुदरि सति फले ।

मयूराणामुग्रं विषमिव हरन्त्या मेदमहो

कृतः कृत्स्नस्यायं विनय इव लोकस्य शरदा ॥ ८ ॥

इमामपि ।

भर्तुस्तथा कलुषितां बहुवल्लभस्य

मार्गे कथंचिदवतार्य तनूभवन्तीम् ।

सर्वात्मना रतिकथाचतुरेव दूती

गङ्गां नारदस्याजे सिन्धुपतिं प्रसन्नार्त्ताम् ॥ ९ ॥

योस्तच्चेदुपमेयोपमा मता इत्युपमेयोपमालंकारः । धर्मोर्थ इव पूर्णश्रीरर्थो धर्म इव त्वतीति । अत्र पूर्णश्रीत्ववत् श्यानीभूता इत्यादिसाधारणधर्मोपादानम् । अतः पूर्ण्यमुपमा । सा च नभस्त इति श्लेषानुप्राणिता । अनेन शरद्गुण-
कथनेन स्वस्य जैत्रयात्रासंनाहसमय इति ध्वनितम् । वक्ष्यति च चाणक्यः । सोऽयं व्यायामकालो नोत्सवकाल इति ॥ ७ ॥

अपामिति । स्पष्टोर्थः । अनेन पद्येनोदृत्तस्य मलयकेतोर्भावी निग्रहः राक्षसस्य विषवदत्युग्रविक्रमनीतिविषयकमदापहरणं साम्राज्यफलशालि-
नो महोन्नतेऽश्वन्द्रगुप्तस्य विनयसंपच्च समासोक्त्या सूचिता ॥ ८ ॥

भर्तुरिति । बहुवल्लभस्येति हेतुगर्भविशेषणम् । बहुवल्लभत्वादिव क-
लुषितामिति कालुष्यहेतुप्रेक्षा । सा च वाचकाभावाद्गम्या । वर्षाख्येन कृशीभवन्तीं स्वच्छसलिलां गङ्गां भर्तुः समुद्रस्य मार्गे कथंचिदवतार्य शरत्सिन्धुपतिं नयति । अत्रोपमा । रतिकथाचतुरा दूतीवेति दूतीदृष्टान्तानु-
रोधाभ्यायकापराधकुपितां विरहकृशां नायिकां प्रसादमुखीं कृत्वा नायकं प्रति यथा चतुरदूतीवातिगभीरा चाणक्यनीतिः सागरवदतिगभीराशयं चन्द्रगुप्तं सर्वात्मना सर्वप्रकारेण प्रापयतीति रूपकातिशयोक्त्या सूचितम् । अयमपि बीजावमर्शः ॥ ९ ॥

१ B. N. have visarga here and पथम् for पदम् at the end. E. also has पथम् P. om. it. २ इवत्वा M. R. इत्या A. P. ३ मुद^० P. ४ अपि च B. N. इमां च G. ५ कण्ठात् G. ६ जम् P.

समन्तान्नाद्येनोवलोक्य । अये कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवः ।
कुसुमपुरम् । आर्य वैहीनरे अथास्मैद्वचनादाधोषितः कुसुमपुरे
कौमुदीमहोत्सवः ।

कञ्चु० । अथ किम् ।

राजा । तत्किं न गृहीतमस्मद्वचनं पौरैः ।

कञ्चु० । कर्णी पिपाय । शान्तं पापं शान्तं पापम् । पृथिव्या-
मस्खलितपूर्वं देवस्य शासनं कथं पौरेषु स्खलिष्यति ।

राजा । तत्कथमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवमद्यापि कुसुमपुरम् ।

धूर्तैरन्वीयमानाः स्फुटचतुरकथाकोविदैर्वेशनार्यो

नालंकुर्वन्ति रथ्याः पृथुजघनभराक्रान्तिमन्दैः प्रयातैः ।

अन्योन्यं स्पर्द्धमाना न च गृहविभवैः स्वामिनो मुक्तशङ्काः

सांक स्त्रीभिर्भजन्ते विधिमाभिलषितं पार्वणं पारजुष्यः ।

॥ १० ॥

धूर्तेरिति । स्वामिनो गृहस्वामिनो वसनभूषणादिसमृद्धिं स्पर्धया-
न्योन्यमाधिक्येन दर्शयन्तः पौरमुख्याः स्खलीभिः सार्द्धं राजानुमतत्वान्मु-
क्तशङ्का अत एव बहिः क्रीडनं विगीतमपि पावनं राजानुमत्या प्रशस्त-
मित्यर्थः । चिरादीप्सितं क्रीडाविधिं कुतो न भजन्त इति कञ्चुकिनं प्रति

१° For स-कथ. M. R. read निर्वर्ण्य; A. P. om. नाट्येन G. E. have तत्
before कथं G. om. प्र and reads °त्तम् for °त्त; E. adds एव before कुसुमं
B. N. G. (in margin) add पदयामि after °पुरम्. २ B. N. add स्वया after
अय. G. reads मद्दच° for अस्मद्वच° ३ B. E. N. read देव before this and
आधोषितो देवस्याज्ञया कुसुमपुरे after किम्. ४ Before तत्
B. E. N. G. have आर्य and after it B. N. have एवम्-R. M. B. N. add
परि before गृही° B. E. N. G. read पौरजनेन for पौरैः. ५ देव before this
B. E. N. G.; one शा-पम् om. R. E. ६ पृथिव्याम् comes after this in G. E.
and शासनम् before देवस्य M. स्खलितुमर्हति for स्खलिष्यति B. E. N. G. ७
B. E. N. G. have आर्य वैहीनरे before this, G. has यथैवं तत्किमर्थमप्रवृत्तम्
E. यथैवं तत्किमप्रवृत्तकौ°; अद्या-पुरम् om. in G.; A. P. om. कुसुम; B. E. N.
G. add पदयामि । पदय after पुरम्. ८ धूर्तै° M. ९ °क्रान्तं G. १० सावन् N.
(१) सार्द्धम् N. (२) पावनम् for पार्वणं A. M. R.

कञ्चु० । एवमेवैतत् ।

राजा० । किमेतत् ।

कञ्चु० । देवं इदम् ।

राजा० । स्फुटं कथय ।

कञ्चु० । प्रतिषिद्धः कौमुदीमहोत्सवः ।

राजा० । सक्रोधम् । आः केन ।

कञ्चु० । देवं नातः परं विज्ञापयितुं शक्यम् ।

राजा० । न खलु आर्यचाणक्येनापहतः प्रेक्षकाणामति-
शयरमणीयश्चक्षुषो विषयः ।

कञ्चु० । देवं कोन्यो जीवितुकामो देवस्य शासन-
मतिवर्तेत ।

राजा० । शोणोत्तरे^{११} उपवेष्टुमिच्छामि ।

प्रश्नः । पार्वणमिति कचित्पाठः । पर्वणि कार्तिकायां पौर्णमास्यां भवं क्रीडा-
विधिमित्यर्थः ॥ १० ॥

एवमेतदिति । चाणक्यकृतं प्रतिषेधं सहसा स्फुटं वक्तुमतिभीतस्तेद-
मस्फुटं सचकितं प्रतिवचनम् ।

१ B. E. N. G have देव before this B. E. N. om. एव G. om. एतत् R. M. read तत् for एतत्. २ om. G. E ; B. G. N. have अतः after this E. has आः ३ B. E. N. G. have आर्य before this and अभिधीयताम् for कथय. ४ B. E. N. G. have देव before this. ५ सरोषम् G ; B. N. have आवे after this and G. om. आः. ६ B. N. om. this ; B. E. N. G. read अस्मान्निर्देवो before विज्ञापयि and शक्यते for शक्यम् (G. has शक्यः). ७ आर्येण B. N ; E. has आर्य before न. ८ कोविषयः E ; M. R. om. अपहत-यः ९ om. M. R ; कोन्यो after जी-मो G. E. जीवित° A. P. जीवतु° E. १० उल्लङ्घयित्वाति for अतिवर्तेत B. E. N. G. ११ Before this P. A. E. read सक्रोधम् G. सरोषम्.

प्रती० । देव इदं सिंहासनं । (क)

राजा० । नैट्येनोपविश्य । आर्यं वैहीनरे आर्यचाणक्यं
ब्रह्ममिच्छामि ।

कञ्चु० । यदाज्ञापयति देवः । इति^१ निष्क्रान्तः ।

ततः प्रविशति आसनस्थः स्वभवनगर्तः कोपानुविद्धां
चिन्तां नाटयन्चाणक्यः ।

चाण० । कथं स्पर्द्धते मया सह दुरात्मा राक्षसः ।

कृतागाः कौटिल्यो भुजग इव निर्यार्यं नगरा-

द्यथा नन्दान्हत्वा नृपतिमकरोन्मौर्यवृषलम् ।

तथाहं मौर्येन्दोः श्रियमपहरामीति कृतधीः.

प्रकर्षं^२ मदुद्धेरतिशयितुमेष व्यवसितः ॥ ११ ॥

(क) देव इदं सिंहासनम् ।

महात्मत्वात्संग्राह्यः स्वशत्रुपक्षमाश्रित इति रोषविशादुरात्मेति गालनम् ।

कृतागा इति । नन्दैः कृतमागोपासनाकर्षणरूपं यस्य सः । अत्र
दृष्टान्तानुरोधेन तथाहं मौर्यं हत्वा मलयकेतुं राज्ये स्थापयिष्यामीत्येतावति
वक्तव्ये श्रियमपहरामीत्येतावन्मात्रं राक्षससाहसं अनुवदतश्चाणक्यस्यायं
भावः । ममेव नास्य बुद्धिबलं परंतु मत्सरमात्रेण अशकोहं गृहारम्भे शकोहं
गृहभञ्जन इति न्यायेन मौर्यापकारमात्राय प्रयतमानः सन्केवलं पौरुषबल-

१ Om. M. देव R. देव scored through in G; G. has इयं स्तीहासनं
उपविस्तु देवो E. देवस्स इमं सिंहासनं उपविस्तु देवो B. N. agree with text
adding उपविस्तु देवो. २ सक्कोधम् before this E; G. om. आर्य; A. M. read
आर्यं वा; A. P. have अ. तत्कृत्यान्तरम् before that; N. (s) has ब्रह्म for ब्रह्म
३ E. om. इति. ४ G. E. om. आसनस्थः and after गतः add कृतासनपरिमहः.
५ आत्मगतम् before this B. G. N; E. has स्पर्द्धते after सह and reads
स्पर्द्धति. B. N. read राक्षसहतकः for राक्षसः; G. E. B. N. add कृत after
this. ६ निर्गत्य M. R. ७ नन्दं हत्वा B. N. G; ८ नृपं G; G. reads इतधीः
for कृतधीः. ९ प्रभावम् B. E. N. प्रसाहम् G; A. has बहु.

आकोशे लक्ष्यं बद्धा । राक्षस राक्षस विरम्यतामस्मा-
दुर्व्यसनान् ।

उत्सिक्तः कुसाचेव दृष्टराक्ष्यगारो
नन्दोसौ न भवति चन्द्रगुप्त एषः ।
चाणक्यस्त्वमपि च नैव केवलं ते
साधर्म्यं मदनुकृतेः प्रधानवैरम् ॥ १२ ॥

विचिन्त्यै । अथ वा नातिमालमत्र वस्तुनि मया मनः
वर्तयितव्यम् । कुतः ।

मद्भृत्यैः किल सोपि पर्वतसुतो व्यासः प्रविष्टान्तरै-
रुद्युक्ताः स्वानुरोधेन प्रधानविधौ सिद्धार्थकाद्याः स्पशाः ।

मवष्टभ्य मद्बुद्धेः प्रकर्षमतिशयितुं व्यवसित इति अहो राक्षसस्य दुर्व्य-
वसितमिति । वक्ष्यति च । केवलं प्रधानवैरं मदनुकृतेः साधर्म्यमिति ॥ ११ ॥

उत्सिक्त इति । उद्रिक्त इत्यर्थः । प्रधानवैरं परिवृढद्वेषः केवलं ते तव
मदनुकृतेः मदनुकरणस्य संबन्धि मत्स्पर्धाविषयकमिति यावत् । साधर्म्यं
समानो धर्मः । स्वार्थे व्यञ् बहुव्रीहिर्भावे वा । न तु बुद्धिप्रकर्षादिः मत्सा-
दृश्ये तव समानो धर्मोस्ति । अनेन यथा नन्दा उन्मूलितास्तथाहमपि मौर्य-
मुन्मूलयामीति प्रधानवैरमात्रेण मया सह स्पर्धते न तु बुद्धिप्रकर्षेणेति भवः ।
मदनुकृताविति विषयसप्तम्यन्तः पाठः साधुः ॥ १२ ॥

मद्भृत्यैरिति । प्रविष्टान्तरैर्वशीकृतशत्रुहृदयैर्भूतैर्गणपदिभिः । स्पशा
गूढप्रणिधयः । अपसर्पश्चरः स्पश इत्यमरः । सिद्धार्थकादयो भेदकर्मणि
उद्युक्ता एव वर्तन्ते । अहमपि संप्रति चन्द्रगुप्तेन सह कृतककलहं कृत्वा

१ प्रत्यक्षवत् added before this in B. E. G. N. राक्षस om. in R. E. M.
रे for it G; G. has विरम्यताम् twice. २ दुर्व्यवसितात् B. N. व्यवसितात् G.
गुरुध्ववसितात् E; E. adds कुतः after this. ३ तन्मौ B. E. N. G. ४
स्त्वमपि N. (s) नचैव R. P. ५ G. om. visarga. ६ Om. R; after अथवा
P; भस्मिन् for मय B. E. N. G. ७ Om. R. ८ नाम B. E. N. G. प्रति-
ष्ठान्तरैः for प्रविष्टान्तरैः B. N. ९ उद्युक्ताश्च मि° B. चराः for स्पशाः N. (s) E.

हृत्वा संप्रति कैतवेन कलहं मौर्येन्दुना राक्षसं

भेत्स्यामि स्वमतेन भेदकुशलस्त्वेषे प्रतीपं द्विषः ॥ १३ ॥

प्रविश्य । कञ्चुकी । कष्टं खलु सेवा ।

भेतव्यं नृपतेस्ततः सचिवतो राज्ञस्ततो वल्लभा-

दन्येभ्यश्च वसन्ति यस्य भवने लब्धप्रसादा विटाः ।

दैन्यादुन्मुखदर्शनापलपनैः पिण्डार्थमायस्यतः

सेवां लाघवकारिणीं कृतधियः स्थाने श्ववृत्तिं विदुः ॥ १४ ॥

परिक्रम्यावलोक्य च । इदमार्थचाणक्यगृहम् । यावत्प्रवि-

तेनोपायेन प्रतीपमस्मानु प्रतिकूलचारिणं राक्षसं द्विषः संपन्नान्मलयकेतोः सकाशात् भेत्स्यामि तयोर्विरोधं संपादयिष्यामीत्यर्थः । यद्वा प्रतीपमिति विधेयं विशेषणं द्विष इति षष्ठी । राक्षसं द्विषः प्रतीपं सन्तं भेत्स्यामि प्रतिकूलत्वेनापाय विघटयिष्यामीत्यर्थः । एष राक्षसः स्वमतेन स्वसंमत्या भेदकुशलेस्तु चन्द्रगुप्ताचाणक्यं भेत्स्यामीति स्वस्मिन्कुशलमन्योस्तु न तस्य ममेव सामग्रीपौष्कल्यं बुद्धिबलं चास्तीति भावः । इयं नियतासिः । अपायाभावतः कार्यनिश्चयो नियताप्तिकेति लक्षणात् ॥ १३ ॥

कष्टमिति । सामान्ये नपुंसकम् ।

भेतव्यमिति । दैन्याद्वेतोः उन्मुखदर्शनानि च अपलपनानि च राज-
रहस्यगोपनानि च तैः पिण्डार्थमुदरभरणार्थमायस्यतः क्लिश्यमानस्य सेव-
कजनस्य सेवामित्यन्वयः । श्वविषये अपलपनं ताडनभयेन गात्रसंकोचनम् ।
सिषाधयिषितकार्योनुरोधादिदमाहितम् । चाणक्यमौर्ययोः कपटवैमल्यं
तथ्यत्वेनैव गृह्यतः कञ्चुकिनोयं निर्वदः ॥ १४ ॥

१ कुशलोद्येष B. N. E. °लं ह्येष G. प्रतीप M. R. २ कष्टा. °B. G. N.; B. E. G. N. add नाम । कुतः at the end of this sentence. ३ भेतव्यम्. A. ४ भवन्ति B. E. N. G.; for यस्य. M. E. read यस्य. ५ दर्शनेन नटनैः N. (r) दर्शनापनयनैः G. दर्शनीपनयनैः E; P. has सेवार्थम् for पिण्डार्थम्. आयास्वतः B. E. N. (r) आपश्यतः E. आयास्वतः G. ६ E. om. अव-च. R. and M. om. च; °माचार्य° for °मार्क° P. G.; B. E. N. G. add स्य before गृहम्.

शामि । प्रेविद्यावलोक्य च । अहो राजाधिराजमन्त्रिणो विभूतिः ।
तथाहि ।

उपलशकलमेतद्देदकं गोमयानां

बहुभिरुपहतानां बर्हिषां स्तूपमेतत् ।

शरणमपि समिद्धिः शुब्धमाणाभिराभि-

विनमितपटलान्तं दृश्यते जीर्णकुड्यम् ॥ १५ ॥

तत्स्थाने खल्वस्य वृषलोद्यश्चन्द्रगुप्त इति । कुतः ।

स्तुवन्ति श्रान्तास्याः क्षितिपतिमभूतैरपि गुणैः

प्रवार्चः कर्षण्याद्यदवितथवाचोपि पुरुषाः ।

प्रभद्व्युप्याः स खलु सकलः स्यादितरथा

निरीहाणामीशस्तृणमिव तिरस्कारविषयः ॥ १६ ॥

उपलशकलमेतदिति । त्रेताग्निसंभरणसमिन्धनाद्यर्थं शुष्कगोमयगोलक-
चूर्णनार्थमुपलशकलम् । उपलोपि शकलो न संगृहीत इति विभूतिनैरपेक्ष्य-
मस्योपलशकलजीर्णकुड्यादिभिरुक्तम् । बर्हिषां दर्भाणां स्तूपं विधननामक्रम-
ष्टिसमूहः । शरणं गृहं समिद्धरेण विनमितपटलान्तमतिजीर्णत्वाद्भिभुषतृणम-
यच्छदिप्रान्तं । वलीकनीध्रे पटलप्रान्तेथ पटलं छदिरियमरः । अनेनास्याप्रति-
ग्रहत्वकर्मठत्वादयः श्रोत्रियगुणा उक्ताः । तथोक्तं पुरस्तात् । वंशे विशाल-
वंशानामृषीणामिव भूयसाम् । अप्रतिग्राहकाणां यो बभूव भुवि विश्रुत इति
॥ १५ ॥

वृषलोद्य इति । वृषलशब्देन वदितुमर्हः । सुपि क्यप् चेति क्यप् प्रत्ययः ।
निस्पृहत्वाद्वाजानमपि तृणीकृत्य भृत्यवद्व्यपदिशतीत्यर्थः ।

तदेव विवृणोति । स्तुवन्तीति । अवितथवाचः सत्यवचनशीला अपि का-

१ B. E. N. G. have नादयेन before this. महाराजा° for राजा° E; G. adds
स्य before. मन्त्रि°; गृहभू° for विभू° B. N; B. E. G. N. have कुतः for तथाहि.
२ स्तोम B. G. कूट E. शुष्क N. (r) सूप (?) N. (s) ३ विमलित. A. ४ ततः
स्था° E. N. (s); R. E. M. N. (s) om. खलु; वृषलो देवः for वृषलोद्यः B. N.
G; देवोद्य° E; G. E; om. इति. ५ न्तः G. E. न्त्य° B. N. ६ प्रवार्चैः
M. R. अति for यत् B. कृतिनः for पुरुषाः B.

विलोक्य सभयम् । अये तदयमार्यञ्चाणक्यस्तिष्ठति ।

यो नन्दमौर्यनृपयोः परिभूय लोक-
मस्तोदयावदिशदप्रतिभिन्नकालम् । .

पर्यायपातितहिमोष्णेनमसर्वगामि

धाम्नातिशाययति धाम सहस्रधाम्नः ॥ १७ ॥

ज्ञानुभ्यां भूमौ निपत्य । जयत्वार्यः ।

चाण० । वैहीनरे^१ किमागमनप्रयोजनम् ।

पेण्यात्प्रवाचः उद्दण्डवचनाः सन्तः अभूतैरसत्यैर्गुणैः स्तुवन्तीति यत् खलु
तृष्णायाः प्रभाव इति योजना ॥ १६ ॥

अये तदयमिति । तदयमिति कर्मधारयसमासः सोयमिच्छः ।

यो नन्देति । लोकं नन्दामात्यादिकं परिभूय स्वमन्त्रशक्त्या मोहयित्वा
नन्दमौर्ययोरभिन्नकालं युगपदस्तोदयौ दत्तवान् । अत एव सर्वशत्रुव्या-
पिना स्वेन धाम्ना असर्वगामि पर्यायेण कालक्रमेण पातितं नाशितं हिममुष्णं
वा येन तत्सहस्रधाम्नः सूर्यस्य धाम तेजः अतिशाययति अतिक्रामयति ।
धामातिशेते तेन धाम्ना स्वयं अतिशाययति । सोयमार्यञ्चाणक्यस्तिष्ठतीति
पूर्वेणान्वयः । अतिपूर्वकाच्छीङो हेतुमणिश्च । अत्र लोकशब्देन लोक-
लोकपर्वतो लक्ष्यते । असर्वगामीत्यनेन सूर्यतेजसस्तद(न!)तिक्रमणमु-
क्तम् । एवं च लोकं परिभूयातिक्रम्य नन्दमौर्ययोर्युगपदस्तोदयौ दिशच्चा-
णक्यतेजः लोकमनतिक्रामतोत एवासर्वगामिनः क्रमेण हिमोष्णयोरुदया-
स्तमयौ दिशतः सूर्यतेजसोप्यतिशयितमिति व्यतिरेकालंकारः लोकमिति
श्लेषानुप्राणितः ॥ १७ ॥

१ B. N. A. P. om. विलो^० M. R. read स्वगतम् for वि-म्.—G. om. अये
तत्. which follows. E. om. तत् B. N. om. अये. N. (s) adds स एषः E.
अ एषः. २ For अदिशदप्रति^०. B. N. read प्रतिदिशदप्रति^० M. अदिशदप्रति(?).
३ 'णिम' B. N. 'स्थम' (?) A. 'णम' om. in E. ४ प्रकाशम् before this M.
R. पतति for निपत्य G; B. N. have जयतु twice. E. reads जयत्वार्यः
and G. om. ज-र्थः ५ B. E. N. G. have नादयेनावलोक्य. E. has also आर्ष
before this.

कञ्चु° । आर्यं प्रणतसंसेभ्रमोच्चलितभूमिपालमौलिमाला-
माणिक्यशकलशिखापिशङ्गीकृतपादपद्मयुगलः सुगृहीतनाम-
धेयो देवश्चन्द्रगुप्त आर्यं शिरसा प्रणम्य विज्ञापयति । अकृत-
क्रियान्तरायमार्यं द्रष्टुं च्छामीते ।

चाण० । वृषलो मां द्रष्टुमिच्छति । वैहीनरे न खलु वृषल-
श्रवणपथं गतोयं मत्कृतः कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधः ।

कञ्चु० । आर्यं अथ किम् ।

चाण० । सक्रोधम् । आः केन कथितम् ।

कञ्चु० । समैयम् । प्रसीदत्वार्यः । स्वयमेव सुगाङ्ग-
प्रासादगतेन देवेनावलोकितमप्रवृत्तकौमुदीमहोत्सवं पुरम् ।

चाण० । आः ज्ञातम् । ततो भवद्भिरन्तरा प्रोत्साह्य कोपितो
वृषलः । किमन्यत् ।

कञ्चु० । भयं नाटयंस्तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति° ।

१ प्रणतिसंभ्रं B. E. N. G. °भ्रमच° A. E. °नसमुच्च° B. N. °माच° P. °ने
omitting all to भूमि° G ; B. E. N. G. om. माला further on and read
मणि for माणिक्य and सकल for शकल; युगल for युगल at the end of the
compound P. २ For सु-म्य B. and N. read पादपद्मयोरार्यं प्रणिपत्य
देवश्चन्द्रगुप्तो; G. E. agree, om. पद्म and G. reading आर्यस्य. ३° For
अकृ-°नार्यम् B. N. (r) read क्रियान्तरमन्तरायमन्तरेणार्यम् and E. reads
क्रियान्तराय &c.; P. agrees with text but has °राल° for राय° E. also
om. last इति. ४ After इच्छति E; G. has वैहीनरे before this instead
of after इच्छति ५ B. E. N. G. have वृषलस्य B. N. श्रवणमुपग° E. श्रव-
णपथमुपग° G. श्रवणपथमाग° G. om. मत्कृतः B. N. read मया कृतः ६ भयं
नाटयित्वा B. N. भयं नाटयन् E. °यति G. ७ शिखर before गतेन B. N; A.
P. read °नालोकि° M. om. अवलोकितम् A. P. om. कौमुदी and B. E. N. G.
add कुक्षुम before पुरम् ८ आ E; G. om. it and ज्ञातम् B. N. after ज्ञातम्
read तिष्ठ तावद्भवद्भिरैव मन्तरेण प्रो° G. has तिष्ठतु तावत्ततो भवद्भिरन्तरेण
प्रो° E. उत्तिष्ठ ततो भवद्भिरन्तरेण प्रो° B. N. read रोषितो for कोपितो. ९ B.
G. N. read सभयम् for भ-यन् A. has एव before अधो° G. om. all after
सभयम्.

चाण० । अहो राजपारेऽयं चाणक्योपेरि प्रद्वेषपक्षपातः ।
अथ क्व वृषलः ।

कञ्चु० । भयं नाटयन् । आर्य सुगाङ्गगतेने देवेनाहमार्य-
पार्दमूलं प्रेषितः ।

चाण० । उँत्थाय । सुगाङ्गमार्गमादेशाय ।

कञ्चु० । ईतइत आर्यः । उभौ परिक्रामतः ।

कञ्चु० । एषं सुगाङ्गप्रासादः । शनैरारोहत्वार्यः ।

चाण० । नाथेनावरुह्यार्वलोक्य च । अये सिंहासनमध्यास्ते
वृषलः । साधु साधु ।

नन्दैर्वियुक्तमनपेक्षितराजराजैः^{१०}

रथ्यासितं च वृषलेन वृषेण राज्ञाम् ।

सिंहासनं सदृशपार्थिवसंगतं च

प्रीतिं पेशं प्रगुणयन्ति गुणा ममैते ॥ १८ ॥

नन्दैर्वियुक्तमिति । अनपेक्षितराजराजैस्तृणीकृतकुबेरैः राज्ञां वृषेण
श्रेष्ठेन । कुबेरवदतिथनाढयानपि नन्दान्हत्वा तत्पदे यः कश्चिदयोग्यो न
स्यान्नितः कितु नन्देभ्योप्यतिशयितो धीरोदात्तत्वादिमहाराजगुणोत्तरश्चन्द्र-
गुप्तोभिषेचितः । अतः सिंहासनं योग्यपार्थिवसंगतं जातमिति शेषः । इति

१ °क्यस्यो° B. E. N. G ; P. om. प्र. G. reads महान् for प्रद्वेष B. N. read
वि for प्र २ तिष्ठति after this B. N. G ; E. has क्व after वृ०. ३ G. E. om.
भ-न् G. om. आर्यः प्रासाद before गतेन B. E. N. G. ४ आर्यस्य E ; A.
o.n. पाद. ५ नाटयेन before this P ; B. E. N. G. have कञ्चुकिन् after this
and प्रासाद after सुगाङ्ग G. E. om. मार्ग and R. reads आदर्शय. ६ P. R.
om. one इत M. E. आर्यः B. N. add इति before उभौ. ७ अयम् B. N.
आर्यायुम् G. परिक्रम्य कञ्चुकी । आर्यायम् E. °सादं शनैः शनैः &c. G ; E.
also has शनैः twice ; °रारोडुमर्हत्वार्यः B. E. N. G. ८ वि for अव G ; B.
E. N. G. after च add सहर्षमात्मगतम्. ९ °ना° A ; B. N. G. om. one साधु
further on. १० वृषैः B. N. ११ वृषाम् for पराम् G. प्रीतिचयम् E.

उपसृत्य । विजयतां वृषलैः ।

राजा० । ओसनादुत्थाय । आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।
इति पादयोः पतति ।

चाण० । पाणौ गृहीत्वा । उत्तिष्ठोत्तिष्ठे वत्स ।

आ शैलेन्द्राच्छिलान्तस्खलितमुरनदीशीकरासारशीता-
त्तीरान्तान्नैकरागस्फुरितमणिरुचो दक्षिणस्यार्णवस्य ।

आगत्यागत्य भीतिप्रणतनृपशतैः शश्वदेव क्रियन्तां

चूडारत्नांशुगर्भास्तव चरणयुगस्याङ्गुलीरन्ध्रभागाः॥१९॥

राजा० । आर्यप्रसादादनुभूयत एव सर्वम् । तदुपविशत्वार्थः ।
उभौ यथोचितमुपविष्टौ ।

चाण० । वृषल किमर्थं वर्धमाहूताः ।

स्वस्योचितकारिणादिगुणैः स्वयमन्तस्तुष्यति । प्रीतिं परां प्रगुणयन्ति गुणाः
ममैत इति । एतेन नन्दोद्धारणादिसाधका मम गुणा मम प्रीतिं प्रगुण-
यन्ति वर्धयन्ति ॥ १८ ॥

आ शैलेन्द्रादिति । शिलान्तस्खलितेत्यादिविशेषणात् शैलेन्द्रो हिम-
वान्गम्यते । आ हिमाचलादासेतोश्च समागत्य सर्वे नृपतयः त्वां प्रणमन्नि-
त्वाशीः ॥ १९ ॥

१. देवः G. २. सिंहास०. B. N ; B. E. after उत्थाय add चाणक्यस्य पाणौ
गृहीत्वा and B. E. and G. om. इति-ति at the end of speech. ३. B. E. N.
om. one उत्तिष्ठ. G. has वत्स before this and पश्य after it. ४. ०न्तः A. G ;
B. N. read धुनी for नदी further on ; N. (s) शीकराचारवर्षाः० E. has वर्षा०
for शीता०. ५. For ०त्तीरा०. B. E. G. read ०वा तीरान्नै० N. (s.) ; ०सामान्तान्नै०. P.
also reads धामस्फुरित for रा-त. ६. भीत M. R. एवम् for एव A. P. ७. रत्न
A. P. ८. E. has शुष्मत् before प्रसा०, G. om. प्रसादात् For सर्वे तत् B. N. G.
एतन्नाशास्यते E. एतन्नाशास्य मे- B. N. add इति after आर्यः ९. G. om. उभौ
B. E. N. G. read यथासनम्. १०. वयम् before कि० A. P.

राजा० । आर्यस्य दर्शनेनात्मानमनुप्राप्तयेत्तुम् ।

चाण० । तस्मिन्तम् । अलमनेन प्रश्रयेण । न निष्प्रयोजनमधिकारवन्तः प्रभुभिराहूयन्ते ।

राजा० । आर्यं कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य किं फलमार्यः पश्यति ।

चाण० । स्मितं कृत्वा । उपालब्धुं तर्हि वयमाहूताः ।

राजा० । शान्तं पापं शान्तं पापम् । नहि नहि । विज्ञापयितुम् ।

चाण० । यद्येवं तर्हि विज्ञापनीयानामवश्यं शिष्येण स्वैररुचयो न निरोद्धव्याः ।

राजा । एवमेतत्कः संदेहः । किंतु न क्त्वाऽप्यर्थं निष्प्रयोजनानां प्रवृत्तिरित्यस्ति नः प्रश्नावकाशः ।

स्मितमिति । इत्यादिदोषप्रख्यापनमपवादः । चाणक्येन स्वोपालम्भस्य दोषस्य प्रख्यापनात् ।

स्वैररुचय इति । स्वैररुचयः स्वतन्त्रा गुरवो न निर्वन्धनीया भृत्यवशानुयोज्या इति ।

१ G. om. आर्यस्य at the beginning of the speech ; B. and N. (r) read for this अनुग्रहीतुम् N. (s) अनुगृहीतम्. २ स्मितं कृत्वा B. E. N. G ; B. E. N. G. also have वृषल after this ; प्रणयेन for प्रश्रयेण N. (s) ३ B. E. N. G. add तत्प्रयोजनमभिधीयताम्. ४ Om. G. ५ वृषल before this B. E. N. G ; N. (s) also adds यद्येवम् between this and वृषल. G. om. तर्हि. ६ B. N. have instead of all this आर्यं नोपालब्धुम् । चाण० । किं तर्हि । राजा । विज्ञापयितुम् G. E. have नोपालब्धुं किं तर्हि विज्ञापयितुम्. ७ वृषल before this B. E. N. G. शिष्यैः for शिष्येण M. E ; B. E. N. G. om. स्वैर For what follows A. has 'रुचयो नावरो' M. 'रुचयः स्वतन्त्रा रो' R. 'रुचयः स्वतन्त्रा नावरो' N. (s) G. रुचयो नानुरो' B. N. (r) रुचयोनुरो'. ८ For ए-त् B. E. N. G. read आर्य. B. E. N. G. have अवि before आर्यस्य. ९ रुचिः प्रवर्ति (सति G.) प्यस इत्यं, B. N. G ; M. agrees with text omitting in प्रवृत्ति ; E. ditto inserting अविप्यति before इति G. reads इतोस्ति G. E. read : अस्यावकाशः.

चाण० । वृषल सम्यग्गृहीतवानसि न प्रयोजनमन्तरा
चाणक्यः स्वमेपि चेष्टत इति ।

राजा । आर्य अत एव शुश्रूषा मां मुखरयति ।

चाण० । वृषल श्रूयताम् । इह खल्वर्थशास्त्रवत्तत्त्वादिधां
सिद्धिमुपवर्णयन्ति राजायत्तां सचिवायत्तामुभयायत्तां चेति ।
ततः सचिवायत्तसिद्धेस्तव किं प्रयोजनान्वेषणेन । यतो वयमे-
वाल नियुक्तां वेत्स्यामः ।

राजा । सकोपं मुखं परावर्त्तयति ।

नेपथ्ये वैतालिकौ पठतः ।

एकैः ।

वत्स्याम इति । वृत्तातोर्भविष्यति लटि उत्तमपुरुषबहुवचनम् । न
वृद्धयश्चतुर्भ्य इतीप्तिषेधः । वृद्धयः स्पसनोरिति परस्मैपदम् । तत्तत्कार्या-
नुगुण्येन वर्तिष्यामह इत्यर्थः ॥

१ मराठायां before this and हि after it B. N. २ B. N. E. read अनपेक्ष-
माणः for अन्तरा G. अनपेक्ष्य; B. E. N. G. read चाणक्यः not here but after
स्वमेपि (or सुप्तोपि the reading of E. which also has श्रूयताम् before सुप्तोपि)
For चेष्टते. E. has चेष्टिष्यते P. G. om. इति and B. and N. read रुचिं प्रवर्त्त-
यिष्यति for चे-ति. ३ B. E. N. G. have प्रयोजन before शुश्रूषा and माम् not
here but before प्रयो०. ४ Om. G; अवधार्यताम् after this R; शास्त्रार्थका० R.
For त्रिविधम् B. N. read त्रिविध. ५ B. E. N. G. have तद्याथा before this.
६ तत्र E. तन् B. N. G; B. N. G. have भवतः for तव which E. reads
before सन्धि०; फलान्वे० for प्रयोजनान्वे० B. N. प्रयोजनानामन्वे० G; before
यतो B. N. (r) E. have वाङ्मनसयोः खेदमुत्पादयितुम् (E. adds फलम् to this);
G. N. (s) वाङ्मनसोः खेदयितुम् G. E. om. यतो. ७ अग्नि for नि G. E. वेदिष्यामः
for next word R. M. वत्स्यामः A. वत्स्यामः P. ८ सकोप इव B. E. N. G.
परि० for परा० B. E. N. G. ९ ततो before this B. E. N. G; G. has नेपथ्ये
after वैता०. १० Om. A. P. E. प्रथमः M.

आकाशं काशपुष्पच्छविमभिभवता भस्मना शुक्लयन्ता
शीतांशोरंशुजालैर्जलधरमलिनां क्लिञ्चेती कृत्तिमैभीम् ।
कापालीमुद्रहन्ती खजमिव धवलां कौमुदीमित्यपूर्वा
हास्येश्वरीराजहंसा हरतु तनुरिव क्लेशमैशी शरद्वः ॥२०॥

अपि च ।

प्रत्यग्रोन्मेषजिह्वा क्षणमनभिमुखी रजदीपप्रभाणा-
मात्मव्यापारपूर्वी जनितजललवा जृम्भितैः साङ्गभङ्गैः ।
नागाङ्गं मोक्तुमिच्छोः शयनमुरु फणाचक्रवालीपथानं
निद्राच्छेदाभिताम्रा चरमवत् हरेर्दृष्टिराकेकरा वः ॥२१॥

आकाशमिति । अपूर्वा कापि लोकोत्तरगुणाभिरामा ऐशी तनुरिव शरद्वः
क्लेशं मलयकेतुराक्षसाभियोगजनितं क्लेशं हरतु । कीदृशी ईशतनुः काश-
पुष्पच्छविमभिभवता तच्छविसदृशेन भस्मवता आकाशं शुक्लं कुर्वती शी-
तांशोश्चूडायां वर्तमानस्यांशुजालैर्जलधरमलिनां जलधरसदृशी ऐभीं
गजामुरसंबन्धिनीं कृत्तिं क्लिञ्चती क्लिष्टां कुर्वती तन्नैव्यमभिभवतीत्यर्थः ।
कौमुदीमिव धवलां कापालीं खजमुद्रहन्ती शरद्विषये भस्मधवल्या का-
शपुष्पच्छव्याकाशं शुक्लयन्तीत्यादि योज्यम् । हास्येश्वरीव राजहंस्यो यस्यां
शरदि राजहंसीव हास्येश्वरीर्यस्यां तनावित्युभयत्र विग्रहः । उपमालंकारः ॥२०॥

प्रत्यग्रोन्मेष इति । शरदि क्षीरनिधौ शेषशयनादुत्थितस्य हरेराकेक-
रदृष्टिप्रतिपादकानि प्रत्यग्रेत्यादिविशेषणानि । प्रत्यग्रेण निद्राच्छेदानन्तरोदि-
तेनोन्मेषणेनोन्मीलनेन जिह्वा कूणितप्रान्ता । स्पष्टमन्यत् । नागाङ्गं शेषपर्य-
ङ्करूपम् । अत्र स्वभावोक्तिरलंकारः ॥ २१ ॥

आकाशमिति प्रत्यग्रोन्मेष इति चन्द्रगुप्तवैतालिकेन पठितम् । उत्तरपद्य-
द्वयं सत्त्वोत्कर्षभूषणाद्युपयोगेनेति च राक्षसगूढप्रणिधिना वैतालिकवेष-
भारिणा स्तनकलशनाम्ना चन्द्रगुप्ततेजःसमुत्तेजनार्थं पठितमिति ज्ञेयम् ।

१ नूल E. २ क्लिञ्चती B. क्लिञ्चती N. (३) क्लिञ्चती G. क्लिञ्चती E. ३ हास-
श्रीराजहंसा B. E. N. G. ४ प्रत्यग्रोन्मेष E. ५ भास P. रवा for लवा G. जम्भि
for जम्भि A. स्वाङ्गः for साङ्गः N. (६) ६ गाङ्गः E.

द्वितीयः ।

सत्त्वोत्कर्षस्य धाम्ना निधय इव कृताः केपि कस्यापि हेतो-
र्जेतारः स्वेन धाम्ना मदसलिलमुचां नागयूथेश्वराणाम् ।
दंष्ट्राभङ्गं मृगाणामधिपतय इव व्यक्तमानावलेपा
नाज्ञाभङ्गं सहन्ते नृवर नृपतयस्त्वादृशाः सार्वभौमाः॥२२॥

अपि च ।

भूषणाद्युपभोगेन प्रभुर्भवति न प्रभुः ।

परैरपरिभूताज्ञस्त्वमिव प्रभुरुच्यते ॥ २३ ॥

चाण० । स्वैगतम् । प्रथमं तावद्विशिष्टदेवतास्तुतिरूपेण
प्रवृत्तशरद्गुणप्रख्यापनमाशीर्वचनम् । इदमपरं किमिति नाव-
धौरयामि । विचिन्त्य । आः ज्ञातम् । राक्षसस्यायं प्रयोगः ।
दुरात्मत्राक्षस दृश्यसे भोः जागर्ति खलु कौटिल्यः ।

राजा । आर्य वैहीनरे आभ्यां वैतालिकाभ्यां सुवर्ण-
शतसहस्रं दापय ।

कञ्चु० । रत्नहाराः देवः । इति० उत्थाय परिक्रामति ।

सत्त्वोत्कर्षेति । सत्त्वोत्कर्षस्य बलातिशयस्य केपि लोकोत्तरमहिमानः
कस्यापि हेतोः विपक्षक्षपणायेत्यर्थः । व्यक्तौ प्रसिद्धौ मानावलेपौ ये-
षां ते ॥ २२ ॥

१ अज्ञाभङ्गे R. २ N. (s) भ्रमणाद्युपचारेण R. M. भूषणाद्युपयोगेन. ३
परैरनभिभू० P. R. E. ४ आकर्ण्यस्मगतम् B. E. N. G. देवतारूपकेण B. N.
देवतारूपकेण E. देवतारूपकेन G. ५. A. P. om. all after 'ख्यापनम् B.
N. read इदम् between प्रख्यापनम् and आशी० E. has 'ख्यापनेनाशी० G.
reads म सशरद्गुणनमाशीर्वचनमिदम्. M. has अपरमिदं किं. ६ G. om. न and
addes इति after अवधा०; आः भवतु for आः ज्ञातम् G. आ भवतु E. ७ आ
before this and इतक after राक्षस. B. N; B. E. N. G. om. भोः ८ B. E.
N. G. have दीयताम् before this; omitting दापय at the end of the speech.
९ Om. E; M. R. E. om. उत्थाय; and G. has निःक्रामति for परिक्रा०.

चाण० । सक्रोधम् । वैहीनरे तिष्ठे न गन्तव्यम् । वृषलं
किमयमस्थाने महानर्थोत्सर्गः ।

राजा । सक्रोधम् । आर्येणैव सर्वत्र निरुद्धचेष्टाप्रसरस्य मे
बन्धनमिव राज्यं न राज्यमिव ।

चाण० । वृषल स्वयमनभियुक्तानां राज्ञामेते दोषाः
संभवन्ति । तद्यदि न सहसे ततः स्वयमभियुज्यस्व ।

राजा । एते स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

चाण० । प्रियं नः । वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे ।

राजा । यद्येवं तर्हि कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधस्य तावत्प्रयोजनं
श्रोतुमिच्छामि ।

सक्रोधमित्यादि । एतदादि राजचाणक्ययो रोषसंभाषणं संकेतः ।
वृषलेत्यादि । स्वयमनभियुक्तानां स्वातन्त्र्यमलभमानानामेते दोषा गुरु-
जनगौरवासहनरूपाः संभवन्ति । स्वस्वातन्त्र्यलिप्तया गुरुजनस्वातन्त्र्यं न
सहन्त इति भावः । स्वयमभियुज्यस्व स्वातन्त्र्यमवलम्बस्व ।

एते स्वकर्मणीति । इदं गुरोरवमाननं छलम् ।

वयमपि स्वकर्मण्यभियुज्यामहे इति । स्वकर्मण्यभिहोत्रादाविति बहिरर्थः ।
अनेन कपटकलहेन राक्षसवशीकरणकर्मणि व्याप्रियामहे इति गूढम् ।

१ तिष्ठे twice in B. E. N. G ; E. has न गन्तव्यम् also twice ; G. E. have
also वृषल twice. २ एव after this B. N ; M. has महानर्थोत्सर्गः ; G. महानर्थ-
व्ययः ; B. E. N. G. add क्रियते at the end. ३ Om. in B. N. E. सतीषम् G.
सर्वतो for सर्वत्र B. N ; M. reads निरुद्धस्य B. N. read मन for मे. ४ A. P. R.
substitute इवम् for इव ; M. adds it after इव. ५ B. E. N. G. om. सन् ; Om.
ततः in E ; तदा B. N. which add एव after स्वयम्. ६ B. N. add क्यम्
after this. ७ कल्याणम् A. M. R ; P. om. this speech ; M. om. all after
नः. ८ तेन हि चाणक्य G. तेनाहम् E. °स्वागुष्ठानप्रति° for °स्वप्रति° G ; B.
N. om. तावत् E. has एव तावत् and G. has it after प्रयोजनम्.

चाण० । वृषल कौमुदीमहोत्सवाऽनुष्ठानं किं प्रयोजन-
मित्यहमपि श्रोतुं शक्यम् ।

राजा । प्रथमं तावन्ममाज्ञाव्याघातः ।

चाण० । वृषल ममापि तवाज्ञाव्याघात एव कौमुदीमहो-
त्सवप्रतिषेधस्य प्रथमं प्रयोजनम् । कुतः ।

अम्भोधीनां तमालप्रभवकिसलयश्यामवेलामवनाना-

मा पारेभ्यश्चतुर्णां चटुलतिमिकुलक्षोभितान्तर्जलानाम् ।

मालेवाभ्यां पुष्पा तव नृपतिशतैरुह्यते या शिरोभिः

सा मध्येव स्खलन्ती कथयति विनयालंकृतं ते प्रभुत्वम् ॥

॥ २४ ॥

प्रथममिति । ममाज्ञाव्याघातजनितो मनस्ताप एव प्रथमफलत्वेन पर्यव-
सित इति सोलुण्ठनं वचनम् ।

इदमेव मुख्यप्रयोजनत्वेन श्लाघ्यतया त्वयानुमन्तव्यमिति समाधत्ते
अम्भोधीनामिति । चटुलतिमिकुलेति अम्भोधीनां दुस्तरत्वमुक्तम् । पारेभ्यः
परतीरेभ्यः आपारान्प्रामुवद्भिः पारंगतैरित्यर्थः । अभिविधावाङ् । नृपतिशतै-
र्या तवाज्ञा शिरोभिरुह्यते वक्ष्यते । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवत् । मदाशिषा
मन्त्रीतिबलेन चाम्भोधिपारगानपि द्वीपाधिपानाज्ञाविधेयान्कारिष्यसीत्यर्थः ।
सा मध्येव स्खलति चेत्तव विनयातिशयः प्रभुत्वस्यालंकरणायैवेति भावः ।
इत्यादि चाणक्यवचनजातं गुरुकीर्तनं प्रसंगः । गुरोः कीर्तनं गुरु बहु वा
कीर्तनमित्यन्वयार्थः ॥ २४ ॥

१ तर्हि before this G ; M. R. om. कौमुदी G. has करण for अनुष्ठान and
substitutes अहमपि for किम् omitting इत्यहमपि. २ °माज्ञाया अव्या° E. R.
°ज्ञाविधानम् N. (s) G. has प्रथममाज्ञाविघातः ३ मयापि G ; B. E. N. have
after this खलु स्वराज्ञा° &c. G. has तदा° for तवा° and वि for व्या further
on. ४ P. om. प्रतिषेध and G. has तत् for कौ-व. E. has कारणम् for
प्रयोजनम्. B. N. have इति after प्रयो°. ५ बहुलमिति E. ६ °वाज्ञा सप्त° B.
N ; B. N. E. have नत् for तव ; G. has नव. ७ प्रथं B. E. N. कथमिति P.

अथ त्वमेपरमपि प्रयोजनं श्रोतुमिच्छसि तदपि कथयामि ।
राजा । कथ्यतामै ।

चाण० । शोणोत्तरे^१ मद्वचनात्कायस्थमचलं ब्रूहि यत्तद्ब्र-
भट्टप्रभृतीनामितोपरागादपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितानां लेख्य-
पत्रं दीर्यतामिति ।

प्रती० । जं अज्जो आणवेदित्ति^२ । निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य ।
अज्ज इमं पत्तअम् । (क)

चाण० । गृहीत्वा । वृषल दृश्यतामिदम् ।

राजा । आत्मगतं वाचयति । स्वस्तिं मुगृहीतनामधेयस्य
देवस्यै चन्द्रगुप्तस्य सहोत्थायिनां प्रधानपुरुषाणामितोप-
क्रम्य वध्यैमलयकेतुमाश्रितानां प्रमाणलेख्यपत्रमिदम् । तत्र

(क) यदार्थं आज्ञापयति ॥ आर्य इदं पत्रकम् ।

दृश्यतामिति । रहस्यत्वादृश्यतां न तु स्फुटं वाच्यतामित्यर्थः ।

१ In B. N. G. the words beginning with अथ are attributed to राजा and with तदपि to Chāṇakya. B. N. om. त्वम् G. substitutes तु for त्वम् E. om. अथ. B. N. have यत्तत् before श्रोतुम् and B. G. N. have इच्छामि for इच्छसि ; G. E. have ततः before तदपि. २ A. P. add अवहितोस्मि after this. ३ Twice in B. N. G. °मचलदत्तम् for °मचलं B. N. ; P. om. °मचलं. ४ °मह E. इतो-तानाम् om. in B. E. N. G. ; R. adds वध्य before मलय. ५ तत्ता-वत् before this. B. E. N. G. ; G. om. इति after this. ६ °वेदीति P. G. ७ एवं पत्रम्. B. N. इमं पत्तयम् E. इदं तं पत्तअम् R. एवं तं पत्रअम् M. इमं तं पत्तअम् A. ८ B. E. read श्रूयताम् for ह-इम् G. reads श्रूयतामिदम् R. and N. (s) have दृश्यताम् B. E. G. N. (r) have after this. राजा । इत्ताप्रधानी-स्मि ॥ चाण । वाचयति स्वस्ति &c. ९ Om. G. E. १० Om. E. ; G. om. प्रधान. ११ B. N. (r) om. वध्य N. reads °माश्रित्य for °माश्रितानाम् ; परिमाणं for प्रमाणं B. G. E. ; लेख्यम् omitting पत्रमिदम् N. G. ; P. om. पत्रः B. om. इदम्.

प्रथममेव तावद्गजाध्यक्षो भद्रभटः अश्वाध्यक्षः पुरुषदत्तः
महाप्रतीहारस्य चन्द्रभानोर्भागिनेयो डिङ्गरातः देवस्य
स्वजनसंबन्धी महाराजो बलदेवगुप्तः देवस्यैव कुमारसेवको
राजसेनः सेनापतेः सिंहबलस्य कनीयान्भ्राता भागुरायणो
मालवराजपुत्रो लोहिताक्षः क्षत्रगणमुख्यो विजयवर्मेति । एते
वयं देवस्य कार्ये अवहिताः स्म इति । प्रकाशम् । आर्य
एतावदेतत्पत्रकम् । अथैतेषामपरागहेतून्विज्ञातुमिच्छामि ।

चाण० । वृषल श्रूयताम् । अर्त्तं यावेतौ गजाध्यक्षाश्चा-
ध्यक्षौ भद्रभटपुरुषदत्तनामानौ तौ खलु स्त्रीमद्यमृगया-
शीलौ हस्त्यश्ववेक्षणैर्नभियुक्तौ मयाधिकाराभ्यामवरोप्य

कुमारसेवक इति । देवं कौमारमारभ्य सेवत इति कुमारसेवकः ।
सादरमात्मगतं वाचयित्वा बहिल्लोकात्प्रत्यवेहलयति । एतावदिति ।
इतोपरागादपक्रम्य विपक्षमाश्रितानां किमनेन पत्रदर्शनेनेति भावः ।

१ B. N. om. एव and R. adds स before गजा°; G. om. तावत्; °भटः for
°भटः E. °ध्यक्षो A. २ हिङ्गु° B. डिङ्गि° R. डिङ्गि° N. G. डिङ्गि° E; G. adds
एव after देवस्य and B. G. N. read गन्धी for संबन्धी in next word. ३ महा-
राज° for महाराजो° G. °राजवल्लभो. E; B. E. N. G. om. देव in next word
and G. om. देवस्यैव following that. ४ Om. M. R. सिंहबलस्य for सिंहबलस्य
G. N. सिंहबलदत्तस्य B; G. has भ्राता before कनी°. ५ रोहि° B. E. N. °गुण°
for °गण° E. A. G. °मुख्यतमो for °मुख्यो B. N. मुख्यभूतो E. विजयवर्मेति
G; आत्मगतम् before एते B. N. (r); G. om. all from एते to पत्रकम् E. to
प्रकाशम्. ६ For हे-ये P. has कर्मसु; B. E. N. G. om. आर्य E. has एव
after एतावत् R. has एव तत् for एतत् B. N. R. G. read पत्रम्. for पत्रकम्
७ B. E. N. G. read here राजा । आर्य एतेषाम् &c. हेतुम् for हेतून् G. E. for
विज्ञातुमिच्छामि B. N. have श्रोतुमिच्छामि G. has पृच्छामि A. विज्ञातु-
मिच्छामि. ८ Om. M. अश्वाध्यक्षगजाध्यक्षौ R. ९ °हस्तौ E; B. N. have एतौ
for following तौ G. om. खलु. १० B. N. have हि after °क्षणे; M. °पक्षणा-
भियुक्तौ; G. °वैक्षणेषु, after which it has अधिकाम् omitting what goes
between; B. E. N. G. have इति instead of मया and B. N. have स्वाधिका°.

स्वजीवनमालेनैव स्थापिताविति परपक्षे स्वेन स्वेनाधिकारेण
गत्वा मलयकेतुमाश्रितौ । यावेतौ डिङ्गरातबलगुप्तौ तावप्य-
त्यन्तलोभाभिभूतौ त्वद्वत्तं जीवनमबहु मन्यमानौ तत्र बहु
लभ्यत इत्यपक्रम्य मलयकेतुमाश्रितौ । योप्यसौ भवतः
कुमारसेवको राजसेन इति सोपि तव प्रसादादतिप्रभूत-
कोशहस्त्यइव सहसैव तन्महदैश्वर्यमवाप्य पुनरुच्छेदश-
ङ्कयापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः । योयमपरः सेनापतेः सिंहब-
लस्य कनीयान्भ्राता भागुरायणोसावपि तत्र काले पर्वत-
केन सह समुत्पन्नसौहार्दस्तत्प्रीत्या च पिता ते चाणक्येन व्या-
पादित इत्युत्पाद्य रहसि त्रासयित्वा मलयकेतुमपवाह्यम् ।
ततो भवदपध्यक्षतरिषु चन्दनदासादिर्भुं निगृहीतेषु स्वदोषाशङ्क-

इत्युत्पादिति । तथ्यमपि तन्मिथ्यात्वेन लोकप्रत्ययनार्थं उत्पादित्युक्तिः ।
कथमकौशलमियादि वचनं विरोधशमनं शक्तिः । किमकौशलादिति

१ B. G. E. N. have मया after this E. has स्वल्प for स्व P. om. स्व ;
M. R. read वित्यपरपक्षे B. E. N. G. read वित्यपरक्तौ after which B. N.
have गत्वा स्वेन &c., E. अपक्रान्तौ स्वेन &c., G. इदानीमितोपक्रम्य स्वेन &c. ;
P. M. R. om. one स्वेन B. N. have च before अधि B. E. N. G. have
व्यवस्थाप्य for गत्वा. २ मास्थतौ E. यौच तौ for यावेतौ G. न्नाख्यौ for
गुप्तौ A. M. R. बलमप्राख्यौ P; G. om. next तौ A. P. R. om. अपि M. has
अत्यर्थ for अन्यन्त. ३ लोभाभिशुक्तौ N; E. has तावप्यतिलोभाभिभूतत्वास्वद्वत्तं
&c., E. लोभासक्तौ or लुब्धप्रकृती B. For त्व-नम् B. N. read वत्तं धनम्. ४ B.
E. N. G. om. अपक्रम्य ; E. om. त in लभ्यत. ५ B. G. N. om. इति. For
प्रभूत B. N. G. read मात्रम् E. मात्र B. N. read कोष for कोश. ६ B. E. N.
G. read ह्यु for तत् ; छेद for छेद E. देवा (?) G; M. om. अपक्रम्य
R. reads प्रक्रम्य. ७ सिंहबलदत्तस्य B. ८ E. om. सम् M. om. च. ९ वासित
B. E. N. G. all of which om. उत्पाद्य further on. १० दासप्रमुखेषु E.
प्रभूतिषु G. N. (s); both in B; B. E. N. G. read next word as निगृह्य-
माणेषु P. has दासप्रमुखेषु A. P. G. om. स्व ; M. R. read राज for
स्व ; R. M. P. read दोषा for दोषा.

यापक्रम्य मलयकेतुमाश्रितः । तेनोप्यसौ मम प्राणरक्षक
इति कृतज्ञतामनुवर्त्तमानेनोत्पन्नो नन्तरममात्यपदं ग्राहितः ।
यौ तौ लोहिताक्षविजयवर्माणौ तावप्यतिमानित्वास्वदाया-
देभ्यस्त्वया दीयमानं महमानौ मलयकेतुमाश्रितौ । ईत्येषा-
मपरागहेतवः ।

राजा । एवमेतेषु परिज्ञातापरागहेतुषु क्षिप्रमेव कस्मान्न
प्रतिविहितमार्येण ।

चाण० । वृषल न पारितं प्रतिविधातुम् ।

राजा । किमकौशलदुत प्रयोजनापेक्षया ।

चाण० । केयमकौशलं भविष्यति । प्रयोजनापेक्षयैव ।

राजा । प्रयोजनेमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

चाण० । श्रूयतामवधार्यतां च । इह खलु विरक्तानां प्रवृत्तीनां

कार्याविरोधे पृष्टे तस्य विरोधस्य शमनात् ।

१ गतेना° M. R. ममानेन प्राणाः परिरक्षिता इति B. N. E; G. agrees reading ऐतन for अनेन. २ B. N. G. add before this पैदकं च परिचयम् E. पैदकं च परिचयं ज्ञात्वा; for 'नन्तर° after this G. has; 'चिततर°; For पदं ग्राहितः E. has 'पदवीमारोपितः. ३ यावेतौ B. E. N. G; B. E. N. G. read रोहि°; तावत्यन्त° for तावप्यति° B. N. तावप्यत्यन्त G. E. ४ बहु before this R. M. बहुधनम् E; B. N. have बहुसंमानम् after this. ५ इत्येतेषाम् A. P. G. ६ आर्ये before this B. N. G; G. has एवमेषु; विज्ञाता° for परिज्ञाता° M. R; विज्ञापिता° A. P; B. N. add अपि after 'हेतुषु. ७ प्रतिविधानं विहि° G. ८ सांप्रतम् M; G. om. प्र-म्. ९ ऐक्षितया B. N. (r) १० किम् M. R; B. E. N. G. have नियतम् before प्रयो°; ऐक्षितया B. N. (r); ऐक्षया G. E. N. (s). ११ तदप्रतिविधानम् B. N; G. E. insert अप्रतिविधानस्य after प्रयो°; P. has इवम् for इदानीम् P. also om. मि in इच्छामि at the end of this speech. १२ वृषल before this B. E. N. G; P. om. च after अवधार्यताम्; after that B. N. G. have राजा-| उभयमपि क्रियते कथ्यताम् || चाण । वृषल इह &c., E. agrees inserting तत् before कथ्यताम्. E. om. खलु.

द्विविधं प्रतिविधानमनुग्रहो निग्रहश्च । अनुग्रहस्तावदाक्षि-
साधिकारयोर्भद्रभटपुरुषदत्तयोः पुनरधिकारारोपणमेव । अधि-
कारश्च सादृशेषु व्यसनयोगादनभियुक्तेषु पुनरारोप्यमाणः स-
कलमेव राज्यस्य मूलं हस्त्यश्वमवसादयेत् । डिङ्गरातबलगुप्त-
योरतिलुब्धयोः सकलराज्यप्रदानेनाप्यपरितुष्यतोरनुग्रहः कथं
शक्यः । राजसेनभागुरायणयोस्तु धनप्रणाशभीतयोः कुतोनुग्र-
हस्यावकाशः । लोहिताक्षविजयवर्मणोरपि दायादमसहमान-
योरतिमानिनोः कीदृशोऽनुग्रहः प्रीतिं जनयिष्यतीति परिहृतः
पूर्वः पक्षः । उत्तरोऽपि खलु वयमचिरादधिगतनन्दैश्वर्याः सहो
त्थायिनं प्रधानपुरुषवर्गमुप्रेण दण्डेन पीडयन्तो नन्दकुलानु-
रक्तानां प्रकृतीनामविश्वस्या एव भवाम इत्यतः परिहृत एव ।

१ तथयथानुग्रं B. N. G ; E. reads निग्रहोनुग्रः; after °ग्रहश्च B. N. R. M.
add इति. २ G. has for this सच; B. N. have पुनः after this; वीषा for
योगा B. N. E; G. reads अयुक्तेषु for अनभियु. ३ °लस्यैव B; N. om. °मेव
and स्य in राज्यस्य. M. om. अव in अवसा° B. E. N. G. read अवसादयति.
४ °रस्यन्त B. N. E; B. N. read लुब्धप्रकृतिकयोः G. E. लुब्धप्रकृत्योः B.
N. have सम् before प्रसा° G. has संपादनेनाप्य° E. has प्रसादनेनाप्य°. ५
कर्तुं शक्यते B. N. °ग्रहः कर्तुं न शक्यः E; स्वधनप्राणनाश B. N. धनप्राणनाश
E. धनप्रणाश G. ६ For दा-नोः B. E. N. read दायादमानप्रदानपीडितयोर्ना-
नमप्यपमानं मन्यमानयोरत्यन्तमानिनाः G. om. प्रदान and मान-नयोः M. दायाद-
मानमसहमानयोरतिमानिनोः. ७ E. reads की° after अनुग्रहः adding वि before
जन°; इति om. M. R; G. om. visarga in पूर्वः; M. adds अयम्. ८ अपरोऽपि
E; M. om. खलु. For अचिरादधिगत M. P. R. read अपि A. अति. For
°इश्वर्याः A. M. P. R. read °इश्वर्यः; for °यिनम्, °यिनः; for पुरुषवर्गमुप्रेण, M.
R. पुरुषानुल्लवण A. P. पुरुषा उल्लवणेन; G. after °इश्वर्याः reads °चन्द्रगुप्तसहो-
त्थायिप्रधानपुरुषमुग्रदण्डेन पीडयतः. &c. ९ M. R. om. प्रकृतीनाम्; P. has
°आस for आस्था B. E. N. G. om. एव G. reading अविश्वस्यतामार्थम् E.
°आस्था मा वयं भूम B. has माभूम or भवाम instead of एव भवाम. G. om.
अतः A. has परिकृतः here as well as before.

तदेवमेनुगृहीतास्मत्पक्षो राक्षसोपदे प्रवणा महीयसा म्लेच्छ-
बलेन परिवृतः पितृवधामर्षी^१ पर्वतकपुत्रो मलयकेतुरस्मान-
भियोक्तुमुद्यतः । सोयं व्यायामकालो नोत्सवकाल इति दुर्ग-
संस्कारे प्रारब्धव्ये किं कौमुदीमहोत्सवेनेति प्रतिषिद्धः ।

राजा । आर्यं बह्वं प्रष्टव्यमल ।

चाण० । वृषल विश्वं बंधं पृच्छ । ममापि बह्वाख्येयमल ।

राजा । सोप्यस्य सर्वस्यानर्थस्य हेतुर्मलयकेतुः कस्मा-
दपक्रामन्नुपेक्षितः ।

चाण० । वृषल अनुपेक्षणे द्वयी गतिः निगृह्येत वा प्रतिश्रुतं
राज्याहं प्रतिपाद्येत वा । निग्रहे तावत्पर्वतकोस्माभिरेव

१ For 'मनु' G. reads सु°, E. 'मुप°; बलो for पक्षो G; B. N. E. add
भृत्य before पक्षो; E. reads राक्षसस्योप°. and B. N. add अवन before
प्रवणो; राज after म्लेच्छ B. E. N. G; M. R. om. परिवृतः. २ 'वधामर्षितः E.
'वधामर्षितः B. G. N. ३ इति after this B. N; and G. which also adds
तत् before सो°. ४ अतो before this B. G. N; आ° for प्रा° B. N. एवा° E;
विधातव्ये for प्रारब्धव्ये G; for नोत्सवकाल before this. E. reads नसुरगसिका-
याः; 'षिद्धम् for 'षिद्धः M. R; G. om. इति प्रतिषिद्धः. ५ Om. R; G. adds
मया after अत्र. ६ विसर्वम् E; E. has मयापि for ममापि; G. has अस्ति for
अत्र at the end of the speech. After this B. N. add राजा । एष पृच्छामि ॥
चाण० । अहमप्येष कथयामि G. has only the first of these speeches and then
omitting राजा goes on with आर्यं योयम् &c. E. has वृषल before अहं in
the second speech. ७ आर्यं योयस्य E. आर्यं योयमस्माकम् G; B. E. N. add
एव after सर्वस्य. B. N. om. स्य in अनर्थस्य. After 'केतुः B. N. add स; and
आर्येण after कस्मात्; G. after हेतुः reads सकथं मलयकेतुरपक्रामन् &c. E. do.
reading 'रूपक्रा° for 'रूपक्रा° M. R. agree with text reading कस्मादुपक्रा°. ८
M. om. वृषल and for अनुपे° has उपे°; B. N. after वृषल read मलयकेतो-
रपक्रमणानुपेक्षणे G. मलयकेतोऽनुपेक्षितोपक्रमेण E. मलयकेतावनुपेक्षितापक्रमेण.
B. N. G. read स्यात् । अनुगृह्येत before निगृह्येत; E. has only स्यात्. After
वा B. N. have अनुग्रहे पूर्वप्रति° &c. G. has अनुग्रहे तावत्पूर्वप्रति° &c. E. has
only पूर्वप्रति &c. ९ Om. B. E. N; G. reads हीयतेस्य for प्र-वा; अस्य
before पर्वत° B. E. N; G. reads स्वस्य पिता for तावत्; B. E. N. G. also
om. एव further on.

व्यापादित इति कृतघ्नतायाः स्वहेस्तो दत्तः स्यात् । प्रति-
श्रुनराज्यार्द्धप्रतिपादनेपि पर्वतकविनाशः केवलं कृतघ्नता-
मात्रफलः स्यादिति मलयकेतुरपक्रामचुपेक्षितः ।

राजा । अत्र तावदेवम् । राक्षसः पुनरिहैव वर्तमान आर्ये-
णोपेक्षित इत्यत्र किमुत्तरमायस्य ।

चाण० । राक्षसोऽपि स्वामिनि स्थिरानुरागित्वात्सुचिर-
मेकैव वासाच्च शीलज्ञानां नन्दानुरक्तानां प्रकृतीनामव्यन्त-
देष्टव्यः प्रज्ञापुरुषकाराभ्यामुपेतः सहायसंपदाभियुक्तः
कोऽर्श्वानिहैवान्तर्नगरे वर्तमानः खलु महान्तमन्तः कोपमुत्पा-

कृतघ्नतायाः स्वहेस्त इति । कृतघ्नता दृढा स्यात् । तथा च राक्षसोऽपि
पातितं तदयशः परिहृतं स्यात् । तच्चानिष्टम् । राज्यार्द्धप्रदाने तव कृत्स्न-
न्दराज्यलाभार्थमुपांशुकृतोपि पर्वतकवधो व्यर्थः स्यात् । कृतघ्नतामात्रं फलं
यस्य तथोक्तं केवलं स्यात् । किं तथा राक्षससाचिव्यलाभविकलया
कृतज्ञतया फलम् । अतो मलयकेतूपेक्षणमेव वरमनया प्रकृतया राजकार्यसंवि-
धानप्रणाल्या राक्षसोपसंग्रहसाधकमिच्छाशयः ।

कृतघ्नतामात्रफलः स्यादिति । तव संपूर्णनन्दराज्यफलो न स्यादिति भावः ।
अत्र तावदेवमिति । अत्र मलयकेतूपेक्षणे तावदेवमुत्तरं भवतु ।

१ स्वयम् for स्व B. E. N. ; G. has °तायाम् before this ; G. has भवति for
स्यात् ; E. adds इति after स्यात्. २ B. N. have अर्थ before राज्य ; and R. M.
om. प्रतिश्रुत ; G. reads राज्यार्द्धप्रदाने ; °नाशे for नाशः ; M. R. omitting केवलम् ;
P. adds एव after केवलम्. ३ R. M. read परिहारः for फलः ; G. फलकः ; E. has
मात्रकम् ; °रूपं for °रूपं A. G. ४ आर्य before this B. E. N. ; तु before पुनः G.
E. ; R. om. पुनः ; after हैव B. E. N. have अन्तर्नगरे G. नगरे. ५ G. inserts
कथम् after आर्येण M. एव ; अत्र after किम् M. R. ; इति किमत्रमार्यस्य (sic.) A.
६ वृषल before this. B. E. N. G. ; खलु निज after अपि. B. N. खलु only. G. E. ;
°राज्ञा for °रागि A. P. E. ७ °मेवात्र B. N. G. ; G. has संवाहाच्च A. संवा-
साच्च P. संवास B. N. सहवासाच्च ; अव्यन्तम् B. E. N. ८ प्रज्ञापुरुषकाराणामु-
पेत्यत P. ; M. R. read सह for सहाय ; and अग्नि in अनियुक्त is om. in B.
E. N. G. ९ कोपबलवान् B. N. ; B. N. have खलु after महा. E. has स
and G. नः before खलु. A. P. read प्र before कोप.

दयेत् । दूरीकृतस्तु बाह्यकोपेमुत्पादयन्नपि कथमप्युपायैर्वश-
यितुं शक्य इत्ययमश्रुत्वा एव हृदये शयः शङ्कुरिवोद्धृत्य
दूरीकृतः ॥

राजा । आर्य कस्माद्विक्रम्य न गृहीतः ।

चाण० । राक्षसः खल्वसौ । विक्रम्य गृह्यमाणो युष्मद्वलानि
बहूनि नाशयेत्स्वयं वा विनश्येत् । एवं सत्युभयथापि दोषः ।
पश्य ।

स हि भृशमभियुक्तो यद्युपेयाद्विनाशं

ननु वृषल वीर्यं कस्तादृशेनापि पुंसा ।

अथ तव बलमुख्यान्घातयेत्सापि पीडा

वर्नगज इव तस्मात्सोभ्युपायैर्विनेयः ॥ २५ ॥

राक्षसोपेक्षणं तु सर्वथानुचितमिति राक्षसपक्षपातं दर्शयन्निवाह ।
अत्रेत्यादि ।

१ बाह्यमर्थं विद्वन्नपि M. R. बाह्यार्थं विकुर्वन्नपि A. बाह्यार्थमविकुर्वन्नपि P.
for बा-पि; E. om. अपि. For क-तः B. N. read न दुःखसाध्यो भविष्यतीत्यतो-
पक्रामन्नपेक्षितः । राजा । तत्किमर्थमिहस्य एवोपायैर्नोपक्रान्तः ॥ चाण० । अथ
कथमपक्रान्तो भविष्यति । ननूपायैरेवासौ हृदये शयः शङ्कुरिवोद्धृत्य दूरीकृतः । दूरी-
करणस्य चोक्तं प्रयोजनम् G. and E. agree G. om. अतो in first speech; both
reading अत्रस्थ for हृदये शयः in second and E. also reading एवार्थे न नोपक्रां for
एवोपायैर्नोपक्रां; both reading कथमनुपक्रान्तो for अ-न्तो in third speech;
E. also reading हृदये शयः for हृ-यः and G. omitting च in चोक्तम्; P. om.
कथमपि and शयः in हृदये शयः. २ वा before विक्रम्य R. G. A. ३ वृषल
before this B. E. N. G.; नि before गृह्य B. E. N. G.; P. om. क्रम्य.
* For बहूनि B. E. N. G. read वा वि. B. E. N. G. read स्व-त् before जु-त्.
दोषः for दोषः M. ५ भृशमुप A. P. G. ६ B. and N. (r) युक्ता. For अपि
M. reads असि; A. P. एव. ७ नाशयेत् for घातयेत् B. E. N. ८ नवगज
B. N. (r). °प्युपा° for °भ्युपा° E.

राजा । ने शकुमो वयमार्यस्य मतिमतिशयितुम् । सर्वथा
अमात्यराक्षस एवालं प्रशस्यतरः । •

चाण० । सक्तोधमे । न भवानिति वाक्यशेषः । भो वृषल
तेन किं कृतम् ॥

राजा । श्रूयताम् । येन खलु महात्मना
लब्धायां पुरि यावदिच्छमुषितं कृत्वा पदं नो गले
व्याघातो जयघोषणादिषु बलादस्मद्वलानां कृतः ।
अत्यर्थं विपुलैः स्वनीतिविभवैः संमोहमापादिता
विश्वास्थेष्वपि विश्वसन्ति मतयो न स्वेषु वर्गेषु नः ॥
॥ २६ ॥

तत्र शकुम इति । मया कचित्कार्यविरोधे पृष्टे मतिबलेन केवलं समाधत्ते
राक्षसोपेक्षणं तु सर्वथानुचितमिति भावः ।

न भवानिति । वाक्यशेषो मास्तु नाम । तस्मिन्को गुणो दृष्ट इति
पृच्छति । न तावदिति ।

लब्धायामिति । अस्यायमर्थः । अस्माभिर्निरुद्धासारप्रसारतया बलवदुप-
निरुद्धं पुरमसुरक्षं पश्यन्भयमस्मत्तो याचमान इव पुरमस्मदधीनं कर्तु-
मस्मद्वलान्यन्तः प्रवेद्याभिर्लब्धायां वशीकृतायां पुर्यस्मदीयजयापाद-
नघोषणाय प्रवृत्तान्यपि तानि बलानि बलाद्व्याहृत्य निगृह्य बहिःस्थितान्व-
लवतोप्यस्मानगणयन्नस्मदुपांशुवधाय विषकन्यानियोजनकूटतोरणशयनगृ-
हनिर्माणादिस्वकार्यसाधनपर्यन्तमन्तर्नगर एव कंचित्कालं स्वच्छन्द-
मुषितवान् । अनन्तरमुपांशु सुरङ्गया सर्वार्थसिद्धिमपवाह्य स्वयमपि निर्गत्य
बहिः सुदृढलमुत्थाप्य पुनरप्यस्मानभियोक्तुमुद्यतः । एवं स्वनीतिविभवैरनेन

१ तत्र A. P. वाचा वाचमति° for मति° B. N. मतिमतिशयितुम् A. • २ M. om.
अत्र. ३ Om. G. E; R. om. न and reads भवानिति. After वाक्यशेषः—मा ताव-
देवम् । भो &c. B. N. न तावत् A. ननु तावत् P. न तावत्त्वम् E; खलु for वृषल G.
४ यदि न ज्ञायते तदा before this B. N; E. and G. agree. E. om. तदा and G.
substituting तत् B. N. read तेन for येन and A. P. read खलु before येन.
५ लब्धानाम् M. यावदिच्छम् for यावदिच्छ° G. ६ सु for स्व B. N. च M. R.
G. ७ वर्गेषु A. E. मार्गेषु G.

चाण० । विहस्य । ऐतत्कृतं राक्षसेन । वृषल मया
पुनर्ज्ञातं नन्दमिव भवन्तमुद्धृत्य भवानिव भूतले मलयके-
तू राजाधिराजपदे^१ नियोजित इति ।

राजा । अन्येनैवेदमनुष्ठितं किमन्तार्यस्य ।

चाण० । हे^२ मत्सरिन् ।

आरुह्यारूढकोपस्फुरणविषमिता^३प्राङ्गुलीमुक्तचूडां
लोकप्रत्यक्षमुग्रां सकलरिपुकुलोत्साददीर्घां प्रतिज्ञाम् । *

केनान्येनावलिप्ता नवनवतिशतद्रव्यकोटीश्वरास्ते

नन्दाः पयथिभूताः पशव इव हताः पश्यतो राक्षसस्य ॥

॥ २७ ॥

संमोहिता अस्मन्मतयो विश्वास्येष्वपि जीवसिद्धिभागुरायणप्रभृतिषु स्वेषु
वर्गेषु न विश्वसन्ति यतो वयं तानपि पुरान्निःसारितवन्त इत्यहो मतिमान-
तिशूरः साहसी महात्मा राक्षस इति ॥ २६ ॥

विहस्येत्यादि । इदं राक्षसनीतिविभवाधिक्षेपार्थं सोत्प्राप्तवचनं स्वशक्तिप्र-
शंसनं व्यवसायः । नन्दोद्धरणमौर्याधिराज्यस्थापनहेतोः स्वशक्तेः प्रशंस-
नात् ।

अन्येनैवेदमिति । इदं नन्दोद्धरणमित्यर्थः । इयं गुरुतिरस्कृतिर्द्रवः ।

हे मत्सरिन्निति । मत्सरः परोत्कर्षासहनम् ।

आरुह्यारूढेति । प्रवृद्धकोपवेशेन विषमिताभिर्विसंशुलं प्रचलिताभिरं-
प्राङ्गुलीभिरङ्गुल्ययैर्मुक्तचूडा शिखा यस्याम् । सकलानां रिपूणामुत्साद-

१ वृषल before this B. E. N. G. Before वृषल further on B. E. N. have a speech राजा । अथ किम् । एतत्कृतममात्यराक्षसेन (E. om. अथ किम्) G. om. वृषल and inserts न after पुनः further on. २ मुद्धृत्य for मुद्धृत्य E. G. om. वृषल and inserts न after पुनः further on. ३ मुद्धृत्य for मुद्धृत्य E. G. om. वृषल and inserts न after पुनः further on. ४ अनेनै A. P. E. read 'पुरधिराज्यपदे B. N. (r) read 'पुरधिराज्यमारोपितः. ५ अनेनै A. B. N. read अलमुपालभ्य आर्य वैवेनेषम् &c. M. after कि-स्य adds इयं गुरुस्मृतिः R. इयं गुरुतिरस्कृतिः. ६ अहो M. B. ७ For विषमिता M. reads 'निवकरा'. ८ छे for 'स्ता B. E. N. 'स्ते A. ९ स्या for भूता G.

अपि च ।

गृधैराबद्धेचक्रं विद्यति विचलितैर्दीर्घनिष्कम्पपक्षै-
धूमैर्ध्वस्तार्कभासां सघनमिव दिशां मण्डलं दर्शयन्तः ।
नन्दैरोनन्दयन्तः पितृवननिलयान्प्राणिनः पश्य चैता-
न्निर्वान्त्यद्यापि नैते स्तुतबहलवसावाहिनो हव्यवाहाः ॥
राजा । अन्येनैवेदमनुष्ठितम् । ॥ २८ ॥

* चाण० । आः केन ।

नाय कालविलम्बात्प्रतिज्ञाया दीर्घत्वमीदृशीमुयां प्रतिज्ञाग्राह्य कृत्वा के-
नान्येन नन्दाः पर्यायभूता एकस्यां तस्यां दामनिबद्धाः पशव इव क्रमेण
हता इत्यन्वयः । पश्यतो राक्षसस्य पश्यन्तं राक्षसमनादुत्प्रेक्ष्यः । षष्ठी-
चानादर इति षष्ठी ॥ २७ ॥

गृधैरिति । विद्यति आबद्धचक्रं विरचितमण्डलं यथा तथा विचलितै-
र्दीर्घा निःकम्पाः पक्षा येषां तैर्गृधैरेव धूमैरिति व्यस्तरूपकम् । चित्तानीनां
ज्वलदङ्गारमात्रशेषतया सहजधूमाभावात् गृध्रा एव धूमत्वेन निरूपिताः ।
तैर्गृध्रधूमैर्ध्वस्तार्कभासां तिरहितसूर्यतेजसां दिशां मण्डलं सघनमिव
मेघमण्डलप्रच्छादितमित्युत्प्रेक्षा दर्शयन्तः बहलवसावशेषैर्नन्दैः श्म-
शानुनिलयान्प्रेतवृक्षादीन् एतान्प्राणिनः प्रीणयन्तः एते परितः श्मशानेषु
दृश्यमाना हव्यवाहा अद्यापि न निर्वान्ति न शाम्यन्ति । पश्य चेति
वाक्यार्थः कर्म । अतिक्रान्तेऽपि विषये रोषविशेषादेतानेत इति च बुद्धौ
प्रत्यक्षीकृत्य निर्देशः । नन्दकुलनिर्दहनक्रोधोद्यापि न शान्त इत्यर्थः ।
अयं वधरूपोऽपि द्वयः ॥ २८ ॥

आः केनेति । इयं तर्जनरूपा द्युतिः ॥

* १ °रव्य for °बद्ध. M. विचरितैः for विचलितैः M. विचलितोद्दी° A. चलतया
G. चलनया B. N. २ तैर्ध्वयन्तः M. ३ For नन्दैरा° B. E. N. G. have नन्दुनाम्नः
M. has °नाय° for °नन्द°; चैते for चैतान् G. ४ तेन P. From प्रतिज्ञान् in the
second line of the preceding stanza down to this all is wanting in E.
बहुल for बहल M. R. ° ५ Om. in B. E. N. G.

राजा । नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेने ।

चाण० । दैवमविद्वासः प्रमाणयन्ति ।

राजा । विद्वांसोऽप्यविकथना भवन्ति ।

चाण० । सकोपम् । वृषल भृत्यमिव मामारोढुमिच्छसि ।

शिखां मोक्तुं बद्धामपि पुनरयं धावति करः

भूमौ पादं प्रहर्त्य ।

प्रतिज्ञामारोढुं पुनरपि चलत्येष चरणः ।

प्रणार्शान्नन्दानां प्रशममुपयातं त्वमधुना

परीतः कालेन ज्वलयसि मम क्रोधदहनम् ॥ ३० ॥

राजा । सावेगमात्मगतम् । अये कथं सत्यमेवार्यः कुपितः ।
तथाहि ।

नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेनेति । एतदादि क्रोधसंरब्धयोरन्योन्याधिकेपो
विरोधनम् ।

आरोढुमिच्छसीति । अधिकेषु प्रवर्तते इत्यर्थः ।

शिखामिति । तीर्णप्रतिज्ञत्वाद्बद्धमिष्टामपि न बध्नामीत्यर्थः । शि-
खाया अद्यापि न बद्धत्वान्निर्वहणान्ते भत्स्यमानत्वात् । तीर्णप्रतिज्ञेन मया
केवलं बध्यते शिखेति वक्ष्यति ।

प्रतिज्ञामारोढुमिति । कालेन मृत्युना परीतः वशीकृत इवेति लुप्तोपमा ।
न तु त्वं कालपरीतः चिरजीवत्वेन वर्धिष्णुत्वादिति भावः । अत्र वीरो रसः
स्थायी क्रोधेनानुभावेन पौष्कल्यं नीतः ॥ २९ ॥

अये कथं सत्यमेवार्यः कुपित-इति । मया तदाज्ञयैव कार्यानुरोधकैतवेन

१ B. E. N. add इहमनुष्ठितम् २ Om. in M. R. कोपं नादयित्वा E. कोपं
नादयन् B. N. ; A. reads वृष simply for next word, after which B.
N. G. add वृषल again; E. adds कथम्; अधि for आ in आरोढुं E. ३ E.
has मम for अपि. ४ भू-त्य om. R. M. ; भूमौ पादप्रहारं इत्या. G. E. ; do.
कृत्वा for इत्या B. N. ५ चलत्येष M. R. ६ प्रणार्शान्त्वा. E. ७ यान्तम् for
यातम् R. ८ पुनः B. N. ९ स्व for आत्म B. N. G. ; M. has simply सोद्वेगम्;
सत् before कथम् B. E. N. १० आर्वः after कुपितः B. N.

संरम्भोत्पन्दिपक्षमक्षरदमलजलक्षालनक्षामयापि
भूभङ्गोद्भेदधूमं ज्वलितमिव पुरः पिङ्गया नेत्रभासा ।
मन्ये रुद्रस्य रौद्रं रसमभिनयतस्ताण्डवेषु स्मरन्त्या
संजातोप्रप्रकम्पं कथमपि धरया धारितः पादघातः ॥ ३१ ॥

चाण० । कृतककोपं संहत्य । वृषल वृषल अलमुत्तरोत्तरेण ।
यद्यस्मत्तो गौरीयान्नाक्षसोवगम्यते तदिदं शस्त्रं तस्मै
दीयताम् । इति शस्त्रमुत्सृज्योत्थाय चाकाशे लक्ष्यं बद्धा स्वगतम् ।
राक्षस राक्षस एष भवतः कौटिल्यबुद्धिविजिगीषोर्बुद्धेः प्रकर्षः ।

चाणक्यतश्चलितभक्तिमहं सुखेन

जेष्यामि मौर्यमिति संप्रति यः प्रयुक्तः ।

कोपितोपीति शेषः ।

संरम्भोत्पन्दीति । संरम्भेण क्रोधावेशेनोत्पन्दीन्युच्चलितानि पक्षमाणि
यस्याः । अत एव क्षरता गलतामलजलेन क्रोधाश्रुणा यक्षालनं तेन
क्षामया रूक्षयापि क्रोधावेशात्पिङ्गयारुणया नेत्रभासा कर्त्या भूभङ्गोद्भेदः
क्रोधजनितभ्रुविकारविशेषः स एव धूमो यस्मिन्कर्मणि तदया तथा पुरो-
भागे ज्वलितमिव दीप्तमिव । भावे कः । बह्वेर्ज्वलदवस्थायां धूम उद्गच्छतीति
वस्तुस्थितिः । ताण्डवेषु पुरुषकर्तृकनृत्यविशेषेषु रौद्रं रसमभिनयतः अभि-
नीय दर्शयतः रुद्रस्य स्मरन्त्या । अधीगर्थदयेषां कर्मणीति षष्ठी । धरया
प्रथिव्या संजातोप्रप्रकम्पं यथा तथा कथमपि कृच्छ्रादार्यस्य पादघातो
धारित इत्यन्वयः । रौद्रताण्डवकारिणो रुद्रस्य पादघात इवातिक्रूरध्याण-
क्यपादघात इति रौद्रो रसः । वीररसोऽङ्गम् । इयमुद्वेजनरूपा बुद्धिः ॥ ३१ ॥

१ °म्भास्पन्दि B. E. N. G. ; R. om. पक्षम. २ कृत E ; B. E. N. read पुनः
for पुरः. ३ सम् for सु B. N. ४ °तोदप्रकम्प B. N. संपातोदप्रक° E. °ताचप्रक° G. ;
कथमिव for कथमपि R ; पादपादः for पादघातः E. ५ कृतकम् B. N. ; G. reads
रोषम् ; वृषल (अल ?) मुत्तरेण A. R. M. ; G. om. one वृषल. ६ वरी° B. E. N.
तस्मादिदम् for तदिदं B. E. N. ; G. om. तत्. ७ निष्क्रामन् before this
M. ; P. om. च. B. E. N. G. add प्रत्यक्षवत् after च. A. P. om. स्ववत्तम् ;
E. has आत्मगतम् A. R. G. om. one राक्षस. ८ P. has एव for एष. For
भवतः M. R. read ते. B. N. add एव after एष ; °र्बुद्धिम् E. ९ °तः स्त°
B. N. (r) E. विजिगीषुम् for सुखेन. (?) M.

भेदः किलैष भवता सकलः स एव
संपत्स्यते शठे तवैव हि दूषणाय ॥ ३२ ॥

इति^१ निष्क्रान्तः ।

राजा । आर्यं वैहीनरे अतःप्रभृत्यनादृत्य चाणक्यं
चन्द्रगुप्तः स्वयमेव राज्यं करिष्यतीति गृहीतार्थाः क्रियन्तां
प्रकृतयः ।

कञ्चु० । आत्मगतम् । कथं । नेह^२ एव चाणक्यमिति
नार्यचाणक्यमिति । हन्त संगृहीतोधिकारः । अथ वा न
खल्वर्ल वस्तुनि देवदोषः । कुतः ।

स दोषः सचिवस्यैव यदसत्कुरुते नृपः ।

याति यन्तुः प्रमादेन गजो व्यालत्ववाच्यताम् ॥ ३३ ॥

राजा । आर्यं किं विचारयसि ।

कञ्चु० । देवं न किञ्चित् । दिष्ट्या देव इदानीं देवः संवृत्तः ।

चाणक्यत इति । दूषणायानिष्टायेत्यर्थः । इदं स्वगुणाविष्करणं
विचलनम् ॥ ३२ ॥

स दोष इति । नृपः सचिवस्यैव हन्ते नाद्रियते । आदरानादरयोः सद-
सती । इति यत्स सचिवस्यैव दोषः न नृपस्य । व्यालत्वेन दुष्टगजत्वेन गजः
वाच्यतां निन्द्यतां यन्तुः प्रमादेनैव याति न स्वतः । यन्ता शिक्षणेऽहित-
श्रेष्ठजोपि विनीतोऽवशीभवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

१ अतः M. R. सत् G. For हि-य B. N. (r) read विनाशनाय. २ Om. E ; B. E. N. G. add चाणक्यः after निष्क्रान्तः. ३ Om. G. अद्य for अतः B. E. N. G. इतः R. ४ उच्यकार्याणि B. N. G. राजा कार्याणि E. ५ Before किं B. N. ६ स्वगं B. N. G. एव. for मेव B. N. G. चाणक्यो नार्यचाणक्य इति for चा-ति B. N. G. E ; G. has नार्यः ; M. om. ना-ति. ७ P. om. सम् ; E. reads संगृहीतो. B. N. सत्यमेव हतो &c. G. om. हन्त and has सत्यं संगृहाधिकारः. ८ सचिवस्यैव E. देवदोषः for देवदोषः R. G. देवं दोषेणावगन्तुमर्हामि B. N ; E. agrees reading देवम्. B. N. om. कुतः. ९ Om. R ; G. reads विचारयसि. १० नरस्यैव (?) M ; B. N. after किञ्चित् add विचारयामि. किञ्चित् शिक्षापयामि E. agrees reading चिन्तयामि for चिन्तः. B. N. add इति after संगतः.

राजम् । आत्मगतम् । एवमस्मासु गृह्यमाणेषु स्वकार्यसि-
द्धिकामः सकामो भवत्स्वार्थः । प्रकाशम् । शोणोत्तरे अनेन
शुद्धव्याख्या शिरोवेदनो मां बाधते । शयनगृहमादेशय ।

प्रती० । एदु एदु देवो । (क)

राजा । आत्मगतम् ।

आर्याज्ञयैव मम लङ्घितगौरवस्य
बुद्धिः प्रवेष्टुमिव भूविवरं प्रवृत्ता ।
ये सत्यमेव हि गुरुनतिपातयन्ति
तेषां कथं नु हृदयं न भिनत्ति लज्जा ॥ ३४ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

तृतीयोऽङ्कः ।

(क) एतु एतु देवः ।

एवमिति । एवमावयोः कृतेपि विरोधे लोकैस्तथ्यत्वेन गृहीते आर्य-
चिकीर्षितो मलयकेतुराक्षसयोर्विरोधः सुष्ठु संपत्स्यत इति भावः । इदं सिद्ध-
वद्भाविश्रेयःकथनं प्ररोचना ।

आर्याज्ञयैवेति । भूविवरं प्रवेष्टुं लज्जातिशयेन स्वविलयमभ्युपगन्तुमिव
प्रवृत्तैत्यर्थः । इत्यमत्र नियताप्तिः प्रदर्शिता ॥ ३४ ॥

इति श्रीत्र्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षस-
नाटकव्याख्याने तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ॥

१ विगर्हमाणेषु E. निगृ०. B. N. G. २ ०कामःसं om. in R; after प्रकाशम्
E. has आर्य आर्य शीघ्रं गच्छ गच्छ । कञ्चु०. यदाज्ञापयत्स्वार्थ इति निष्क्रान्तः ।
राजा । शोणोत्तरे &c. as in text; G. has आर्ये before शोणो०; R. om. अनेन.
३ शिरोव्यथा G; B. N. P. add तत् E. ततः before शयन०; ०गृहमार्यमा०. P. मा
गमा A. ४ कञ्चु० M; P. R. E. om. one एदु. For देवो R. has देवो B. N. वहा-
राओ. ५ B. E. N. add आसनादुत्थाय before this G. om. this all. ६ वेष्टुमवने-
र्विवे० B. E. N. G; G. reads विवरे. ७ न B. E. N. G; E. reads गुरुम्. For
अतिपातयन्ति G. and N. (s) read प्रतिपादयन्ति; B. E. read प्रतिमानय-
न्ति. ८ इति before this in B. N. इति मुद्राराक्षसनाटके in P. कृतककलहः in E.

मुद्राराक्षसम् ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

ततः प्रविशत्यध्वगवेषैः पुरुषः ।

पुरु० । ही हीमाणहे^१ हीमाणहे । (क)

राअणिओओ^२ महिओ को णाम गआगअमिह करेइ ।

अट्ठाणगमणगुव्वी पहुणो अण्णा जइ ण होइ ॥१॥ (ख)

(क) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

(ख) राजनियोगो महीयान्को नाम गतागतमिह करोति ।

अस्थानगमनगुर्वी प्रभोराज्ञा यदि न भवति ॥ १ ॥

अथ चतुर्थेऽङ्के राक्षसचारसंवादरूपाल्पा कथा प्रकरी कथ्यते । हीही-
माण इति । अयं निपातसमुदाय आश्चर्यद्योतकः ।

जोअणसअसमहिअ इति कचित्प्रथमपादे पाठः । योजनशतसमधिकं
यथा तथेति क्रियाविशेषणम् ।

अस्थानगमन इति । अस्थाने अकाण्डे एव गमने प्रस्थानविषये गुर्वी
अनतिक्रमणीया ॥ १ ॥

१ वेशः B. N. २ B. E. om. first ही N. (s) reads हाहामा° R. E. om. second हीमा°. ३ G. N. read जोअणसअं समहिअम् B.°धिअम् E. ditto reading य for अ in this; गहागइ° B. गआगत° N. गयांगअ° G. गयागय° E. गआगआ R. गआगआइ M; E. om. इह following and P. and A. read एह; for करेइ A. P. read करेहि N. E. करिज्ज G. करेज्ज. ४ अत्था° B. E. N. G; for गुव्वी at the end of the compound P. has गुर्वी B. N. गुरुई E. गुरुट्टे (?) In the next word A. P. read अु for इ. G. reads होज्जइ; E. हुज्जइ, for होइ, E. has also अजा ज्जइ for अण्णा जइ.

जोव अमच्चरक्खसस्स एदं गेहं गच्छामि । भान्तवत्परिक्रम्य ।
को एत्थ दुवारिआणं । णिवेदेह भट्ठिणो अमच्चरक्खसस्स एसो
करभओ तुवरन्तो पाटलिपुत्तआदो आगदोत्ति । (क)

प्रविश्य । दौवारिकः । भद्र मा उच्चं मन्तेहि । एसो अमच्चो
कज्जाचेन्ता णिदेण जाअरेणं समुप्पण्णसीसवेअणो अज्ज
वि सअणं णं मुच्चदि । ता चिट्ठ मुहुत्तअं । लब्धावसरो तुह
आअमणं णिवेदेमि । (ख)

(क) यावदमायराक्षसस्यैतद्देहं गच्छामि । कोत्र दौवारिकाणाम् ।
निवेदय भर्तुरमायराक्षसस्य एष करभकः खरयन्पाटलिपुत्रादागत इति ।

(ख) भद्र मा उच्चं मन्त्रय । एष अमायः कार्यचिन्ताजनितेन जागरेण
समुप्पन्नशीर्षवेदनोदापि शयनं न मुञ्चति । तस्मान्निष्ठ मुहूर्तम् । लब्धावसरः
तव आगमनं निवेदयामि ।

१ B. G. N. have ता before this. E. has याव for this. B. N. have ज्जेव्व
for एदं E. ज्जेव. For गच्छामि. at the end of the sentence M. R. read
गच्छम्मि A. P. गच्छेमि; परिभ्रान्तं for भ्रान्तं B. E. N. G. २ ओ before
this B. G. N ; P. has येत्थ for एत्थ; for दुवा B. N. G. have दुआ E.
दोवा; निवे for णिवे. B. E. N ; B. N. add दाव after it. ३ Before this
B. N. have कखु E. छु ; G. reads करहओ E. करभको B. N. करहको B.
adding after this करहका विअ कज्जम् E. करभको विअ कज्जम् G. adds विअ
only omitting व in next word ; पाडलिउत्तादो N. पाडलिउत्तआदो R. पाड-
लिपुत्तादो E. पाडलिउत्तादो G. पाडलिपुत्तादो B. पाडलिवुत्तआदो M. पाडलिपुत्तो
आदो P ; R. M. read आअदो in next word and E. आगतो. ४ सणिअ A. P.
सणेहिम् M. R. कखु भट्ठा अमच्चरक्खसो B. N. कखु अमच्चर E. अमच्चर G ; B.
and N. (r) read रज्ज for कज्ज after अमच्चो. ५ जागरेण N. E. गरएण R ; G.
has समुप्पाहिद for समुप्पण after this and सरीर for सीस. ६ दि दाव ण सअण-
दलम् B. अज्जविणताव सयणअलं विमु. G. अज्जावि ताव ण सअणदलं विमु.
N. अज्ज वि दाव सजनयलनं मु. E. मुहुत्तयम् G. E. मुज्जतअम् (?) N. Before
this. B. N. read ताव; B. G. N. add जाव से, E. जाव, after it; भविअ भवसो
for तुह B. भविअ तुह N. भविअ भअसअमणम् G. आगमणम् B. N. ७ निवेदेमि
E. निवेदेमि R.

पुरु० । भइमुह^१ तह करेहि । (क)

ततः प्रविशति शयभगृहगत आसनस्थः शकटदासेन सह

सचिन्तो राक्षसः ।

राक्ष० । आत्मगतम् ।

मम विमृ^२तः कार्यारम्भे विधेरविधेयता-

मपि^३ च कुटिलां कौटिल्यस्य प्रचिन्तयतो मतिम् ।

अर्थं च विहिते मत्कृत्यानां निकाममुपग्रहे

कथमिदमिहत्युन्निद्रस्य प्रयार्त्यनिशं निशा ॥ २ ॥

अपि च ।

कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छ-

न्बीजानां गर्भितानां फलमतिगहनं गूढमुद्देदयंश्च ।

कुर्वन्बुद्ध्या विमर्शं^४ प्रसृतमपि पुनः संहरन्कार्यजातं

कर्त्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्मद्विधो वा ॥ ३ ॥

(क) भद्रमुख तथा कुरु ।

ममेति । मम कार्यारम्भे कार्यारम्भप्रभृति विधेर्देवस्याविधेयतां प्रतिकूलतां विमृशतः मत्कृत्यानां विषयकन्यादिकपटकार्याणामुपग्रहे निरोधे अन्यथा-भावे कथमिदमिह राजकार्यं भविष्यतीत्युन्निद्रस्यानिशं निशा प्रयाती-त्यन्वयः ॥ २ ॥

कविरत्राद्भुततरनीतिविषयकस्वसंविधानक्लेशं राक्षसवचनव्याजेन प्रस्तौ-ति । कार्योपक्षेपमिति । कार्योपक्षेपं बीजन्यासं तनुं स्तोकोद्दिष्टमादौ

१ G. reads भइ मुहत्तं तथा करेमि N. भइमुह तहा करेमि E. भइमुहा करेहि B. भइमुह जहा वे रोअहि P. has करोमि for करेहि in text. २ B. E. N. G. om. गृह after शयन; B. E. N. read गतेन for स्थः in आसनस्थः; B. N. read अनुगम्यमानः for सह and B. has चिन्तितो for सचिन्तो. ३ स्वगतम् G. ४ अथच E. सहज. B. N., for अपिच ५ अपि E. विहिते तत्कु^० for विहितमत्कु^० B. तत् for मत् E. ह^० for हि^० N. ६ न्त्य...शाः B. E. N. G. ७ मर्षम् B. N. मर्षान् E. मुहुः for पुनः N. पुरः G.

तदेषि नाम दुरात्मा चाणक्यबटुः ।

उपसृत्य । दौवारिकः । जेदुं । (क)

राक्ष० । अतिसंधातुं शक्यः स्यात् ।

दौवा० । अमच्चो । (ख)

राक्ष० । वामाक्षिस्पन्दनेन सूचयित्वा आत्मगतम् । दुरात्मा चाणक्यबटुर्जयत्वतिसंधातुं शक्यः स्यादमास्य इति वागीश्वरी वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावगतां प्रतिपादयति । तथापि नोद्यम-
स्त्याज्यः । प्रकाशम् । भद्र किमसि वक्तुकामः ।

(क) जयतु ।

(ख) अमासः ।

मुखसंधौ रचयन्तस्य बीजस्य विस्तारं व्यक्तिं प्रतिमुखसंधाविच्छन्कुर्वन् गर्भितस्य दृष्टनष्टस्य बीजस्य गहनं फलं गूढं यथा तथा गर्भसंधाबुद्धेदयन् अन्विष्यन्विमर्शसंधौ तस्यैव बीजस्य बुद्ध्या विमर्शमनुसंधानं कुर्वन् प्रसृतमपि यथायथं विप्रकीर्णमपि कार्यजातं मुखसंध्याद्यर्थजातं निर्वहणसंधौ संहरणै-
कार्थ्यमुपनयन्नाटकानां कर्ता वा तथा आदौ गूढमारब्धं राजकार्यजातं अन्तरान्तरा विस्तारयन्गर्भितानां गूढानां बीजानां मन्त्राणां फलं साध्यं मुहुर्द्वेदयन् उन्नयन् बुद्ध्या विमृशंश्च आयतौ प्रसृतं शुभोदकं संहरन्पुसं-
हरन् अस्मद्विधो मंत्री वा महान्तमायासमनुभवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

वागीश्वरीति । वागीश्वरी उपश्रुतिरूपा वामाक्षिस्पन्दनेन प्रस्तावं संवादं गता प्राप्ता सती पूर्वोक्तमर्थं सूचयतीत्यर्थः । इदं कार्यसंग्रहणमादा-
नं नाम विमर्शसंधेरन्यमङ्गम् । चाणक्यकर्तृकस्य राक्षसातिसंधानरूपस्य

१ M. R. om. तद् A. P. om. नाम. २ जयतुजयतु B. N. जयतुजयतु E. G. which add अङ्गो. ३ अनि° B. E. N. G. अनु° P. ४ G. adds राक्षसः. ५ स्पन्दम् B. N. G.; B. E. N. G. R. omit. दुरात्मा B. N. read जयति अनि° G. E. जयतु अनि°. ६ E. adds राक्षस before this B. N. (r) om. वागीश्वरी and E. reads दौवारिकमवलोक्य प्रकाशम् before वागीश्वरी. ७ वस्तु B. E.; P. reads पतिमापा° for प्रतिपा°.

दौवा० । अमच्च करभओ दुआरे चिड्दि । (क)

राक्ष० । शीघ्रं प्रवेशय ।

दौवा० । तहेत्ति । निष्क्रम्य पुरुषमुपसृत्य । भई उपसण्य
अमच्चम् । (ख)

इति निष्क्रान्तः ।

कर० । उपसृत्य । जेदु अमच्चो । (ग)

राक्ष० । भद्रं उपविश ।

कर० । जं अमच्चो^१ आणवेदित्ति । भूमावुपविष्टः । (घ)

(क) अमाय करभको द्वारि तिष्ठति ।

(ख) तथेति । भद्र उपसर्प अमायम् ।

(ग) जयत्वमात्यः ।

(घ) यदमात्य आज्ञापयति ।

कार्यस्य राक्षसेनैव दुरूपश्रुतिदुःशकुनप्रतिपादनद्वारा संग्रहणात् ।

१ B. E. have एसोक्खु before this G. एसो. N. B. read ह for भ and E. °को for ओ R. M. read दुवारेचिड्दि G. दुवारि B. reads पाडलिपुत्तारो आभरो इच्छदि अमच्चं पेक्खिदुम् E. agrees reading वो for वो in. पुत्तारो and ग for अ in आभरो N. has एसो पाडलिउत्ताओ आसूरो करभओ आभरो इच्छदि &c. २ अवारितम् B. अविलम्बितम्. E; N. G. add आर्य किं विचारयसि before this; B. adds एनम् after प्रवे°. ३ for तहेत्ति. B. E. N. G. read जं अमच्चो (G. देवो) आणवेदित्ति (इति. G. om. E.); G. om. निष्क्रम्य. E. substitutes निर्गत्य; P. om. तहेत्ति निष्क्रम्य and reads पुरु° पुनरुप°. ४ भद्र B. N. G; B. N. E. add here एसो आमच्चो चिड्दि ता G. agrees adding खु after एसो and om. ता. For उपसण्य R. reads उवसण्य G. उप्पसण्यदु A. उपसण्य E. उवसण्ये हि B. E. N. G. have णम् for अम्°. ५ E. om. इति B. E. N. G. add सौवारिकः after this. ६ Before कर° G; B. N. add राक्षसम् before उप°; B. G. N. have जअदु जअदु E. जयदु जयदु ७ B. E. N. G. before this नादयेनावलोक्य and करभक स्वागतमुपविश्यताम् for what follows ८ अज्जो A. P. देवो G; for त्ति G. reads इति E. om. it; and B. and N. read. उपविशति for उपविष्टः further on.

राक्ष० । आत्मगतमे । कस्मिन्प्रयोजने मयायं प्रहितं इति
प्रयोजनानां बाहुल्यान्न खल्ववधारयामि ।

इति चिन्तां नाटयति ।

ततः प्रविशति वेत्तपाणिर्द्वितीयः पुरुषः ।

पुरु० । ओसलेहँ ओसलेह । आअदो अवेह अवेह माण-
वाः । किं ण पेक्खह । (क)

दूले पच्चासत्ती^१ दंसणंवि दुल्लहमधण्णैः ।

कल्लाणकुलहँरणं देआणं विअ मणुस्सदेआणं ॥ ४ ॥ (ख)

(क) अपसरत अपसरत । आगतः अपेत अपेत मानवाः । किं न पश्यथ ।

(ख) दूरे प्रयासन्तिर्दर्शनमपि दुर्लभमध्वनैः ।

कल्याणकुलधराणां देवानामिव मनुष्यदेवानाम् ॥ ४ ॥

आत्मगतमिति । राक्षसकरभकसंवादावसरे भोगुरायणेन मलयकेतुमति सं-
धातुं तयोः प्रवेशावसरदानाय राक्षसचिन्तानाटनं कविनोपनिबद्धमिति
द्रष्टव्यम् । इदमङ्गावतरणम् । अत्र राक्षसं प्रति करभकेण वक्ष्यमाणस्य मौर्य-
चाणक्ययोर्मियो विरोधस्य पूर्वकार्यानुसंगतत्वात् । लक्षणं तु पूर्वमेवोक्तम् ।
यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थं इत्यादिना ।

खञ्जो गमनत्वासांभ्रमादपसरतापसरतेति पुनरुक्तिः ।

कल्याणकुलधराणामिति ॥ कल्याणकुलं धरन्तीति कल्याणकुलधराः

१ स्वर्ग° B. N ; B. E. N. have अथ after this, G om, अयम् B. N. add
प्रणिधिः after it. २ G. E. read कार्याणाम् B. E. N. om. बाहुल्यात् and
read प्रभूतत्वात् before प्रयो°; G. reads बहुत्वात् for बाहुल्यात्. ३ अपरः for
द्वितीयः B. E. N. ४ ओसलध अज्जा ओसलध । अवेह माणहे अवेह । किम् &c.
B. N. ओसलह ओसलह अज्ज । अवेह माणहे अवेह । ता किम् &c G. ओसलध
अज्जा ओसलध । अवेह माणहे अवेह E; R. and M. have ओसलेह and अवेह
once only; R. has अअम् before आअदो. ५ पेक्खह R. M. पेक्खध B. N.
G. ६ सत्ती. R. णमवि for णवि B. E. N. णमवि G. °ण्णेहि for णैः B. E.
N. G. ७ च. B. हरणम् N; R. reads हेत्वाणम् in both places. N. हेत्वाणम्
B. and E. read हेत्वाणं च भूमिदेवाणम् G. has भूमिदेवाणम् omitting हे—अ

आकाशे । अज्जो किं भणाह किं णिमित्तं ओसालणं करिअ-
दित्ति । अज्जो एसो क्खु कुमालो मलयकेदु समुप्पण्णसीसवेअण
अमच्चरक्खसं पेक्खिदुं इदो एव आअच्छदि । ता ओसालणा
करीअदि । इति निष्क्रान्तः पुरुषः । (क)

ततः प्रविशति भागुरायणेन कञ्चुकिना चानुगम्यमानो मलयकेतुः ।

मल० । निश्चस्यात्मगतम् । अद्य दशमो मासस्तातस्थोपर-
तस्य न चास्माभिर्वृथापुरुषाभिमानमुद्रहद्भिस्तमुद्दिश्य तोया-
ञ्जलिरप्यावर्जितः । प्रतिज्ञातमेतत्पुरस्तात् ।

वक्षस्ताडनभिन्नरत्नवलयं भ्रष्टोत्तरीयांशुकं
हाहेत्युच्चरितार्त्तनादकरुणं भूरेणुरुक्षालकम् ।

(क) आर्याः किं भणथ किं निमित्तमपसारणा क्रियते इति । आर्याः एष
खलु कुमारो मलयकेतुः समुत्पन्नशीर्षवेदनममात्यराक्षसं प्रेक्षितुमित एवा-
गच्छति । तस्मादपसारणा क्रियते ।*

महोन्नतवंशाः मनुष्यदेवाः राजानः । देवास्तु कल्याणः सुवर्णमयः कुलधरः
कुलपर्वतो मेरुर्येषां तथोक्ताः ॥ ४ ॥

आकाशेति । आकाशलक्षणं पूर्वमुक्तम् ।

वक्ष इति । निवापाञ्जलिः श्राद्धतर्पणमिति भावः । पितृदानं निवृत्तिः
स्यादिति त्रिकाण्डी । वक्षस्ताडनेत्यादि जातिवर्णनम् ॥ ५ ॥

१ अज्ज. B. N ; for भणाह B. has भणाथ P. भणह ; लणा for लण B. E. N. G. ; B. N. having एसा before it. For करिअ° R. M. read करेअ° G. कलीअ° N. किलीय B. करीअ° E. करीय° B. om. न्ति. २ अज्ज R. E ; G. om. क्खु ; G. E. read 'केदु' and M. R. उप्पण्ण°. ३ इदो A. P ; B. has सुणिअ before this. For इ-व B. N. have इहज्जेव्व E. इहय्येव G. इदोज्जेव्व ; आग° for आअ° E. आअच्छइ R ; for ता B. E. N. G. read एदिणा काल-
णेण. G. E. and N. (s) adding ता before एदि° ; R. has ओसालणम् G. कलीअ° and A. P. read न्ति for इति. ४ B. N. om. च and have सह before कञ्चु° ; E. has अनुगम्य° before कञ्चु°. ५ निःचस्या° A. P. G. अथ for अद्य P. इ. अथवा before this B. N.

तादृक्कृतजनस्य शोकजनितं संप्रत्यवस्थान्तरं-
शङ्कुस्त्रीषु मया विधाय गुरवे देयौ निवापाञ्जलिः ॥ ६ ॥

किमत्रे बहुना ।

उद्यच्छता धुरमकापुरुषानुरूपां
गन्तव्यमाणि निधनेन पितुः पथा वा ।
आच्छिद्य वा स्वजननीजनलोचनेभ्यो

नेयो मया रिपुवच्छृण्वन् बाष्पः ॥ ६ ॥

प्रकाशम् । आर्य जाजले उच्यन्तामस्मद्वचनादनुष्टुप्
राजानः । एक एवाहममात्यराक्षसस्यातर्कितगमनेन प्रीतिसुत्पा-
दयितुमिच्छामि । तर्कतमनुगमनकेशेनेति ।

कञ्चु० । तथेति परिक्रम्याकाशे । भो भो राजानः कुमारः
समाज्ञापयति न खल्वहं केनचिदनुगन्तव्यं इति । विलोक्य

उद्यच्छतेति । उद्यच्छतेत्यत्र यद्यपि समुदाङ्भ्यां यमोपन्ये इत्यात्मनेपदेन
भवितव्यं तथापि स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले इत्यतः सूत्रात्कर्त्रभि-
प्राय इत्यनुवर्तनात्स्वपौरुषोद्यमनक्रियाफलस्य स्वजननीजनलोचनवाष्पापन-
यनस्य रिपुवधूलोचनगामित्वाभिप्रायेण परस्मैपदं कविना प्रयुक्तमित्यवधार्य
संतोषव्यं वैयाकरणवैरैः । आच्छिद्यापनीय रिपुवधेन तन्नयनबाष्प उत्पादि-
ते स्वजननीजनदुःखमपमार्जितप्रायं स्यादित्यर्थः । सुगममवशिष्टम् ॥ ६ ॥
कृतमिति । कृतमित्यव्ययं अलमित्यर्थे ।

१ °ग्मा. ° E. २ निधा°. E. तिलायाञ्जलिः for निवापा° N. जलस्याञ्जलिः E.
३ तत्किमिह. B. तत्किमत्र N. किमिति E. ४ उक्तं G. For धुरमका°. P. has
धुरमरौ. and A. M. धुरमरौ. ५ °माजिविहितेन. B. E. N. °माजिनिहतेन G. ६
प्रकाशम् om. in A. P ; उच्यताम् P. G. E ; G. om. वचनात् in अस्मद्°. ७
°किताम् B. E. N. G. R. ८ अतः for तत् B. ततः E. यतः G ; G. has अनुगमने-
नेति. ९ यज्ञाज्ञापयति कुमारः B. G ; N. has यज्ञाज्ञा°. and E. has पदिक्रम्य
before this. कुमारो वः समादिच्छति. G. १० °चिद्वग°. G. N ; P. om. इति
दृष्ट्वा for विलोक्य. E.

सहर्षम् । कुमारस्याज्ञानन्तरमेव सर्वे राजानः प्रतिनिवृत्ताः ।
पश्यतु कुमारः ।

सोत्सेधैः स्कन्धदेशैः खरतरकविकाकर्षणात्पर्यभुम्नै-
रश्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः खमिव खुरपुटैः खण्डयन्तः पुरस्तात् ।
केचिन्मातङ्गमुख्यैर्विहतजवतया मूकघण्टैर्निवृत्ता
मर्यादां भूमिपाला जलधय इव ते देव नोल्लङ्घयन्ति ॥७॥
मल० । आर्य त्वमपि सपरिजनो मेघनदः । भागुरायण
एको मामनुगच्छतु ।

कञ्चु० । तथेति सपरिजनो निष्क्रान्तः ।

मल० । सखे भागुरायण विश्वसोहमिहागच्छद्विर्भद्रभटप्रभृ-
तिभिर्यथा न वयममात्यराक्षसद्वारेण कुमारमाश्रयणीय-

सोत्सेधैरिति । खरतराणां तीक्ष्णलोहकण्टककीलितानां कविकानां खली-
नानां आकर्षणादस्य भुम्नैर्नमितैरत एव सोत्सेधैर्मध्यभागोन्नतैः स्कन्धदे-
शैर्यावाभागेरुपलक्षिताः अश्वाः कैश्चिन्निरुद्धाः । केचित् योधाः । सहसा
जवनिरोधे सति मूकघण्टैरिति स्वभावोक्तिः । मातङ्गमुख्यैर्निवृत्ताः जलना-
न्मातङ्गान्सहसा संनिगृह्य निवृत्ता इत्यर्थः ॥ ७ ॥

१ E. has कुमार एते before this; B. N. read कुमार कुमार एते भवशशासमन-
न्तरमेव प्रतिनिवृत्ताः सर्वे एव राजानः; G. E. read प्रतिनिवृत्ताः सर्वे राजानः २ B.
G. N. add हि after this. ३ सोत्सेधैः E. सौधोच्चैः P. For खरतरकविका B.
N. read मुखरकविकाया. G. E. खरकविककशा. R. M. read खरतरकलिका;
त्यन्तं for त्यर्थं R. M. ४ खरपदैः G. ५ कश्चिं P; विहितं for विहतं P.
A. E. ६ यन्ते R. ७ राजा. A. P; after आर्य B. E. N. add जाजले. ८ एकएव
B. N. ९ यथाविधानं कुमार इति. B. E. N. G; R. G. M. om. सपरिजनो.
१० विज्ञापितो B. E. N. किम् before विश्वो G. ११ M. R. om. न after यथा
and insert it before कुमार. B. E. N. (r) om. आश्रयणीयम् after this.

माश्रयामहे किंतु कुमारस्य सेनापतिं शिखरकमुंरीकृत्य दुष्टा-
मात्यपरिगृहीताच्चन्द्रगुप्तादपरक्ताः कुमारमाभिरामिकुंजयो-
गादाश्रयणीयमाश्रयामह इति । तत्र मया सुचिरमपि विचार-
यता तेषामयं वाक्यार्थोवधारितः ।

भागु० । कुमार न दुर्वोधोयमर्थः । विजिगीषुमात्मगुण-
संपन्नं प्रियहितद्वारेणाश्रयणीयमाश्रयेदिति ननु न्याय्य एवा-
यमर्थः ।

मल० । सखे भागुरायण नन्वमात्यराक्षसोस्माकं प्रियतमो
हिततमश्च ।

भागु० । एवमेतत् । किंत्वमात्यराक्षसश्चाणक्ये बद्धवैरो
न चन्द्रगुप्ते । तद्यदि कदाचिच्चाणक्यमतिजितकाशिनमसह-

आश्रयामह इति । राक्षसस्य दुष्टत्वं ध्वनयितुं दुष्टामात्येति चाणक्यवि-
शेषणम् । आभिरामिकगुणेति च मौर्यदूषणाय ।

अवधारित इति । अतःपरं भागुरायणस्य मलयकेत्वतिसंधानवचनं सर्वं
नीजार्थस्यावमर्शनम् ।

१. ० कुमारिकृत्य P. शिखरसेनमुरी०. G. शिखरसेन द्वाराकृत्य B. E. N. २
सन्तः before this B. E. N. ३ तत्र P. ४ अयम् om. in B. N. For अव० B. N.
(r) have अधिगतः, P. नाव०. ५ B. N. have एवायमत्यन्त before this and om.
अयम् after ; B. N. G. add पदम् after अर्थः ६ B. N. read वि...राट्म...
जः प्रि० &c. ; G. agrees omitting visarga after ज. For हित G. has विहित;
०श्रयेतेति for ०श्रयेदिति M. R. ०णाश्रयणीय इति G. ०श्रयेतेति. A. P. which om.
ननु following ; A. reads न्याय्यम् and G. न्यायम् for न्याय्यः ; B. N.
G. om. अर्थः ; E. om. this and last speech. ७ अस्माकम् is before अमात्य
&c. in B. E. N. G ; E. has निरगलम् before प्रिय० which last G. has after
हिततमः ८ कुमार before this B. E. N ; R. has एवमेव सत्. ९ तु before this
B. G. N. चन्द्रगुप्तः before चाणक्य in B. E. N. G ; ०काशितयासह०. for
काशिनमसह० E.

मनाः से साहचर्यात्परोपपन्नो नन्दकुलभक्त्या नन्दान्वर-
 एवायमिति सुहृज्जनापेक्षया चात्मात्यराक्षसश्चन्द्रगुप्तेन सह
 संदधीत । चन्द्रगुप्तोपि पितृपर्याय गते एवायमिति संधिमनुम-
 न्येत । एवं सत्यस्मासु कुमारो न विश्वसेदित्ययमेषां वाक्यार्थः ।

मल० । युज्यते । अमात्यस्य गृहमादेशय ।

भागु० । ईत इतः कुमारः । उभौ परिक्रामतः ।

भागु० । इदंमात्यगृहम् । प्रविशतु कुमारः ।

मल० । एष प्रविशामि ।

राक्ष० । आत्मगतम् । अये^१ स्मृतम् । प्रकाशम् । भद्र अपि
 दृष्टस्त्विह । कुसुमपुरे स्तनकलशः ।

पुरे^{१०} । अमच्च अहं^२ । (क)

(क) अमाय अथ किम् ।

सुहृज्जनेति । सुहृज्जनाश्चन्दनदासशकटदासादयः ।

१ A. P. B. E. N. G. om. स and for 'वरोप' A. E. have 'वरोप' and P. 'वरोप'; 'नन्साकुन्वएदा' A. नकुलान्वयएवा P; after इति B. N. read कृत्वा संपत्, and G. E. संयत; E. has a च after एव. २ वा. P. ३ 'पारप-
 र्याग'. B; कृत्वा after 'मिति B. N. ४ य before this E; B. E. N. add अपि
 after अस्मासु; 'अस्यदि' for 'विश्वसेदि' E; R. has एतेषाम् for एषाम्. ५ B.
 N. G. read अमात्यराक्षसस्य. E. अमात्यराक्षस; B. N. have सखे भागुरायण
 before this, and मार्गे after गृह. ६ G. om. this speech; R. om. one इतः
 B. N. have इति before उभौ. ७ कुमार before this B. E. N. G. which have
 राक्षसस्य after अमात्य. G. om. प्र-रः ८ B. N. add इति प्रवेशनं नाटयतः. E.
 प्रवेशं नाटयतः ९ आः B. N; E. has स्मृत्वा for अ-म्; B. E. N. G. om.
 आत्म P. reads स्वर्ग; स्वया after कुसुम R. M. G; B. E. N. add वैतालिकः
 after पुरे. १० कर B. N. अथ for अहं B. E. N. G. किम्. for इह. E.

मल० । आकर्ण्य^१ । भागुरायण उन्मत्तः प्रस्तूयते ।
 न तत्र तावदुपसर्पामः । शृणुमस्तावत्^२ । कुतः ।
 सत्त्वभङ्गभयाद्वाज्ञां कथयन्त्यन्यथा पुरः ।
 अन्यथा विवृतार्थेषु स्वैरालापेषु मन्त्रिणः ॥ ८ ॥
 भागु० । यदाज्ञापयति कुमारः ।
 राक्ष० । भद्र अपि^३ तत्कार्यं सिद्धम् ।
 पुरु० । अमर्च्यप्पसाएण सिद्धम् । (क)
 मल० । सखे^४ भागुरायण किं तत्कार्यम् ।
 भागु० । कुमार गहनः सचिववृत्तान्तः । नैतावता परिच्छेत्तुं
 शक्यते । अवहितस्तावच्छृणु ।
 राक्ष० । भद्र विस्तरेण श्रोतुंमिच्छामि ।
 पुरु० । सुणींदु अमर्चो । अत्थि दाव अहं अमर्चणापत्ते

(क) अमायप्रसादेन सिद्धम् ।

(ख) शृणोत्वमायः । अस्ति तावदहममायेनाज्ञतो यथा करभक

सत्त्वभङ्गभयादिति । सत्त्वभङ्गो मनोभङ्गो विवृतार्थेषु परस्परविस्फ-
 र्णार्थेषु ॥ ८ ॥

१ B. E. N. have सखे. for this; वर्तते for प्रस्तूयते B. प्रस्तुतः
 E; °तान्तेन तावदुपसर्पामोस्य G. For what follows B. N. read तन्नीप° E.
 M. तन्नतावदुप° G. तत्पदान्तरितायेव शृ°; °सर्पावः for सर्पामः B. E. N.
 and शृणुवः for शृणुमः also in G. २ किं कारणमिति. B. N. किं कारणमेतत्. G.
 किं कारणमिति पद्य. E. omitting शृ-त्. before this. ३ मन्त्र B. पुनः for पुरः
 A. M. P. ४ Before भद्र R. G. ५ अमर्चस्स B. E. N; प for प्य. E; and
 ए B. E. N. वे G. दे. P. for दे in प्यसादिप. ६ om. G. E; M. R. om.
 भागु°; E. reads. तत्किं कार्यं सिद्धम्. ७ खलु after this B. E. N. ८ श्रोतुव-
 र्हेति कुमारः B. N. G; E. agrees reading इच्छति for अर्हति. ९ तत् before
 श्रोतुम्. G. १० सुणींदु R; E. reads अज्जो for अमर्चो and G. मर्चो; ताव
 for दाव G. which om. अमर्चण further on.

जहं करभअ कुसुमपुरं गच्छ मह वअणेण भण वेआलिअ
थणकलसं जह चाणक्कहदण तेसु तेसु अण्णाभङ्गेसु अणुचि-
ट्ठीअमाणेसु चन्दउत्ते उत्तेअणसमत्थेहि सिलोएहि उवसिलो-
अइदव्वो त्ति । (क)

राक्ष० । भर्तृ ततस्ततः ।

कर० । तदो मए पाडलिउत्तं गदुअ सुणाविदो अमच्च-
संदेसं वेआलिओ थणकलसो । एत्थन्तरे णन्दउलविणासदूणस्स

कुसुमपुरं गच्छ मम वचनेन भण वैतालिकं स्तनकलशं यथा चाणक्यह-
तकेन तेषु तेषु आज्ञाभङ्गेषु अनुष्ठीयमानेषु चन्द्रगुप्तः उत्तेजनसमर्थैः श्लो-
करूपश्लोकयितव्य इति ।

(क) ततो मया पाटलिपुत्रं गत्वा श्रावितः अमायसंदेशं वैतालिकः
स्तनकलशः । अत्रान्तरे नन्दकुलविनाशदूनस्य पौरजनस्य परितापं

१ जहा G. जधा B. N. यद्वाह E; B. N. G. have करभअ twice. For गच्छ
मह B. reads गच्छिअमणिदव्वो मम &c. N. agrees reading मह; G. E. reading
भणि° after वअणेण. further on. For भण B. N. read. तुए वैतालिओ. G.
वेआलिओ E. आवलिअ. २ स्थणकलसो. B. E. थणअलसो. G. N; B. G. N.
read जधा for जह following; °हदगेअणुविहयमाणेसु for °हदण omīting
अणुचिट्ठी° coming further on E; चाणक्य. B. N; A. M. read तेषु तेषु; आण्णा
for अण्णा B. E. N; and M. has °भङ्गेसु; B. has an anusvara at the end
of all the locatives and instrumentals here; and B. and N. read समुत्ते-
अण further on. ३ °जन for °अण; P. °उवसिलोगइ° E. उवसिलोअइअव्वो°
G; N. reads हिलोएहि° for सिलो° before this; and P. सिलोहएहि;
° om B. N; R. om. one ततः ६ अवो E. मये for मए G. and पाडलि°. B. N.
पाडलि° A. P; °पुत्तम् A. °पुत्तम् P; गच्छिअ for गदुअ B. G. N. गच्छिअ E;
सुणाविओ. G; अमच्चस्स for अमच्च B. N. E; संदेसो B. N; वैतालिओ. B;
E; om. the word; स्थणक° B. E. स्थणअ° N. G. After this B. N. have a
speech. रा°. ततस्ततः Karabhaka then goes on with एत्थ° &c. ७ कुल B. N.
E; for दूणस्स A. reads बुम्मिअस्स. P. म्मिअस्स G. बुम्मिअस्स. E. इत्थिअस्स.
B. N. बुम्मणस्स.

घोरेजणस्स परितोसं समुत्पादअन्तेण रण्णा आघोसिदो कौमु-
दीमहोसवो । सो अ चिरकालपरिवहणो जणिदपरिचओ अभि-
मदवधूजणः मागमा विअ ससिणेहं मोणिदो णअरजणेण । (क)

राक्ष० । सबाष्पम् । हा देव नन्द

कौमुदी कुमुदानन्दे जगदानन्दहेतुना ।

कीदृशी सति चन्द्रेपि नृपचन्द्र त्वर्या विना ॥ ९ ॥

कर० । तदो सो लोअलोअणाणन्दभूदो अणिच्छन्तस्स

समुत्पादयता राजाघोषितः कौमुदीमहोत्सवः । स च चिरकालपरिवर्तमा-
नो जनितपरिचयोभिमतवधूजनसमागम इव सज्जेहं मानितो नगरजनेन ।

(क) ततः स लोकलोचनानन्दभूतो निच्छत एव तस्य निवारितश्चाणक्य-

चिरकालेति । चिरकालाद्बहोः कालात्परिवर्तमानः परितोवर्तमानो
जायमानः जनितपरिचयः परिचितपूर्व इत्यर्थः ।

कौमुदी महोत्सवः कुमुदानन्दे कुमुदानां कुवलयानां आनन्दजनके
चन्द्रे कोः पृथिव्या मुदमानन्दयति समर्थयति कुमुदानन्दे चन्द्रगुप्ते
सत्यपि ताभ्यामप्यतिशयितेन सकलजगदानन्दहेतुना त्वया विना कीदृशी
व्यर्थेत्यर्थः । व्यतिरेकालंकारः ॥ ९ ॥

अनिच्छत इति । अनिच्छन्तमनादृष्येत्यर्थः । षष्ठीचानादर इति षष्ठी ।

१° पौर A. P. E; परिओसम् B. N. परिओ° G. परिओअंसम् E. For व G. reads
अ. E. व; B. and N. om. it. For रण्णा G. E. read चन्दउत्सहयोगेण B. N. चन्द
उत्तेण; आघोसिओ for आघोसिदो A. P. E; B. N. add कुसुमउदे, E. कु-पुदे
after this. R. reads कौमु° for कौमु°. २ महस् A. महस्स E. महोत्स° P.
महोत्स B. N. For सोअ P. has सो B. N. सोवि G. अ; आल for काल. B. N.
For परिवह° B. E. N. read पवत्.° For °माणो B. N. G. E. read °माण°; परि-
ओसो for परिचओ B. E. N. G. परिचिज R. For अनि following B. N.
read अहि° For वधू. B. E. N. G. read बन्धु M. R. वहु. For समागमो M. R.
read समाअमो. ३ बहु before this. B. E. N. G. माणिओणाअर° A. P. माणिओ-
णाअर° G. E. ४ After विना E; B. G. N. have अग्न ततस्ततः after this
stanza. ५ B. E. N. have अमच before this. P. G. om. लोअ. For °अण्णन्द°
B. G. N. read °आनन्द° E. has रावलोअलोअण- . For भूतो N. (s) has
भूओ A. P. read भूतो. In the next word A. P. read अविच्छ°.

एवं तस्स णिवारिदो चाणक्कहदएण । एत्थन्तरे थणकलसेण
चन्दउत्तसमुत्तेजिआ सिलोउपाएएत्थि पवट्ठिदा । (क)

राक्ष० । कीदृशी सा ।

पुरु० । सत्त्वोद्रेकस्येत्यादि पूर्वोक्तं पठति ।

राक्ष० । सहर्षम् । साधु स्तनकलश साधु । काले भेद-
वां मुद्रादृष्टं कल्पमुद्रादृष्टाते । कुतः ।

सद्यः क्रीडारसच्छेदं प्राकृतोपि न मर्षयेत् ।

किं नु लोकाधिकं तेजो बिभ्राणः पृथिवीपतिः ॥ १० ॥

मल० । एवमेतत् ।

राक्ष० । तैतस्ततः ।

हतकेन । अत्रान्तरे स्तनकलशेन चन्द्रगुप्तसमतेजिका श्लोकपरिपाटी
प्रवर्तिता ।

१ एव R. ज्जेव. G. एयेव E. ज्जेव B. N. For तस्स B. N. read^१ तथा
णभरजणस्य. G. णभरजणस्य E. नभरजणस्स R. तह; ^२हदकेण B. N. हदगेण.
E; B. N. add ^३समुत्तसमुत्तेजिआ after this. २ उत्तस्स R. M. B. N; B. E. N.
G. read पउत्ता before this and om. पवट्ठिदा at the end of the speech. For
next word M. R. read समुत्तेइआ E. समुत्तेयणसमछा यिलोयणसमछा सिलोय
परिवाडी. B. N. G. तेअणसमत्था सिलोअपरिवाडी (पाडी. G.); ^४पाडी R.
^५वाजा (?) M. ३ This and next speech om. in B. E. N. G; M. R. read in
next speech सत्त्वोद्रेकमित्यादि. ४ Om. G; B. E. N. G. add सखे after साधु.
५ B. N. add एव after this. P. om. उप्तम् before it; R. M. om. उप in
उपवर्त्तं B. N. read उपवर्त्तयिष्यति and यतः for कुतः. ६ किम् E. किं तु P.
R. G. N. किम् B. ७ B. N. add सद्यः क्रीडेत्यादि पुनः पठति. G. adds सद्यः
क्रीडारसेत्यादि E. सद्यः क्रीडारसच्छे मिति पठति. ८ G. E. add भद्र before this
and R. om. one ततः.

कर० । तदो चन्दउत्तेण अण्णाः कलुषितेण पसङ्गसूचिदं
अमच्चगुणं पसंसिअ अपब्भंसिदो अहिआरादो चाणकह-
दओ । (क)

मल० । सखे भागुरायण गुणप्रशंसयो दर्शितश्चन्द्रगुप्तेन
राक्षसे भक्तिपक्षपातः ।

भागु० । न तथा गुणप्रशंसया यथा चाणक्यबटोर्निराकर-
णेन ।

राक्ष० । किमयमेवैकः कौटुदीमहोत्सवप्रतिषधश्चन्द्रगुप्तस्य
चाणक्यं प्रति कोपकारणमुतान्यदप्यस्ति ।

मल० । सखे चन्द्रगुप्तस्यापरकोपकारणान्वेषणेन किं
फलमेष पश्यति ।

भागु० । कुमारं मतिमांश्चाणक्यो न । नेषप्रयोजनमेव चन्द्र-
गुप्तं कोपयिष्यति न च कृतं वेदी चन्द्रगुप्त एतावता गौरव-

(क) ततश्चन्द्रगुप्तेनाज्ञाभङ्गकलुषितेन प्रसङ्गसूचितममात्यगुणं प्रशस्या-
पध्मंशितोधिकाराच्चाणक्यहतकः ।

न तथेति । गुणवन्तमेनं संग्रहीतुमेव चाणक्यबटुरनेन निराकृत इत्यर्थः ।

१ आण्णा B. E. N. G. For कलु^० G. reads कलुसहिअएण E. कलुसहियएण
B. N. कलुसिहियएण A. कलुषितेण ; सुइवम् M. R. for सूचिवम् B. E. N.
G. read सुइवम्. २ For अ-णम् M. R. G. E. read अमच्चस्सगुणम् P. has
उणम् for गुणम् ; पसंसिअ for पसंसिअ B. E. N. सेसिअ G. For अ-दो which
follows G. has ढसिओ. E. ढसिओ B. N. प्पम्भसिओ R. अवढसिओ ;
अधिआ^० for अहिआ^० G. ३ हांसा P. ४ R. G. P. om. भक्ति. ५ कुमार
before this B. N ; E. after हांसया has दर्शितः &c., as in previous
speech. ६ भद्र before this. B. E. N ; P. om. एव further on.
७ G. om. अपि. ८ भागुरायण after this. B. E. N ; G. E. om. स्थापर ;
न्वेषणे for न्वेषणेन B. E. N. ९ Om. R. M ; B. N. read एतत्फलं पश्यति
अविमति^० E. एतत्फलमेष पश्यति मति^० B. E. N. om. न and add किमिति after
नि-व For नि-व. E. reads स्वल्पप्रयोजने. १० कृत्ववे^० R. कृवे^० E. ११ E.
has चाणक्य before गौरव and A. P. R. read उन्नतुयिष्यति E. उन्नतुयति.

मुल्लङ्घयिष्यति सर्वथा चाणक्यचन्द्रस्योः पुष्कलात्कारणाद्यो
विश्लेषे उत्पद्येत स आत्यन्तिको भविष्यतीति ।

कर० । अर्थि अण्णं वि चन्दउत्तस्स कोवकारणं । उवेक्खिदो
णेण अवक्कमन्तो मलअकेदू अमच्चरक्खसो त्ति । (क)

राक्ष० । शकटदासं हस्ततलगतो मे चन्द्रगुप्तो भविष्यति ।
इदानीं चन्दनदासस्य बन्धनान्मोक्षस्तव च पुनरारः सहै
समागमः ।

मल० । सखे भागुरायणं हस्ततलगत इति व्याहरतः
कोस्याभिप्रायः । .

(क) अस्त्यन्यदपि चन्द्रगुप्तस्य कोपकारणम् । उपेक्षितोनेनापक्रा-
मन्मलयकेतुः अमात्यराक्षस इति ।

आत्यन्तिक इति । दृढः अप्रतीकार्य इति यावत् ।

१ Om. A. P ; B. E. N. G. read उत्पद्यते for °द्येत. A. P. om इति. G. has भवति E. भवतीति. २ अमच्च before this B. E. N. G. For अण्णं वि G. has अण्णाइं वि B. E. N. अण्णइं पि E. अन्नाइं omitting च also in चन्द°; चाणक्क before कोव° E. कोप° A. P. कालगम् R. कारणाइम्. B. E. N. G ; B. N. add चाणक्के. After which B. N. add राक्ष°- किं किम् । कर° जधा पढमं दाव उवेक्खिदो &c., P. reads उपेक्खि° and G. उवेक्खि°. ३ B. N. read अणेण ; G. E. om. म and A. P. read न्हो for न्तो in next word ; कुमारो before मलअ° B. E. N ; B. N. read मलयकेतु G. E. read मलयकेदू. For त्ति at the end of the speech B. N. read अ. R. E. अत्ति ४ B. N. have सहर्षम् । सहै before this G. E. सहर्षम् only ; B. E. N. have हन्त after this. संप्रति for मे B. N ; E. has it before मे. ५ B. N. have शकट° before this. G. om. बन्धनान् and B. N. read भवताम् for तव. ६ For दा-ह E. reads कलत्रेण. After समागमः B. N. add जीवसिद्धिमभृतीनां क्लेशच्छेदः ॥ भाशु । आत्मगतम् । जातः सत्यं जीवसिद्धेः क्लेशच्छेदः. ७ Om. G. A. P ; B. N. add मे संप्रति चन्द्रगुप्तो भविष्यति after हस्ततलगतः G. adds मे चन्द्रगुप्तः only. E. adds संप्रति only and then om. all from इति to अपकृष्टस्य in the next speech. ८ B. N. add अवग after कः.

भागु० । ^१ ~~लोप्यते~~ । चाणक्यादपकृष्टस्य चन्द्रगुप्तस्यो-
द्धरणान्न किञ्चित्कार्यमवश्यं पश्यति ।

राक्ष० । भद्र हताधिकारः कः सांप्रतमसौ बटुः ।

कर० । तर्हि एव पाडलिउत्ते अहिवसदि । (क)

राक्ष० । सावेगम् । भद्र तलैव प्रतिवसति । तपोवनं न गतः
प्रतिज्ञां वा पुनर्न समारूढवान् ।

कर० । अमर्षं तपोवनं गच्छदिति सुणीअदि । (ख)

राक्ष० । शकटदासं नेदमुपपद्यते । पश्य ।

(क) तस्मिन्नेव पाटलिपुत्रे अधिवसति ।

(ख) अमात्य तपोवनं गच्छतीति श्रूयते ।

चाणक्यादिति । सचिवायत्तसिद्धिः सचिववियोगे हस्ततलगतः
सुखेन जेयो भविष्यतीति राक्षसस्य निष्कपटोभिप्रायो भागुरायणेनान्य-
था बोध्यते । चन्द्रगुप्तस्योद्धरणान्न किञ्चित्कार्यमवश्यं पश्यति
नास्यात्यन्तिकाभीष्टसिद्धिः । हस्ततलकरणाद्वशीकरणानु स्वस्य सचि-
वप्राप्त्या चन्दनदासादीनामापन्निवृत्तिरात्यन्तिका स्वार्थसिद्धिरित्यस्या-
भिप्राय इत्यर्थः ।

सावेगमिति । तत्रैवावस्थाने मौर्योन्मूलनप्रतिज्ञाया अकरणे वा कदाचि-
त्पुनः संदर्भित्यावेगः ।

१ G. has कुमार before this. G. reads 'गुप्तस्योद्धरणसौ किञ्चित् B. N. read 'गुप्तस्योद्धरणेसौ कार्यमवश्यमवगच्छति E. 'गुप्तस्योद्धरणे ननु सौक-
र्यमवपश्यति. २ E. has अथ before this. G. has क before this. B. N. have it after सांप्रतम्; G. R. M. om. असौ. ३ जेव्व B. N. जेव्व G. द्येव. E. एव P. For पाडलि° A. P. G. read पाटलि and for उत्ते B. N. read पुत्ते. For अहिवसदि B. N. read पडिव° E. परिवसति G. अहिवसति. ४ Om. M. ५; after भद्र E. reads किम्; न before तपो° B. E. N. ५ P. om. पुनः A. om. it and न (but has a mark to show something to be inserted) न before पुनः in B. E. N. ६ अडज G. For तपो° R. G. has तपो° E. तपो°; B. N. read गमिस्सदि° for गच्छदि M. गच्छद्° ७ सावेगम् before this B. N.; G. om. इदम् in नेदम् A. P. have एतम् for it.

देवस्य येन पृथिवीतलवासवस्य
स्वाप्रासनापनयनान्निरुतिर्न सोढा ।

सायं स्वयंकृतनराधिपतेर्मनस्वी

मौर्यात्कथं नु परिभूतिमिमां सहेत ॥ ११ ॥

मल० । सखे चाणक्यस्य वनगमने पुनः प्रतिज्जारोहणे वा
कोस्य स्वार्थसिद्धिः ।

भागु० । नात्यन्तदुर्बोधोयमर्थः । यावद्यावच्चाणक्यहतक-
श्चन्द्रगुप्तादूरीभवति तावत्तावदस्य स्वार्थसिद्धिः ।

शक० । अलमन्यथा विकल्प्य । उपपद्यत एवैतत् । पश्य-
त्वमात्यः ।

राज्ञां चूडामणीन्दुद्युतिखचितशिखे मूर्द्धि विन्यस्तपादः
स्वैरेवोत्पाद्यमानं किमिति विषहते मौर्य आज्ञाविधातम् ।

मनस्वी मानशीलः ॥ ११ ॥

स्वार्थसिद्धिरिति । स्वस्य साचिव्यपदलाभ इत्यर्थः ।

स्वैरेव स्वकीयैः सेवकैरित्यर्थः । स्वयमभिचरणेन चाणक्यनाम्ना तेना-
यशकटालयगृहे रहः । कृत्यां विधाय सप्ताहात्सपुत्रो निहतो नृप इति पूर्वोक्ते-
नाभिचारकर्मणा ज्ञातदुःखप्रतिज्ञः । ज्ञातं अनुभूतं दुःखं क्लेशो यस्यां तादृ-

१ सामा° B. E. N. G. °पनयज्जानिकु° B. N. E. G. °पनयना नि° P.
२ B. E. N. have भागुरायण before this. P. om. स्य in this and B. E. N.
add तपो before वन; °तेपणे for °रोहणे R; after वा E. has simply कार्यसिद्धिः.
३ कुमार before this B. N.; B. G. N. read अयम् after न instead of before
अर्थः; G. E. om. one यावत् B. N. have निरपेक्षः after यावत् E. has it
after चाणक्यः (om. हतकः) ४ °भविष्यति R; G. E. om. one तावत् and M.
reads कार्यं for स्वार्थं. ५ B. E. N. G. have अमास्य before this. For अन्य-
ल्प्य °B. N. read अत्यन्तविकल्पितेन E. has अन्यथा विकल्पितेन P. G.
अन्यथा विकल्पेन. R. G. E. om. एव; B. N. have एतत् before उपप-
and कुतः before पश्यत्वमात्यः.

कौटिल्यः कोपनोपि स्वयमभिचरणज्ञातदुःखप्रतिज्ञो
वात्तीर्णप्रतिज्ञः पुनरपि न करोत्यायतिग्लानिभीतः ॥ १२ ॥

राक्ष० । शकटदास एवमेतत् । गच्छ विश्रामय करभकम् ।
शक० । तथेति पुरुषेण सह निष्क्रान्तः ।

राक्ष० । अहमपि कुमारं द्रष्टुमिच्छामि ।

मल० । अहमेवार्थं द्रष्टुमागतः ।

राक्ष० । नाद्येनावलोक्य । अये कुमारः । आसनादुत्थाय ।
इदमासनम् । उपवेशुमर्हति कुमारः ।

मल० । अयमुपविशामि । उपविशत्वार्थः । यथार्हमुपविष्टाः ।

मल० । आर्य अपि सह्या शिरोवेदना ।

राक्ष० । कुमारं कुमारस्याधेराजशब्देनातिरस्कृते कुमार-
शब्दे कुतो मे शिरोवेदनायाः सह्यता ।

मल० । उरीकृतमेतदार्येण न दुष्प्रापं भविष्यति । तत्कि-

ञ्ची प्रतिज्ञा यस्येति बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः । आयतिग्लानिभीतः प्रतिज्ञातार्थ-
निर्वहणकेशासहिष्णुः प्रतिज्ञाकेशं बहुधानुभूय पुनः प्रतिज्ञां कर्तुं विभी-
यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

१ कोपितोपि. G; B. has स्वयमभिचरणे ज्ञातदुःखः प्रतिज्ञाम् E. स्वयमभिचरणे
दृष्टदोषः प्रतिज्ञाम् N. G. agree with text N. reading °चरण° for °चरण° and
G. °चरणाज्ज्ञात° for चरणज्ञात. २ B. E. N. G. read पूर्ण for तीर्ण; ज्यानि
for ग्लानि B. N. ३ सखे before this, B. N; B. E. N. have तत् before गच्छ.
४ यदाज्ञापयत्यमात्य इति करभकेण B. E. N; G. agrees reading °पुरुषेण° for
°करभकेण°. ५ R. M. om. एव; A. G. P. read अपि for it; G. om. इ-तः.
६ B. N. (r) add एवागतः E. आगतः. ७ अहम् B. N; E. adds स्वयम् before
उपवि° B. N. read इति यथासनमुपनिटौ for यथार्ह°; E. G. agree omitting
इति. ८ Om. M. ९ Om. B. E. N. (r); स्वाधिराज for °स्वाधिराज° G; E.
adds अद्यापि before अतिरस्कृते. १० B. E. N. (r) read कुतः for कुतो A.
P. read कुतो. ११ दूरीकृत°. G. N. (s); P. E. °दूरीकृत°. B. स्वयमुरीकृत
M. ऊरीकृत; G. om. एतत्.

यन्तं कालमस्माभिरेवं संभृतबलैरपि शत्रुव्यसनमुदीक्षमाणै-
रुदासितव्यम् ।

राक्ष० । कुंतोद्यापि कालहरणस्यावकाशः । प्रतिष्ठस्व
विजयाय ।

मल० । आर्यं शत्रुव्यसनमुलपब्धम् ।

राक्ष० । उपलब्धम् ।

मल० । कीदृशं तत् ।

राक्ष० । सचिवव्यसनं किमन्यत् । अपरुष्टश्चाणक्या-
चन्द्रगुप्तः ।

मल० । आर्यं शत्रुव्यसनमव्यसनमेव ।

राक्ष० । अन्येषां भूपतीनां शत्रुव्यसनमव्यसनं
स्यात् । न पुनश्चन्द्रगुप्तस्य ।

मल० । आर्यं नैतदेवं चन्द्रगुप्तप्रकृतीनां चाणक्यदोषा

न पुनश्चन्द्रगुप्तस्येति । एवं राक्षसेन समाहितोप्यमात्यराक्षसश्चाणक्ये
बद्धवैरो न चन्द्रगुप्ते इत्यादिपूर्वोक्तेन बहुविधेन भागुरायणोपजापेन कलुषिता-
ज्ञयो मलयकेतुः पुनः शङ्कते । चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामिति । राक्षसमेव मनसि
विषयीकृत्य चन्द्रगुप्तप्रकृतीनामित्यादि ताटस्थ्येन वचनम् ।

१ मवेक्षमां. B. मवेक्षमाणैर्मुखां. E. २ कुमार before this. B. E. N. P. ३
रिपुजयाय. B. ४ अमात्य B. For शत्रुव्यं B. N. read अपि किञ्चिच्छत्रोर्व्यं
G. E. agree omitting किञ्चित् P. reads. सचिवव्यसनमव्यसनमेव. ५ E. has
बाढम् B. N. गाढम् before उपं; R. P. om. speech. ६ रा° P; B. E. N. G. om.
तत्. ७ व्यसनम् after this B. N; P. om this speech. ८ P. om. this speech;
R. M. om. आर्यं. B. reads अमात्य for आर्यं. ९ कुमार before this. B. E. N;
for भूपं. G. reads भूमिपतीनाम् E. भूमिपालानाम्. १० B. N. add अपि before
स्यात् E. reads तु for पुनः. ११ Before this B. N. have मल° । आर्यं तनु
विशेषतश्चन्द्रगुप्तस्येति ॥ राक्ष° । किं कारणं यदस्यामात्यव्यसनमव्यसनम्; G. मल° ।
आर्यं नैतदेवम्. । राक्ष° । किं कारणमिति; E. मल° same as B. N. omitting इति;
then राक्ष° । अथाव्यसने किं कारणमिति; B. N. E. om. आ-वम्; G. has इदं
कारणम् instead; M. adds कुतः after आ-वम्; हि before चाणक्य B. E. N.

निराकृते प्रथममपि संप्रति उत्तरमेव तलानुरागं दर्शयिष्यन्ति ।

राक्ष० । मांमैवम् । ताः खलु द्विप्रकाराः प्रकृतयश्चन्द्रगुप्तसहो-
त्थायिन्यो नन्दानुरक्ताश्च । तत्र चन्द्रगुप्तसहोत्थायिनीनां चाण-
क्यदोषा एव विरागहेतवो न नन्दकुलानुगतानाम् । तास्तु खलु
नन्दकुलमनेन पितृभूतं घातितमित्यपरागामर्षाभ्यां विप्रकृताः
सत्यः स्वाश्रयमलभमानाश्चन्द्रगुप्तमेवानुवर्तन्ते । त्वादृशं पुनः
प्रतिपक्षोद्धारणे संभाव्यशक्तिमभियोक्तारमासाद्य क्षिप्रमेनं परि-
त्यज्य त्वामेवाश्रयिष्यन्त इत्यत्र निर्दर्शनं वयमेव ।

मल० । आर्य किमेतदेकमेव सचिवव्यसनमभियोगकारणं
चन्द्रगुप्तस्याहोस्विदैन्यदप्यस्ति ।

राक्ष० । किमेन्यैर्बहुभिरपि । एतद्भि प्रधानतमम् ।

१. For एवापराग. P. has एवापकार. B. N. om. च; गुप्तमनु° G. E. गुप्तानु°
B. N. For संप्रति. B. N. read प्रकृतय इवानीं पुनः. २ For मा—लु. B. N.
read कुमार नैतदेवम् । इह. G. कुमार नैतदेव ताः खलु E. do. with मा for न. ३
नन्दकुलानुर° B. E. N. G. ४ प्रकृतीनाम् before this B. E. N; E. om. एव after
this; M. R. om. कुल; B. E. N. read कुलानुरक्तानाम् for कुलानुगतानाम्.
५ पितृकुलभूतं कृत्स्नं कृतज्ञेन घा° B. N; G. do. omitting कुल; E. do. om.
कृत्स्नम्; रागानर्षाभ्याम् for रागामर्षाभ्याम् M. R. ६ आश्रय° G. आश्रय E;
E. has लु before पुनः and वि° for प्रति° after it. ७ संभावितत्वा° B. N. G. For
एनम् before परि°. E. has एव तम्; R. G. M. om. स्वमिव following this; B.
N. G. R. M. read आश्रयन्ते; E. has आश्रयन्त्यत्र कुमारस्य; P. has अस्य
कुमारस्य for अत्र B. has अत्र कुमारस्य. ८ After वयमेव. B. N. ९ अनास्त्व° B.
एव before एकम् B. E. N. G. १० आहोन्वैरपि किंचित् P. ११ कुमार before
this B. E. N. G; R. om. अपि before एतद्भि and B. E. N. add तत्र after
°द्भि. For the whole speech P. reads स चिवव्यसनमव प्रधानतमं व्यसनम्

मल० । आर्य कथेमिव प्रधानतमम् । किमिदानीं चन्द्रगुप्तः स्वकार्यधुरामन्यत्र मन्त्रिण्यात्मनि वा समासज्य स्वयं प्रतिविधातुमसमर्थः ।

राक्ष० । बाढमसमर्थः । कुतः स्वायत्तसिद्धिषु तत्संभवति । चन्द्रगुप्तस्तु दुरात्मा नित्यं सचिवायत्तसिद्धावेवं स्थितश्चक्षुर्विकल इवाप्रत्यक्षलोकैकव्यवहारः कथमिव स्वयं प्रतिविधातुं समर्थः स्यात् ।

अत्युच्छ्रिते मन्त्रिणि पार्थिवे च विष्टभ्य पादावुपतिष्ठते श्रीः ।
सा स्त्रीस्वभावादसहा भरस्य तयोर्द्वयोरेकतरं जहाति ॥१३॥

प्रतिविधातुमिति । प्रतिविधातुमस्मदभियोगं प्रतिकर्तुमिच्छत्यर्थः । तत्संभवतीति । संभवतीत्यनेन सामर्थ्यस्य कादाचित्कत्वमुक्तम् । उभयायत्तसिद्धेरेवोत्तरश्लोके प्राशस्यकथनात् ।

यद्युष्टं स्वकार्यधुरामन्यत्र मन्त्रिणीति तत्परिहरति । अत्युच्छ्रित इति । श्रीः राज्यश्रीः अत्युच्छ्रितयोः समस्कन्धतयात्युन्नतिं प्राप्तयोः ऐकमत्येनान्यूनधिकभावेन वैकीभावमिवोपगतयोरिति यावत् । मन्त्रिपार्थिवयोः पादौ मन्त्रशक्तिप्रभुशक्तिरूपौ विष्टभ्य समवस्थाप्योपतिष्ठते सुस्थिरा सती तयोः

१ अमात्य for आर्य before this. B. E. N ; R. M. om. प्रधा° For इव—मं B. E. N. G. read प्रधानतमं नाम २ स्वराज्यकार्य B. E. N. स्वकार्यराज्य G ; G. E. read धुरमन्य° ; समासाद्य G. ३ स्यात् after this B. N. ४ For कुतः B. reads. एव; after this B. E. have मल । किं कारणम् and then राक्ष° । स्वायत्त &c. G. and N. read किं कारणमिति for कुतः. P. writes रा° before कुतः. B. N. read °षु उभयायत्तसिद्धिषु वा भूमिपालेषु कदाचिदेतन् G. °षु उभयायत्तसिद्धिषु भूपालेषु तत् E. °षु उभयायत्तसिद्धिषु वा भूमिपालेषु तत् After संभवति. B. N. add न तु चन्द्रगुप्ते G. न चन्द्रगुप्ते. ५ B. N. read अवास्थितः for स्थितः G. सिद्धावस्थितः E. has °सिद्धौ व्यवस्थितचक्षुर्विकल &c. ६ सर्वलोक for लोक B. °N. संव्यव° for व्यव° G ; for कथमिव after this G. has कथमपि; °विधान for विधातुम् G ; B. E. N. G. add कुतः after स्यात् ७ For च विष्टभ्य G. has वावष्टभ्य. ८ श्री G. This whole stanza om. in M. After it B. E. N. G. have अपि च.

नृपोपकृष्टः सत्त्विकः स्तनंधयात्थन्तगिशुः स्तनादिव ।
अदृष्टलोकव्यवहारमन्देधीर्मुहूर्त्तमप्युत्संहते न वर्त्तितुम् ॥ १४ ॥

मल० । आत्मगतम् । दिष्ट्या न सचिवायत्ततन्त्रोस्मि ।
प्रकाशम् । येद्यप्येवं तथापि बहुष्वभियोगकारणेऽस्य सत्सु व्यसन-

संगता भवतीत्यर्थः । उपादेवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्विति तद् ।
यद्यपि प्रभुमन्त्रोत्साहरूपास्तिस्रः शक्तयस्तथाप्युत्साहशक्तेरुभयानुकूलत्वेन
द्वयोरन्तर्भावाभिप्रायेणात्र सा पृथग् गृहीता । तयोर्मन्त्रिपार्थिवयोर्द्वयोः सतोर्वै-
मत्येन न्यूनाधिकभावमुपेत्य द्वैधीभावेन स्थितयोः सा श्रीर्द्वयोः पादयोः सम्य-
गवष्टम्भासंभवाद्वरस्यासहा राज्यभारं वोढुमसमर्थो सती स्त्रीस्वभावाद्दो-
र्बल्याच्चापल्याच्चैकतरं मन्त्रिणं वा पार्थिवं वा जहाति । कंचित्कालं प्रभु-
मात्रमाश्रित्य वर्तमानापि मन्त्रवैकल्येन स्वयमपि नश्यत्येवं मन्त्रिणमाश्रित्य
वर्तमानापि प्रभुत्ववैकल्येन नश्यतीति भावः । यथा काचन नर्तकी उच्छिन्नौ
समौ वंशस्तम्भौ पादाभ्यां दृढमवष्टभ्य सुस्थिरा तिष्ठति तयोर्वैषम्ये विसंस्तुल-
पदतया देहभरं वोढुमसहा एकं हित्वान्यतरमवलम्बमाना तेन सह स्वय-
मपि पतति तद्वत् । अत्र प्रस्तुतेनाप्रस्तुतस्य स्फोरणात्समासोक्तिरलंकारः ।
एवमुच्छिन्नः संश्वन्द्रगुप्तोनुच्छिन्नेन्यस्मिन्मन्त्रिणि धुरामासज्यासमर्थः स्या-
दिति प्रतिपादितम् ॥ १३ ॥

अथात्मन्यासज्येत्यस्य परिहारमाह । नृप इति । तदर्पणः तस्मिन्नेव
सचिवे राज्यतन्त्रं सर्वमर्पयतीति । तथाभूतः सचिवायत्तसिद्धिरित्यर्थः ।
अदृष्टलोकव्यवहारः अत एव मन्दधीरिति विशेषणसमासः । तस्मात्स-
चिवादपकृष्टः सत्राज्यधुरां वोढुमसमर्थो भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

दिष्टयेति । लयि विरुद्धवृत्तावपि स्वतन्त्रस्य मे नानिष्टमिति भावः ।

यदेवमिति । व्यसनमभियुज्यमानस्य अनुसंधानस्य व्यसनमन्विष्य

१ मूढ for मन्द B. E. N. (r) २ स्वर्ग M. B. ३ यद्येवम् M. P. R. E; B. N. have अमात्य and E. आर्य before this. B. E. N. G. have खलु after तथापि; P. reads 'योगकरणेषु; G. adds अपि सचिव B. E. N. सचिव between सत्सु and व्यसन; E. reads व्यसनमन्विष्य.

मभिर्ज्ञानस्य शत्रुमभियोक्तुरैकान्तिकी कार्यसिद्धिर्भवति ।
 राक्ष० । एकान्तिकीर्भिव कार्यसिद्धेर्भवगन्तुर्हति कुमारः ।
 कुतः

त्वय्युत्कृष्टबलेभियोक्तरि नृपे नन्दानुरक्ते पुरे
 चाणक्ये चलिताधिकारविमुखे मौर्ये नवे राजनि ।
 स्वाधीने मयि । इत्येद्धोक्ते लज्जां नाटयन् ।

मार्गमात्रकथनव्यापारयोगोद्यमे
 त्वद्वाञ्छान्तरितानि संप्रति विभो तिष्ठन्ति साध्यानि नः
 ॥ १५ ॥

मल० । यद्येवंमभियोगकालमार्थः पश्यति ततः कि-
 मास्यते ।

उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलं लुप्तमदसलिलाः प्रस्यन्दिंसलिलं
 श्यामाः श्यामोपकण्ठद्रुममतिर्मुखराः कल्लोलमुखरम् ।

शत्रुमभियोक्तुः अभिषेणयत इत्यर्थः । अन्येषु बहुषु कारणेषु सत्सु सचिवव्य-
 सनमपि साधकं न केवलमिति भावः ।

अन्यान्यप्युत्कृष्टबलादीनि कारणानि सन्तीत्याह । त्वयीति । स्वप्रशंसायां
 लज्जा प्रशंसामेव निह्नुते । मार्गमात्रकथनव्यापार एव योगः उपायः तत्र
 उद्यमो यत्रो यस्य सः । त्वद्वाञ्छेति । त्वदाज्ञां प्रतीक्षत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

उत्तुङ्गा इति । अत्र उत्तुङ्गास्तुङ्गकूलमित्यादिसाधारणधर्मोपादानाङ्ग-
 जपतीनां शोणसिन्धोश्चोपमा गम्या । शोणमिति श्लेषानुप्राणिता । अत्र
 स्वधरावृत्तस्य एकाक्षरमात्राद्वयस्य न्यूनतया प्रस्तारविशेषः ॥ १६ ॥

१ °द्योक्तुं नै०. G. °द्योक्तुर्नै B. E. N. °द्योक्तुरे° P; B. N. (r) E. om. कार्ये.
 P. adds न after सिद्धिः. २ ऐ° B. N; B. E. N. G. om. कार्ये before सिद्धि.
 E. om. कुतः ३ इत्यर्थोक्तेन E; G. has नाटयति. ४ योग्यो°. R. G. E.
 ५ त्वद्वाञ्छान्त० E. सिद्धयन्ति for तिष्ठन्ति P. ६ अमान्य before this. B. N. अयि
 E. °भमास्यः for °माद्यः B. N. R. तत् for ततः B. E. N; R. om. all
 ततः-°स्थिते; B. N. add पदम् after आस्यते. ७ प्रस्यन्द्. P. °न्दिंसलिलाः E.
 ८ °नमविमु°. E. °नलिमु° B. N.

स्रोतः स्रोतावसीदत्तः रुदशनैरुत्सः ।

शोणं सिन्दूरशोणा मम गजपतयः पौस्यन्ति शतशः ॥ १६ ॥

अपिच ।

गम्भीरगर्जितरवाः स्वेमदाम्बुमिश्र-

मासारः शीकरमुद्रिरन्त्यः ।

विन्ध्यं विकीर्णसलिला इव मेघमाला

रुन्धन्तु वारणघटा नगरं मदीयाः ॥ १७ ॥

इति भागुरायणेन सह निष्क्रान्तो मलयकेतुः ।

राक्ष० । कः कोल भोः ।

प्रविश्य पुरुषः । आपवेदु अमघो । (क)

राक्ष० । प्रियंवदक सांवत्सरिकाणां द्वारि कस्तिष्ठति ।

पुरु० । कखवणओ । (ख)

(क) आज्ञापयतु अमालः ।

(ख) क्षपणकः ।

गम्भीरिति । नगरं पुष्पपुरं वारणमेघमालयोः पूर्णोपमा ॥ १७ ॥

१ स्रोता०. G. वदनै० for रुदनै० P. रुदनै० M. R. दनै० A. २ यो वास्यन्ति A. P. पास्यन्तु M. R. ३ समदा० M. R. ४ सीकर B. N. त्रिरन्त्यः A. M. P. R. ५ सौत्स्यन्ति B. E. N. (r) ६ E. om. this ; M. R. have सह before भागु० ; G. has सभागुरायणो ७ सांवत्सरागाम् A. ० सीनाम् R ; B. E. N. have ज्ञायताम् before this and G. E. have मध्ये after it. ८ प्रियंव०. B. E. N. After this B. N. have जं अमघो आपवेदिसि निष्क्रम्य क्षपणकं वृद्धा पुनः प्रविश्य ज्ञ । अमघ एतो कस्य संवत्सरिओ कखपणओ E. and G. agree ; G. reading इति for सि ; both om. क्ष-ट्टा G. om. च ; both reading च for स्स and G. reading च and E. क्ष for कख in कखवणओ.

राक्ष० । आत्मेगतम् । अनिमित्तं सूचयित्वा । कथं प्रथममेव
क्षपणकः ।

पुरु० । जीवसिद्धिः । (क)

राक्ष० । प्रकाशम् । अबीभत्सदर्शनं कृत्वा प्रवेशाय ।

पुरु० । तर्ह । इति निष्क्रान्तः ॥ (ख)

प्रविश्य क्षपणकः ।

सासणमलिहन्ताणं पडिवज्जह मोहवाहिवेज्जाणं ।

जे मुत्तमत्तकडुअं पच्छा पत्थं उवदिसन्ति ॥ १८ ॥ (ग)

(क) जीवसिद्धिः ।

(ख) तथा

(ग) शासनमर्हतां प्रतिपद्यध्वं मोहव्याधिवैद्यानाम् ।

ये मुहूर्तमात्रकडुकं पश्चात्पथमुपदिशन्ति ॥ १८ ॥

जीवसिद्धीति । प्रथमं क्षपणकसामान्यबुद्ध्या दुर्निमित्तकुविचिकित्सा ।
पश्चाज्जीवसिद्धिं ज्ञात्वा प्रस्थानमुहूर्तप्रस्तावार्थं प्रवेशानुमतिः । किंचादौ
क्षपणक इति दुरूपश्रुत्या राक्षसस्य प्रकृतनीतितन्त्रव्याकोपः सूचितः ।
पश्चाज्जीवसिद्धिरिति सूक्ष्मश्रुत्या मलयकेतौ हन्तुमुद्युक्तेषु भागुरायणनयोपा-
येनास्य जीवनसिद्धिश्च सूचितेति द्रष्टव्यम् ।

सासण इति । केशोलुब्धनतप्तशिलाधिरोहणादितीक्ष्णतपसा मोक्षइत्या-

१ Om. A. P. स्वर्ग° B. N. २ °गक्रदर्शनम् B. N. ३ °सिद्धिः G. E. ४ om. M.
R. G. E.; A. P. G. add भद्र after this. कारयित्वा for कृत्वा. B. N. धृत्वा. G.
which has also वैषम्. for दर्शनम् ५ G. has तयेति. B. E. N. read जं अनघो
आणवेदि E. has त्ति for इति. ६ ततः प्रविशति B. E. N. G. ७ सासह° N. (s)
सासन° G. सासमलहन्ता° E. पासण° (?) A. वाडि° for पडि R. पति° P; ८ वज्जह
G; विज्जा for वेज्जा G. विविज्जा° E. विज्ञानम् N. ८ G. has वा after जे; M.
read; मुहत्तमेत्तकडुअम् G. मुहत्तकडुअम्. R. N. मुहमेत्तकडुअम् B; पडममे-
त्तकडुअम्. E. पडममेत्तकडुअम्; पथा for पच्छा P. R. पत्था E; पडम्. R.
पच्छम्. G; उपदिसन्ति A. उवदिसन्ति. B. M. R.

उपहत्ये ॥ धम्मसिद्धी होदु सावगाणम् । (क)

राक्ष० । भदन्ते निरूप्यतां तावदस्मव्यस्यादित्तम् ।

क्षप० । नाद्येने चिन्तयित्वा । सावगा णिरूविदा मए आम्-
ज्झण्णादो णिवुत्तसव्वकल्लाणा तिही संपुण्णचन्दा पुण्णमासी ।

(क) धर्मसिद्धिर्भवतु श्रावकानाम् ।

(ख) श्रावक निरूपिता मयामध्याह्नाभिवृत्तसर्वकल्याणा तिथिः संपूर्ण-

ईतानां मतम् । अनेन गाथार्येन संप्रति स्वेन वक्ष्यमाणं वचनमापाततो
रूक्षमपि परिणामे राक्षसस्य पथ्यमिति सूचितम् ।

श्रावक इति । श्रुश्रूषुपर्यायशब्दस्तन्मतव्यवहारसिद्धः ।

भदन्तेति ज्यौतिषिकनाम तैरेव व्यवहृतम् । अयमत्राभिप्रायः । आश्व-
युज्यां पौर्णमास्यां कौमुदीमहोत्सवप्रतिषेधेन व्यायामकालस्योक्तत्वात्तदारभ्य
मासद्वयमात्रेणोभाभ्यां चाणव्यराक्षसाभ्यामुपजापादिना भेदतन्त्रं प्रसाधितम् ।
अथ मार्गशीर्ष्या कुसुमपुरोपरोधाय प्रस्थातुकामेन राक्षसेन प्रस्थानदिवसे
पृष्टे जीवसिद्धिस्तस्मै मुहूर्तं कथयति । अद्य पौर्णमासी पञ्चचत्वारिंशन्ना-
डिकेति मध्याह्नपर्यन्तं भद्राभिधं विष्टिकरणं निवृत्तसमस्तकल्याणं प्रया-
णे निषिद्धम् । किंचाद्य पूर्वदिशि वर्तमानं मृगशिरोनक्षत्रं दक्षिणादिशं
प्रस्थितानामदक्षिणं वामं प्रतिकूलं च । अथापि त्वरया गन्तव्यमिति चेत्सायं

१ Om. R; धर्म° G. E. For सिद्धी. G. E. read विद्धी P. सिद्धीओ B. N. लाहो
For होदु B. E. N. G. read भोदु. for सा-म्. M. has सावगाणम् E. साधकैकस्स.
B. N. सावका and this before भोदु. २ भद्र M; after निरू° R. For अस्मत्
B. E. N. read अस्माकम्. G. has प्रतिष्ठान for प्रस्थान and B. N. add वीर्य
before दिवसः. ३ E. has अवलोक्य between ना° and वि°; सावग for सावगा A.
सावआ M. सावका B. उवासाका G. N. साधका. E. For next word B. E. G.
read णिलूविदे. For मए E. has लग्गे अज्ज G. अज्ज. B. मुहुत्ते N. om. it. ४
E. om. आ. N. reads आमभो (?) B. णिवुत्तसत्तसकल्लासोहणा तिही &c.
N. णिवुत्तसंपुण्णकल्लाणपुण्णमासी &c. G. णिवुत्तसत्तमकल्लासोहणातिही &c.
E. निवुत्तसत्तमकल्लासोभनातिही &c. M. R. णिवुत्तसमत्तकल्लाणाधिही (R.
णिउत्त).

तुह्योणं उत्तलाए दिसाए दक्खिणां दिसं पत्थिदाणं अदस्खिणे
णक्खत्ते । अवि अं । (ख)

अत्थाहिमुहे सूरै उदिए संपुण्णमण्डले चन्दे ।

गमणं बुधस्स लग्गे उदिदत्थमिदि अ केदुम्मि॥१९॥(क)

चन्द्रा पौर्णमासी युष्माकमुत्तरस्या दिशो दक्षिणां दिशं प्रस्थितानां अदक्षिण-
नक्षत्रम् । अपि च

(क) अस्ताभिमुखे सूर्ये उदिते संपूर्णमण्डले चन्द्रे ।

गमनं बुधस्य लग्गे उदितास्तमिते च केतौ ॥ १९ ॥

सूर्येस्तमिते चन्द्रोदयसमये लग्नं मिथुनं बुधस्तस्याधिपतिः राहुः केतुर्वा
तदा उदितास्तमितो भविष्यति । तस्मिन्बुधस्य लग्गे गमनं कर्तव्यमिति शेषः ।
राहुकेत्वोः सर्पाकारमेकं शरीरं तत्र शिरो राहुः पुच्छं केतुः शिरस्युदिते
पुच्छमस्तमितं भवति । पुच्छ उदिते शिरोस्तमिति ज्योतिःशास्त्रमिदम् । उभ-
योरेकशरीरत्वाद्वाहुरिति केतुरिति व्यपदेशः । अत उक्तमुदितास्तमिते केता-
विति । एवं च मिथुनं द्विस्वभावं धनुषि सप्तमकेन्द्रे स्थितेन क्रूरेणास्तामितेन
सूर्येण दृष्टं केतुना पापग्रहेण च युक्तं प्रयाणेनिष्ठम् । तथा चोक्तम् । द्विभूति-
राशाबुदये प्रपन्ने क्रूरग्रहैर्युक्तनिरीक्षिते च । प्रयाति यद्यप्यबुधस्तदानीं निवर्तते
शत्रुजनाभिभूत इति । एवं संदिग्धे मुहूर्ते उक्ते । लग्गे इति । द्विःस्वभावात्प्र-
याणे निषिद्धं मिथुनम् । यद्यपि दुर्लभे तथापि बुधेन सौम्यग्रहेणाधिष्ठितं
सत्सुलग्नं भवति तदा चन्द्रबलेन गच्छन् दीर्घां चिरेण भाविनीं सिद्धिं
वक्ष्यसि । अतस्तत्र गन्तव्यमिदस्य ग्रन्थस्यार्थः । अत्र श्लेषेणाभिप्रेतोर्यो

१ तुह्योणम् E. उत्तराये P. which also reads दिशाये for following word N.
A. have दिशाए; दक्षिणाम् B. दक्षिणम् N ; दक्षिण P ; A. G. N. read दिशाए;
०णं णक्खत्तम् M. R ; N. has दक्षिणदुआलिकणक्खत्तम् ; G. E. दक्षिणदुआलिके
णक्खत्ते (E. has ए for के) B. दक्षिण दुआलिओ णक्खत्तओ. २ Om. P. अपि च
A. अवि च E. १ 'मिदु' E. सुले B. E. N. G. उदिए for उदिए N. उदिए B. E.
G. ४ Om. N. गमणम् P. गमणे G. मयणे E ; B. E. N. G. read बुधस्स; लग्गे
for लग्गे E ; A. P. om. इ in उदिए following, G. N. read अ for it; केदुम्मि
for केदुम्मि P.

राक्ष० । भदन्ते तिथिरेव न शुध्यति ।

क्षप० । सावगा ।

एकगुणा तिथी उग्गुणे णक्खत्ते ।

चउसत्तिगुणे लग्गे एसे जोइसतन्त सिद्धन्ते ।

ता । लग्गे होइ सुलग्गे सोमम्मि गहम्मि जइ वि दुल्लग्गे ।
वहेसि दीहं सिद्धिं चन्दस्स बलेण गच्छन्ते ॥२०॥ (क)

(क) श्रावक । एकगुणा तिथिश्चतुर्गुणं नक्षत्रम् ।

चतुःषष्टिगुणं लग्नमेव ज्योतिषतन्त्रसिद्धान्तः ।

तस्मात् । लग्नं भवति सुलग्नं सौम्ये गृहे यद्यपि दुर्लग्नम् ।

वहसि दीर्घा सिद्धिं चन्द्रस्य बलेन गच्छन् ॥ २० ॥

जीवसिद्धिना ध्वनितः । तथाहि । गूरो राक्षसः अर्थाभिमुखः अर्थो मौर्यसाचि-
व्यरूपोभिमुखो यस्येति बहुव्रीहिः । तस्याभिमुख्यत्वेनोपस्थित इति भावः ।
चन्द्रगुप्तः संपूर्णराष्ट्रः सन्नुदितो मलयकेतुरुदित एवेदानीमतः परमस्तं
पराभवमेवमप्यतीति उदितास्तमितः । पत्न्यदाणं अदक्खिणं णक्खत्तं । इत्थं
प्रस्थितानां नक्षत्रं न दक्षिणमिति योजना । एवं प्रस्थितानां च गुप्ताकं
क्षत्रं भद्रभटप्रभृति दक्षिणं न भवति किं तु प्रतिकूलं मलयकेतुनिग्रहो-
न्मुखमित्यर्थः । अस्मिन्समये बुधस्य चाणक्यस्य लग्नं संबन्धे निमित्तभूते
सति । चाणक्ये लग्नसंबन्धार्थमुद्युक्ते सतीति भावः । चन्द्रगुप्तस्य बलेन
भद्रभटादिना गच्छंस्त्वं दीर्घां चिरमनपायिनीं चन्द्रगुप्तस्य साचिव्यप-
दसिद्धिं वहसीति राक्षसं प्रति गूढाभिसंधिवचनम् ॥ २० ॥

१ भद्र. P; B. N. add सावत् after एव. २ सावका A. B. सावग R. N.
सावेगम् G. साधक E. ३ तिही A. P. धिही M. R; P. reads after this
चउणगुणे नक्खत्तेहि. ४ चउग्गुणे लग्गे एसी P. चउस्सहिगुं &c. A.
चउच्चइगुं M. चउइस R. चउसहि G. साठि E; before जोइस B. E. N. have
हीसहि; for जोइस R. has जोसिद्य्य. M. om. it; B. N. om. तन्त. G. has
तन्ति; E. after लग्गे has तिएसोयोहिदितन्तसिद्धन्तो. ५ Om. P. B. N.
For होइ E. has होहि. For सो-ग्गे B. N. read कूलग्गहं पलिहलिआह E.
सोममि गहं च आहि दुल्लग्गम् G. सोमं पि गहं अ दुलग्गे. ६ G. reads पावि-
सिद्धिं हीहसिद्धि. E. हविहसि हीहमानठ. B. N. पाविहि हीह लाहम्; बहुलिण
for बलेण R. बलेन P.

राक्ष० । भदन्ते अपरैः सांवत्सरिकैः सह संवाच्यताम् ।

क्षप० । संवादेदुं सावगो । अहं उण गमिस्सं । (क)

राक्ष० । न खलु कुपितो भदन्तः ।

क्षप० । कुविदे णे तुह्याणं भदन्ते । (ख)

राक्ष० । कस्तर्हि ।

क्षप० । भज्जं कअन्तो । जेण अत्तणो पक्खं उज्झिअ
परपक्खो प्रमाणीकरीअदि । (ग)

(क) संवादयतूपासकः । अहं पुनर्गमिष्यामि ।

(ख) कुपितो न युष्माकं भदन्तः ।

(ग) भगवान्कृतान्तः । येनात्मनः पक्षमुज्झित्वा परपक्षः प्रमाणीक्रियते ।

येन त्वया आत्मनः पक्षं ज्योतिःसिद्धान्तवेदिनं मां परित्यज्य परे सांवत्सरिका अपेक्ष्यन्ते । अतस्त्वज्ज्योतिःशास्त्रस्य कृतान्तः सिद्धान्तो व्याक्रोषित इति मत्वा कृतान्तः कुपित इति निष्ठुरवचनं स्पष्टम् । येन त्वयात्मनः पक्षं नन्दवंशीयं चन्द्रमुपेक्ष्य परपक्षो मलयकेतुः प्रमाणीक्रियेत तत्स्व कालः कुपित इति द्विदि गूढम् । कृतान्तो यमसिद्धान्ताविद्यमरः ।

१ Om. M. R; P. om. अ in the next word; सार्द्धम् for सह B. N; E. has सह before सांव. २ ०६३ E. N; for next word B. has सावके N. सावका E. सावके G. सावको; हगे for अहं E; B. and N. (r) read अहं णिअ गेहं ग०. ३ ण कुवि० B. E. N; P. reads कुपिते न E. reads णकुविदो. ४ स्वगतम् before this, B. E. N. G; R. reads भयवं M. R. किअन्तो E. B. कअन्तो E. reads thus आत्मगतम् । भवन्ते प्रकाशम् योत्तणो &c. ५ M. G. read पलप० E. पलस्स प० M. also reads कर्लीअदि B. E. read परपक्खं व्यमाणीकलेसि N. agrees reading करसी for कलेसि. G. do. करेसि.

इति निष्क्रान्तः क्षणकः ॥

राक्ष० । प्रियंवदक ज्ञायतां का वेला वर्त्तत इति ।

प्रियं० । अस्थाहिलासी भअवं सूरौ । (क)

राक्ष० । उँत्थाय विलोक्य । अये अस्ताभिलाषी भगवान्भा-
स्करः । संप्रति हि

आविर्भूतानुरागाः क्षणमुदयगिरेरुज्जिहानस्य भानोः

पर्णच्छायैः पुरस्तादुपवनतरवो दूरमात्रेव गत्वा ।

(क) अस्ताभिलाषी भगवान्मूर्यः ।

शूर इति । शूरो मलयकेतुरस्तोन्मुखः शूरो राक्षसश्चार्थाभिलाषी इति
चोपश्रुतिर्ध्वनिता ।

उक्तामेव दुरुपश्रुतिमन्यथयति । भास्कर इति ।

आविर्भूतानुरागा इति । उज्जिहानस्योदयमानस्य पर्णच्छायैः पर्णच्छाया-
रूपेण । इत्थंभावे तृतीया । छायाबाहुन्यमिति नपुंसकत्वम् । पुरस्तात्पुरोभागे
पुरोगामितेवकवत् । आशु शीघ्रमेव गत्वा पूर्वाह्णे वृक्षच्छायाः प्रत्यक्प्रस-
रन्तीति भानोः पुरोगामिभृशत्वेनोत्प्रेक्षिताः पश्चादपराह्णे तस्मिन्स्तोन्मु-

१ G. om. this and क्षणं. २ Om. M. R ; om. इति A. P. ३ M. R. have
अमञ्च before this. B. N. have जं अमञ्चो आप्नयेदिति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य;
G. has निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । अमञ्च; E. agrees with B. but after प्रविश्य
adds पुरुषः । अद्य; E. reads आस्थनीला° A. अस्थाहिला° For what follows,
E. reads भयवसान्ति; B. N. read सुले for सूरौ. ४ B. E. N. G. have
आसनात् before this and B. E. N. M. have च after विलोक्य. ५ B. reads
सहस्रवीधितिः । तथाहि E. भास्कर इति तथाहि. ६ रागः B. E. N. ७ पञ्च B.
E. N. पूर्ण. R. उपवनतरवो for उपवनतरवो M. R.

एते तास्मिन्निवृत्तः पुनरेपरागिरिप्रान्तपर्यस्तबिम्बे
 प्रायोभृत्यास्त्यन्ति प्रचलितविभवं स्वामिनं सेवमानाः
 ॥ २१ ॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

चतुर्थोऽङ्कः ।

खे सति निवृत्तास्तं परित्यज्य परावृता इव दृश्यन्ते । अपककुभः प्रान्त-
 पर्यस्तबिम्बे इति पाठे अपककुप्पश्चिमादिगेव । प्रायो भृत्या इत्यर्थान्तरन्यासः ।
 तेन च मलयकंतुदुरवस्था ध्वन्यते । इत्थं नियतासिप्रकरीरूपो विमर्श-
 संधिस्तस्याङ्गानि चापवादादीनि निरूपितानि ॥ २१ ॥

इति श्रीव्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्ष-
 सनाटकव्याख्याने चतुर्थोऽङ्कः समाप्तः ॥

१ पुनरितरककुप् B. N. पुनररायिरि E. पुनरपि ककुभः G. पर्यन्त for पर्यस्त
 A. P. २ मुद्राराक्षसे राक्षसोयोगोनाम before this A. इति मुद्राराक्षसनाटके P.

मुद्राराक्षसम् ।

पञ्चमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति लेखमलंकरणस्थगिकां^१ मुद्रितामादाय सिद्धार्थकः ॥

सिद्धा० । ही^२ हीमाणहे हीमाणहे । (क)

(क) आश्चर्यमाश्चर्यम् ।

अथ फलागमकार्ययोः संबन्धो निर्वहणसंधिभिर्द्वैरारभ्यते ॥ तल-
क्षणमुक्तम् ।

बीजवन्तो मुखाद्यर्था विप्रकीर्णा यथायथम् ।

ऐकार्थमुपनीयन्ते यत्र निर्वहणं हि तत् ।

बीजवन्तोनुस्यूतबीजाः मुखसंध्यादीनामर्थाः आरम्भबीजसंबन्धादयः
यथायथं तत्तत्प्रसङ्गानुसारेण विप्रकीर्णा विशकलिततया यदर्थमारब्धाः सन्तः
ऐकार्थमुपनीयन्ते तस्य फलागमशालिनः कार्यस्य यत्र निर्वाहः सिद्धिर्भ-
वति स निर्वहणसंधिः । कार्यफलागमौ वक्ष्येते । अस्याङ्गानि फलागमकार्या-
नुगुण्येन प्रयोक्तव्यानि । यथा ।

संधिर्विरोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणम् ।

प्रसादानन्दसमयाः कृत्याभाषोपगूहनम् ।

पूर्वभावोपसंहारौ प्रशस्तिश्च चतुर्दश ।

स्थगिकामिति । राक्षसमुद्रामुद्रितां स्थगिकां पेटिकाम् ।

• हीहीमाणहे इति । आश्चर्यद्योतको निपातसमुदायः ।

^१ स्थलिकाम्. B. रसिकाम् N; B. E. N. G. have च after this. B. E. read समुद्राम् for मुद्रि G. P. read मुद्रिका. ^२ Om. B. E. N; M. R. G. E. om. first हीमाणहे.

बुद्धिजलणिज्झरेहिं सिञ्चन्ती देसकालकलसेहिं ।

दंसिस्सदि^१ कज्जफलं गुरुभं चाणकणीदिलदा ॥ १ ॥ (क)

तौ गहीदौ मए अज्ज चाणकेण पुढमलिहिदौ अमच्चरक्ख-
सस्स मुद्दालच्छिओ^२ अअं लेहो तस्स ज्जेव्व मुद्दालच्छिआ इअं
आहरणपेडिआ । चलिदोहि किंल पाडलिउत्तं । जाव गच्छामि ।
परिक्रम्यावलोक्य च । कैहं खवणओ आअच्छदि । जाव से
असउणभूदं दंसणं मह संमदमेव्व ता ण पडिहरामि । (ख)

(क) बुद्धिजलनिर्झरैः सिच्यमाना देशकालकलशैः ।

दर्शयिष्यति कार्यफलं गुरुकं चाणक्यनीतिलता ॥ १ ॥

(ख) तस्माद्गहीतो भयार्थचाणक्येन प्रथमलेखितो मायराक्षसस्य मुद्रा-
लाञ्छितोऽयं लेखस्तस्यैव मुद्रालाञ्छितेयमाभरणपेटिका । चलितो-
स्मि किल पाटलिपुत्रम् । यावद्वच्छामि । कथं क्षपणक आगच्छति । याव-
दस्याशकुनभूतं दर्शनं मम संमतमेव तस्मान्न परिहरामि ।

किलेयलीके । गमनमलीकं छग्रूपमित्यर्थः । इदं बीजोपगमनं संधि-

१ निज्झरेहिं A. निज्झरही P. निभ्ररहि E. निभ्ररेहिं R. नभरेहिं M. शिख-
रेहिं N; for the next word B. E. N. read सिञ्च° P. reads सलिलेहिं for
कलसेहिं. २ दंसिस्सदि अज्ज. B. दंसिहिकं N. दंसिइकं G. E. दंसिदि हि कं
M. दंसिस्सदिहि कं R; गरु° B. E. N; N. reads णीइदनदा ता &c. G. णीइलदा.
३ Om. B. N; E. has आत्मगतम् before it. In next word A. P. N. read
ओ for हो; पढम B. E. N. P. पढम G. लेहिं B. After this B. has लेहो om.
अलेहो further on. ४ B. E. R. M. read हो for ओ; and G. E. and N.
अयम् for अअम्; जेव्व for ज्जेव्व A. ज्येव E. जेजेह (?) N. in next word B.
E. R. M. have ता for आ; इयम् for इअं E; G. E. N. add च after this;
A. E. read आभरण; and A. P. N. पडिआ. E. पिसिविका for पेडिआ. ५
B. N. om. this; G. has it before ह्मि and E. has ओ for हो; A. P. read
पाडलीपुत्तअं. after which B. E. N. G. have ता; गच्छहि. B. N; M. R.
have इति before परि°. ६ अये before this E. कथम् G. E. For next word B.
reads कखव° and G. णवो; आग° for आअ° E; °च्छई M. R; B. N. add
ता before जाव; मे for से B. N; R. reads अवसउण; B. has इमस्स G. एवस्स
after भूदम्; N. has ईदंसि. For मह-रामि B. has ता आदिसदंसणेण प-
डिहरामि. G. भइदंसणेण पडिहरामि. E. do. reading शुद्ध for भइ.

प्रविश्य क्षणकः ।

अलं हन्ताणं पणमामि जे दे गंभीलं दाए बुझीए ।

लोउत्तलेहिं लोए सिद्धिं मग्गेहिं गच्छन्दि ॥ २ ॥ (क)

सिद्धा० । भदन्त वन्दामि । (ख)

क्षप० । सावगां धम्मसिद्धी होदु । निर्वर्ण्य । सावगा
पत्थाणसमुव्वहणे कअव्वसाअं विअ तुमं पेक्खामि । (ग)

(क) आर्हतानां प्रणमामि ये ते गम्भीरतया बुद्धेः ।

लोकोत्तरैर्लोके सिद्धिं मार्गेण गच्छन्ति ॥ २ ॥

(ख) भदन्त वन्दे ।

(ग) श्रावक धर्मसिद्धिर्भवतु । श्रावक प्रस्थानसमुद्गहने कृतव्यवसाय-
मिव त्वां पश्यामि ।

नामाङ्गम् । बीजस्य चाणक्यनीतिरूपगमनात्कार्यसिद्ध्यर्थमभ्युपगमान्निर्व-
हणात् ॥ १ ॥ परिहरामीति । अनेनाशकुनेन कुसुमपुरं प्रति गमनप्रतिबन्ध
इष्ट एवेत्यर्थः ।

आर्हतानामिति कर्मणि षष्ठी । जलनिमज्जितमुक्तालानुवृत्तश्वदुःपुण्योर्ध्व-
गमनमेव मुक्तिरित्यार्हतानां मतम् । अनेन लोकोत्तरकार्यसिद्धिप्रदं चाण-
क्यनीतिगाभीर्यं ध्वनितम् ॥ २ ॥

१ ततः प्रविशति B. E. N. G. २ अलि० B. M. G; B. E. G. N. (r) read
°नामो for °नामि in next word. ए दे for जे दे M. R. ते G; for ग-ए R. has
गम्भीलताए G. गम्भीरलताए. A. P. गम्भीरदाए; M. R. read बुद्धिआए. E.
om. लो...हिं; M. R. read रे for ले and om. next word for which G. has
लोअ and E. लोये; for सिद्धिम् R. has सिद्धिम् G. सिद्धि; मग्गन्ति for गच्छ-
न्दि B. E. गच्छन्ति A. M. N. ४ पणमामि B; E. has उपसृत्य before
भदन्त. ५ सावका B. E. सावगा P. सावगा M. For सिद्धी R. has सिद्धी.
G. E. विद्धी B. लाहो. B. E. add दे after it; and G. E. N. read भोदु; °सि-
द्ध्यर्थकम् before निर्वर्ण्य B. N. For next word A. P. read सावेगम् R. M.
om. it. B. E. read सावका G. सावग. For प-कअ B. has समुहसंतलणकिद.
E. अत्थाणसमुद्गतलणकय N. गंभीलतया अत्थाणसमुद्गतलणे G. अत्थाणसमुद्घ-
हणे हअ; P. has कद for कअ; N. विअ° for वव°, G. सायं for साअं; and E.
ववसायामे. For तुमं B. has देहिअअ And R. E. N. दे° for दे in पेक्खा°.

सिद्धा० । कहं भदन्तो^१ जाणादि । (क)

क्षप० । सावकां किं एत्थ जाणिदव्वं । एसो दे मग्गदिस-
कुसलो सउणो करग्गदो लेहो अ सूअदि । (ख)

सिद्धा० । जाणिदं भदन्तेण । देसन्तेरं पत्थिदोहि । ता
कहेदु भदन्तो कीदिसो अज्ज दिवसो^२ त्ति । (ग)

क्षप० । विहस्य । सावगं मुण्डिअ मुण्डो णक्खत्ताई पुच्छसि । (घ)

सिद्धा० । भदन्त सम्पदं विं किं जादं । कहेहि पत्थाणस्स
जइ अणुकूलं भविस्सदि तदो गमिस्सं । (ङ)

(क) कथं भदन्तो जानाति ।

(ख) श्रावक किमत्र ज्ञातव्यम् । एष ते मार्गादेशकुशलः शकुनः
करगतो लेखश्च सूचयति ।

(ग) ज्ञातं भदन्तेन । देशान्तरं प्रस्थितोऽस्मि । तस्मात्कथयतु भदन्तः
कीदृशोऽयं दिवसः ।

(घ) श्रावक मुण्डितमुण्डो नक्षत्राणि पृच्छसि ।

(ङ) भदन्त सांप्रतमपि किं जातम् । कथय प्रस्थानस्य यद्यनुकूलं
भविष्यति तदा गमिष्यामि ।

१ भदणाजाणिदम् E. २ सावग्ग P. सावग R. सावक G. सावगा A. सावआ M; B. has णं before and ज्ञोव after एसो. E. has एस for एसो. For न—हो B. has मग्गणाओक्कणधारे E. मग्गदसणक्कणचाले G. om. सउणो P. has गइ for गहो; B. reads लेहे and it and E. om. अ; for सूअदि M. R. read सुएहि B. G. E. सूचेदि N. सूचेति. ३ °न्तलम् B. °तलेरे° E. °सान्दरम् M; G. has हि before पत्थि°, for which B. E. have चलि°; कहेदु for कहेदु B. E. कहेउ° N. कहेत A; G. om. भदन्तो E. reads भवो; and G. and N. read कीरिसो. ४ दिअसो. B. P. N; B. N. om. त्ति. ५ सावग्ग P. सावगा. N; B. E. read सावका; B. has मुण्डम् after this omitting मुण्डो further on; E. has मुण्डासिअ for मुण्डिअ; For ण—ई B. G. E. N. read ण—णि and E. has पृच्छसि. ६ वि. B. N. G. E. (which has it after किं) B. E. N. G. read ता after जादं further on; for कहेहि after that B. has कधेहि E. काह-हि. ७ B. reads अणुकूलम् with जइ अत्तणो for प—इ before; E. has यदि अणुलम्. N. जयि for जइ; ता. for तहो B; B. and G. and E. add at end अण्णधानिव (अ. E.) तिस्सं.

क्षप० । सावगाणं संपदं एदस्सि मलअकेदुकडए अणु-
कुलं भविस्सदि । (क)

सिद्धा० । भदन्त कहेहि कुदो एदमे । (ख)

क्षप० । सावर्गं णिसामेहि । पुढमं दाव एत्थ कडए लो-
अस्स अणिवारिदो णिग्गमप्पवेसो आसी । दाणीं इदो पच्चासण्णे
कुसुमपुले ण कोवि अमुद्दालंच्छिओ णिग्गमिदुं पवेदुं वा
अणुमोदीअदि । ता जदि भाउराअणस्स मुद्दालंच्छिओ तदो
गच्छ विस्सिद्धो अण्णहा चिट्ठ । मा गुम्माहिआरिएहिं संजमि-
अकलचलणो राअकुलं पवेसीअसि । (ग)

(क) श्रावकानां सांप्रतमेतस्मिन्मलयकेतुकटकेनुकूलं भविष्यति ।

(ख) भदन्त कथय कुत एतत् ।

(ग) श्रावक निशामय । प्रथमं तावदत्र कटके लोकस्यानिवारितो निर्ग-
मप्रवेश आसीत् । इदानीमितः प्रत्यासन्ने कुसुमपुरे न कोप्यमुद्दालाञ्छितो
निर्गन्तुं प्रवेष्टुं वानुमोदते । तदादि भागुरायणस्य मुद्दालाञ्छितस्तदा

१ सावभा° M. सावगण R. G. सावकान E. सावकाणम् B. P. N. सां° for
°सं° P. एत for एत् A. P. °लय° for °लअ° P. २ °ऊ for °कू M. ; B. and N.
have अणुकुलेण अणणुकुलेण वा अगहिदमुद्दो ण गच्छीअदि. E. अणुकुलेण अणणु
कुलणे वा हिक्खे गच्छीयदि. G. अणुकुले अणणुकुले वा गच्छदि. ३ कसु अअं B. N.
E. has तसो कथं खु णादि and G. कुद्दो कडएवणिम् ४ °वका B. E. N. °वभा
M. निष्ठा° for णिसा° E. प. for पु° B. E. N. G. ता° for हा° E. ; B. and N. read
मलअकेदु before कडए. ५ °य° E. ; °वाल्लिअणि° for °वारिस्सणि° B. E. N. G. ;
प° for प्य° B. E. N. G. ; ण before एप P. ; सि for °सी E. ; इवणिम् for इवणी G.
इवणिम् E. ; अ for °ण्णे E. ६ °उरे B. N. °पुरे G. ; °हो for °ओ B. E. N. ; °क°
for ग्ग B. N. °कख° E. ; विसिदुं for पवेदुं B. E. N. ७ °यदि E. ; यदि for जदि E. ;
°शु° for °उ° B. E. N. G. °लो° for °रा° E. व for अ G. E. ; °होसि for °ओ B.
E. N. हो G. ८ °खुं E. वीसत्थो B. N. वीसद्धो G. ; °भा for °हा B. E. N.
G. which add निष्वासिअ (°तिव्व. E.) णिउक्कण्हं (णितिको G. णिल्लो E.) ;
B. reads तुमं गुम्माणाधिवेहि E. तुमंगविकालिकेहि G. has वा for भा.
९ निव्वक्क° B. N. निमक्क° E. कर. G. चरणे for चलणो R. राअडल for राअ-
कुलं B. राअकुल G. लाडुल E. प्य for प B. ; सि for सी R. हसि for असि E. G.

सिद्धा० । किं ण जोणादि भदन्तो अमच्चरक्खसस्स सण्णि-
हिदोत्ति ता अमुदालच्छिदं वि मं णिक्कमन्तं कस्स सत्ती
णिवारैदुं । (क)

क्षप० । सावगाँ रक्खसस्स पिसाचस्स वा होहि ण उण
अमुदालाच्छिदस्स इदो णिक्कमणोवाओ । (ख)

सिद्धा० । भदन्त णं कुप्प कज्जसिद्धी होदु । (ग)

गच्छ विश्रब्धोन्यथा तिष्ठ । मा गुल्माधिकारिकैः संयमितकरचरणो
राजकुल प्रवेश्यसे ।

(क) किं न जानाति भदन्तो अमात्यराक्षसस्य सन्निहित इति तद-
मुद्रालाञ्छितमपि मां निष्कामन्तं कस्य शक्तिर्निवारयितुम् ।

(ख) श्रावक राक्षसस्य पिशाचस्य वा भव न पुनरमुद्रालाञ्छितस्ये-
तो निष्कामणोपायः ।

(ग) भदन्त न कुप्य कार्यसिद्धिर्भवतु ।

सावेगमिति । कौटिल्यकूटकार्यनिर्वहणार्थं कृतोद्योग इति ज्ञात्वा-
मनस्यावेग औत्सुक्यम् ।

१ आणा° B. N. यणा° E. जधा before अमच्च B. N. जधा अहं G. यथा अहं
E. २ केलिअरो अन्तिओ सिद्धत्यओ अहं B. सेवकोसिद्धत्यको E; पि. for वि B.
E. N. G. °क्ख° for °क्क° E. °क्कान्तं G. °क्खमन्तं R. °ही for सत्ती E. ३ °उं° R.
४ °आ M. °ग A. °का B. E; ल° for र° E; °साथ° for साच° E; होदु. for होहि
R. M. भोदि N. भोहि. G. E. Before this B. has केलिकिरो N. कैयको. G.
and E. केलको; णत्थि for ण B; and B. E. N. G. add हे after उण. ५
अ° for इ G; after this इदो om. in B. A. P; णिक्कमवाओ for णिक्कमणोवाओ
M. E. G. णिक्खमणो° E. ६ मा. A. P. कुप्प R. G; after which B. N.
add भण मे. E. तेणहि; होदु for होदु G. मेभाहं E; B. and N. add त्ति. R.
has सिउद्दी for सिद्धी.

क्षप० । सावगो गच्छ होदु दे कज्जसिद्धी । अहं वि भाउ-
राअणादो मुहं जाचेमि । (क)

इति निष्क्रान्तौ । प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानो भागुरायणः ।

भागु० । स्वर्गतम् । अहो वैचित्र्यमार्यचाणक्यनीतेः ।

मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुहुरधिगमाभावगहना

मुहुः संपूर्णाङ्गी मुहुरतिक्रशा कार्यवशतः ।

मुहुर्नैयद्वीजा मुहुरपि बहुप्रापितफले-

त्यहो चित्ताकारा नियतिरिव नीतिर्नयविदः ॥३॥

(क) श्रावक गच्छ भवतु ते कार्यसिद्धिः । अहमपि भागुरायणा-
मुद्रां याचे ।

अहं वि इति । अहमपि चिकीर्षितमहाप्रयोजनसिद्ध्यर्थं मुद्रायाचनव्या-
जेन भागुरायणं प्रति गमिष्यामीति गूढम् । इदं कार्यमार्गणं विरोधो
नामाङ्गम् ॥ २ ॥

प्रवेशक इति । तलक्षणमुक्तम् । वृत्तवर्तिष्यमाणानां कथाशानां
निदर्शकः । प्रवेशकस्तु नाद्येङ्के नीचपात्रप्रयोजित इति ।

*मुहुर्लक्ष्योद्भेदा इति । मुहुर्लक्ष्योद्भेदा मुखसंधौ स्तोकोद्विष्टा सती
बहुधा विस्तारिणीर्यः । प्रतिमुखे लक्ष्यालक्ष्यायाः पुनर्व्यक्तेः गहनाति-
क्रशा च । गर्भे मुहुर्दृष्टनष्टान्वेषणान्नश्यदिव बीजमुद्योगो यस्याः सा तथो-
क्ता । विमर्शो बीजस्य स्पष्टमेव दर्शनान्संपूर्णाङ्गीयुक्तम् । निर्वहणे सर्वो-

१ Om. R. M; B. E. read सावका, N. उवासआ, G. उवासक; भो° for
हो° G. E. N. उसी for उी R. कज्जसिद्धम्. N; om. वि R. M. वि. B. E.
N; °यु° for °उ° B. E. G. N. °लायणा° E. °रायणा° R. G; ओ for हो G;
B. E. N. add पाडलिउत्तं गन्तुम्. २ आचेमि R. M. याचेमि E. पाडिच्छेमि.
B. N. ३ G. and E. add उमौ. ४ Om. G. आत्मण° B. E. N; विचित्रता
for वैचित्र्य B; B. E. N. G. add कुतः after नीतेः. ५ लभ्योङ्के° M.
लभ्याने° B. ६ अ° B. E. °रति. for °रपि. E.

प्रकाशम् । भद्र भासुरक न मां दूरीभवन्तमिच्छति कुमारः ।
अतोस्मिन्नेवास्थानमण्डपे न्यस्यतामासनम् ।

पुरुषः । एद^१ आसणं । उपविशदु अज्जो । (क)

भागु० । उपविश्य । भद्रं यः कश्चिन्मुद्रार्थी मां द्रष्टुमिच्छति
स त्वया प्रवेदायितव्यः ।

पुरु० । जं अज्जो^२ आणवेदित्ति । निष्क्रान्तः । (ख)

भागु० । स्वगतम् । कष्टमेवमप्यस्मासु स्नेहवान्कुमारो
मलयकेतुरतिसंधातव्य इत्यहो दुष्करम् । अथवा
कुले लज्जायां च स्वयदासि च माने च विमुखः
शरीरं विक्रीय क्षणिकमपि लोभाद्जनवति ।

(क) एतदासनम् उपविशत्वार्यः ।

(ख) यदार्य आज्ञापयति ।

योपसंहाराद्बहुप्रापितफलेत्युक्तम् । ईदृशी नयविदध्याणक्यस्य नीतिर्नियति-
रिव चित्राकारा नियतेध्याणक्यनीतेश्च कार्याणां विचित्राकारता कारणे
उपचर्यते ॥ ३ ॥

न्यस्यतामिति । मुद्रादानार्थं कटकद्वार्यवस्थानं दूरीभवनमित्याशयः ।
एवमपि क्षणमात्रं दूरावस्थानरूपं विरहमसहमान इत्यर्थः ।

अतिसंधातव्य इति । यत्कष्टं पापं दुष्करमित्यन्वयः । उक्तं कष्टं समा-
धत्ते । अथवेति ।

कुले इति । विचारातिक्रान्तः अतिक्रान्तविचारसमय इत्यर्थः । इदं

१ °न्तमतिगच्छ° G. २ ण्ट M. R. विन्य° in B. E. N. G. for following word; A. om. °मां. ३ इदम् E. °इमम् G. नं for णं G. °सं for °शं R. G. E. ४ B. E. N. G. add भासुरक after this ५ Om. P; A. P. G. add इति. at the end. ६ अमद्यो A. G. अद्यो. E. सीति. P; E. omits ति in text ७ सकर्ण-मात्मचतम् E. °वमयम् for °वमप्य° E; नामायमस्मा° B. E. N. यदस्मा° M. R. G. ८ °रिति. B. N. °रति G. E; अथवा om. in A. P. ९ धनलानाम् B. धनलोभान् G. E. N.

तदाज्ञां कुर्वाणो हितमहितं दधुना

विचारातिक्रान्तः किमिति परतन्त्रौ विमृशति ॥ ४ ॥

ततः प्रविशति प्रतीहार्यनुगम्यमानो मलयकेतुः ।

मल० । स्वगतम् । अहो राक्षसं प्रति विकल्पबाहुल्यादा-
कुला मे बुद्धिर्न निश्चयमधिगच्छति । कुतः ।

भक्त्या नन्दकुलानुरागदृढया नन्दान्वयालम्बिना

किं चाण्डालकृतेन कृतिना मौर्येण संधास्यते ।

स्थैर्यं भक्तिगुणस्य वार्धिगणयन्किं सत्यसंधो भवे-

दित्यारूढकुलालचक्रमिव मे चेतश्चिरं भ्राम्यति ॥ ५ ॥

प्रकाशम् । विजये क्व भागुरायणः ।

कार्योपक्षेपणं यथनम् । कार्यस्य मलयकेलतिसंधानेन राक्षसवशीकरणस्यो-
पक्षेपणात् ॥ ४ ॥

भक्त्या इति । नन्दान्वयालम्बिना किं मौर्येण संधास्यते किंवा भक्तिगु-
णस्य मयि मया वा क्रियमाणस्य स्थैर्यं दाढर्यं अधिगणयन् आधिक्येन
पश्यन् सत्यसंधः सत्या संधा नन्दराज्यं सर्वं तवैवास्त्विति पूर्वं कृता प्रतिज्ञा
यस्य स तथोक्तो भवेत् । नन्दवंश्यत्वेन नन्दकुलानुरागजनिता भक्तिमौर्ये दृढा
भवितुमर्हति । सत्यसंधत्वानुरोधेन मयि च केवलो भक्तिगुणो दृढो भवितु-
मर्हतीत्युभयकोटिकः संशयः । तत्रापि मौर्यसंधानकोटिः प्रबलेति ध्वनयितुं
चाण्डालकृतेनेति विशेषणं राक्षसस्य मौर्यसाचिव्याभिलाषहेतुगर्भम् ।
कृतिनेति च विशेषणं लब्धदुर्लभराज्यत्वात्कृतकृत्यः सन्तुनन्ध्याणक्येन
जितकाशिना दुर्विधेयेन मौर्यो न संदधीतेति ध्वनयितुम् ॥ ५ ॥

१ 'जिःका' E. यदत् for परत E. २ 'गतो B. N. ३ आत्मन' E; R. E.
N. G. have मे here after प्रति; R. om. it entirely; G. E. P. read वितर्क.
for विकल्प. ४ 'स्वाति R. E. ५ 'धिगु. A. विग B. E. N.

प्रतीहारी । कुमार एसो खु कडआदो णिकमिदुकामाणं
मुद्दासंपादणं अणुचिद्धदि । (क)

मल० । विजये मुहूर्तमसंचारो भव यावदस्य पराङ्मुख-
स्यैव पाणिभ्यां नयने पिदधामि ।

प्रती० । जं कुमारो आणवेदि । (ख)

प्रविश्य । पुरुषः । अज्ज एसो खु खवणओ मुद्धानिमित्तं
अज्जं पेक्खिदुमिच्छदि । (ग)

भागु० । प्रवेशाय ।

पुरुषः । तथेति निष्क्रान्तः ।

प्रविश्य । क्षपणकः । धम्मसिद्धी सावगाणं होदु । (घ)

(क) एष खलु कटकानिष्क्रमितुकामानां मुद्रासंप्रदानमनुतिष्ठति ।

(ख) यत्कुमार आज्ञापयति ।

(ग) आर्य एष खलु क्षपणको मुद्रानिमित्तमार्यं प्रेक्षितुमिच्छति ।

(घ) धर्मसिद्धिः श्रविकानां भवतु ।

विजये मुहूर्तमिति । अनेन मलयकेतोरतिबालिशब्दं भागुरायणस्य चैवं
तद्वशीकरणप्रावीण्यं च सूचितम् । तैमिदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्य-
तीति पूर्वमुक्तिस्तस्य जीवसिद्धिना संप्रति क्रियमाणस्य मलयकेत्वतिसंधान-
रूपस्य महाप्रयोजनस्यावसरदानाय चेदं कविसंविधानमिष्टवधेयम् ।

१ ल G. °यावो for °आवो E; °कख for क E. °मस्य for °माणं B. N. २
संपदानाधिआरे B. N. संपायणं G. ३ निभृतपवसंचारी B. E. N. नि... °चरा
G. °चारी A. P; च added after °स्य P. ४ आसुरकः B. N. निकखमणसु. ° for
मुद्दा° E. ५ प R. ६ आसुरक before this E. ७ तथेति B. M. भासु° । जं अज्जो
आणवेशिन्ति B. N. ८ विज्जी. B. N. G. °सिज्जी R. धर्मविज्जी. E. सावकाणं
for सावगाणं. B. and सावकाणं before धम्म° E; होदु for होदु G. E.

भागु० । अवेलोक्य स्वगतम् । अये राक्षसस्य मितं जीव-
सिद्धिः । प्रकाशम् । न खलु राक्षसस्य प्रयोजनमे- किंचिदु-
द्दिश्य रोम्यते ।

क्षप० । सन्तं पावं सन्तं पावं । सावगा तर्हि गमिस्सं
जहिं रक्खसस्स पिसाचस्स वा णामं वि ण सुणीअदि । (क)

भागु० । बलवान्सुहृदि प्रणयकोपः । तत्किमपराद्धं राक्ष-
सेनं भदन्तस्य ।

क्षप० । सावर्गा ण मम किंवि रक्खसेण अवरद्धं । सअं
जेव्व हदासो मन्दभाओ अत्तणो कम्मसु लज्जे । (ख)

(क) शान्तं पापं शान्तं पापम् । श्रावक तत्र गमिष्यामि यत्र राक्षसस्य
पेशाचस्य वा नामापि न श्रूयते ।

(ख) श्रावक न मे किमपि राक्षसेनापराद्धम् । स्वयमेव हताशो मन्दभाग्य
आत्मनः कर्मसु लज्जे ।

राक्षसस्य मित्रमिति । अनेन द्वारेणेदानीं मलयकेतुरतिसंघातव्य इति
शवः ।

१ द्वाटणेनावं B. N. G. A ; नां विलोक्यात्मगं E ; मन्त्री for मितं G.
भदन्त before this in B. E. N. G ; E. om स्य. ३ E. has नगरं before this. ४
A. N. add कर्णी पिधाय here. One स-वं om. in R. G. E ; का for गा
E. आ M. ग. R. G. N ; जेव्व. before गमिस्सं in B ; व्यामि for स्सं
I. स्तामि G. ५ लक्खं N. G. E ; after this वा M. R ; पिसाचस्स om. in E.
P ; om. वा G. E ; the next word is नाम in B. N. वि for वि B. E. N. G.
मीयदि for णीअदि G. णामि. E. ६ B. N. read भदन्त before this ; and
N. read ते after this ; E. has गरीयान् and B. and N. and G. have
लीयान् for बलवान् ; किमारा for किमपरा G. ७ After न-स्य E. ८ अ. M.
R. का. B. E ; वि for वि B. E. N. G ; A. E. have किंवि after ए-ण ;
रक्खं for रक्ख G. E. N ; लद्धं for रद्ध B. E. N ; उद्धं for उद्ध G ; सर्वप्युद्धं
अपराद्धं M. R. ९ Om. B. N. हृदगे G. E ; भगी for भाओ N. भगे G.
after अत्तणो B. G ; कम्मसु लज्जामि for कम्मसु लज्जे B. (also अपराद्धं
is a variant which is the reading of E.) N. reads लज्जामि for लज्जे.

भागु० । भदन्त वर्द्धयसि मे कुतूहलम् । श्रोतुमिच्छामि ।
 मल० । स्वगतम् । अहमपि श्रोतुमिच्छामि ।
 क्षप० । सावगाँ किं अणेण अमुण्णिदव्वेण सुदेण । (क)
 भागु० । यदि रहस्यं तत्तिष्ठतु ।
 क्षप० । ण रहस्सं किदु अदिणिसंसं । (ख)
 भागु० । यदि न रहस्यं तत्कथ्यताम् ।
 क्षप० । सावगाँ ण रहस्सं एदं तहवि ण कहिस्सं । (ग)
 भागु० । अहमपि मुद्रां न दास्यामि ।
 क्षप० । स्वगतम् । युक्तमिदानीमर्थिने कथयितुम् । प्रकाशम् ।

(क) श्रावक किमनेनाश्रोतव्येन श्रुतेन ।

(ख) श्रावक न रहस्यं कित्वतिनृशंसम् ।

(ग) श्रावक न रहस्यमेतत्तथापि न कथयिष्यामि ।

अर्थिने इति । अर्थिने आदरन्ते आदरेण श्रुतं मत्कथितं तथात्वे नैव
 गृह्णीयादिति भावः ।

१ Om. A. P; कौतू° for कुतू° R. M. P. after which B. adds मल° । स्वगत-
 म्-मम च । and then भागु° । श्रोतु°; with B. agrees N; and E. reading आत्मग°
 for स्वग° । २ Om. E. B; E. N. G. om. श्रोतु° at the end of speech. ३ सव-
 का. E; सावका B. N. G; om. R. M; एहिणा सुण्णिदेण for अणेण &c. N. B.
 (असु° as a variant); G. has इमिणा. E. का एहिणा भोहि असु°. ४ भदन्त before
 this B. N; तथा for तत् B. N; E. om. it. ५ सावग before this G. सावका,
 E. उपासका B. N; B. A. N. G. read णहि. for ण; B. N. G. om. all after
 रहस्सं; E. has ल for र, तु for दु and स्संसं. ६ तर्हि क° omitting. यदि न रहस्यं
 B. N. G. ७ का B. E. N. G. ग R; E. has न लहस्सं omitting एदं; B. N. G.
 णत्थिएदं तथापि; कथयस्सं for कहिस्सं B. E. N. G. adding अदिणिसंसं. ८
 भदन्त before this B. N. A. °स्ये for °स्यामि M. R.

कां गर्हे सुणादु सावगो । अत्थि दाव अहं मन्दभग्गो पुढमं
पाडलिउत्ते अहिणिवसमाणो लक्खसेण मित्तत्तणं उवगदे ।
तहिं अवसले लक्खसेण गूढं विसकण्णआपओअं उप्पादिअ
घादिदे पव्वदीसले । (क)

मल० । सबाण्यमात्मगतम् । कथं राक्षसेन घातितस्तातो न
चाणक्येन ।

भागु० । भदन्त ततस्तैतः ।

क्षप० । तदो हगे लक्खसस्स मित्तन्ति कदुअ चाणकहदएण

(क) का गतिः शृणोतु श्रावकः । अस्ति तावदहं मन्दभग्यः प्रथमं
पाटलिपुत्रे निवसता राक्षसेन मित्रत्वमुपगतः । तस्मिन्नावसरे राक्षसेन गूढवि-
षकन्यकाप्रयोगमुत्पाद्य घातितः पर्वतेश्वरः ।

(ख) ततोहं राक्षसस्य मित्रमिति कृत्वा चाणक्यहतकेन सनिकारं नगरा-

घातित इति मम हस्तेनेति शेषः ।

१. °ही for ई B. E. N. G ; B. N. add एते णिवेहेमि; सुणोदु for सुणादु
E. सुणाड. N. सावका for सावगा B. E. सावगे G. सावगा N. सावओ M ;
अत्थि for अत्थि A ; ताव for दाव G ; अहं B. N. read हगे G. हरगे. E.
गेहे; भाओ for भग्गो M. A. भाए. R. भग्गे G. अधण्णो B ; पं for पुं B.
E. N. G. २ पाडली M. P. वाडली A. पा... पुत्ते E. R. M ; निवसमाणो for
अहिणो B. N. अहिणिवसमाणेण G. अहिणिवसन्तेण M. R ; लक्खसस्स for
लक्खसेण B. N. E ; उवगं for उवगं P. अवगं G. उवगहे E ; B. E. N. add
अ after तहिं. ३ अन्तले E ; सेन for सेण E ; उप्पापं for उप्पा आपं B. E. N.
A. उप्पापं G ; समुप्पां for उप्पां B. N. व्याहभं G. व्याहव E ; हो for
हे A. P. वात्ता before घादिदे in E ; B. E. N. read हेवे after it. ४ M.
G. read सरे R. वेसरे E. पव्वी ५ R. om. तातः ६ R. om. one ततः ७ हगी
M. P. हगे R. हगे G. गहे E ; P. R. om. स्स. G. has नि instead. Om.
त्ति. B. N. इति for त्ति P. मित्तेति A. मित्तोत्ति E. which has कालिख for
कदुअः ८ वकेण for दपण A. P. वगेण G. E.

सणिं तोलं णअरादो णिव्वासिदो । दाणीं वि लक्खसेण अणेअ
अकञ्जकुसलेण किंपि तासि आलहीअदि जेण हगे जीअ-
लोओदो णिक्कासिज्जेमि । (ख)

भागु० । भदन्तं प्रतिश्रुतराज्यार्द्धमयच्छता चाणक्य-
हतकेनेदमकार्यमनुष्ठितं न राक्षसेनेति श्रुतमस्माभिः ।

क्षप० । कर्णौ पिधार्यौ । सन्तं पार्व । चाणक्येण विवेककण्णा
णामपि ण सुदम् । (ग)

भागु० । मुद्रा दीयते । एहि कुमारं श्रावय ।

भिर्वासितः । इदानीमपि राक्षसेनाज्ञेकार्यकुशलेन किमपि तादृशमा-
रभ्यते येनाहं जीवलोकान्निष्कासिष्ये ।

(ग) शान्तं पापम् । चाणक्येन विषकन्याया नामापि न श्रुतम् ।

तालिसमिति । तादृशं पर्वतेश्वरघातनसदृशं मलयकेतुनिग्रहमपीति
गूढो भावः । इदं भागुरायणभदन्तयोर्मिथः परिभाषणं जल्पनम् ।

१ सनिं A. P. M. णिआरं R. णिगालं G. कारं M ; णगलहो for णअरादो
G. णगलादो E. णअलादो P ; णिक्का for णिव्वा A. P. G ; R. is doubtful.
इदां for दां E. पि for वि B. E. N. G ; M. has अणेअकं R. अणेअकञ्ज-
लकुं E. अणेयलायकञ्जं A. P. अणेअलाअकं. २ वि R. G. तादिं. for तासिं
B. E. N. आलम्भीं for आलहीं B. N. E. आहिलीअ A. P. हगे for हगे R.
हगो M. हगो P. ३ P. om. ओलो. R. reads जीवलो. E. जीवलोकं ; निक्का
for णिक्का A. M. सिआनि B. N. सिअदि G. णिव्वासिआनि. E. ४ Om. G ;
स्य for त R. M ; for अयच्छता. (a variant in B.) G. has अभिगच्छता ;
B. E. संप्रदानमनिच्छता. ५ E. om. न राक्षसेन. G. reads छितमस्मानिरिति
श्रुतं न राक्षसेन. ६ Om. in E ; सं-व occurs twice in A. P. M ; E. omits it.
B. N. E. G. add सावका after it. चाणको for चाणक्येण B. N. चाणक्यस्त
G. E. (E. has ण before चां). G. om. ए. ७ वि M. P. जाणादि for सुदम्
B. विदिवम् E. सुदे A ; B. N. add तेण जेव्व मुद्रादिणा लक्खसेण एसा अक-
ञ्जसिद्धी किदा. ८ B. N. read भदन्त कट्टमिदम् । इयं मुद्रा &c. A. reads भदन्त
मुद्रा &c. E. भदन्त इयं मुद्रा &c., and P. adds य to दीयते ; संभावयाव B. N.
आवयाव P.

मल० । उपसृत्य ।

श्रुतं सखे श्रवणविदारणं वचः

सुहन्मुखाद्रिपुमधिकृत्य भाषितम् ।

पितुर्वधव्यसनमिदं हि येन मे

चिरादपि द्विगुणमिवोद्य वर्द्धते ॥ ६ ॥

क्षप० । स्वगतम् । अये श्रुतं । मलयकेतुहतकेन । हन्तं
तार्थोस्मीति निष्क्रान्तः ।

मल० । प्रत्यक्षवदाकाशे लक्ष्यं बद्धा । राक्षस राक्षसं युक्तं
क्तम् ।

मित्रं ममेदमिति निर्वृतचित्तवृत्तिं

विश्रम्भतस्त्वयि निवेशितसर्वकार्यम् ॥

श्रुतमिति । चिरादपि चिराज्जातमपि अद्य जातमिव द्विगुणं वर्धत
प्रर्थः ।

कृतार्थोस्मीतीति । तेनेदानीं महत्प्रयोजनमनुष्ठेयं भविष्यतीति पूर्वोक्तमहा-
रोजनानुष्ठानेन कृतार्थोस्मीत्यर्थः । सुहन्मुखाद्रिपुमधिकृत्येत्यनेन स्वस्य सुह-
नि विश्वास्यवचनत्वं राक्षसस्य रिपुत्वं च मलयकेतुना मनसि दृढीकृत-
ति च कृतार्थता । इदं बीजानुगुणकार्यप्रख्यापनं निर्णयः ॥ ६ ॥

मित्रं ममेदमिति । अनेन ज्ञायते राक्षसपर्वतकयोः पूर्वं महत्सौहृदमासी-
न्तरं चाणक्येन राज्यार्धदानपरिपणनप्रलोभनेन राक्षसादिभेद्य
कार्यसिद्धये पर्वतकः सहायत्वेन प्रवणीकृत इति । तस्माच्चानुपदमेव

१ Om. B. N. G ; E. has सामम् instead. २ P. reads 'दि' for 'द्रि' ३ G.
४ 'मिहाद्यवर्तते. ४ Om. A. P. B. N ; N. reads before this अये सर्वं मलयके-
दप्य G. agrees and E. too reading 'गेण for 'एण ५ कृतार्थं भाषयः E ;
P. R. add सभयम् before निष्क्रान्तः G. सभायाम्. E. adds क्षपणकः after
६ B. N. R. om. one राक्षस. ७ B. N. E. read इयम् for युक्तम् ; R. G.
८ युक्तम् once only. ९ 'मयायमि' B. N. 'तिः for 'ति. B. E. १० 'वै' B. E.

तातं निपात्य सह बन्धुजनाश्रुतोयै-

रन्वर्थतोपि ननु राक्षस राक्षसोसि ॥ ७ ॥

भागु० । स्वैगतम् । रक्षणीया राक्षसस्य प्राणा इत्यार्या-
देशः । भवत्वेवं तावत् । प्रकाशम् । कुमार अलमावेगेन ।
आसनेस्थं कुमारं किञ्चिद्विज्ञापयितुमिच्छामि ।

मल० । उपविश्य । सखे किमसि वक्तुकामः ।

भागु० । कुमार इह खल्वर्थशास्त्रव्यवहारिणामर्थवशा-
दरिमिलोदासीनव्यवस्था न लौकिकानामिव स्वेच्छावशात् ।
यतस्तस्मिन्काले 'सर्वार्थसिद्धिं राज्ञां विच्छिन्ना' राक्षसस्य
पुत्रोऽपि बलीयस्तया सुगृहीतनामा देवः पर्वतेश्वर एवा-
र्थपरिपन्थी महानरातिरासीत् । तस्मिन् राक्षसेनेदमनुष्ठित-
मिति नास्ति दोष एवात्रेति पश्यामि । पश्यतु कुमारः ।

मिल्लाणि शत्रुत्वमुपांनयन्ती मिलत्वमस्यार्थवशाच्च शत्रून् ।

नीतिर्नयस्यस्मृतपूर्ववृत्तं जन्मान्तरे जीवेत एव पुंसः ॥८॥

कुपितो मलयकेतुर्भागुरायणेन समाधीयते तस्मिन्काले सर्वार्थसिद्धिं राजा-
नमित्यादिना महानरातिरासीदित्यन्तेन ग्रन्थेन ॥ ७ ॥

मित्राणीति । जन्मान्तरे पूर्वजन्मवृत्तं यथा न स्मर्यते तथा जीवत एव
पुंसः राजतन्त्रनीतिवशात्पूर्वपङ्कतादि विस्मर्यत्वेन प्रसज्यत इति
भावः ॥ ८ ॥

१ 'नाशितो' B. E. २ आत्मग° E; M. R. G. om. °स्य. ३ 'न संस्थम्. E; G. reads कुमारं after किञ्चित्. ४ R. has अल...हाराणाम्. ५ लोकानां. E. ६ G. om. छ. ७ B. N. add काले after this; G. om. च. ८ नातिशेषमिवात्र पश्यामि B. E. N; हि before कुमारः in A. P. E. ९ 'मिथानं' B. N. मन्वर्थव° for मत्स्यार्थव° B. N. १० जीवित P. R.

तदत्र वस्तुनि नोपालम्भनीयो राक्षसः । आ नन्दराज्यला-
गादुपेग्राह्यश्च । परतश्च परिग्रहे वा परित्यागे वा कुमारः प्रमाणम् ।

मल० । एवं सखे सम्यग्दृष्टवानसि । यतो मात्यवधे-
कृतिक्षोभः स्यादेवं च संदिग्धो विजयः ।

प्रविश्य । पुरुषः । जेदुं कुमारो । अज्ज गुम्भट्टाणाधिकिदो
गेहरैक्खो विण्णवेदि एसो खु अहोहिं कडआदो णिक्कमन्तो अग-
गेदमुद्धो सलेहो पुरिसो गहीदो । ता पच्चक्खीकरेदु णं
ज्जोत्तिं । (क)

भाग० । भद्र प्रवेशाय ।

पुरु० । तथेति । निष्क्रान्तः । (ख)

(क) जयतु कुमारः । आर्य गुल्मस्थानाधिकृतो दीर्घरक्षो विज्ञापयति ।
एष खल्वस्माभिः कटकान्निष्क्रामन्नगृहीतमुद्रः सलेखः पुरुषो गृहीतः ।
प्रत्यक्षीकरोत्वेनमार्य इति ।

(ख) तथेति ।

तदत्र वस्तुनीति इदं कुपितस्य मलयकेतोः समाधानरूपं पशुपासनम् ।

१ वस्तुन्यनुपालभ्यो B. E. N. °न्यनुपा° G. २ °दनुमा° B. N. A. °तरतस्य for
अ B. N.; om. first वा B. E. N. G.; P. has निग्रहे for परित्यागे after this;
E. N. G. add भविष्यति after प्रमाणम्. ३ Om. G.; भवतु after this in B. E.
; E. om. all from सम्यक् to the end of the speech; अन्यथास्य for यतः
E. N. which om. अमात्य. ४ B. E. N. add स्यादस्माकम्. ५ जअनु जअनु
N. जयतु जयतु G. E.; °लो for °रो P.; after this अभं. B. N. अयं E;
त्स for °ज्ज B. E. N.; गुम्भट्टणा° for गुम्भट्टाणा° P.; °णाहिकि M. R.
हचक्खू अज्जं. B. N. क्खु B. E. N. G. कडि° for कड° R. कडवाया E;
त्स. for णिक्क E. गि for ग M.; E. has य for द. ७ पुरुषो A. पुरुसी M.
G. गि for ग M. P. R. E. नं Om. E. ८ Om. ति A. P. ९ तथेति
B. G. जं अज्जो आपवेदिति B. N. जं...दि E.

ततः प्रविशति पुरुषेणानुगम्यमानः संयतेः सिद्धार्थकः ।

सिद्धा० । स्वैगतत् ।

आणंतीए गुणेषु दोषेषु परंमुहं कुणन्तीए ।

अह्यारिसाणं जणजणणीए पणमामो सामिभक्तीए ॥ ९ ॥ (क)

पुरु० । अज्ज अअं सो पुरिसो । (ख)

भागु० । नायेनावलोक्य । भद्र किमयमागन्तुक आहो-
स्विदिहैव कस्यचित्पारिग्रहः ।

सिद्धा० । अज्ज अहं खुं अमच्चरक्खसस्स सेवओ । (ग)

(क) आनयन्त्यै गुणेषु दोषेषु पराङ्मुखं कुर्वत्यै ।

अस्मादृशजनन्यै प्रणमामः स्वामिभक्त्यै ॥ ९ ॥

(ख) आर्य अयं स पुरुषः ।

(ग) आर्य अहं खलु अमात्यराक्षसस्य सेवकः ।

अतःपूरमङ्कसमाप्तिपर्यन्तं प्रथमेङ्के किमत्र लिखामीत्यादिना कर्णे एव-
मिवसन्तेन ग्रन्थेनोपक्षितस्य बीजस्यानेकधा प्रकीर्णस्यैकार्थीकरणबीजो-
पगमनस्यैव संशेरङ्गस्य प्रपञ्चः । आणंतीए इति । दोषवति कार्ये प्रवृत्त्यापि
दोषे पराङ्मुखं दोषानगणयन्तं कुर्वत्यै प्रत्युत गुणेष्वानयन्त्यै गुणपक्ष एव पात-
यन्त्यै सर्वतो गरीयस्यै स्वामिभक्त्यै नमः । स्वामिभक्तिवशात्स्वामिकार्यसिद्ध्य-
र्थमनुचितमपि क्रियमाणं गुणपक्ष एव भवति न पुनर्दोषपक्ष इति भावः ।
स्वामिभक्त्यै इति क्रियया यमभिप्रैति स संप्रदानमिति संप्रदानत्वम् ॥ ९ ॥

१ संयमितः R; om. G. २ आत्मग° E. ३ जाणं° N. तिप्य° B. करन्तीए
for कुणन्तीए B. E. N. G. ४ अह्यारिसाणं E. जणजणणीए R. E. अह्य-
रिसओ M. ५ उपसृत्य before this B. N. अयं for अअं R. E; पुरं
for पुरि° R. पुरु° A. M. ६ M. G. om. ना-भद्र A. has विलोक्य instead;
E. adds पुरुषम् after अवलोक्य E. om. अयम् ° E. om. इहैव. ८ कलु B. E.
N. G. अमात्य. A. सेवको G. पासपलिवत्ति B. (सेवओ as a variant) सेवेणो P.

भागु० । भद्रे तात्केमगृहीत्वा मुद्राः कटकाणि प्राप्तासि ।

सिद्धा० । अज्ज कज्जगोरैवेण तुवराविदोहि । (क)

भागु० । कीदृशं तत्कार्यगौरवं यद्राजशासनं लङ्घयामि ।

मल० । सखे भागुरायण लेखमपनय ।

भागु० । सिद्धार्थकहस्ताङ्गहीत्वा पत्रमुद्रां दृष्ट्वा । कुमार अयं लेखः । राक्षसनामाङ्कितेयं मुद्रा ।

मल० । मुद्रां परिपालयन्नुद्धाट्य दर्शय ।

भागु० । तथा कृत्वा दर्शयति ।

मल० । वीचयति । स्वस्ति यथास्थानं कुतोऽपि कोपि कमपि पुरुषविशेषमवगमयति । अस्मत्प्रतिपक्षं निराकृत्य दर्शिता कापि सत्यता सत्यवादिनो । सांप्रतमेतेषामपि प्रथम-

(क) आर्य कार्यगौरवेण वरायितोऽस्मि ।

मुद्रां परिपालयन्निति । लेखस्य धारणेपेटिकायाश्च मुद्रापरिपालनं राक्ष-
समुद्रया सह संवाददर्शनार्थम् ।

स्वस्ति यथेति । अस्मत्प्रतिपक्षस्य चाणक्यस्य निराकरणं पूर्वमेव त्वया प्रतीज्ञातमासीत् ।

१ Om. P ; त्किमर्थमगृ० B. E. N. G. त्कि न गृ० P ; कटकाणि G. २ गौरं E. G ; तुवराविदो for तुवरां N ; हि तुवराविदो B. E. (वि for इ) G. has तुवराविदो. ३ यसि B. ४ M. om. स...ण ; E. om. सखे ; 'मुपान' for 'मपन' B. N. मपनीय G ; B. N. add after this सिद्धा० । भागुरायणाय लेखमपनयति. ५ B. E. N. read लेखं before गृही० B. E. N. om. पत्रं. ६ माङ्केवं E. ७ मुद्राद्वय G. मुद्राद्वय E. ८ B. N. add गृहीत्वा before this ; G. om. this ; स्थाने for स्थानं B. E. N. G ; कुतोऽपि om. in E. ९ P. adds यथा here ; 'स्मद्विपक्ष' for 'स्मत्प्र-
तिपक्ष' B ; B. E. G. om. कापि ; N. and P. om. सत्यता ; B. reads सत्यवा-
चितं सत्यवतः ; E. agrees omitting सत्यवता ; B. N. read एषाम् for एतेषाम्.

मुपन्यस्तसंधीनामस्मत्सुहृदां पूर्वमेतिज्ञातसंधिपरिपणनप्रोत्सा-
हनेन सत्यसंधः प्रीतिमुत्पादयितुमर्हति । एतेष्वेवमनुगृहीताः
सन्तः स्वाश्रयविनाशेनोपकारिणमाश्रयिष्यन्ति । अस्मत्सुहृद-
मेतैस्तत्यवतः स्मारयामः । एतेषां मध्ये केचिदरेः कोषदण्डो-
भ्यामर्थिनः केचिद्विषयेणेति । अलंकारलयं च सत्यवता यदनु-
प्रेषितं तदुपगतम् । मयापि लेखस्याग्रून्यार्थं किंचिदनुप्रेषितं
तदुपगमनीयम् । वाचिकं चाप्ततमादस्माच्छ्रोतव्यमिति ।

मल० । भागुरायणं कीदृशो लेखः ।

भागु० । भद्रं सिद्धार्थकं कस्यायं लेखः ।

सिद्धा० । अज्ज ण आणामि । (क)

(क) आर्यं न जानामि ।

किलेति बलादापादनार्थम् । अस्मत्सुहृदां कौलूतादीनामित्यर्थः ।

संधिपरिपणनस्य संधिसमये पूर्वदित्तितस्य प्रोत्साहनम् । अवश्यं दास्या-
मीत्याश्वासनम् ।

अविस्मृतमिति । सत्यवत्त्वान्नं न विस्मरस्यथापि स्मारयाम इत्यर्थः ।

लेखस्येति । रिक्तहस्तेन प्रभुं प्रति लेखो न लेख्य इत्याचारालेख-
सादृश्याय किंचिदप्रेषितमिति भावः ।

भागुरायण इति । कं प्रति केन लिखितमिति प्रष्टव्यमिति भावः ।

१ पूर्वसंप्र० M. R. G. °पूर्वं प्र E. संबन्धि for संधि M. R. G ; B. N. read °पणवस्तुप्रतिपादनप्रो° for पणनप्रो° ; G. E. om. °न in °पणन. २ होवमुपगृ° B. °मुपगृ° E. N. R ; °नैवोप B. E. N ; °माराधयिष्यन्ति for °माश्रयि° B. N. E. G ; °माश्रयन्ति A. P. ३ B. E. N. add अपि before एतत् ; स्मारयामि B. स्मारयामः E. °स्तत्यमारचयामः R. Om. मध्ये E. मध्यात् N. G ; °दपरे for °दरे R. ४ कोष E. दन्ति° for दण्ड° B ; B. N. read अस्मान्प्रति. before अलंकार ५ B. N. read यत् before सत्य° ; अस्माभिरपि for मयापि B. N. ६ G. reads तिष्ठति before तत् ; B. E. N. G. read सिद्धार्थकात् for अस्मात् ; E. °has प्रत्येतव्यम् for ओ°. ७ B. E. N. G. read सखे before this. लेखार्थः for लेखः B. N. ८ Om. R ; R. om. क. in सिद्धा° ९ जजा° M. P. जयाणा° E. जयामि. N.

भागु० । हे धूर्तं लेखो नीयते न ज्ञायते कस्यायमिति ।
सर्वं तावन्निष्ठतु । वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यम् ।

सिद्धा० । भयं नाटेयन् । तुहोहिं । (क)

भागु० । किमस्माभिः ।

सिद्धा० । मिस्सेहिं गिहीदो ण आणामि किं भणामि त्ति । (ख)

भागु० । सरोषम् । एष जानासि । भासुरक बहिर्नीत्वा ताव-
न्नाड्यतां यावत्कथयति ।

पुरु० । जं अमँच्चो आणवेदि त्ति । तेन सह निष्क्रम्य । (ग)

(क) युष्माभिः ।

(ख) मिश्रैर्गृहीतो न जानामि किं भणामीति ।

(ग) यदमाय आज्ञापयतीति ।

वाचिकमिति । वाचिकं त्वत्तः केन श्रोतव्यमिति पृष्टे ८

गुप्तेनेत्येव वक्तव्यत्वेन प्रसक्तेऽपि युष्मच्छ्रवणगोचरीकर्तुमेव, न युष्मच्छ्रवण-
रम्भ इति गूढाभिसंधिः ।

युष्माभिरित्यद्वैतया उत्तरयति । श्रोतव्यमिति वाक्यशेषो गूढः ।

उक्तमुत्तरं ताडनव्याजेनान्यथयति । मिश्रैरित्यादिना । अत्र युष्माभिरि-
ति पूर्वोक्तमन्वेतव्यम् । मिश्रशब्दः पूज्यवचनः ।

१ M. P. R. om. हे धूर्तं A. om. हे ; B. G. A. add च before ज्ञायते E. च
त्वया ; B. E. R. G. om. अयम्. २ M. R. om. तावन्. ३ Om. E ; तुहोहिं for
तुहोहिं E. ४ B. G. read तुहोहिं E. तुहोहिं N. मिस्सेहिं ; the following word is
गही° B. M. R. G ; नयाणा° for ण आणा° E. णजाणा° P ; का कथेति for किं
...मिति B. G. किं...मीति P. ५ सक्रोधम् B. E. N° ; न जा° for जा° A. P.
ज्ञास्यसि. B. E. N. which add भद्र after जानासि. ६ तावत् after ताड्य° B.
E. N. यावत्सर्वमनेन कथितं भवेत् B. N. यावत्कथयितव्यमनेनेति E. ७ भञ्जो
B. E. N ; °हीति for विति P ; सिद्धार्थकेन for तेन B. E. N ; G. om. it ;
निष्क्रान्तः for निष्क्रम्य B. N. G.

पुनः प्रविश्ये । अज्ज इअं मुद्रालाञ्छिता पेडिआ तस्स कक्खादो णिवडिदा । (क)

भागु० । विलोक्य । कुमारे इयमपि राक्षसमुद्राञ्छितैव ।

मल० । सखे^१ अयं लेखस्यागून्यार्थो भविष्यति । इमामपि मुद्रां परिपालयन्नुद्धाट्य दर्शय ।

भागु० । तथा कृत्वा दर्शयति ।

मल० । विलोक्य । अये तदिदमाभरणं मया स्वशरीरादवतार्य राक्षसार्यं प्रेषितम् । व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य लेखः ।

भागु० । कुमारं एष निर्णीयत एव संशयः । भद्र पुनरपि ताडयताम् ।

पुरु० । तथेति । निष्क्रम्य सिद्धार्थकेन सह पुनः प्रविश्य ।

(क) आर्य इयं मुद्रालाञ्छिता पेटिका तस्य कक्षातो निपतिता ।

व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्येति । राजार्हाभरणप्रेषणाचन्द्रगुप्तं प्रति राक्षसेन प्रेषित इत्यर्थः ।

१ E. adds च here; इयं for इअं B. 'E. N. G. after which B. E. add तस्स ताडीअ (डिय E.) माणस्स णाम (om. E.); पेडिआ for पेडिया A. पेदिआ M.; लंछियपिसविया E; B. G. read लक्खिदा for लंछिदा adding आहरण before पे. २ त...दो Om. in B. E. N. G; निब^० for णिव^० E. णिवदिदा A. P. ताडिअं तस्स after णिव^० in N. ३ Om. R. ४ Om. B. E. N. R; स लेखो अद्य^० for लेखस्याद्य^० E. ५ B. E. N. add यत् before this, M. om. this ६ A. P. G. add यत् after राक्षसार्य. E. adds आसीत् after प्रेषितं B. N. add अयम् before लेखः ७ Om. R. G. E; B. E. N. G. om. एव. G. adds न before संशय^० M. has मया before निर्णी^०. ८ तथेति M. R. अं अज्जो आपवेदिमि B. E. N; °कान्तः for °क्रम्य E; सि-ह om. in B. E. N. G. has °घाति for °ह्य. B. adds च after that.

एसो^१ खु ताडिअमाणो कुमारस्स एव्व निवेदेमिस्सि भण्णादि ।
(क)

मल० । तथा भवतु ।

सिद्धा० । पादयोर्निपत्य । अभएण मे पसादं करेदु अज्जो । (ख)

मल० । भद्रं अभयमेव परवतो जनस्य । निवेद्यतां यथा-
वस्थितम् ।

सिद्धा० । णिसामेदु कुमारो^२ । अहं खु अमच्चरक्खसेण
इमं लेहं देइअ चन्दउत्तसआसं पेसिदो । (ग)

मल० । वार्त्तिकमिदानीं श्रोतुमिच्छामि ।

सिद्धा० । कुमालं आदिदोहि अमच्चेण जहा एदे मह

(क) एष खलु ताड्यमानः कुमारस्यैव निवेदयामीति भणति ।

(ख) अभयेन मे प्रसादं करोत्वार्यः ।

(ग) निशामयतु कुमारः । अहं खल्वमाखराक्षतेनेमं लेखं दत्त्वा
चन्द्रगुप्तसकाशं प्रेषितः ।

(घ) कुमार आदिष्टोऽस्म्यमायेन यथैते मम वयस्याः पञ्च राजान-

१ B. E. N. have अज्ज before एसो ; ताडी^० for ताडि B. E. N. which add विण्णवेदि after this word ; लस्स for रस्स A. P ; B. N. add स्सयं after कुमारस्स E. अहं ; ज्जेव for एव्व B. E. N. एव P ; विण्णवेमि for निवेदेमि. E. २ Om. भणादि B. E. N. G. ३ B. E. N. read प्रवेद्यय for तथा . नु. ४ Before this B. N. and E. read पुरु । जं कुल्लरो आणवेसिस्सि (E. om. ति). निष्कम्भ्य सिद्धार्थकेन सह प्रविशन्ति (E. has पुनः प्रविष्टः.) अभयेन E. अभयेण P ; E. om. the following मे. B. E. have कुमारो before पसादं and omit अज्जो at end of the sentence ; E. reads रीदु. for रीदु. ५ Twice in B. N ; परवतो for परवतो A. G. परायत्त B. N ; B. N. have तत् before निवे^० ६ P. reads यथास्थितम् A. य-तः M. R. यथावस्थितम् ७ लो. P. इदे रीर इमं R. ७ देइय G. E ; A. P. read उत्तस्स स for उत्तस^० ; B. has सकासं E. सयासं. B. N. add हि at the end. ८ B. N. have भद्र before this^० E. अत्र ९ कुमार B. E ; for next word B. G. read सदि^० ; टो for हो A ; चरक्खसेण for च्छेण B. G ; B. G. read जया एते. for जहा एदे ; मम for मह B. E. G. which and N. read मिअ (य E.) after it ; the next word is वयस्सा P. वयस्सा N. वयस्सका G. वयसका E.

वअस्सा पञ्च राआणो^१ तुए सह समुप्पण्णसिणेहा । ते जंहा
कुलूदोहिबो चित्तवम्मो मलअणअराहिबो सिंहणादो कल्लीर-
देसणाहो पुक्खेरक्खो सिन्धुराओ सिन्धुसेणो पारसीओ मेहणा-
दोत्ति । एदेसुं पुढमगिहीदा तिण्णि राआणो मलअकेदुणो विसअं
इच्छन्ति अवरे हत्थिबलं कोसं अ । ता जह चाणक्कं णिराकरिअ
महाभाएण मह पीदी समुप्पादिदा तहा एदाणं पि पुढम-

स्वया सह समुत्पन्नक्षेहाः । ते यथा कुलूताधिपश्चित्रवर्मा मलयनगराधिपः
सिंहनादः काश्मीरदेशनाथः पुष्कराक्षः सिन्धुराजः सिन्धुसेनः पारसीको
मेघनाद इति । एतेषु प्रथमगृहीतास्त्रयो राजानो मलयकेतार्विषयमिच्छन्त्य-
परो हस्तिबलं कोषं च । तद्यथा चाणक्यं निराकृत्य महाभागेन मम प्रीतिः

१ राया^० E. राआ N. राअ G ; B. G. have पढम before समु^०; and G. has सहज for सह; संधाणा for 'सिणेहाते B ; संधारणात्तं N. संधाणात्तं E. G. For जहा. R. has जह. २ कुल्लवता^० N. कौलु^० E ; वम्मो for वम्मो B. E. G. वम्मो N ; 'अजणबदाधिबो for 'अणअराहिओ B. आहिबो G. मलयजणाहिबो E. म... धिबो P. M ; सीह for सिंह B. E. G ; 'नाहो. E. N. 'णाहो R ; कस्मी^० for कल्ली^० B. कीसर^०. G. कीर. N. कमीर^० P. ३ पुक्क^० A. P. पुक्करक्को N ; 'रायो for 'राओ E ; 'सिणो for 'सेणो P ; 'रेणो E ; For पा—ओ. G. has पा—आओ B. and E. पारसीआ (या. E.) धिबही ; B. reads. मेहक्खो for मेहणाहो G. M. and R. मेअणाहो. ४ एत्थ जेव्व B. एत्थ एदे G. N. एत्थजे E. For the next word णढ^०. B. E. N. G ; गहिं for गिही^० N. R. M. गणिं G. भणिं B ; राया^० for ताआ^०. E. which also reads तिणि for तिण्णि ; G. and N. read next word मलयकेउ (वु N.) ओ ५ 'च्छन्दि R. M. this is only a variant for अहिलसन्ति n B ; the next word is इदरे B. इयरे G. E ; after it N. has रिक् G. द्वावेवि E. दुवेवि B. बिदुवे ; B. has कोस before हत्थि. and ति for कोसं अ E. has त for कोसं अ G. om. it ; R. M. om. ता ; G. N. have तज्जहा ; B. has ता जधा and E. सा यधा ; णिराकरि^० for निराकरि^० ; G.... 'रिय E. ६ 'भागो^० E. 'राए^० B. ल पीदी B. मम पीई. G. E. मह पीई N ; उप्पादिआ B. उ...ह. N ; तथा for तहा B. E. G. तहा N ; वि for पि R. M. om. E ; the next word is पढ^० B. P. G. E. यम (?) N.

भणिदो अत्थो संपादेइदव्वोत्ति एत्तिओ वाआसदेसो । (घ)
मल० । स्वगतम् । कथं त्वेत्तद्वर्गद्वयोपि मह्यमभिदु-
ह्यन्ति । अथवात एव राक्षसे निरतिशया प्रीतिः । प्रकाशम् ।
विजये राक्षसं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रती० । अं कुमारो^१ आपणवेदि त्ति । निष्क्रान्ता ।
ततः प्रविशत्यासनस्थः स्वभवनगतः पुरुषेण सहै सचिन्तो राक्षसः ।
राक्ष० । आत्मगतम् । पूर्णमस्मद्वलं चन्द्रगुप्तबलैरिति
यत्सत्यं न मे मनसः परिशुद्धिरस्ति । कुतः
साध्ये निश्चितमन्वयेन घटितं विभ्रत्सपक्षे स्थितिं
व्यावृत्तं च विपक्षतो भवति यत्तत्साधनं सिद्धये ।

समुत्पादिता तथैतेषामपि प्रथमभणितोर्थः संपादयितव्य इत्येतावान्वाक्सं-
देशः ।

पूर्णमस्मद्वलमिति । चन्द्रगुप्तबलैर्भद्रभटप्रभृतिभिरस्मद्वलं व्याप्तमिति
कृत्वा मनो मे संदिग्धमिति भावः ।

साध्ये निश्चितमिति । साध्ये सिद्धिविषये पक्षे निश्चितमसंदिग्धमन्वयेना-
न्वयव्याप्त्या घटितं विशिष्टं सपक्षे महानसादौ विद्यमानं विपक्षाद्भ्रदाद्या-
वृत्तं धूमरूपं साधनं हेतुः सिद्धये बन्धुभूमितये समर्थं भवति । एवं चाणक्य-
नीतिरूपं साधनं साध्ये चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थीकरणरूपे निश्चितमवश्यसा-

१ पसावइदव्वो B. संपादयव्वो E. संपदइत्ति P ; 'त्तिको for 'त्तिओ B. 'दिओ
G. N ; for the next word E. has वाया. B. N. G. राअ. B. 'addइत्ति after
'सो N. reads सहैशो. २ Om. in. A. P ; माम° for मण° B. G. N. ममा° E.
३ ह्यन्ते R ; the next word अथवा om. in B. N ; after it सत्यम् in A. P ;
एतेषाम् after अत एव in B. N. तेषाम् G. E. ४ अमात्य before this B. N. ५
'लो. P. which has सीत्ति for दि त्ति at end. ६ B. N. read अनुगम्यमानः *for
सह. ७ स्व° B. N. आप° for पू° E. संप° B. N. ८ B. E. N. om. परि P, has
'रिति for 'रिस्ति. ९ स्व B. E. N. M.

यत्साध्यं स्वयमेव तुल्यमुभयोः पक्षे विरुद्धं च य-

त्तस्याङ्गीकरणेन वादिन इव स्यात्स्वामिनो निग्रहः ॥१०॥

अथवा । विज्ञाताप्ररागहेतुभिः प्राक्परिगृहीतोपजापैरापूर्ण-
मिति न विकल्पयितुमर्हामि । प्रकाशम् । भद्रं प्रियंवदक
उच्यन्तामस्मद्वचनात्कुमारानुयायिनो राजानः । संप्रति दिने
दिने प्रत्यासीदति कुसुमपुरम् । तत्परिकल्पितविभागैर्भवाद्भिः
प्रयाणे प्रयातव्यम् । कथामिति

धकलेनाध्यवसितमन्वयेन व्यतिरेकव्याप्त्या च घटितं मौर्यप्रतिष्ठापन-
न्दोन्मूलनादिना दृष्टसारमिति यावत्सपक्षे भद्रभटभागुरायणादौ स्थितिं त्रि-
भद्विपक्षान्मलयकेतोर्व्यावृत्तं सत्सिद्धये मौर्यलक्ष्मीस्यैर्याय समर्थं भवति इति
दार्ष्टान्तिके योजनीयम् । यत्साधनं स्वयमेव साध्यं साध्याभिन्नं यथा ज्ञानं
प्रमाणं तद्वति तत्प्रकारकत्वात् । अत्र साधनं साध्येन प्रामाण्येनाभिन्नं समं
यच्च साधनमुभयोः सपक्षविपक्षयोः वृत्तिमन्त्वेन व्यावृत्तत्वेन वा तुल्यम् ।
आद्ये उदाहरणं शब्दपक्षकानित्यलसाधकप्रमेयत्वं तत्र प्रमेयत्वं सपक्षे
घटादौ विपक्षे आकाशादौ च वृत्तिमन्त्वेन तुल्यम् । द्वितीये शब्दपक्षकानि-
त्यलसाधकशब्दत्वं सपक्षे घटादौ विपक्षे गगनादौ च व्यावृत्तत्वेन तुल्यम् ।
यच्च साधनं पक्षे विरुद्धं साध्यासमानाधिकरणम् । यथा शब्दपक्ष-
कनित्यलसाधककृतकत्वम् । अत्र कृतकत्वं हेतुः पक्षे शब्दे विरुद्धः साध्येन
नित्यत्वेनासमानाधिकरणः । नित्यत्वविरुद्धस्यानित्यत्वस्य साधक इति यावत् ।
एवमुक्तप्रकारं त्रिविधं यत्साधनं ह्येवाभासस्तस्याङ्गीकरणेन वादिनो
निग्रहः पराभवः स्यात् । एवं प्रकृतेऽपि मलयकेतुबलं भद्रभटादिभिराक्रान्त-
त्वाद्भुभयत्र तुल्यवदाभासमानं वस्तुतः पक्षे मलयकेतौ भद्रभटाद्यंशेन विरुद्ध-
मत एव स्वयमेव साध्यकोटिप्रविष्टमस्मादिष्टं साधयेद्वा न वेति संदिग्ध-
मिति यावत् । एतादृशबलाभासाङ्गीकरणेन स्वामिनो राक्षसमलयकेत्वोर्नि-
ग्रहोवश्यं भावीति दार्ष्टान्तिकेवश्यं योजनीयम् ॥ १० ॥

एवं संदिग्ध पुनः समाधत्ते अथवेति । अस्माभिर्विज्ञाताश्चन्द्रगुप्ताप्रराग-

१ तैस्तेः before this B. N. २ B. G. N. om. भद्र. ३ अतः प° B. N.
वतस्तत् G. E. (which omits the following परि); प्रवि for वि° E; विमये M.
B. ४ प्रत्या° B. N.

प्रस्थातव्यं पुरस्तात्खसमेगधगणैर्मामनु व्यूह्य सैन्यै-
गान्धारैर्मध्ययाने सयवनपतिभिः संविधेयः प्रयत्नः ।
पश्चात्तिष्ठन्तु वीराः शकनरपतयः संभृताश्चीणद्वूणैः
कौलूताद्यैश्च शिष्टः पथि पथि वृणुयाद्राजलोकः कुमारम्
॥ ११ ॥

प्रियं० । तैहेति । निष्क्रान्तः । (क)

प्रविश्यं प्रतीहारी । जेदु अमच्चो । अमच्च इच्छदि तुमं
कुमारो पेक्खिदुं । (ख)

राक्ष० । भद्रे मुदूत्तं तिष्ठ । कः कौल भोः ।

प्रविश्य पुरुषः । आणवेदु अमच्चो । (ग)

राक्ष० । उच्यतां शकटदासः । यथा परिधापिता कुमारेणा-
भरणानि वर्यम् । तन्न युक्तमनलंकृतैः कुमारदर्शनमनुभवितुम् ।
अतो यत्तदलंकरणलयं क्रीतं तन्मध्यादेकं दीयतामिति ।

(क) तथेति ।

(ख) जयत्वमायः । अमाय इच्छति त्वां कुमारः प्रोक्षितुम् ।

(ग) आज्ञापयत्वमायः ।

हेतवे येषां तैः प्राक्परिगृहीतः अस्माकमुपजापो यैस्तथाभूतैर्भद्रभटा-
दिभिरापूर्णमिति न संशयितव्यमिति भावः ।

१ खख A. P. सह M. R. G. व्यूह for व्यूह्य B. N. व्यूत P. २ °इच्छन्तु.
B. N. संभृताः for संभृताः B. E. N. The next word is चेदि in B. N. हीन.
R. G. सर्व E. १ °द्यो विशि° E. परिवृ° for पयिवृ° B. N. E. ४ B. G. and E.
read जं अमच्चो (अच्यो E.) आणवेदिन्ति. M. has पुरु° तहेत्ति. G. E. have पुरु
for प्रियं. ५ Om. P ; जअवुजअदु. for जेदु B. N. (य for अ G. E.) °ख for °ख
B. N. omitting तुमम् afterwards for which E. has हे. ६ Om. A. ७ G.
adds अस्मद्वचनात् after this ; B. E. N. read भद्र शकटदासं प्रति (om. E.) वृद्धिः
R. M. om. यथा. ८ वयमाभरणं कुमारेण B. N. वय...पानि कु° E ; तद्व्युक्तं
for तन्नयुक्तं N. E ; वामीमस्मानिः is added before अनलं by A. B. N ;
इशानीम् is in E. after अनं. ९ Om. R. M ; खतो E. and P. which also
has अलंकारयं further on.

पुरु० । तथेति^१ निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । अमञ्च इदं
आहरणं । (क)

राक्ष० । नाट्येनात्मनमलंकृत्योत्थाय च । भद्रे राजोपगामिनं^२
मार्गमादेशय ।

प्रती० । एदुं अमञ्चो । (ख)

राक्ष० । आत्मगतम् । अधिकारपदं नाम निद्वेषस्यापि पुरु-
षस्य महदाशङ्कास्थानम् । कुतः

भयं तावत्सेव्यादभिनिविशते सेवकजनं

ततः प्रत्यासन्नाद्भवति हृदये चैवं निहितम् ।

ततोऽध्यारूढानां पदमसुजनद्वेषजननं

गतिः सोच्छ्रायाणां पतनमनुकूलं कलयति ॥ १२ ॥

(क) अमात्य इदमाभरणम् ।

(ख) एवमात्यः ।

भयं तावदिति । भयं कर्तुं सेव्याद्राजः सकाशात्सेवकजनमभिनिविशते
अभितः सर्वतः प्राप्नोति । नेर्विद इति तड् । ततः राजप्रत्यासन्नाद्वयं भवति ।
तस्मात्कारणादध्यारूढानामधिकारिणां पदमसुजनानां दुर्जनानाम् । यद्वा
असुमञ्जनानां प्राणिमात्रस्येति यावत् । द्वेषजननं भवति । उक्तमर्थमर्थान्त-

१ 'ज' अमञ्चो (अञ्जो E.) आणवेदि त्ति (om. E.) B. E. N. तहेत्ति M. नि-
ष्क्रान्तः for निष्क्रम्य G. 'विशति for प्रविश्य A. P. 'इय च. B. N. 'इय पुरुषः
E. omitting अमञ्च. २ इममलंकरणं E. इदं अलंक. B. N. एदं आ P.
३ B. E. N. G. have. अवलोक्य A. P. आभरणम् after नाट्येन ; R. M. P.
om. च; for भद्रे B. N. read भद्र. ४ 'जकुलगा' B. E. N. ५ एदु एदु B. E.
N. G. अञ्जो for अमञ्चो P. ६ B. N. read स्वगतम् P. om. it; G. E. read
हि before नाम R. P. om. कुतः in next line. ७ 'येष्वेव B. E. N. A. ८
अतो B. N. 'तोप्याक' E. 'मनुजन' for मसुजन G. ९ गतिः B. E. N.
G. A. 'नुकूप' for 'नुकूल' E.

परिक्रम्य प्रती० । अमञ्च अञ्कुमारो । उपसत्पदुं णं
अमञ्चो । (क)

राक्ष० । विलोक्य । अयं कुमारस्तिष्ठति य एषः ।

पादाग्रे दृशमवधाय निश्चलाङ्गी^१

गून्त्यत्वादपरिगृहीततद्विशेषाम् ।

वक्त्रेन्दुं वहति करेण दुर्वहाणां

कार्याणां कृतमित्र गौरवेण नम्रम् ॥ १३ ॥

उपसृत्य । विजयतां कुमारः ।

मल० । आर्य अभिवादये । इदमासनमास्यताम् ।

राक्ष० । तथा करोति^२ ।

मल० । आर्य^३ चिरदर्शनेनार्यस्य वयमुद्विग्नाः ।

(क) अमात्य अयं कुमारः । उपसर्पन्नेनममात्यः ।

रन्यासेन द्रढयति । गतिरिति । सोच्छ्रयाणामुन्मत्तानां गतिरवस्था अनु-
कूलमवश्यभाविन्नेनोचितं पतनं कलयति । पतनान्ताः समुच्छ्रया इति भावः ।
मतिरिति पाठेप्ययमेवार्थः । सर्वदा समुच्छ्रयाद्भीताः पतनमेव चिन्तयीर-
न्मतिमन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

पादाग्रे इति । गून्त्यत्वान्मनोवृत्तिराहित्यादज्ञाततद्विषयविशेषामित्यर्थः

॥ १३ ॥

इदं मलयक्रेतोः स्वविषयकदौर्मनस्यमजानन्नाजकार्यगौरववैयर्थ्येण गू-
ह्णाति । आर्यचिरदर्शनेति । चिरदर्शनेन दर्शनविलम्बकरणेनोद्विग्नाः कार्य-
त्वरया व्यग्ना इति वाक्यार्थः । त्वदर्शनमिदानीमस्माकमरुतुदमिति गूढम् ।

*१ प्रती^० परिक्र^० B. N. R; अयं for अञ्कुमारो for कुमारो R; B. N.
add चिह्नदि तां; G. E. चिह्नदि; उवस^० for उपस^० R; G. om. नं. २ नाट्येनावृत्तौ^०
B. E. N. G; अञ्च after this in B. E. N. ३ लन्ती B. N. निखल^० E.
४ परे^० A. P. ५ Twice in B. N. ६ उपविशति B. N. उपविष्टः E. ७ अमात्य
B. N. which read चिरमद^० for चिरद^० E. has चिराद^०.

राक्ष० । कुमार प्रयाणे^१ प्रतिविधानमनुतिष्ठता मया कुमा-
रादयमुपालम्भोधिगतः ।

मल० । आर्य^२ प्रयाणे कथं प्रतिविहितमिति श्रोतुमि-
च्छामि ।

राक्ष० । कुमार^३ एवमादिष्टा अनुयायिनो राजानः ।
प्रस्थातव्यमिति पूर्वोक्तं^४ पठति ।

मल० । स्वगतम् । कथं य एव मद्दिनाशेन चन्द्रगुप्तमारा-
धयितुमुद्यतास्त एव मां परिवृण्वन्ति । प्रकाशम् । आर्य अस्ति
कश्चिद्यः कुसुमपुरं प्रति^५ गच्छति तत् आगच्छति वा ।

राक्ष० । अत्रसितमिदानीं गतागतप्रयोजनम् । अल्पैरहोभि-
र्वयमेव तत्र^६ गन्तारः ।

मल० । स्वगतम् । विज्ञायते । प्रकाशम् । यद्येवं ततः
किमार्येणायं सलेखः पुरुषः प्रेषितः ।

कुमारप्रयाणे प्रतिविधानमनुतिष्ठतेतीदमजानानस्योत्तरम् ।

परिवृण्वन्तीति । कौलूताद्याः पञ्च राजान इत्यर्थः ।

विज्ञायत इति । वयमेवात्र चन्द्रगुप्तं निग्रहीतुं गन्तार इति राक्षसस्य
ऋजुराशयो मलयकेतुनान्यथा गृहीतः । चन्द्रगुप्तसाचिव्यार्थं गन्तार
इति विज्ञायत इति ।

१ °णं M. R. २ अमात्य B. N. ३ Om. A. P ; B. N. G. read कुमारस्यानु^०
for अनु^० E. कुमारानु^०. ४ मित्यादिभ्योऽङ्गं पुनः B. N. प्रस्थातव्यं...सहस्रगणने-
रिति पठति G. प्रस्थातव्यं पुरस्तादिति पूर्वोक्तं भोक्तं E. ५ आत्मग^० E. after
which B. N. add विज्ञायते. ६ °वृण्वन्ति P. which like R. om. प्रकाशम्. ७ Om.
G. E ; E. om. ततः ८ B. E. N. read कुमार here ; ननु पञ्चवैर^० for अल्पैर^० B.
N. कतिपयैर^० E. ९ Om. P ; E. read यास्यामः for गन्तारः. १० आत्मग^० E ;
E. has अवि before यद्येवं B. N. reads तत्किमयमार्येण E. ततः किमयमार्येण^०
M. R. किमार्येणायं A. and P. om. स and visarga in सलेखः ११ कुसुमपुरं
प्रस्थापितः B. E.

राक्ष० । विलोक्ये । अये सिद्धार्थकः । भद्र किमिदम् ।

सिद्धा० । सबाष्पं^१ लज्जां नाटयन् । पसीददु अमच्चो ।
ताडीअन्तेण मए ण पारिदं रहस्सं धारिदुं । (क)

राक्ष० । भद्र कीदृशं रहस्यमिति न खल्ववगच्छामि ।

सिद्धा० । णं^२ विण्णवेमि ताडीअन्तेण मए । इत्यर्द्धोक्ते
सभयमधोमुखस्तिष्ठति । (ख)

मल० । भागुरायण स्वामिनः पुरस्ताद्गीतो लज्जितो वा^३
नैष कथयिष्यति । स्वयमेवार्यस्य कथय ।

भागु० । यदाज्ञापयति कुमारः । अमात्य एष कथयति
यथाहममात्येर्न लेखं दत्त्वा वाचिकं संदिश्य चन्द्रगुप्तसकाशं
प्रेषित इति ।

(क) प्रसीदत्वमात्यः । ताड्यमानेन मया न पारितं रहस्यं धारयितुम् ।

(ख) ननु विज्ञापयामि ताड्यमानेन मया ।

अनु विज्ञापयामि ताडिअन्तेणेति अस्यार्धोक्तस्य पूरणवाक्यमेवमति-
ताड्यमानेनेति वक्ष्यमाणं द्रष्टव्यम् ।

१ Om. P. and E. which also om. अ. कः R. reads सि. क and G. om. भ...म् २ Om. E. पसीददु twice in B. N. G. which also read. प्प' for प^०
३ अमच्च before this. B. E. N. अमच्चस्स before रहस्स B. A. reads
धारिदुं and G. धारयितुं. ४ तत् before this B. N. ५ ननु B. N.; E. omits
all this from मए down to Siddhārthaka's next speech. N. G. add here.
णं पारिदं रहस्सं धारिदुं अमच्चस्स. ६ ०ज्जितश्च B. E. N. For नैष A. reads नैव.
७ B. E. N. read अतः and G. यतः before this. B. E. N. G. read आर्याय
for आर्यस्य. ८ ०त्यराक्षसेन B. E. N; अहम् om. P; च before संदिश्य. B.
E. N.

राक्ष० । भद्र सिद्धार्थक अपि सत्यम् ।

सिद्धा० । लज्जां नाटयन् । एवं अतिताडिअन्तेन मए णिवे-
दिदं । (क)

राक्ष० । अनृतमेतत् । ताड्यमानः पुरुषः किमिव न ब्रूयात् ।

मल० । सखे भागुरायण दर्शय लेखम् । वाचिकमेघ
भृत्यः कथयिष्यति ।

भागु० । अमात्य अयं लेखः ।

राक्ष० । (वाचयित्वा) कुमार शलोः प्रयोग एषः ।

मल० । लेखस्याग्रून्यार्थमार्येणेदमप्याभरणमनुप्रेषितम् ।
तत्कथं शलोः प्रयोग एषः ।

राक्ष० । आभरणं निर्वर्ण्य । कुमारिणैतन्मह्यमनुप्रेषितम् ।
मय्येतत्कस्मिंश्चित्परितीक्षस्थाने सिद्धार्थकाय दत्तम् ।

(क) एवमतिताड्यमानेन मया निवेदितम् ।

१ °यति G. after which. B. A. read एवं E. इमं G. N. एअं and B. E. M.
om. अति B. E. read ताडी°. २ B. E. N. G. read कुमार before this.
B. E. N. om. पुरुष and B. N. also gm. इव further on and E. has इति
for इव. ३ B. E. N. om. सखे G. om. भागु°; B. N. read चायमस्मै स्वभू°
for एष भू°; E. has अप्ययमेवास्य भू°. P. has कथयति. ४ B. N. read भुत्वा
लेखमवलोकयन् । स्वस्ति यथास्थाने कुतोपि कोपि कमापि पुरुषमवगमयति इति
वाचयति. ५ B. N. G. A. P. om. this B. N. read कुमार twice. ६ °वेने-
हमाभरणजालं प्रेषितम्. N; अपि om. in B. G; before अनुप्रे° in M. R; B. N.
add इति after this. ७ B. N. read एषः स्यात् । इत्याभरणं दर्शयति. ८ R.
notes निदिश्य as a variant here. G. has मम for मह्यम् A. reads कुमार
नैतन्मया प्रेषितम् । कुमारिणैतन्मह्यमनुप्रेषितम् B. N. read कुमार नैतन्मया
प्रेषितम् । कुमारिणैतन्मह्यं दत्तं मया &c. E. reads कुमार नैतन्मयानुप्रेषितम् ॥ मया
&c; for अप्येतत्कस्मिंश्चित्. B. N. read च E. reads परितीक्षिक for परितीक्ष.
G. reads प्रवक्षन् for दत्तम्.

भागु० । ईदृशस्य विशेषतः कुमारेणात्मगालादवतार्य
प्रसादीकृतस्येयं परित्यागभूमिः ।

मल० । वाचिकमप्यार्येण सिद्ध्यर्थकाच्छ्रोतव्यमिति लि-
खितम् ।

राक्ष० । कुतो वाचिकं कस्य वाचिकम् । लेख एवास्म-
दीयो न भवति ।

मल० । इयं तर्हि कस्य मुद्रा ।

राक्ष० । केषटमुद्रामुत्पादयितुं शक्नुवन्ति धूर्ताः ।

भागु० । कुमार सम्यगमात्यो विज्ञापयति । भद्र सिद्ध्य-
र्थक केनायं लिखितो लेखः ।

सिद्धा० । राक्षसमुखमवलोक्य तूष्णीमधोमुखस्तिष्ठति ।

भागु० । भद्र अलं पुनरात्मानं ताडयितुम् । कथय ।

कुमारेत्यादिना एवं वदता राक्षसेन समाहितेपि सोलुण्ठनं तदन्यथयति
भागुरायणः । ईदृशस्येत्यादिना ।

अस्मादिति । वाचिकमप्यस्माच्छ्रोतव्यमियार्येण लिखितमिति व्य-
वहितेनान्वयः ।

१ B. N. read भो अमात्य E. अमात्य before this ; and B. E. G. add आभर-
णविशेषस्य after this ; स्व for आत्म B. E. N ; वत्तस्यायं for प्र...स्येयं B. N.
२ °प्यासतमात् B. N. अस्मात् for सिद्ध्यर्थकात् A. P. आर्येण at the end
of the speech B. N. तत्कथं शत्रोः प्रयोगः E. ३ कुमार before this E ;
M. has वा after this ; M. G. have वा वाचि° further on ; E. agrees and
adds इति after वाचि° and अयम् after एव ; B. N. read कुतो वाचिकं कस्य
वा लेखः । अयमेवास्मदीयो &c. ४ R. M. add वा after कस्य and R. read
इह for इयं at the beginning of the speech. ५ B. N. read कुमार before
this ; B. E. N. add अपि after मुद्राम् ; R. M. add न before शक्नुवन्ति. ६ E.
has the following as Malayaketu's. ७ °सस्य मु°. G. E. °स्मात्स्ति° for
°स्तिष्ठति G. E. ८ B. N. om. this. A. P. E. read पुनरलम् for अलं पुनः
and B. N. read ताडयित्वा for ताडयितुम्.

सिद्धा० । अज्ज सअडेदासेण । (क)

राक्ष० । कुमार यदि शकटदासेन लिखितस्ततो मयैव ।

मल० । विजये शकटदासं द्रष्टुमिच्छामि ।

प्रती० । जं कुमारो आणवेदि । (ख)

भागु० । स्वंगतम् । न खल्वनिश्चितार्थमार्यचाणक्यप्रणिधयोभिधास्यन्ति । प्रकाशम् । कुमार न कदाचिदपि शकटदासोमात्यस्याग्रतो मया लिखितमिति प्रतिपत्स्यते । अतः प्रतिलिखितमस्यानीयतां वर्णसंवाद एवैतं विभावयिष्याति ।

(क) आर्य शकटदासेन ।

(ख) यत्कुमार अज्ञापयति ।

कुमार यदि शकटदासेनेति । शकटदासः सर्वथा न लिखिष्यतीति तस्मिन्निवृत्तप्रत्ययादियमुक्तिः । भवत्वेवमिति । पूर्वं शकटदासहस्तेन छात्राणां कयेन लेखितमित्यजानत इयमुक्तिः । आर्यचाणक्येनैव केनचिद्वाजेन सिद्धार्थकप्रेरणेन शकटदासं वञ्चयित्वा तद्वस्तेनेदं लिखितं स्यात् । अतः परं शकटदास इहानीतश्चेत्कुसुमपुर एवनेन सिद्धार्थकेन मद्वस्तालिखितोऽयं लेख इति स्पष्टं वदेत् । ततः सर्वोप्ययं चाणक्यकूटनीतिप्रयोगो व्याकोपितः स्यादित्याशयेन प्रत्युत्पन्नमतिर्भागुरायण आह भवत्वेवम् । शकटदासागमनं परिहरामीत्यर्थः ।

कुमार न कदाचिदिति । अमात्येन लेखितमपि स्वेन लिखितमपि स्वामिद्रोहभयाच्च कथयिष्यतीत्यर्थः । अतः प्रतिलिखितमिति । एतमर्थं

१ सयड° R. G. E. २ B. N. read °स्तर्हि. and B. E. N. add लिखितः after मयैव. ३ °मालो. P; and B. N. R. A. G. add स्ति at the end of this speech. ४ °आत्तर्ग° E. °माचार्य. for °मार्य G; and M. R. E. read चाणक्यस्य प्र°. ५ A. P. read before this भवत्वेवम्. B. N. read आगत्य शकटदासो वा सोऽयं लेख इति प्रत्यभिहित्य पूर्ववृत्तं प्रकाशयेत् । एवं सति संदिहानी मलयकेतुरस्मिन्प्रयोगे अथादरो भवेत् ॥ ६ °त्यराक्षसस्य B. N. °त्यपुराज्जतो (?) राक्षसापेक्षया मया &c., E; लिखित इति. B. G. N. ७ अतोऽन्यलि° B. N. अतोऽलि° G. यतोऽलि°. E. ततः प्र° M; B. N. read यतो before वर्ण°; B. N. read एतस्सर्वस् for एतम्; P. G. E. have एनम्; R. om. वि in विभावयिष्याति.

मल० । विजये एवं क्रियताम् ।

प्रती० । कुमार मुद्रावि । (क)

मल० । उभयमप्यानीयेताम् ।

प्रती० । जं कुमारो आणवेदि त्ति । (ख)

निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य । कुमार इदं तं सअडदासेण
सहत्थलिहिदं पत्तअं मुद्रावि । (ग)

मल० । उभयमपि नाद्येन विलोक्य । आर्य संवदन्त्यक्षराणि ।

राक्ष० । स्वंगतम् । संवदन्त्यक्षराणि । शकटदासस्तु
मित्रमिति च विसंवदन्त्यक्षराणि । किं नु शकटदासेन

स्मृतं स्यात्पुत्तदारस्य विस्मृतस्वामिभक्तिना ।

चलेष्वर्थेषु लुब्धेन न यशःस्वनपायिषु ॥ १४ ॥

(क) मुद्रापि ।

(ख) यत्कुमार आज्ञापयति ।

(ग) कुमार इदं तच्छकटदासेन स्वहस्तालङ्घितं पत्रं मुद्रापि ।

परिच्छेत्स्यतीत्यर्थः ।

कुमार मुद्रापीति । आनीयतामिति पूर्वेण प्रक्षिप्य प्रश्नः ।

संवदन्तीति । शकटदासस्तु मित्रमिषयमर्थो विसंवदति विरुध्यते । तस्या-
प्तमैत्वे संशयो जायत इत्यर्थः ।

• स्मृतमिति । पुत्रदारस्येयधीगर्थेति कर्मणि षष्ठी । स्वामिभक्तिं यशश्च

१ G. has मुद्रामपि. E. मुद्रं पि जाणवे (?) B. N. have instead of the whole speech भायुं. कुमार । मुद्रामप्यानयस्वियम्. २ B. E. N. read °मपि क्रियताम्. ३ °मालो. P. which also has वेदीति. M. om. त्ति. ४ °माल A. P. एवं लु after this in E. इमं G. इदं कयु B. N. ; E. also has सयड°. ५ सुअर्थ...हितं G. पत्तर्थ. E. for the वि at the end B. N. read अ G. पि and E. च. ६ °नावलो. B. E. N. G. ७ आत्मग. °E. which om. संव.. नि B. N. read भाम before मित्र°. ८ P. G. E. om. च. G. om. वि in विसंवदन्ति. and R. M. read न for that वि; A. P. read. तत्किमिदानीम् for किं नु E. तत्किं नु खलु. B. N. तत्किम्. °and B. E. N. add लिखितम् after शक...सेन. ९ °क्षराणाम् B. E. N. G. ; and B. N. read विस्मृताः स्वामिभक्तयः.

अथवा कः संदेहः।

मुद्रा तस्य कराङ्गुलिप्रणयिनी सिद्धार्थकस्तत्सुह-
त्तस्यैवापरलेख्यसूचितमिदं लेख्यं प्रयोगाश्रयम् ।
सुव्यक्तं शकटेन भेदपटुभिः संधाय साङ्गं परै-
र्भर्तृत्वेहपराङ्मुखेन रूपं प्राणार्थिना चेष्टितम् ॥१५॥

मल० । विलोभ्य । आर्य अलंकारत्रयं श्रीमता यदनु-
प्रेषितं तदुपगतमिति यल्लिखितं तन्मध्यात्किमिदमेकम् ।
निर्वर्ण्यात्मगतम् । कथं तातेन धृतपूर्वमिदमाभरणम् ।
प्रकाशम् । आर्य कुतोयमलंकारः ।

राक्ष० । वणिग्भ्यः क्रयादधिगतः ।

मल० । विजये अपि प्रत्यभिजानासि भूषणमिदम् ।

प्रती० । निर्वर्ण्य सबाष्पम् । कुमार कहं ण पञ्चभिजाणामि ।
इदं सुगिहीदणामधेएण पव्वदीसरेण धारिदपुव्वं । (क)

(क) कथं न प्रत्यभिजानामि इदं सुगृहीतनामधेयेन पर्वतेश्वरेण
धारितपूर्वम् ।

परिमृज्य चलेषु नश्वरेष्वर्येषु पुत्रदारादिषु च लुब्धः स्यादित्यर्थः ॥ १४ ॥

मुद्रेति । प्रयोगाश्रयं कूटप्रयोगरचितमित्यर्थः । रूपं दीनं कथं चेष्टितं
व्यवसितम् ॥ १५ ॥

१ लज्जम् B. N. २ दुता B. N. ३ भर्तुः A. R. M. B. 'पणप्रा' for 'पण प्रा'
P. ४ B. E. N. G. om. this; P. om. आर्य. R. G. E. read अलंकरण for
अलंकार.; 'मता' for 'मता B. N. ५ B. N. add आर्येण here; 'देक' किमिदम्.
for 'त्किमिदमेकम् B. N. ६ कष्टम् E; A. P. om. इदम् ७ N. om. ८ R. M.
read 'गतम् ८ नाति धिक्ती भू. B. E. N. ९ E. has सबाष्प निर्वर्ण्य; कथं for
कहं E. and G. which also reads प्रचभिजाणिस्स E. has पञ्चभिजाणामि.
P. 'भिजाणा' B. N. 'भिजाणिस्स'. १० इमं वल्लु B. N. इदं ता (?) खलु E. इमं
G. एवं P. which also reads सुगिही. E. reads 'नामधेयेण R. नामधेयेण
G. नामधेयेण; 'व्वेस' for व्वसीस R; for पुव्वं B. N. read पूर्व.

मल० । सबाष्पम् । हा तात ।

एतानि तानि तव भूषणानि ।

गालोचितानि कुलभूषण भूषणानि ।

यैः शोभितोसि मुखचन्द्ररुतावभासो

नक्षत्रवानिव शरत्पङ्क्तयः ॥ १६ ॥

राक्ष० । स्वर्गतम् । कथं पर्वतेश्वरेण धृतपूर्वाणीत्याह ।

व्यक्तमेवास्य भूषणानि । प्रकाशम् । एतान्यपि चाणक्यप्रयु-
क्तेन वणिग्जनेनास्मासु विक्रीतानि ।

मल० । आर्य तातेन धृतपूर्वाणां विशेषतश्चन्द्रगुप्तहस्त-
गतानां वणिग्विक्रय इति न युज्यते । अथ वा युज्यत
एवैतत् । कुतः

चन्द्रगुप्तस्य विक्रेतुरधिकं लाभमिच्छतः ।

कल्पितौ मूल्यमेतेषां क्रूरेण भवता वयम् ॥ १७ ॥

राक्ष० । स्वर्गतम् । अहो सुस्निष्टोभूच्छत्रुप्रयोगः । कुतः

एतानीति । वल्लभानि प्रियाणि भूषणानि यस्येति बहुव्रीहिः । शेषं
स्पष्टम् । १६ ॥

१ वल्लभभूषणस्य A. P. E. २ भूषितानि. R. ३ शोभितमुखं G. कृताभभासो N.
४ समये A. P. E. ५ आत्मगं E. तत्कथम्. G; B. N. R. M. read 'श्वरधृ'. B.
E. N. om. व्य...णानि. ६ M. R. G. om. 'प्र...एतान्यपि' E. om. प्रकाशम् and
reads 'व्यक्तमेवास्य चा'. B. N. om. व्य...नि and read प्र...व्यक्तमेतान्यपि तेन
चा' M. adds एव. after प्रयुक्तेन and E. reads वणिग्व्यञ्जनेन. ७ G. E. adds
आभरणानाम् B. N. आभरणविशेषाणाम् P. has चाणक्य for चन्द्रगुप्त further
on. ८ जिन्वः क्रयाधिगम इति. B. E. N. 'क्रयाधिगमे' इति (?). M. 'क्रयाधि-
गतमिति. R; B. E. N. add एतम् after the first युज्यते and B. N. om.
एतत्कुतः at the end of the sentence; R. G. E. om. कुतः. ९ च्छत्रा E. १०
'स्निष्टम्. G. N. ११ A. E. B. N. read आत्मगं R. M. om. अहो. For वाहु
B. N. read एव. G. om. it. E. reads 'होय भूषणप्रयोगः R. 'भूच्छत्रुप्रयोगः.

लेखीयं न ममेति नोत्तरमिदं मुद्रा मदीया यतः
सौहार्दं शकटेन खण्डितमिति श्रद्धेयमेतत्कथम् ।

मौर्ये भूषणविक्रयं नरपतौ को नाम संभावये-
त्तस्मात्संप्रतिपत्तिरेव हि वरं न ग्राम्यमोत्तरम् ॥ १८ ॥

मल० । एतदोर्यं पृच्छामि ।

राक्ष० । सवाष्पम् । कुमार य आर्यस्तं पृच्छ । वयमिदानी-
मनार्याः संवृत्ताः ।

मल० ।

मौर्योसौ स्वामिपुत्रः परिचरणपरो निद्रागुदस्तद्वहं
दाता सोर्यस्य तुभ्यं स्वमतमनुगतस्त्वं तु मह्यं ददासि ।

दास्यं सत्कारपूर्वं ननु सचिवपदं तन्न ते स्वाम्यमन्न
स्वार्थं कस्मिन्समीहा पुनरधिकतरे त्वामनार्यं करोति १९ ।

राक्ष० । कुमार एवमयुक्तव्याहाराणां निर्णयो दत्तः । भवतु
तव को दोषः । मौर्योसौ स्वामिपुत्र इति युष्मदस्मदोर्व्यत्ययेन
पठति ।

लेखीयमिति । शकटदासेन सौहार्दं परिस्रज्येदं लिखितमिति ग्राम्ये परि-
हारे उक्ते कः श्रद्धादिसर्थः ॥ १८ ॥

एवं मौर्यसेनातोप्यतिशयिते मयि तव स्वातन्त्र्ये स्थिते इतोप्याधिकतरं
कं स्वाथमवलम्ब्यैवमनर्हो जातोसीतिनिष्ठुर उपालम्भः ॥ १९ ॥

१ नम नैति. R. M. २ ग्राह्यम् R. M. ३ एतदार्यं A. P. ४ B. N. om.
सवाष्पम् । कुमार. ५ मृतभृततनुस्वं च. P; A. has च for तु. ६ शकटे appears
to be given as a variant in R; निः for ते P. ७ B. reads 'मनिद्रागुदस्तद्वहं'.
B. agrees reading नि for नि; N. has एवं प्रष्ट(?) व्यवहारं. B. adds
अवतैव मे before निर्णयो N. मे अवतैव E. एव. ८ R. om. तव. B. N. instead
of भव... च; read कुतः । मौर्योसौ स्वामिपुत्र इति युष्मदस्मदोर्व्यत्ययेन पठति.
G. agrees but om. युष्म...येन E. substitutes तदेव for it.

मल० । लखमलंकरणस्यगिः । च निर्दिश्य । इदमिदानीं किम् ।
 राक्ष० । सबाष्पम् । विधिविलसितम् । कुतः
 भृत्यत्वे परिभावधामनि सति स्नेहात्प्रभूणां सतां
 पुत्रेभ्यः कृतवेदिनां कृतधियां येषां न भिन्ना वयम् ।
 ते लोकस्य परीक्षकाः क्षितिभूतः पापेन येन क्षता-
 स्तस्येदं विपुलं विधेर्विलसितं पुंसां प्रत्यक्षदः ॥ २० ॥
 मल० । सरोषम् । किमद्यापि निहूयते एव विधेः किलै-
 तद्व्यवसितं न लोभस्य । अनार्य
 कन्यां तीव्रविषप्रयोगविषमां कृत्वा कृतघ्नं स्वया
 विश्रम्भप्रवणः पुरां मम पिता नीतः कथांशेषताम् ।

इदमिदानीं किमिति । अयं कस्य दोष इत्यधिकेष्टः ।

भृत्यत्वे इति । परिभवो न्यकारः तद्विषयो भृत्योप्यहं प्रभुभिर्न्यकारं
 कर्तुं समर्थैरपि यैः कृतज्ञैः सर्वज्ञैः स्वामिभिरपत्यनिर्विशेषतया दृष्टोऽस्मि ते
 दैवेन हता इत्यर्थः ॥ २० ॥

कन्यामिति । मन्त्राधिकारे मौर्यस्य मन्त्रिणे आदितगौरवेण धृताभि-
 लाषेणेत्यर्थः । रिपौ चन्द्रगुप्ते प्रलयाय नाशाय मांसवद्विक्रेतुमारब्धा नियोजिता
 इत्यन्वयः । इदानीमपि राक्षसेनानेकराजकार्यकुशलेन किमपि तादृशमारभ्यते

१ G. has 'रणं च स्थ' E. 'रणस्थमिकां च' B. N. 'रणस्थलिकां च. B.
 N. G. read विनिर्दिश्य. and G. reads किम् before इदमिदानीम्. २ B. N.
 G. read विधेर्वि and B. E. N. G. add इदं न चाप्यवश्यम्. ३ कृतित्वे. G. ; and
 B. N. read कृतधियो for next word, and अभिज्ञा for न भिन्ना. ४ विकलम्.
 B. and विधेर्व्यवसितम् R. प्रयत्नो द्रुया for प्रयत्नच्छिदः P. ५ om. M. R.
 सक्तोऽयम् B. E. N. ; B. reads कथम् for किम् and om. पुत्र. and विधेर्विलसित-
 निर्वं न ममेति ; E. agrees with our text except in reading निहूय एव, and
 विलसितम् for व्यवसितम् ; G. also agrees with our text but adds किम् before
 किल and reads विलं for व्यव ६ कृतप्राप्त्यना N. E. ७ B. E. have तथा for
 पुरा M. R. read पिता मम पुरा.

संप्रस्थाहितगौरवेण भवता मन्त्राधिकारे रिपौ^१

प्रारब्धाः प्रलयाय मांसवदहो विक्रेतुमेते वयम् ॥ २१ ॥

राक्ष० । स्वैगतम् । अयमपरो गण्डस्थोपरि स्फोटः ।
प्रकाशम् । कर्णौ पिधायै । शान्तं पापं शान्तं पापम् । नाहं
पर्वतेश्वरे^२ विषकन्यां प्रयुक्तवान् ।

मल० । केन तर्हि व्यापादितस्तातः ।

राक्ष० । दैवमलं प्रष्टव्यम् ।

मल० । सक्त्रोधर्मं^३ । दैवमलं प्रष्टव्यम् । नक्षपणको जीव-
सिद्धिः ।

राक्ष० । स्वैगतम् । कथं जीवसिद्धिरपि चाणक्यप्रणिधिः ।
हन्त रिपुभिर्मे हृदयमपि स्वीकृतम् ।

इति पूर्वं जीवसिद्धिना उपक्षितस्य उपजापदुर्विकल्पस्यायमुद्गार इत्यव-
धेयम् ॥ २१ ॥

अयमपर इति । मर्मस्थानव्रणस्थोपरि व्रणान्तरमित्यर्थः ।

दैवमत्रेति । चाणक्यनामागृहीत्वा दैवमिति वदन्स्वस्य परदोषानाधिक-
रणरूपं महामनस्त्वं सूचितवान् ।

१ रिपौः B, E, N, P. रिपो. G ; in the next line. B, E, read प्रणयाय for प्रलयाय. २ Om, A, P. आत्मग° E ; P. reads अपि for अपरो. For स्फोटः B. has विस्फोटः and N. विस्फोटकः ३ R. om. क...य, and R, E, read शान्तं पापम् only once. ४ B, N. read नाहं विषकन्यामारोपितवानपापोहं पर्वतेश्वरे. E. has simply अपापोहं पर्वतेश्वरे. P. adds अपापोहम् after प्रयुक्तवान्. ५ ब्रष्ट° A. P. ६ Om. B, N. दैवमत्रैव प्र° R. दैवमत्र ब्र° A. कथमत्र दैवं प्र° E; P. om. दै...व्यम्. ७ आत्मग°. E. कस्यस्य प्र° for कथम°. G ; B, E, N. read हृदयमपि मे रिपुभिः स्वीकृतम्.

मल० । सक्त्रोधम् । भासुरके आशाप्यतां शेखरसेनः । अ एते
राक्षसेन सह ३ हतारुत्पाद्यास्मच्छरीर्रोहेण चन्द्रगुप्तमाराध-
यितुकामोः पञ्च राजानः कौलूतश्चित्रवर्मा मलयनृपतिः
सिंहनादः काश्मीरः पुष्कराक्षः सिन्धुराजः सुषेणः पारसीका-
धिपो मेघनाद इति । एतेषु त्रयः प्रथमे मदीयां भूमिं
कामयन्ते ते गम्भीरश्चभ्रमभिनीय पांशुभिः पूर्यन्ताम् । इतरौ
हस्तिबलकामुकौ हस्तिनैव घात्येतामिति ।

पुरुषः । तथेति निष्क्रान्तः ।

मल० । सक्त्रोधम् । राक्षस राक्षस नाहं विश्रम्भघाती
राक्षसो मलयकेतुः खल्वहम् । तद्वच्छ समाश्रीयतां सर्वात्मना
चन्द्रगुप्तः । पर्यं ।

विष्णुगुप्तं च मौर्यं च सममप्यागतौ त्वया ।

उन्मूलयितुमीच्छोहं त्रिवर्गमिव दुर्नयैः ॥ २२ ॥

विष्णुगुप्तमिति । दुर्नयदृष्टान्ते स्वस्य दौरात्म्यम् । रोषावेशेनावशादुच्चाट-
नम् ॥ २२ ॥

१ Om. B; twice in E; B. N. G. read शिखरसेनः E. सिखसेनः and all four
add सेनापतिः after this; G. reads यतः for ये. and B. N. read एतेन for एते.
२ M. R. om. सह; सौहार्दम् for सहत्ताम् B. N; B. E. N. read 'रीरानिद्रोहेण.
३ यितुकामाः E. which and B. N. G. add तद्यथा after राजानः;
'नृपतिः for 'नृपतिः B. E. N. जनाधिपः G. ४ धिराजी. B. N; for मेघनाद.
B. has मेघार्क. N. G. मेघाक्ष. B. मेघाख्य (or मेघाक्ष as a variant); for
एतेषु. B. N. read तत्र तेषां मध्ये ये. G. अत्र य एते. E. अत्र य एतेषाम्;
प्रथमम् for प्रथमे R. M. G. प्रधानतमाः प्रथमा B. N. प्रथमतया E. which reads
प्रार्थयन्ते for कामयन्ते. ५ E. has before this तेभ्यो भूमिरेव शीयताम् M.
R. G. E. read गम्भीरम्; for अभिनीय M. R. read आनीय B. N.
उपनीय. ६ Before this B. N. have तु द्वौ. P. A. E. तु; B. N. read 'बलकामौ'
E. 'बलकामिनौ. M. बलकोशकामकौ. For घात्येताम्. A. P. read स्थाप्येताम्.
७ तथेति M. R; अं कुमारी आणवेति B. N. 'वेति E. ८ R. G. E. M. om.
सक्त्रो G. E. read राक्षस only once. M. om. entirely. ९ समाश्रय चन्द्रगुप्तम्.
M. R. समा..... गुप्त इति. B. N; G. agrees with our text adding. स्वभा
before चन्द्र B. E. N. om पश्य. १० सार्धम्. E. ११ दुर्नयः G. E.

भागु० । कुमारं कृतं कालहरणेन । सांप्रतं कुसुमपुरो-
परोऽपि ।

गौडीनां लोभधूलीपरिमलबहुलान्धूमयन्तः कपोला-
न्ध्रान्तः कृष्णमादं भ्रमरकुलरुचः कुञ्चितस्यालकस्य ।
पांशुस्तम्बा बलानां तुरगखुरपुटक्षोभलब्धात्मलाभाः
शङ्खूणामुत्तमाङ्गे गजमदसलिलच्छिन्नमूलाः पतन्तु ॥२३॥
सपरिजनो निष्क्रान्तो मलयकेतुः ।

राक्ष० । सावेगम् । हा धिक्कष्टम् । तेपि घातिताश्चित्रवर्मा-
दयस्तपस्विनः । तत्कार्यं मुहुर्दिनांशाय राक्षसश्चेष्टते न
रिपुविनांशाय । तत्किमिदानीं मन्दभाग्यः करवाणि° ।

स्वपक्षबलहीनमेनं भद्रभटादिभिर्निग्राहयितुं त्वरयति । गौडीनामिति ।
लोभपुष्पाणां धूली परागस्तस्य परिमलः लेपजनितो गन्धविशेषस्तेन
बहुलान्धासान् गौडीनां गौडस्त्रीणां कपोलान्धूमयन्तः धूमवतः कुर्वतः मलि-
नयन्त इति यावत् । णाविष्टवद्भावेन मतुपो लोपः । गौडस्त्रियः कपोला-
न्ध्रजोभिरलंकुर्वन्तीत्यतस्तेषां तत्परिमलबहुलत्वम् । तथा तासामेव
भ्रमरकुलरुचः नीलस्य कुञ्चितस्य संयमितस्यालकस्य कृष्णिमानं नैव्यं
क्षिभन्तोभिभवन्त इत्यर्थः । बलानां सैन्यानां तुरगखुरपुटक्षोभेण लब्धात्म-
लाभाः जनिताः पांशुस्तम्बाः गजमदसलिलैश्छिन्नमूलाः सन्तः शङ्खूणांमु-
त्तमाङ्गे पतन्तु ॥ २३ ॥

१ Om. M. R. G. E ; G. E. add एव after सांप्रतम् ; B. N. read क्षि-
प्रमेव. २ °पुरोभाय M. R. पुरमेव रो° G ; प्रतिष्ठन्ताम् for आज्ञाप्यन्ताम् B. E.
N. G. ३ बहु° G. धवलान् B. E. N. धूमयन्तः B. E. N. G. ४ क्लिप्तयन्तः G.
५ प्लुहा for स्त° B. N ; for पुट R. has पट M. पुटी and for क्षोभ B. E. N. G.
क्षोभ ६ क्लिन्नमूलाः M. G. E. क्लिन्नमालाः R. ७ B. N. read इति स...नो निर्गतो
मल° E. reads निष्क्रान्तः स...नो मल°. ८ Om. M. P. R. ; कष्टं तेपि om. in E.
M. R. G ; B. N. after तेपि reads हतास्तपस्विनश्चित्रवर्मादयस्तत्कार्यम् &c. ९
B. N. read °द्वभाषा° E. reads रिपुविना° further on. १० करवाणि मन्द-
भाग्यः B. E. N. G.

किं गच्छामि तपोवनं न तपसा शाम्येत्सर्वैरमेनः
 किं भर्तृननुयामि जीवति रिपौ स्त्रीणामियं योग्यता ।
 किं वा खड्गसखः खड्गमात्रसहायेनारिबलं कृत्स्नं
 चेतश्चन्दनदासमोक्षरभसं रुन्ध्यात् अरिबलक्षपणान्मां रोद्धुं प्रवर्तत
 ॥२४॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।

पञ्चमोङ्कः ।

किं गच्छामीति । जीवति रिपाविति शत्रुवैरनिर्यातनमकृत्वा स्त्रीवदनु-
 मरणमयुक्तमिति भावः । खड्गसख इति । खड्गमात्रसहायेनारिबलं कृत्स्नं
 क्षपयितुं समर्थोऽस्मि अथापि चन्दनदासस्योपकारिणो मोक्षो न भवेदिति
 रभसं रभसवदुत्सुकं चेतः रुन्ध्यात् अरिबलक्षपणान्मां रोद्धुं प्रवर्तत
 इत्यर्थः । प्रवर्तनायां लिङ् । न चेत् न रुन्ध्याच्चेत्कृतघ्नं भवेदित्यन्वयः ।
 पराक्रमपक्षे चन्दनदासविषये कृतघ्नतादोषः स्वस्यापरिहार्यः स्यादिति भावः ।
 अप्यकार्यशतं कृत्वा येन केनाप्युपायेन चन्दनदासमोचनमेव संप्रत्याव-
 श्यकत्वेनापतितमतस्तत्रैव प्रयतिष्य इत्यत्र तात्पर्यम् ॥ २४ ॥

इति श्रीव्यम्बकयन्त्रप्रभुवर्याभितदुण्डिराजव्यासयन्त्रविरचिते मुद्राराक्ष-
 सनाटकव्याख्याने पञ्चमोङ्कः समाप्तः ॥

मुद्राराक्षसम् ।

अथ षष्ठोऽङ्कः ।

ततः प्रविशत्यलंकृतः सहर्षः सिद्धार्थकः ।

सिद्धा० । जअदि जलदणीलो केसवो केसिघादी
जैअदि अ जणदिट्ठी चन्दमा चन्दउत्तो ।
जअदि जअणकज्जं जाव काऊण सव्वं
पडिहदपरपक्खा अज्जचाणक्कणीदी ॥ १ ॥

जयति जलदनीलः केशवः केशिघाती
जयति च जनदृष्टिचन्द्रमाश्वन्द्रगुप्तः ।
जयति जयनकार्यं यावत्कृत्वा च सर्वं
प्रतिहतपरपक्षा आर्यचाणक्यनीतिः ॥ १ ॥

इत्थं मलयकेतुनिग्रहरूपमवान्तरकार्यनिर्वहणं कृतम् । अतः परं राक्षस-
संग्रहणरूपप्रधानकार्यनिर्वाहार्थं चन्द्रगुप्तलक्ष्मीस्थैर्यरूपस्य महाफलस्य च
सिद्ध्यर्थं षष्ठसप्तमावकावारभ्येते । जअदीति ।

जयतीति । कृतकार्यतया चन्द्रगुप्तेभ्यो भूषणादिनालंकृतेन सिद्धार्थकेने-
ष्टदैवतराजचाणक्यनीतीनां जय आघोष्यते । जयत्यनेनेति जयनं सैन्य-
युद्धादि । करणे ल्युट् । जयनेन जयकारणेन सेनादिनैव यत्कार्यं तद्याव-
त्सर्वं स्वयमेव कृत्वा चाणक्यनीतिर्जयतीत्यन्वयः । सेनासम्बाहयुद्धादिकमन-

१ Om. M. R. G. २ जयदि G. जयवु E; N. read जलदवण्णो. E. reads
केसवो केसि°. for केसवोकेसि° and G. केसिघाई. ३ जयदि. E. जअइ. G; for
अ B. N. read सु. E. reads सुयन for अजण. ४ जयदि P. E; for कज्जं B. E.
N. G. read सज्जं; G. also has अजण for जअण; for जाव B. N. G. read
जाअ E. जाव R. एव; M. R. read कावूण. and B. E. N. G. read सेण्णं for
सव्वं. ५ परिप° A. पडिप° P. पडिप° B. E. N; for णीदी. G. reads णीई.

दावे चिरस्स कालस्स पिअवअस्सं समिद्धत्थअं पेक्खामि ।
परिक्रम्यावलोक्य च । एसो मे पिअवअस्सओ समिद्धत्थओ
इदो एव्वे उपसप्पदि । जाव णं उपसप्पामि ॥ (क)

प्रविश्य समिद्धार्थकः ।

समिद्धा० ।

संदावे तारेसाणं गेहूसवे सुहाअत्ताणं ।

हिअअट्ठिदाणं विहवा विरहे मित्ताणं दूणन्दि ॥ २ ॥

(क) तावचिरस्य कालस्य प्रियवयस्यं समिद्धार्थकं पश्यामि । एष मे
प्रियवयस्यः समिद्धार्थकः इत एवोपसर्पति । यावदेनमुपसर्पामि ।

संतापे तारेशानां गेहोत्सवे सुखायमानानाम् ।

हृदयस्थितानां विभवा विरहे मित्राणां दूनयन्ति ॥ २ ॥

पेक्ष्य नीत्यैव सर्वं राजकार्यं चाणक्यः साधितवानित्यर्थः । बहोः कालान्त-
स्य दर्शनमावश्यकमित्यर्थः । संदावे इति । संतापे तारेशानां चन्द्राणां
संतापहारिणामित्यर्थः । गेहोत्सवे इति । मित्रैर्विना गेहोत्सवा व्यर्था इत्यर्थः ।
हृदयस्थितानां सर्वदा चिन्त्यमानानां मित्राणां विरहे विभवा ऐश्वर्याणि
दुःखायैव भवन्ति इति सिद्धार्थकविरहेण क्लिश्यते ॥ २ ॥

१ B. N. read जाव G. ता जाव. E. यावत् and प्रियवयस्से further on and
ससिद्धत्थं; G. reads पेसामि for पेक्खामि २ Om. G. which reads सो for मे.
M. R. om. मे. B. E. read अअंउण for एसो मे; E. has again प्रियवय
ससिद्धं; R. G. E. read वअस्सो; for एसो...त्थओ N. reads अएपिअ-
वअस्सोसमिद्धत्थ. ३ P. reads एओएव. G. इओजेव. B. N. इओजेव. G. R.
M. read उवसप्प B. N. आअच्छदि. E. reads इओ आगसोप्पेव. B. E. N.
G. have ता before जाव and B. N. om. णं P. reads उपसप्पामि. E. उवसे-
ज्जामि B. G. R. read उवसप्पामि. ४ B. E. N. G. read ततः प्रविशति. E.
reads ससिद्धं ५ B. N. read संतावेन्ता आवाणेषु G. संतावेता अविणएसु E.
सभारन्तः आवाणएसु B. N. continue महुसवेसु हआवेन्ता G. गेहसवेसु आव-
न्ता. E. सहुसवे रुवायता. ६ A. reads हअअं E. हियअच्छिवा वि विहवा G.
हिअअट्ठिआ वि विहं. B. N. हि...च्छिआ विअ विहं. For the last word R.
reads वुणित्ति A. M. वुणित्ति E. वुमेति. B. N. वुम्पणाअन्ते.

सुदं च मए मलयकेतुकडआदो पिअवअस्सओ सिद्धत्थओ
आअंदोत्ति । णं उण्णेत्तादे । इति परिक्रामति ॥ विलोक्य ।
एसो^१ सिद्धत्थओ । (क)

सिद्धा० । उपसृत्य^२ । कहं समिद्धत्थओ । अवि सुहं पिअव-
अस्सस्स । (ख)

इत्यन्योन्यमालिङ्गतः ।

समिद्धा० । कुदो^३ सुहं जेण तुमं चिरप्पवासपच्चागदो वि
अज्ज ण मे गेहं आअच्छसि । (ग)

(क) श्रुतं च मया मलयकेतुकटकाभियवयस्यः सिद्धार्थक आगत इति ।
एनमन्वेषयामि । एष सिद्धार्थकः ।

(ख) कथं समिद्धार्थकः । अपि सुखं प्रियवयस्यस्य ।

(ग) कुतः सुखं येन त्वं चिरप्रवासप्रत्यागतोप्यद्य न मे गेहमागच्छसि ।

१ Om. M. R. G; जथा after मए. B. E. N. G; B. also reads °केतु; and E. मलयकेतु and कडयादो and पियवयस्सो. M. R. read वअस्सो for वअस्सओ G. adds मे after it. २ आगदो° E. after which B. E. N. have ता जा (या E.) व णं &c. In. B. the stage direction is परिक्रम्योपसृत्य च simply; N. agrees with our text but adds सहर्षम् after विलोक्य, E. adds आत्मगतम् and om. इति. ३ G. has एसो सो N. अएसिद्धत्थअ. B. G. E. add अवि सुहं पिअ वअस्सस्स. G. E. adding उपसृत्य before this. ४ विलोक्य B. E. G; B. E. N. G. read कथं R. M. om. क...ओ. B. reads कथं इदोक्कोव पिअवअस्सओ सुसिद्धत्थओ । उपगम्य. । अवि &c. M. R. G. om पिअ. ५ B. N. read उभावन्तो°. E. इत्थुभावन्तो°. P. अन्यो°. N. and P. have this direction before अवि सुहं &c. ६ अह वअस्स before and मे after this B. N. which also read-जस्स for जेण B. N. read आल before प्पवास. G. om. प्प and E. reads प्पवास and adds वि after अज्ज and reads आअत्थसि. G. reads वि after अज्ज. B. N. after होवि read अंभापिअ वुत्तन्तं अण्णदो गदोसि सि.

सिद्धा० । प्रसीदतु वयस्सो । दिद्वमेत्तो एव्व अज्जचाणक्केण
आणसोहि जह सिद्धत्थअ गच्छ एदं पिओदन्तं देवस्स च-
न्दसिरिणो णिवेदेहिति । तदो एदस्से णिवेदिअ एव्वं अणुभू-
दपत्थिवप्पसादो अहं पिअवअस्स पेक्खिदुं तुह एव्व गेहं चलि-
दोहि । (क)

समिद्धा० । वअस्स जदि मे सुणिदव्वं तदो कहेहि किं तं
पिअं जं पिअदंसणस्स च्चसिरिणो णिवेदिदं । (ख)

सिद्धा० । वअस्स किं तुहवि अकहिदव्वं अत्थि ता

(क) प्रसीदतु वयस्यः । दृष्टमात्र एव आर्यचाणक्येनाज्ञप्तोस्मि यथा सि-
द्धार्थक गच्छ इमं प्रियोदन्तं देवस्य चन्द्रश्रियः निवेदयेति । तत एतस्य
निवेद्यैवमनुभूतपार्थिवप्रसादोहं प्रियवयस्यं प्रेक्षितुं तवैव गेहं चलितोस्मि ।

(ख) वयस्य यदि मे श्रोतव्यं ततः कथय किं तत्प्रियं प्रियदर्शनस्य
चन्द्रश्रियः निवेदितम् ।

(ग) वयस्य किं तवाप्यकथितव्यमस्ति तन्निशामय । अस्ति तावच्चाणक्य-

१ प्रसीदतु twice in B. E. N. पिअ before this in B. E. N. and अहं वयस्य
after this in B. N; ज्जेव्व for एव्व B. N. जेव्व G. दयेव E; B. om. हि
further on. For जह B. G. have जथा N. जहा E. om. २ वुत्तन्तं पिअं
पिअदंसणस्स B. N. E. (om. वुत्तन्तं) G. adds पिअदंसणस्सएदस्स before
देवस्स in our text; for देवस्स B. N. read देअस्स; for the last word R.
reads णिवेदिहिति. P. °दहीन्ति. ३ तस्स तं B. N. एदस्स एदं E; for एव्वं B. E.
N. G. read एव R. M. read अणुभू; पात्थिव B. N. प्पत्थि° A. पसादी B. E.
N. G. ४ पेक्खिदुं E. for तुह G. E. read तव. For एव्व. E. ज्जेव्व G. B. N.
om. For चलिदो° N. has पत्थिदो and for हि. E. has स्मिन्ति A. om. चलिदो-
हि. °वव° E. For मे B. N. read मए एदं E. मएवि. B. reads °दव्वं भोदि ता
मे पि सुणावेहि. N. agrees reading. कहेहि for सुणावेहि. B. E. N. om. अ P.
is confused here thus कितपिअणं दस्सचन्द् &c. G. reads चन्द्सिरिणस्स. ६
E. has °दिद्वं B. E. N. add ति here. ७ पिअ before this B. N; after it
B. N. have तवापि किं असुणिदव्वं अत्थि; G. तवापि and E. तवहि. for तुहवि;
°कधि° for °कहि in text G.

णिसमिहि' । अस्थि दाव चाणकणीदिमोहिदमदिणा मलअकेदु-
हदएण गिकासिअ रक्खंसं हदा चित्तवम्मप्पमुहा प्यहाणा पञ्च
पत्थिवा । तदो असमिक्खकारी एसो दुराआरोत्ति उज्झिअ मल-
अकेदुहदअभूमिं कुसलदाएँ भअविलोलसेससैनिकपरिवारेसुं
सभअं पत्थिदेसु पात्थिवेसु सकं विसअं गिहिदो' हेअएसु
सअलसामन्तेसु भद्रभटपुण्णिदत्तडिङ्गरादबलउत्तराअसेणभागु-
राअणरोहिदक्खविजअवम्मप्पमुहेहिं संजमिअ गिहीदो' मल-
अकेदु । (ग)

नीतिमोहितमतिन्म मलयकेतुहतेकेन निष्कास्य राक्षसं हताश्वित्रवर्मप्रमुखा
प्रधानाः पञ्च पार्थिवाः । ततोसमीक्ष्यकार्येष दुराचार इत्युज्झित्वा
मलयकेतुहतरुभूमिं कुशलतया भयविलोलशेषसैनिकपरिवारेषु सभयं
प्रस्थितेषु पार्थिवेषु स्कं विषयं निर्विण्णहृदयेषु सकलसामन्तेषु भद्रभटपुरु-
दत्तडिङ्गरादबलउत्तराजसेनभागुरायणरोहिताक्षविजयवर्मप्रमुखैः संयम्य
गृहीतो मलयकेतुः ।

१ णिवा° E. णिस्° R; before this E. has तं for ता; B. E. N. prefix
अज्ज to चाणक्क E. reads णीदिणा and N. मइणा for मदिणा. २ हअगेण G.
E; for गिका° B. E. N. read गिराकरिअ; for रक्ख° G. reads लक्ख°
B. E. N. राक्ख° after which R. reads हदासं; पमुं° for प्यमु° G. E. A; M.
reads मुहा for प्यमुहा; असमिक्खिदका° M. G. E. °समेक्खिद° R. ३ अठुअ
before this B. N. For हदअ B. N. read कडअ. G. हदक E. हदग. ४ B. N.
read णिअभूमि before this G. reads खु; for भअ &c. P. has भवेन अविलोलसेस
&c. B. N. read भअविलोलसेणतणूकदपरि° G. om. तणूकद and places this
after पत्थिवेसु E. has सोसीक for सेणतणूकदपरि° ५ सभअं P. G. सकं सकं
विसअं अभिपत्थि°. B. N. reading पत्थिवेसु and omitting सकं... न्तेसु which
follows; R. agrees, only omitting अभि; G. agrees reading विसअं for विसअं
and substituting सअलसामन्तेसु for पत्थिवेसु in B. N.'s reading. For
परिसद्वत्. B. reads पुह्व° M. R. पुरुसद° For the next name B. E. read
डिङ्गरात्. R. डिङ्गिरात् N. G. डिङ्गिराद. ६ भाउरा° R. M... रोअण. G;
for रोहि°. B. reads रोहि G. रोहितप्प A. P. रोहितप्प; E. om. पिअवम्म.
G. reads पिअवम्म° E. reads पमुहेहि° B. N. om. अगिही. For संजमिअो N.
reads निगदिशो G. गिगिहीशो E. गिहीतो.

समिद्धा० । वअस्स भद्रभटप्पमुहा किल देवस्स चण्डालो
अवसत्ता मलअकेदुं समस्सिदेत्ति लोए मन्तीअदि । ता किं
णिमित्तं कुकविकिदणाडअस्स विअ अण्णं मुहे अण्णं
णिव्वहणे । (क)

सिद्धा० । वअस्स देवगदीएँ विअ असुणिदगदीए णमो
चाणक्यणीदीए । (ख)

समिद्धा० । तदो तदो । (ग)

सिद्धा० । तदोपहुदं सारसाहणसदेमेण इदो णिक्कमिअ
अज्जचाणक्येण पडिवण्णं सअलराअलोअ सहिअ असेसं मेच्छ-
बलं । (घ)

(क) वयस्य भद्रभटप्रमुखाः किल देवस्य चन्द्रगुप्तस्य अपरका मलय-
केतुं समाश्रिता इति लोके मन्त्रयते । तर्हि निमित्तं कुकविकृतनाट-
कस्यैवान्यन्मुखेन्यन्निर्वहणे ।

(ख) वयस्य देवगत्या इव अश्रुतगयै नमः चाणक्यनीयै ।

(ग) ततस्ततः ।

(घ) ततश्चभृति सारसाधनसमेतेनेतो निष्कम्पार्यचाणक्येन प्रतिपन्नं
सकलराजलोकसहितमशेषं म्लेच्छबलम् ।

चंदउत्तस्सेति । चन्द्रगुप्ते अपपूका इत्यर्थः । शेषे षष्ठी ।

१ चण्डालिणी. B. E. N ; this and six following speeches are wanting in R. २ B. N read समास्सिद्वत्ति. G. समा...द्वत्ति. E ; सम...द्वत्ति ; for लोए P. reads लोओः ३ Om. P ; एवं after this B. E. N ; किं is omitted by B. and for it N. reads किअ and E. कय... B. N. add त्ति at the end of the sentence. ४ B. N. add सुणदाव before this ; G. reads for this दिव्वणदी. E. देव्वण,° omitting. विअ...गदीए ; B. N. E. add अज्जु before चाणक्य. ५ ततो ततो G. वअस्स before this B. N. E. G. ६ वअस्स before this B. N. which also read पडुदि. E. has वअस्स तदोपहुद ; for साहण, B. N. read साधन,° and समेदेण, for समुदाएण ७ °पन्नं G. °वन्नं. E ; for what follows. B. N. read अराअलोअ असेसराअबलं E. सराअलोअ असेसराअबलं.

समिद्धा० । वअस्स कहिं तं । (क)

सिद्धा० । जेहिं एदे । (ख)

अदिसअगुरुएण दाणदप्पेण दन्ती^१

सँजलजलदणीलामुद्धमन्तो णदन्दि ।

कसपहरँभएण जाअकम्पोत्तरंगा

गौहिदजअणसद्दा संपअन्ते तुरङ्गाः ॥ ३ ॥ (ग)

समिद्धा० । वअस्स एँदं दाव चिट्ठदु । तहा सब्वलोअ

(क) वयस्य कुत्र तत् ।

(ख) यत्रैते ।

(ग) अतिशयगुरुकेण दानदर्पेण दन्तिनः

सजलजलदनीलामुद्धमन्तो नदन्ति ।

कशाप्रहारभयेन जातकम्पोत्तरंगाः

गृहीतजयनशब्दाः संपतन्ति तुरङ्गाः ।

(घ) वयस्य एतत्तावन्तिष्ठतु । तथा सर्वलोकप्रसक्तमुज्झिताधिकारः

अतिशयेति । जातकम्पा अत एवोत्तरङ्गाः । कशात्ताडनभयेन अत्यन्तं
कम्पमानाश्चपलाश्वाः । गृहीतजयनशब्दाः जयनं जयस्तस्य शब्दः गृहीतो
ज्ञातो जयनशब्दो येस्ते तथाभूताः जयघोषणां श्रुत्वा सर्वतः संपतन्ती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

^१ वयस्स. P. तं om. in B. G. N. ^२ वअस्य before this in B. G. N. ^३ दन्तिणो P. ५ दुअं. E. for नीला B. reads लीला. E. नीलो For उत्तमन्तो. B. has उव्वहं G. ओव्वमं A. M. उम्भमन्तो P. उम्भमन्तो for णदन्दि. B. E. N. G. reads णदन्ति. A. ०न्ती. ५ पहरण. A. P. भयेण G. जायकम्पपुराआ G. M. has जायकम्पाणराअ (?) B. N. जाअकम्पानुरन्ता. ६ गहिद B. N. G. गहिअ E. अयणशद्दा. G. for संपअन्ते. B. N. E. read संपदन्ते M. संपअन्ति-
सुलेगाः ७ एव्व A. सब्वं B. N. G. E. which last two read ताव for दाव. For तहा. M. has तह. P. अह B. G. N. तथा B. N. have सर्वलोकप्रसक्त.

पञ्चकलं उज्झिआहिआरो चिद्धिअ अज्ज चाणक्को किं उणो वि
तं एव्वं मन्तिपदं आरूढो । (घ)

सिद्धा० । अइ मुद्धोसि दाणीं तुमं जो अमच्च रक्खसेण वि
अणवगाहिअपुव्वं अज्जचाणक्कचरिदं अवगाहिदुमिच्छसि । (क)

समिद्धा० । वअस्स अमच्चरक्खसो संपदं कहिं । (ख)

सिद्धा० । तस्मिं भअविलोले वट्टमाणे मलअकेदुकडआदो
णिकामिअ उदुम्बरणामहेएण चरेण अनुसंधिज्जमाणो इदं पा-
डलीउत्तं आअदोत्ति अज्जचाणक्कस्स णिवेदिदं । (ग)

स्थित्यर्थचाणक्यः किं पुनरपि तदेव मन्त्रिपदमारूढः ।

(क) अतिमुग्धोसीदानीं त्वं यतोमात्यराक्षसेनाप्यनवगाहितपूर्वमार्यचा-
णक्यस्य चरितमवगाहितुमिच्छसि ।

(ख) वयस्य अमात्यराक्षसः संप्रतं कुत्र ।

(ग) तस्मिन्भयविलोले वर्द्धमाने मलयकेतुकटकान्निष्क्रम्योदुम्बरनाम-
धेयेन चरेणानुसंधीयमान इदं पाटलिपुत्रमागत इत्यर्थचाणक्यस्य-

१ °धिआ° E; after this G. E. M. add चिरं. B. N. read भविअ कथं. for
चि°. For किउणो. B. N. read पुणो. G. E. किपुणो. २ एव P. जेव्व. G. जेव
B. N. For तं एव्व E. has इ and मन्तिपयं after that. ३ वअस्स before this
B. N. G. E. अवि°. A. अपि (?) G. अदि. B. N. E; सि om. in M. E;
after दाणीं in B. N; तुमं between सि and दाणीं. G; B. N. om. वि For
अणवगाहिअ. G. has अणअवगाहिअ. B. N. अणवगाहिदं E. अणवगाहिदं; B.
N. E. read बुद्धि G. चरितं for चरिदं. For इच्छसि A. P. read इच्छेसि.
४ अथ before this, and दाणीं for संपदं after this in B. E. N. ५ वअस्स
सोक्खु before this in B. E. N. वअस्स only in G; for म...ले. B. N. read.
मलअकोलाहले. G. भयवि°. E. भयलकोलाहले. And for व...ने B. N. वट्ट-
माणे. M. प्रवहमाणे. ६ णिक्ख°. E. For उ...र. P. reads उदुम्बर B. N.
उदुम्बर. E. उदुम्बर. For °हेएण. B. E. N. धेएण. G. धेयेण; अनुसरन्तो for
अनुसंधिज्जमाणो B. अनुसरीयमाणो N. E. अनुसंधिय° G. अनुसंधिज्ज° P; for
इ...तो. B. N. इमं जेव्व कुसुमपुरं. E. इमं जेव्व कुसुमपुरं. G. इमं पाडलिउत्तं
P. इमं पाडलिउत्तं For आअदो P. has आवदो. B. N. आगदो.

समिद्धा० । वअस्से तहा णाम अमच्चरक्खसो णन्दरज्जप-
चाणअणे किदव्ववसाओ णिक्कमिअ संपदं अकिदत्थो पुणोवि
इमं पाडलीउत्तं आअदो एव्व । (क)

सिद्धा० । वअस्स तक्केमि चन्दणदासंसिणेहेणेत्ति । (ख)

समिद्धा० । वअस्स चन्दणदासस्स मोक्खं विअ पेक्खामि । (ग)

सिद्धा० । कुदो से अधण्णस्स मोक्खो । सो क्वु संपदं
अज्जचाणक्कस्स आणत्तीए दुवेहिं अहोहिं बज्झट्ठाणं पवे
सिअ वाबादइदव्वो । (घ)

समिद्धा० । सक्रोधम् । किं अज्जचाणक्कस्सं घादअजणो अण्णो

निवेदितम् ।

(क) वयस्य तथा नामामाखराक्षसो नन्दराज्यप्रख्यानयने कृतव्यवसायो
निष्कम्प्य सांप्रतमकृतार्थः पुनरपीदं पाटलिपुत्रमागत एव ।

(ख) वयस्य तर्कयामि चन्दनदासस्नेहेनेति ।

(ग) वयस्य चन्दनदासस्य मोक्षमिव प्रेक्षे ।

(घ) कुतोस्याधन्यस्य मोक्षः । स खलु सांप्रतमार्यचाणक्यस्याज्ञत्या
द्वाभ्यामप्यावाभ्यां वध्यस्थानं प्रवेश्य व्यापादयितव्यः ।

(ङ) किमार्यचाणक्यस्य घातकजनान्यो नास्ति येन वयमीदृशेषु

१ वयस्स. R. For तहा. B. E. N. G. read तथा. २ णयणे. R. G; कदव्व° for
किदव्व° E. अकर° for अकिद°. B. E. N. ३ इदं. R. पाडलि°. G; P. om. इमं
कथं before इमं. B. N; and ज्जेव्व कुसुमपुरं. (E. पुरं) B. E. N. For एव्व G.
reads जेव्व P. एव. ४ दासस्स B. E. N. सिणेहेणेत्ति. B. E. N. P. सुणे
हेणेत्ति. R. ५ सच्चं चन्दणदासस्स सिणेहेणेत्ति । अथ after this B. N. E.
(om. सच्चं and reading अध for अथ). Om. विअ B. E. N. G. पेक्खसि for
पेक्खामि B. N. पेक्खिट (?) E; R. reads होक्खिविअ for मोक्खविअ. ६ व-
अस्स before this B. E. N. G. कुतो P. ७ दासस्य. R; after दुवेहिं M.
has वि B. N. G. वि E. पातगज्जणेहिं; G. has अहोहिं at the end of the
sentence; R. reads बज्झट्ठाणं. ८ वापाद° G. वाबादइदव्वो E. P. ९ P. om. स्स.
E. has अण्णो after this instead of after वा...पी. For घादअजणो. E. has
घादको G. घादअजणो. R. घादअअणो. B. N. घादअअणो.

णत्थि जेणे अहो ईरिसेसु णिओजिआ अदिणिसंसे णि-
आऐसु । (ङ)

सिद्धा० । वअस्स को जीवलोए जीविदुकामो अज्जचाणक्क-
स्स आणत्ति पडिउल्लेदि । ता एहि चंडालवेसधारिणा
भविअ चन्दणदासं वज्झट्ठाणं^१ णएम । (क)

इत्युभौ निष्क्रान्तौ । प्रवेशकः ।

ततः प्रविशति रज्जुहस्तः पुरुषः ।

पुरु० ।

छग्गुणसंजोअदिढा उवाअपरिवाडिघडिअपासमुही ।

चाणक्कणीतिरज्जू रिपुसंजमणुज्जआ जअदि ॥ ४ ॥ (ख)

नियोजिता अतिनूशंसेषु नियोगेषु ।

(क) वयस्य को जीवलोके जीवितुकाम आर्यचाणक्यस्याज्ञातिं प्रति-
कूलयति । तदेहि चण्डालवेशधारिणौ भूत्वा चन्दनदासं वध्यस्थानं नयावः ।

(ख) षड्गुणसंयोगदृढा उपायपरिपाटीघटितपाशमुखी ।

चाणक्यनीतिरज्जू रिपुसंयमनक्रजुका जयति ॥ ४ ॥

आअदो एवेति । तस्यागमनमश्वाध्यमित्यर्थः ।

अथ कथंचिदगतिकतया चन्दनदासमोचनरभसेन समायातो राक्षसः
साहसी महावीरः शस्त्रपाणिर्वशयितुमशक्य इति तदस्ताच्छस्त्रं याजयितुं

१. जसो. B; for ईरिसेसु E. N. G. read ईरिसेसु M. इतिसे; after which
N. G. E. read णिओऐसु om. it further on; R. P. om. णिओ; B. reads
इरिसे निसेसे कम्मे णिजुञ्जीअदि; for णिओजिआ N. G. read णिओजदि E.
णिओऐदि (after अदिणि.) M. णिओइआ R. णिओजइ. २. जं. B. E. N. को G;
जीवलोए om. A. P. जीअलो. G. For जीविदुका. B. N. have णिवसिदुका.
G; जीवितुकामा E. adds जो after this. ३. P. पडिउल्ले M. पडिउल्लअदि R.
पडिउल्लअदि E. पडिउल्लअदि G. पडिउल्लअदि; रिणो for रिणु B. N. E.
(which reads रूप for वेस) रिणो G. ४. वज्ज R. वझ E; for णएम G. has
नयामइ N. नयझ M. नअइ E. निमो. ५. G. E. om. इति. ६. वग्गु G. गु.
P: For संजोअ. E. has संयोओअ. G. संजोय P. संजोअ. For उवाअ B.
N. read उवाय. For परिवाडिघडिअ B. परिपाडीघडिअ. N. परिवाडिघडिउ G.
परिपाडिअदि; E. om. all from संयोओअ. to अज्जचाणक्क further on;
मुही for मुही B. ७. नीइ R. G. For रिपु B. E. N. G. read रिउ; नय-
कज्जम for मणुज्जआ B. E. नयज्ज N. जअइ A. N. जयदि. P.

परिक्रम्यावलोक्य च । एसो सो पदेसो अज्जचाणक्कस्स
पुरदो उदुम्बरएण कहिदो जहिं मए अज्जचाणक्काणत्तीए
अमच्चरक्खसो पेक्खिदब्बो । विलोक्य । कहं एसो क्खु अमच्च-
रक्खसो किदसीसावगुण्ठणो इदो एव्व आअच्छइ । ता जाव
इमेहिं उज्जाणपादवेहिं अन्तरिदंसरीरो पेक्खामि कहिं आसन-
परिग्गहं करेदि ति । परिक्रम्य स्थितः । (क)

(क) एष स प्रदेश आर्यचाणक्यस्य पुरत उदुम्बरकेन कथितो यत्र मया
आर्यचाणक्याज्ञस्यां अमात्यराक्षसः प्रेक्षितव्यः । कथमेष खल्वमात्यराक्षसः
कृतशीर्षावगुण्ठन इत एवागच्छति । तद्यावदेभिरुद्यानपादैरन्तरितशरीरः
प्रेक्षे कुत्रासनपरिग्रहं करोतीति ।

पुनरापि चाणक्य उपायमारचयति । छगुण इति । समागतं राक्षसम-
तिसंघातुं चाणक्यपादिष्टोपायचिकीर्षया करे गृहीतामुद्वन्धनरज्जुं चाण-
क्यनीतिलेन निरूपितवान् ।

१ प... च om. in B. E. N. G ; च om. P ; पदेसो comes after कहिदो in
B. E. N ; for पुरदो R. has पुरतो B. E. N. om. it. For उ° B. N. G. read
उन्दुरएण E. औदुम्बरएण मम. B. N. read चरेण before कहिदो for which B.
E. N. read कथिदो. २ जिहं A. जहं M. For पेक्खि°. E. reads पिक्खि° and
for क्काणत्तीए before that °क्काणीत्तिरीए. ३ कथं B. G. कहिं A. M. P. अए.
N ; om. in E. For रक्ख°. G. N. read लक्ख°. N. reads कदावरणो E.
किदावगुण्ठणा B. किदावगुण्ठणो. G. किधसी° R. कदसीसावकुण्ठनो°. M.
has किदसीसावउण्ठणो ४ R. M. om. इदो P. has एदो; for एव्व E. has
एव. G. उज्जव्व B. N. उनेव. For आअच्छइ. B. E. N. G. read आअच्छदि. For
ता जाव. B. has जाजविच्च P. ताभाव. For what follows G. reads इदोहिं
उज्जाणपादवेहिं B. E. N. read इमेहि जिण्णुज्जा° B. M. read पाभवेहिं. ५ अब-
कारि. B. अन्तरि. N. अन्तरि M ; for आसन M. R. B. N. read आसन
and G. E. P. read परिग्रहं. ६ B. N. add तथा G. E. अच before स्थितः

ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टः सशब्दो राक्षसः ।
 राक्ष० । सान्नाम् । कष्टं भोः कष्टम् ।
 उच्छिन्नोऽश्रयकातरेव कुलटा गोलान्तरे श्रीर्गता
 तामेवानुगतां गतानुगतिकास्त्यक्तानुरागाः प्रजाः ।
 आतिरप्यस्माभिर्देवैरपहतपौरुषफलैरुद्योगः परित्यक्तः
 किं कुर्वन्स्वयवोत्तमाङ्गरहितैरङ्गैरिव स्थीयते ॥ ५ ॥
 अपि च
 पतिं त्यक्त्वा देवं भुवनपतिमुच्चैरभिजनं
 गता छिद्रेण श्रीर्वृषलमविनीतेव वृषली ।
 स्थिरीभूता चास्मिन्किमिहं करवाम स्थिरमपि
 प्रयत्नं नो येषां विफलयति दैवं द्विषदिव ॥ ६ ॥
 मया हि
 देवे गते दिवमतद्विधमृत्युयोग्ये^१
 शैलेश्वरं तमधिकृत्य कृतः प्रयत्नः ।

उच्छिन्नाश्रय इति । आतिरप्यस्माभिर्देवैरपहतपौरुषफलैरुद्योगः परित्यक्तः
 अयं अतः परं कर्तव्यप्रयत्नाभावात्किंवा कुर्मः । वाशब्दो भिन्नक्रमः उत्त-
 माङ्गरहितैरङ्गैः श्वैरिवेति यावत्स्थीयते स्यात्तव्यं प्रसक्तमित्यर्थः ॥ ५ ॥
 पतिमिति । उच्चैरभिजनः वंशो यस्य छिद्रेण कपटेन स्थिरं दृढमपि येषां
 नः प्रयत्नं द्विषदिव शत्रुवैवमेव द्विषद्भूत्वा विफलयति चेत्किं कुर्मः ॥ ६ ॥
 देवे गत इति । अतद्विधः तत्स्वरूपानर्हः मृत्युयोगो यस्य तस्मिन्देवे नन्दे
 दिवं गते सति शैलेश्वरं पर्वतकमधिकृत्यावलम्ब्य सर्वार्थसिद्धिप्रतिष्ठापनार्थः ।

१ सशब्दो B. २ सवान्नाम् B. ३ उच्छिन्ना B. E. गोलान्तरम् B. E. N. G. ४ फलैः E. which also reads उत्थिता for उच्छिता. G. reads मृतं for भूतं. ५ किं कुर्वन्स्वयवो P. G. कुर्वन्स्व R. For अङ्गैरिव B. N. read नागै-
 श्वरम्. G. E. नाङ्गैश्चिरम्. ६ दैवम् N. ७ शशिपुत्र श्रीर्वृषलमिव नीचेव वृषली
 G. ८ किमहं B. ९ प्रयातुम् B. E. १० योगे A. P. योगम् B.

तस्मिन् तनयमस्य तथाप्यसिद्धि-

दैवं हि नन्दकुलशरसौ न विप्रः ॥ ७ ॥

अहो विवेकगूण्यता म्लेच्छस्य । कुतः

यो नष्टानपि बीजनाशमधुना शुश्रूषते स्वामिन-
स्तेषां वैरिभिरक्षतः कथमसौ संधास्यते राक्षसः ।

एतावद्धि विवेकगूण्यमनसा म्लेच्छेन नालोचितं
दैवेनोपहतस्य बुद्धिरथ वा सर्वा विपर्यस्यति ॥ ८ ॥

तदिदानीमपि तावदरातिहस्तगतौ विनश्येन्नतु राक्षसश्च-
न्द्रगुप्तेन सह संदधीर्त । अथवा मम काममसत्यसंध इति

कृतः प्रयत्नः । अनन्तरं चाणक्येन राज्यार्धपरिणयप्रलोभनेन मत्तो
विभेदा स्वायत्तीकृते छयना विषकन्यया तस्मिन्पर्वतके हतेस्य तनयं मल-
यकेतुमधिकृत्य कृतः प्रयत्न इत्यनुषङ्गः । दैवमेव प्रबलं किमनेन ब्राह्मण-
मात्रेण कर्तुं शक्यमित्यनादरेण विप्र इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

यो नष्टानिति । बीजनाशमिति णमुलन्तं समूलं नष्टानित्यर्थः । अक्षतः
दृढगावैः । स्पष्टमन्यत् ॥ ८ ॥

संदधीतेति । पूर्वोक्तार्थपरिणयगेनासत्यसंधो जात इति अयशः मम कामं
वरं प्रशस्तं इत्यर्थाङ्गीकारे । अथवाशब्दः कदाचिदैवगत्या चन्द्रगुप्तसं-

१ 'हैवो' R. २ B. N. add मलयकेतो after this. ३ जीवनाशम्. B. E. N. ४ 'सौख्यम्' N; for 'रक्षतः' E. has 'रक्षितः' ५ For एतावद्धि M. R. read तावदुद्धि B. E. इत्थं वस्तु. N. इत्थं बद्ध. For गूण्यमनसा B. has मूढमतिना. ६ पूर्वम् B. सर्वम् G. पूर्वसत्यम्. E; and N. reads सर्वात्मना क्षीयते. ७ हस्ते ग-
तो नाशं गच्छेन्नराक्षसः &c.; E. हस्तगतो वनं गच्छेन्नराक्षसो न &c.; B. M. N. agree with 'our' text omitting तु. ८ संधिं कुर्यात्. G. संधिं कुर्यादिति B. E. N; P. reads अथवा कामं ममासत्यसंध इति वरमवधौ ननु राज्ञोर्वचनपरि-
स्त इति N. वरमसमर्थ इति मेवमो न त्वनावासेन राज्ञा पराभूत इति. R. G. अथवा
सकाममसत्यसंध इति वरमवधौ न राज्ञा पराभूत इति. M. agrees with R. G.
reading न for स after अथवा and परम् for वरम्; B. reads अथवा कामेन-
सत्यसंध इति वरमवधौ न पुनः राज्ञवचनपरिभूतिः. E. agrees reading न राज्ञा
पराभूत इति. instead of न पुनः &c.

वरमयशो न तु शत्रुवञ्चनपराभूत् इति । समन्तादवलोक्य
साक्षम् । एतास्ता देवपादक्रमणपरिचयपविलीकृततलाः कुसु-
मपुरीपकण्ठभूमयः । इह हि^१

शार्ङ्गाकर्षाविक्रमप्रशिथिलकविकाप्रग्रहेणाल देशे
देवेनाकारि चिह्नं : खानुभुवो वाणमोक्षश्चलेषु ।
अस्यामुद्यानराजौ स्थितमिह कथितं राजभिस्तैर्विनेत्थं
संप्रत्यालोक्यमानाः कुसुमपुरभुवो भूयसा दुःखयन्ति ॥९॥
तत्कुरु गच्छामि मन्दभाग्यः । विलोक्य । भवतु दृष्टमेतज्जी-
र्णोद्यानम् । अत्र प्रविश्य कुतश्चिच्चन्दनदासप्रवृत्तिमुपलप्स्ये ।

धानप्रसक्तिर्वरं न तु शत्रुणा चाणक्येन वञ्चनपराभूत् इत्ययं शो वरम् । वञ्चने-
नैवंभूतेन पराभूततया सुहृत्तमचन्दनदासविपदुःखानुभुवो न वरमिति भावः ।
शार्ङ्गाकर्षाविक्रमः इति । शार्ङ्गाकर्षाविक्रमः अत एव प्रशिथिलः कवि-
काप्रग्रहः खलीनवल्गा यस्य अत एव प्रजविततुरगं यथातथा चलेषु
लक्ष्येषु स्वयमपि तुरंगवेगवशादतिचलेन देवेन पूर्वं नन्देन वाणमोक्षः कृत-
श्चित्रमाश्चर्यमिति चललक्ष्यवेधनकौशलमुक्तम् । स्थितं कथितमिति भावे
कः । तैस्तदादिभिः राजभिर्नन्दैर्विना संप्रतीत्यं शून्याजीर्णाश्च विलोक्यमा-
ना भूयसा बाहुल्येन दुःखयन्ति दुःखवन्तं कुर्वन्ति । णाविष्ठवद्भावेन मनुष्यो
लोपः ॥ ९ ॥

१ एतास्तावदेवस्य पादचक्रमण B. N. पराक्रम in text G; परिचय om. in M.
For तलाः B. reads रथ्याः २ R. M. om. इह हि. ३ शार्ङ्गाकर्षाविः A. शार्ङ्गा-
कर्षाविः P. शार्ङ्गाकर्षाविः G. शार्ङ्गाकर्षाविः B. शार्ङ्गाकर्षाविः E.
पादचक्रमण N. For कविका R. M. read कलिका. ४ पूर्वम् R. G. N. M. For
पुरगम् N. reads तुरगे. E. तुरगम्. ५ R. reads पूर्य, noting राजौ as a
variant. ६ Om. B. N. ७ मनु. E. "हासस्व वृत्तान्त" for "हासप्रवृत्ति" B. N.
E. (omitting स्व); हासस्य प्रवृत्ति. B. M. and G. (which also omits चिह्न
out of कुतश्चिन्).

अलक्षितनिपाताः पुरुषाणां समविषमदः ॥पारेणतयो भवन्ति ।

कुतः

पौरैरङ्गुलिभिर्नवेन्दुवदहं निर्दिश्यमानः शनै

र्यो राजेव पुरा ॥१०॥ राज्ञां सहस्रैर्वृतः ।

भूयः संप्रति सोहमेव नगरे तलैव वन्द्यश्रमो

जीर्णोद्यानकमेष तस्कर इव लासाद्विशामि हृतम् ॥१०॥

अथवा येषां प्रसादादिदमासीत् एव न सन्ति । नाद्ये-
न प्रविश्यार्वलोक्य च । अहो जीर्णोद्यानस्यारमणीयता ।

अलं हि

विपर्यस्तं सौधं कुलमिव महारम्भरचनं

सरः शुष्कं साधोर्हृदयमिव नाशेन सुहृदाम् ।

फलैर्हाना वृक्षा विगुणनृपयोगादिव नया-

स्तृणैश्छत्रां भूमिर्मतिरिव कुनीतैरविदुषः ॥ ११ ॥

अलक्षितनिपाता इति । अतर्कितागमाः ।

विपर्यस्तमिति । महारम्भा रचना शिल्पं यस्य सौधस्य महारम्भारचना
धर्मादिपुरुषार्थक्रिया यस्य कुलस्य । अविदुषो मूर्खस्य मतिः कुनीतैः कूटनयैः
कपटोपदेशैरिव । अत्र जीर्णोद्यानवर्णनव्याजेन सौधकुलादीनामुपमया
नन्दकुलविनाशस्तेन स्वहृदयपरिशेषः मलयकेतुयोगात्स्वनयवैफल्यं मल-
यकेतुमतिविमोहकभागुरायणकुनीतिश्चेत्येते अर्थाश्च ध्वनिताः ॥११॥

१ (परिक्रम्यस्वगतम्) अहो before this B. N ; with this agrees. G. omitting स्वगतम्; and E. keeps only अहो out of this. For अलक्षितानि° B. E. N. read अलक्षितोपनि°; B. N. read विभाग between दृष्टा and परिणतयो. G. only वि. २ सोयमेव. P. ३ जीर्णोद्यानकमेकतस्कर इव. E. ४ For न सन्ति. R. M. read संप्रति°; P. G. read न संप्रति. ५ इय विलो° B. N ; स्वानमिर° for दृष्टा व° B. N. °स्व रं° G. P. °स्य निरमिर° E. ६ तथाहि A. P. ७ वचनम्. G. ८ शुद्धम्. P. सुहृदः for सुहृदाम् A. B. N. ९ विधि. B. E. १०. दृष्टाऽद्यः कुनीति° G ; कुनीतैर°. N. G. R.

अपि च

क्षताङ्गानां तीक्ष्णैः परशुभिरुदग्रैः क्षितिरुहां

रुजा कूजन्तीनामावेरतकपोतोपरुदितैः ।

स्वनिर्मोकच्छेदैः परिचितपरिक्लेशकृपया

इवसन्तः शाखानां व्रणामिव निबध्नन्ति फणिनः ॥१२॥

एते च तपस्विनः

अन्तःशरीरपरिशोषमुदग्रयन्तः

कीटक्षतिं स्तुतिभिरस्त्रमिवोद्वमन्तैः ।

छायावियोगमलिनां व्यसने निमग्ना

वृक्षाः इमंशानमुपगन्तुमिव प्रवृत्ताः ॥ १३ ॥

क्षताङ्गानामिति । उदग्ररूपभूतां अत्यन्तशुष्कानां रुजा कूजन्तीनामि-
वेति गम्योत्प्रेक्षा । परिचितपरिक्लेशनिमित्तकृपयेवेति फणिनां स्वाभाविकं
श्वसनं कृपाहेतुत्वेनोत्प्रेक्ष्यते । यथा केचित्कृपालवः परिचितजनानां रुजा
क्लिश्यमानानां तीक्ष्णशस्त्रव्रणान्कृपया दुःखेन निश्चसन्तः पटच्छेदैर्निबध्नन्ति
तद्वदित्युत्प्रेक्षा ॥ १२ ॥

अन्तःशरीरेति । तपस्विनो दीना जलसेकाभावात् अन्तःशोषमुपदर्श-
यन्तः कीटक्षतिस्तुतिभिः कीटक्षतिद्वन्द्वनिर्यासैरस्त्रमश्रु उद्वमन्त इव छाया-
वियोगेन निष्पर्णतया छायाभावेन मलिनाः शुष्का इत्यर्थः । वृक्षाश्छाया
वियोगमलिना आतपक्लिष्टा व्यसने निमग्नाः नन्दबन्धव इव नन्दानां स्मृशानं
तत्रैव विद्यमानमुपगन्तुं प्रवृत्ता इवेत्युत्प्रेक्षा ॥ १३ ॥

१ B. N. add अत्र after this. २ क्षताङ्गानाम् B. N. अव्यङ्गानाम्. E. °रु-
पक्रमभूताम् for °रुदग्रैःक्षितिरुहां A. P. G. E. N. ३ °स्विनोवृक्षाः B. N.
°स्विनो. E. ४ °मुहुर° P. N. °मुहुर° A. °मुपाश्र B. ५ कीटक्षतिं शुचनिवातिशुद्धं
बध्नन्तः B. E. N. G. For क्षति in our text P. has क्षत. ६ मलिनैर्ध्वस्त-
निमग्नाः G.

यावदस्मिन्विषमदशापरिणामसुलभे भिन्नशिलातले सु-
हृत्पुण्ड्रिकादि । उपावेदस्तत्पर्यं च । अये किमिदं शिला-
ले पटुपटहशङ्खमिश्रो नान्दीनादः । य एषः

प्रमृद्वेच्छेत्तृणां श्रुतिपथमसारं गुरुतया

बहुत्वात्प्रासादः सपदि परिपीतो ज्झित इव ।

असौ नान्दीनादः पटुपटहशङ्खध्वनियुतो

दिशां द्रष्टुं दैर्घ्यं प्रसरति सकौतूहल इव ॥ १४ ॥

विविच्य । आः ज्ञातम् । एष हि मलयकेतुसंयमनसंजातो
राजकुलस्य । इत्यर्द्धोक्ते^१ सासूयम् । मौर्यकुलस्याधिकपरितोषं
पिशुनयति । सबाष्पम् । कष्टं भोः कष्टम् ।

यावदिति । विषमदशापरिणामवत्सुलभे विषमदशा संप्रति सुलभा अत-
र्कितोपनता तथेदं शिलातलं दैवालब्धमित्यर्थः ।

प्रमृद्वन्मिति । नान्दीनादो मङ्गलतूर्यध्वनिः । अविद्यमानः सारः प्रसारो
विस्तारो यस्य तमसारं संकुचितमित्यर्थः । श्रुतिपथं गुरुतया प्रभूततया प्रमृ-
द्वन्पीडयन् । यथा संकुचिते रन्ध्रे गुरुर्मुद्रादिः प्रविशंस्तदुपमृज्जाति तद्व-
दित्यर्थः । बहुपीतं जलादि यथा उद्भिरन्ति तथा अन्तरमान्तं नान्दीनादं
प्रतिध्वनिव्याजेन सौधा उद्भिरन्तीवेत्युत्प्रेक्षा । दिशो दैर्घ्यं द्रष्टुमिति
सकलदिग्ग्यापिलमुक्तम् ॥ १४ ॥

सासूयमिति । एष नान्दीनादः । मौर्ये राजशब्दं वक्तुमसूया ।

१ लघ्वाव° B. N; भग्नम् for भिन्न° B. N. भग्न E. २ B. N. E. read अये
तत्किमयमाकस्मिकः पटुपटहवि (Om. E.) मिश्रो नान्दीनादः श्रूयते; A. P. G.
in our text read निनादः for नादः; R. G. read तत्किमिवम् &c. ३ प्रसूयन् M.
प्रमथन् R. प्रकुर्वन् B. प्रगृह्णन् N. ४ अहो B; महान् B. ५ अहो E. for युतो. ६ दैर्घ्यं
द्रष्टुम् B. N. ७ हलमिष for हल इव R. M. ८ आं B. E. N. A. after which
A. P. have अवसु and G. अवस्वेवम् instead of ज्ञातम्; R. for एषहि reads व
एष and B. N. read कृत for संजातो ९ सासूयम् om. B. N. १० कौ सा° A.
P. कौनाधिकम् G. ११ कौनाधिकं खलु E. मौर्यत्वं कुलत्वं परि G. B. मौर्यकुलत्वं
परि A. P. १२ R. M. om. कष्ट...कष्टम्.

आवितोस्मि श्रियं शलोरभिनीय च दर्शितः ।

अनुभावयितुं मन्ये यत्नः संप्रति मां विधेः ॥ १५ ॥

पुरु० । आसीणो अंभं । जाव अज्जचाणक्कादेसं संपादेमि । (क)
राक्षसमपश्यन्निव तस्यामतो रज्जुपाशेन कण्ठमुद्धृणाति ।

राक्ष० । विलोक्ये । अये कथमात्मानमुद्धृणत्ययमहमिव
दुःखितस्तपस्वी । भवतु पृच्छाम्येनम् । भद्रं किमिदमनुष्ठीयते ।

पुरु० । सबाण्णम् । अज्ज जं पिअवअस्सविणासदुःखिदो
अह्मारिसो मन्दभग्गो अणुचिद्वदि । (ख)

राक्ष० । आत्मगतम् । प्रथममेव मया ज्ञातं नूनमहमि-

(क) आसीनोयम् । यावदार्यचाणक्यादेशं संपादयामि ।

(ख) आर्य यत्प्रियवयस्यविनाशदुःखितोस्मादृशो मन्दभाग्यो जनो-
नुतिष्ठति ।

अनुभावयितुमिति । चन्दनदासविपद्विमोक्षानुरोधेनेदमिव विधिबलादा-
गम्यभाले पतितमिति भावः ॥

१ ० तोवि R. M. ० तोस्ति A ; श्रिया for श्रियम् M. R. २ विना B. ३ इमो M.
अयम् G. E; after this B. N. have ता before जाव; ० कस्स आणत्ति for
० कसदेसं B. N. ० कसदेसं अनुचिद्वदि E. ४ इति before this M; for कण्ठ B.
E. N. G. read आत्मानं. For उद्धृणाति R. G. read अनुव. ५ Om. G. इद्धा
E. स्वगतम् after this in B. N. After कथम् B. N. read अयम् G. has
अनुवद्धाति P. उपव. for अयम् here B. E. N. read नूनम्. ६ B. N. read
before this उपसृत्य प्रकाशम् । भद्र E. simply उपसृत्य. ७ Om. E. M. R;
अज्ज om. G. M. R. P; वयस्स for वअस्स R. For दुःखिदो E. has दुक्खिदो
and for अह्मारिसो A. P. अम्मारिसो. For भग्गो B. N. read भाओ अनुवि.
८ स्वव B. N; पूर्व for प्रथम A. P; तावम् before मया B. N; नूनम् om. A. P.

वार्त्तेस्तपस्वीति । प्रकाशम् । हे व्यसनसब्रह्मचारिन्यदि न
गुह्यं नातिभारिकं वा ततः श्रोतुमिच्छामि ।

पुरु० । अज्ज ण रहस्सं णादिगुरुअं किंदु ण सत्तामि
पिअवअस्सविणासदुक्खिदहिअओ एत्तिअमेत्तं वि मरणस्स
आल्लहणं कादुं । (क)

राक्ष० । निःश्वस्यात्मेगतम् । कष्टमेते सुहृद्व्यसनेषु परमुदा-
सीनाः प्रत्यादिश्यामहे वयमनेन । प्रकाशम् । भद्र यदि न
रहस्यं नातिगुरुं तच्छ्रोतुमिच्छामि ।

(क) आर्ये न रहस्यं नातिगुरुकं किं तु न शक्नोमि प्रियवयस्यविनाशदुः-
खितहृदय एतावन्मात्रमपि मरणस्य कालहरणं कर्तुम् ।

हे व्यसन इति । व्यसनसब्रह्मचारिन् समानव्यसन । भारिकं भारवत् ।
मलर्थीयष्ठन् । यदि नातिभारिकं नातिमहत्तर्हि कथयेत्यर्थः ।

प्रत्यादिश्यामहे इति । प्रत्यादेशः प्रतिषेधः । उपालभ्यामहे इति यावत् ।

१ B. N. add अयम् before आर्त्तः and om. इति after तपस्वी and read
instead भवतु इच्छाम्येनम्; E. has both इति and भ...नम्, G. also—reading
भवतु नामैतं पृच्छामि; For हे further on B. N. read भद्र; स om. in B' and
n om. in B. N.; for शुभम् E. has रहस्यम् R. E. M. om. वा. २ B. has
after this किं ते प्राणपरित्यागकारणम्. ३ निरूप्य before this B. N. A.
After रहस्सं B. N. read ण वा अतिशुं G. णच अइशुं E. णयाअइशुं. For किंदु
B. E. N. G. read किंदु; सक्खोमि for सक्खोमि A. P. शक्खोमि. G. सक्खोमि
B. N. ४ P. reads वअस्सस्स B. वस्स (?) E. om. the word and reads
further on सुक्खियसरीरी; अत्ति for एत्ति R; for वि B. E. N. read पि. G.
पिअ; P. reads एत्तिअमेत्तं वि and E. कादुं for कादुं ५ A. M. P. R. om.
आरमणं E. om. नि...म्; B. N. read कष्टमेतेषु E. reads व्यसने for व्यसनेषु
and B. E. N. G. read परवदुशं for परमुदा. ६ M. R. G. om. प्रकाशम्. P.
om. that and the rest of the speech also. ७ For गुरु. R. reads गुरुकं G.
गुरुकं वा. B. E. N. read गुरु वा. For सत्ता. G. E. read सतः; B. N. तत्पुनः
A. om. तत्. After इच्छामि. B. N. add कष्टवतां का गतिदुःखस्येति.

पुरु० । अहो निबन्धो अज्जस्स । का गई । निवेदिमि । अत्थि दावे एत्थ नअरे मणिआरसेही वेत्तुदासो णाम । (क)

राक्ष० । आत्मेगतम् । अस्ति विष्णुदासश्चन्दनदासस्य सुहृत् । प्रकाशम् ॥ किं तस्य ।

पुरु० । सो मम पिअवअस्सो । (ख)

राक्ष० । सहर्षमात्मगतम् । अये प्रियवयस्य इत्याह । अत्यन्तैर्सन्निकृष्टः संबन्धः । हन्त ज्ञास्यति चन्दनदासस्य वृत्तान्तम् । प्रकाशम् । भद्र किं तस्य ।

पुरु० । सो संपदं दिण्णाभरणादिविहवो जलणं पवेसि-

(क) अहो निबन्ध आर्यस्य । का गतिः । निवेदयामि । अस्ति तावदत्र नगरे मणिकारश्रेष्ठी विष्णुदासो नाम ।

(ख) स मम प्रियवयस्यः ।

(ग) स संप्रति दत्ताभरणादिविभवो ज्वलनं प्रवेष्टुकामो नगराभिष्क्रान्तः ।

१ निबन्धो. E; for गई B. E. N. G. read गरी B. E. N. add एसो before निवेदिमि. २ B. E. N. om. दाव M. has अ दाव. For मणिआर E. has सोववार. For विह्व E. has जिह्व B. N. जिण्णु. For णाम P. has नामा. ३ स्वर्ग B. E. N. for विष्णु B. E. N. read जिण्णु for सु...तस्य B. E. read परमिअम् N. परमसुहृत् । प्रकाशम् ॥ वाडमस्ति तस्य किम् G. has सुहृत् । भवतु ॥ प्रकाशम् ॥ ततः किं तस्य R. agrees omitting भवतु M. has सुहृत् ॥ प्रकाशम् ॥ सतस्तस्य किम्. ४ Om. A; for मम R. reads मह, for सोमम E. has समे. ५ Om. E. ६ हन्त before this B. E. N. अत्यन्त om. E. अस्यन्त. P. सन्निकृष्टसंबन्धः B. N. हन्त here om. B. E. N. M. स्य in 'तस्य om. G. ७ प्र-स्व om. B. N. G. प्रकाशम् । सतस्ततः M. R. ८ संबाण्यम् before this, and this after संपद B. N; E. has सोवि for दिण्णा B. E. N. G. read दीणज्जणदिण्णविहवो (भवी. G.) पवेसि for पवेसि B. E. N. G.

दुकामौ णअरादो णिकन्तो । अहं वि जाव तस्स अणुण्डव्वं
ण सुणेमि ताव अत्ताणं उब्बन्धिअ वावादइदुं इमं जिण्णुज्जाणं
आअदो । (ग)

राक्ष० । भद्र अग्निप्रवेशे सुहृदस्ते को हेतुः ।

किमौषधपथातिगैरुपहतो महाव्याधिभिः ।

पुरु० । णंहि णहि । (क)

राक्ष० । किमग्निविषकल्पया नरपतेर्निरस्तः कुधा ।

पुरु० । अज्ज सन्तं पावं सन्तं पावं । चन्दउत्तस्स जणवदे ण
णिसंसापडिवत्ति । (ख)

अहमपि यावत्तस्याश्रोतव्यं न शृणोमि तावदात्मानमुद्वध्य व्यापादयितु-
मिमं जीर्णोद्यानमागतः ।

(क) नहि नहि ।

(ख) आर्य शान्तं पापं शान्तं पापम् । चन्द्रगुप्तस्य जनपदे न नृशंसाप्र-
तिपत्तिः ।

किमौषधपथातिगैरिति । अचिकित्स्यमहाव्याधीराजक्रोधोगम्यगुरुदा-
रादिप्रधर्षणमप्रतीकार्यसुदृढिनाशश्चैतान्यात्मघातनिमित्तानीति भावः ॥
रोगाक्रान्ततया तस्य न मरणव्यवसाय इत्यर्थः ।

१ For णिकन्तो R. E. read णिकन्दो after which B. N. read ता before
अहंवि, B. E. N. G. read अहंवि and G. reads ता after this, For जाव P. reads
ज्जाव B. N. read पिअवअस्सस्स before असुणिदव्वं. For सुणेमि M. R. read
सुणेमि G. E. सुणामि. For ताव R. has वाव E. वाव; E. continues with अता-
णयवावादइदुं G. अप्पाणं उब्बन्धिअ वावादइदुं B. N. read वावादइमिन्ति A. P. वावाद-
यितुं. २ इमं M. जिण्णोज्जा P. For आअदो P. G. E. read आगदो. ३ B. E.
N. G. read अयामिप्पं and B. N. read तव before सुहृदः and om. ते. ४
वधि B. N. ५ R. G. E. om. one णहि and B. E. N. read अज्ज before
this, ६ कन्धया P. ७ सान्तं वाव G. which and M. and R. om. one स...वं.
E. has only अज्ज स (?) चन्द; B. N. read एवं णत्थि before चन्द G. सव्वं
वदेसु अग्नि for वदेण णि B. N. वदे अग्नि G. E. For पडिं E. has पडिवत्ती
A. पडिउत्ति P. पडिवुत्ति.

राक्ष० । अलभ्यमनुरक्तवान्कथय किं नु नारीजनम् ।
 पुरु० । कर्णी पिधाय । सन्तं पौवं । अभूमि क्व एसो
 अविणअस्स ।

राक्ष० । किमस्य भवतो यथा सुहृद एव नाशोवशः ।
 पुरु० । अज्ज अहं ई ।

राक्ष० । सावेगमात्मगतम् । चन्दनदासस्य प्रियसुहृदिति त-
 द्विनाशो हुतभुजि प्रवेशहेतुरिति यत्सत्यं चलितमेवास्ते युक्त-
 लेहपक्षपाताद्दृश्यम् । प्रकाशम् । तद्विनाशं च प्रवेशहेतु-
 तया मर्त्ये व्यवसितस्य सुचरितं च विस्तरेण श्रोतुमेच्छामि ।

(क) शान्तं पापम् । अभूमिः खल्वेषोविनयस्य ।

(ख) आर्य अथ किम् ।

अवशोप्रतीकार्यः ।

चलितमेवास्त इति । चलितमास्त इति यत्तद्युक्तमेवेति व्यवहितेनान्वयः ।
 तद्विनाशमिति । मृत्युं च सुचरितं च विस्तरेण श्रोतुमिच्छामि ।

१ किमयमन्यनारी° B. N. कथय किं कुमारी° P. २ अज्ज शान्तं वाक् for this in G. and स... वं twice B. N. For अभूमि M. R. G. E. अभूमी P. 'मिः; एस विण्भ पिधाणस्स सेदिजणस्स विसेतसो जिण्णुदासस्स for एसो अविणअस्स. B. N; with this G. agrees reading एसो for एस and adding वसीकरस्स before सेदि and E. agrees omitting all between एसो and सेदि°. ३ विषम् R. E. N. G. ४ B. N. read अधइ G. E. अधकिम्. ५ 'सोस्य सुहृदः मि° B. N. 'सोस्यमि° G. E. प्रियसुहृत्तनस्तस्य प्रियसुहृद्विनाश एवामिप्रवेशहेतुरिति यत्समाकुलित एवास्मि B. N. प्रियसुहृत्तस्य विनाशो (sic) स्य हुतभुजप्रवेशहेतुरिति यत्सत्यमाकुलित इवास्मि E. Our text is what occurs in G. except प्रवेशो for प्रवेश and मे before चलित° (with this M. agrees) and °वास्ति for °वास्ते; A. agrees with our text, reading सुहृद्विनाशोस्य for तद्विनाशो and P. reads सुहृद्विनाशो यस्य हुतमभि-
 प्रवेश &c. ६ For यु-यम् B. N. E. read सुहृत्स्नेहपक्षपाज्जिना हृदयेन. A. P. add after this तद्यावन्निपुणतरं पृच्छामि. ७ For all between this and प्रकाशम् B. N. read अत्र तस्यापि तर्ब सुहृदः E. agrees reading प्रियसुहृदः सुहृदस्सलितया श्रोतव्यचरितस्य R. G. read as in the text G. reading however श्रोतव्य for मर्त्ये and R. reading तस्य before सुचरितम् and मर्त्ये (?) for मर्त्ये.

पुरु० । अदो अवरां ण सक्कोमि मन्दभग्गो मरणस्स विग्घ-
मुप्पादेदुं । (क)

राक्ष० । भद्रं श्रवणीयां कथां कथय ।

पुरु० । को गई किं कादव्वम् । एसो कखु णिवेदेमि ।
सुणोदु अज्जो । (ख)

राक्ष० । भद्रं उदाहिंमि ।

पुरु० । अत्थि एत्थं णअरे मणिआरसेट्ठी चन्दणदासो णाम ।
(ग)

राक्ष० । सविषादमात्मगतम् । एतत्तदपावृतमस्मच्छो कदी-
क्षाद्वारं दैवेन । हृदयस्थिरीभत्र किमपि ते कष्टतरमाकर्णनीर-
मस्ति । प्रकाशम् । भद्रं श्रूयते मितवत्सलः साधुः । किं तस्य ।

(क) अतोपरं न शक्नोमि मन्दभाग्यो मरणस्य विघ्नमुत्पादयितुम् ।

(ख) का गतिः किं कर्तव्यम् । एष खलु निवेदयामि । शृणोत्वार्थः ।

(ग) अस्ति इह नगरे मणिकारश्रेष्ठी चन्दनदासो नाम ।

शोकदीक्षाद्वारमिति । शोकदीक्षा शोकानुभवनियमस्तद्वारमागमन-
मार्गः ।

१ Before this B. N. E. read अज्ज P. अहो; for अवे P. has इहो and for अवरां E. अपरे R. om. it. For सक्कोमि A. has सकुणो° G. सक्कोणो° E. सकणो. For म...ग्गो R. reads मन्दभाग्यो B. G. N. मन्दभाओ. E. om. स्स in मरणस्स R. seems to read विक्क for विग्घ and G. E. विघ्न E. also has उपादेदु for उप्पा° २ Om. B. E. N. G. R.; for कथय B. E. N. G. read कथयतु भद्रमुखः E. reads before this श्रवणीयाः कथाः. ३ A. P. read before this अहोणिब्बन्धो. For कागई B. E. N. read कागदी and om. कि...व्वं G. reads कदव्वं. For सुणोदु M. P. G. read सुणादु B. E. N. णिसामिदु. ४ R. M. om. भद्र B. E. N. G. read उदावधानोस्मि. ५ B. N. add before this जाणादि अज्जो; E. has एत्थ जाणादि ज्जेव अज्जो; for एत्थ M. has इत्थ and E. इह. After णअरे G. E. have पुक्कउत्ति (पुराणि E.) वासी; ६ °हं स्वगतम् G.; in एतत् P. om. तत्; G. reads अपाकत्त and E. अपावत्त. For शोक B. N. read विनास A. P. om. दीक्षा and B. N. add प्रकाश and E. प्रवेस before द्वारे. ७ दैवेन A. दैवेनाकृतम् E. which adds भद्र before हवय and reads अनिष्ट for कष्ट. ८ B. E. N. om. अस्ति E. om. भद्र after this and reads श्रूयते after मित° B. E. N. G. add स before साधुः.

• पुरु० । सो एदस्स विह्वेदासस्स पिअवअस्सो होदि । (क)
 राक्ष० । स्वगतम् । सोयमभ्यर्णः शोकवज्रपातो हृदयस्य ।
 पुरु० । तदो देहद्वारेण वअस्ससिणेहसरिसं अज्ज वि-
 ण्णविदो चन्दणत्ता । (ख)

राक्ष० । कथय किमिति ।

पुरु० । देव महे गेहे कुटुम्बभरणपज्जत्ता अत्थवत्ता अत्थि
 ता एदिणा विणिमएण मुच्चिज्जदु पिअवअस्सो चन्दणदासो
 त्ति । (ग)

राक्ष० । स्वगतम् । सार्धु भो विण्णुदास सार्धु । अहो दर्शितो
 मित्रलेहः । कुतः ।

(क) स एतस्य विण्णुदासस्य प्रियवयस्यो भवति ।

(ख) ततो जिण्णुदासेन वयस्यन्नेहसदृशमद्य विज्ञप्तश्चन्द्रगुप्तः ।

(ग) देव मम गेहे कुटुम्बभरणपर्याप्तार्थवत्तास्ति तदेतेन विनिमयेन
 मुच्यतां प्रियवयस्यश्चन्दनदास इति ।

* १ For ए...हुं B. N. read अ तस्स जिण्णु° E. क (?) तस्स जिण्णु G. has जिण्णु for विह्वे° P. om. विह्वे° R. reads वियवयस्सो and G. E. read भोदि A. om. this whole speech २ आत्मग° E. for सो...र्ण...B. N. read अयमत्थन्तः E. अये अयमभ्यर्णः B. N. add प्रकाशम् ॥ ततस्ततः ३ वरा (?) for तदो E. B. E. N. have पिअ before वअस्स and B. N. स्स after it ४ विण्णुत्ता° B. N. ५ Om. E. स्वगतम् before this in G. ६ For म...हे R. has मग्गेहे B. E. N. G. अत्थि मे गेहे. For कुटुम्ब B. E. N. G. P. read कुटुम्ब B. N. read पज्जत्ताअत्थो तस्स E. has अत्थमत्ता and G. E. om. अत्थि R. has ता एदिणा. ७ विणिमयेण B. N. G. विणिमएणेन (?) E. For मु...हु A. P. E. read मुच्चेहु B. N. G. मुच्चदु B. E. N. have मे after मु°. ८ G. has मद्र before this, B. N. om. भो.

पितृन्पुत्रोः पुत्रान्परवदभिहिंसन्ति पितरो

यदर्थं सौहार्दं सुहृदि च विमुञ्चन्ति सुहृदः ।

प्रियं मोक्तुं तद्यो व्यसनमिव सद्यो व्यवसितः

कृतार्थोयं सोर्थस्तव सति वणिक्केपि वणिजः ॥१६॥

प्रकाशम् । भद्रं ततस्तथाभिहितेन किं प्रतिपन्नं मायैर्णे ।

पुरु० । अज्जं तदो एवं भणिदेण चन्दउत्तेण पडिभणिदो
सेट्ठी विट्ठुदासो ण मए अत्थस्स कारणेण चन्दणदासो संज-
मितो किंदु पच्छादिदो अणेण अमच्चरक्खसस्स घरअणो

(क) आर्यं तत एवं भणितेन चन्द्रगुप्तेन प्रतिभाणितः श्रेष्ठी । वण्णुदासः न
भयार्थस्य कारणेन चन्दनदासः संयमितः किंतु प्रच्छादितोनेनामाखरा-
क्षसस्य गृहजन इति बहुशो ज्ञातम् । तेनापि बहुशो याचितेनापि न समर्पितः

पितृनिति । तदिति सामान्ये नपुंसकं तद्योसद्यो इति अनुप्रासलो-
भेन प्रयुक्तमप्ये सोर्थ इति पुल्लिङ्गेन निर्देशात् । तमर्थं व्यसनमिव स्त्रीवृत्त-
पानादिव्यसनमिव । तद्धि व्यसनिभिरतिप्रियतया दुस्त्यजमिति भावः ।
वणिक्केपि वणिजामर्थलोभः सहजो दोष इति भावः ॥ १६ ॥

१ N. reads भ्रातृन् here and मनुजाः for पितरो R. has this after पुत्रान्; for
अभिहिंसन्ति B. reads अभिसंधाय. २ B. N. समुज्झन्ति G. घनमुज्झन्ति ३ प्रियं
सद्यस्यक्तुं व्यसनिमिव व्यस्ये व्यवसितः B; our text agrees with G. except
that G. has सद्यो for तद्यो and व्यवसितिः for व्यवसितः E. has प्रियं सन्तं
त्यक्तुम् &c. as in B. प्रियं सं संत्यक्तुं व्यसनमिव व्यस्य व्यवसितः (सिति) N. ४
Om. R. P. सत्ता before किम् B. N. ५ A. P. om. अज्जं तदो M. R. om. तदो;
R. reads एव्वं; M. R. om. भणिदेण...पडि G. reads भणिदो (?) for भणिदेण,
E. चन्दगुप्ते, B. N. om. सेट्ठी and B. E. N. add जिण्णुदास before णमए
इ काले B. N. काएणि M. R. G. कारणेण P; R. reads अत्थस्य B.
E. N. add सेट्ठी before संज after which B. N. read चन्दनदासो R. G. E.
read संजमिदो; for किंदु B. E. N. G. read किंदु. ७ विट्ठोणेण P. विट्ठोणेण R.
इदो G.

त्ति बहुसो जाणिदं । तेण वि बहुसो जाणिदं ण समाप्यदे । ता
जदि तं समप्पेदि तदो अत्थि से मोक्खो । अण्णहो पाणहरो से
दण्डो ति भणिअ वज्झट्ठाणं आणविदो चन्दणदासो । तदो
जाक्क वअस्सचन्दणदासस्स असुणिदव्वं ण सुणोमि ताव जलणं
पविसामिति सेडी विहुदासो णअरादो णिक्कन्दो । अहंवि
विहुदासस्स असुणिदव्वं जाव ण सुणोमि ताव उब्बन्धिअ
अत्ताणं वावादेमि ति इदं जिण्णुज्जाणं आअदो ॥ (क)

तद्यदि तं समर्पयति तदस्ति तस्य मोक्षः । अन्यथा प्राणहरोस्य दण्ड इति
भणित्वा वध्यस्थानमानयितश्चन्दनदासः । ततो यावदस्य चन्दनदासस्या-
श्रोतव्यं न शृणोमि तावज्ज्वलनं प्रविशामीति श्रेष्ठी विष्णुदासो नगराभि-
ष्क्रान्तः । अहमपि विष्णुदासस्याश्रोतव्यं यावन्न शृणोमि तावदुद्वन्ध्यात्मानं
व्यापादयामीतीमं जीर्णोद्यानमागतः ।

१ ति...वि om. B. E. N. G; for जाचि° R. reads याचि° M. भाचि° G.
जाचअत्तेण वि; जाचियत्तेण वि. in E. which also adds वि after बहुसो; B.
N. read जाचिदेणावि; also ति after समप्पिदो. For ण...सो G. reads अमच्च-
रक्खसर (?) पर) जणो ण समप्पिदो; जइ for जदि B. N. यादे E. For तं B. N.
read अमच्च रक्खसस्स घरअणे; P. om. से before मोक्खो. २ अण्णधा B. N.
अण्णत्था E; अण्णहाव (?) G. व्याण B. N. G. After दण्डो and before ति
B. E. N. G. read अह्मत्तोपं (वं G) पडिमाणेवु (माज्जेवु E. वज्जेवु G.) ति B. N.
add further अण्णो वि जणो एवं णक्करइस्सदिति. ३ वज्झस्सअणे A; for भाण-
विदो G. has अज्ज भाणज्जो B. N. आणीदो omitting 'हो'; for वज्झ...तदो
E. reads. तवयस्सोतदो (?). For वअस्सच...स्स A. P. reads अस्स. B. N. E.
विअव्वअस्सस्स च...स्स. ४ सुणेमि B. E. N. After ताव B. N. read ज्जेवु (ज्जेव्व
E.) अत्ताणअवावादेमितिज°; E. om. all from ज्जेवु to णिक्कन्दो. For जलणं
R. G. have जलणं B. N. जलणे; for प...त्ति B. N. read पविसिपुक्कामो A.
पविशामिति; for णिक्कन्दो B. N. read णिग्गरो. ५ जावजिण्णु; B. E. N. G. om. जाव in our
text; G. om. ण also; B. N. A. P. read सुणेमि. ६ वाव R; उब्बन्धिअ om.
E; for अत्ताणं B. N. have अत्ताणअ E. अत्ताणयं; for वावा...ति B. has
वादि (?) E. परिव्वावामि. For ति P. has इति. ७ इदं B. N. G; for आ-
अदो B. N. E. read आगरोन्धि G. आगरो.

राक्ष० । भद्रे न खलु व्यापादितश्चन्दनदासः ।

पुरु० । अज्ज दावे वावादीअदि । सो खु संपदं पुणो पुणो
अमच्च क्वसस्स घरअणं जाचीअदि । ण खु सो । मेत्तवत्सल६९
समप्येदि ता एदिणा कालणेण ण करेमि मरणस्स काल-
हरणं । (क)

राक्ष० । साधु वयस्य चन्दनदास साधु ।

शिवेरिव समुद्रुतं शरणागतरक्षया ॥

निचीयते त्वया साधो यशोपि सुहृदा विना ॥ १७ ॥

प्रकाशम् । भद्र गच्छ गच्छेदानीं शीघ्रं विष्णुदासं ज्वल-
नप्रवेशान्निवारय । अहमपि चन्दनदासं मरणान्मोचयामि ।

(क) अद्य तावद्व्यापाद्यते । स खलु सांप्रतं पुनः पुनरमात्रराक्षसस्य
गृहजनं याच्यते । न खलु स मित्रवत्सलतया समर्पयति । तदेतेन कारणेन
न करोमि मरणस्य कालहरणम् ।

शिवेरिवेति । शिवेरिवेतिवशब्दो भिन्नक्रमः । यशसा संबध्यते । शरणागत-
रक्षया हेतुना समुद्रुतं समुत्पन्नं शिवेर्यश इव त्वया यशो निचीयते संपाद्यते ।
शिबिनेवेति तृतीयान्तः पाठः सुगमः । तेन हि शरणागतस्य सन्निधावेव स्व-
विनाशोभ्युपगतः । त्वया तु सुहृदा विनापि । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । ममासं-
निधान इदं यशो निचीयत इत्यहो शिवेरपि त्वमधिकगुणः श्लाघ्योसीति
भावः ॥ १७ ॥

१ भद्र भद्र G. om. in B. N. R. २ ण before this B. E. N. जाव P. वावादी-
अदि G. E. °ह्यदि R. (?) ३ घरजणं B. N. G. घरयणं E. For जाची° M. R.
read आची° E. दा° M. आच°; B. E. N. om. खु; for वत्सल R. has अच्छले.
G. reads °लहावे. ४ Before this B. N. read जाचीअन्तोपि तं. For कालणेण
E. has कारणेण. For ण करेमि B. N. read होदि से E. ओदि से G. होदि; G. R.
read मरणस्स and B. N. read हरणं. ५ om. E; before च...स. G; twice
here B. N. ६ रक्षयान् N. E. ७ नचीयते N. विचीयते B. नचीयते (?) E.
८ B. N. read भद्र भद्र गच्छ शीघ्रनिशानीम्.

पुरु० । अहे उण केण उवाएण तुमं चन्दणदासं मरणादो मोचेसि । (क)

राक्ष० । खड्गमाकृष्टं । नन्वनेन व्यवसायसुहृदा निखिणेन । पश्ये

निखिशोयं सजलजलदव्योमसंकाशमूर्ति-
युद्धश्रद्धापुलकित इव प्राप्तसख्यः करेण ।
सत्त्वोत्कर्षात्समरनिकषे दृष्टसारः परैर्मे
मित्रस्नेहाद्विवशमधुना साहसे मां नियुङ्के ॥ १८ ॥

(क) अथ पुनः केनोपायेन त्वं चन्दनदासं मरणान्मोचयसि ।

निखिशोयमिति । व्यवसायः उस्ताहः पौरुषमिति यावत् । तदेकसहायेन खड्गेन तत्सर्वं मौर्यबलमुत्साद्य सुहृदं मोचयामीत्यर्थः । सजलः जलधारासहितश्चासौ जलदव्योमसंकाशमूर्तिश्चेति विशेषणकर्मधारयः नैव्यनैर्मल्यगुणाभ्यां जलदव्योमदृष्टान्तः । धाराजलसहितत्वादेव युद्धश्रद्धापुलकित-इत्युत्प्रेक्षा धाराजलकणिकानां पुलकसादृश्यसंभवात् । सत्त्वोत्कर्षान्मम कर इवायमपि सत्त्वोत्कर्षशालीत्यर्थः । परैः समरनिकषदृष्टसारः बहुशोकुण्ठितशक्तिर्वेनानुभूत इत्यर्थः । मित्रस्नेहाद्विवशं मित्रस्नेहाधीनतया कार्याकार्यविचारविमुखं मां साहसे नियुङ्के । हिताहितानपेक्षं यत्कर्म तत्साहसं विदुः ॥ १८ ॥

१ अथ E. अध B. N. केणउण B. N. E. For तुमं B. E. N. read भज्जो M. G. R. omit it. R. reads मलणादो G. मरणात् B. E. N. G. read मोचेसि. २ R. by mistake om. राक्ष...न्वनेन and reads व्यवसाये for व्यवसाय E. has व्यवसाय for it and खड्गेन for निखिशोय ३ P. has पश्य पश्य B. N. मनु मनु. ४ विगत B. E. G. for जलदव्योम N. reads जल । काश. ५ शविरसम् N. हविषसम् G. ; for अधुना B. E. N. G. read अथवा.

पुरु० । अज्ज एवं सेट्ठिचन्दणदासजीविदप्पदाणपिसुणिदं
विसमदसाविपाकणिपडिदं साधु ण ॥ २ ॥ तुमं णिष्णीअ
पडिवत्तुं किं सुगिहीदणामहेओ अमच्चरक्खसपादा तुह्ये दिट्ठि-
आ दिट्ठा । इति पादयोः पतति । (क)

राक्ष० । उत्तिष्ठोत्तिष्ठं अलमिदानीं कालहरणेन । निवेद्यतां
विष्णुदासाय एषं राक्षसश्चन्दनदासं मरणान्मोचयति । इति
निर्विशोयमिति पञ्चाकृष्य खड्गं परिक्रामति ।

पुरु० । ता करेहि मे पसादं संदेहणिण्णएण । (ख)

(क) आर्य एवं श्रेष्ठिचन्दनदासजीवितप्रदानपिशुनितं विषमदशाविपा-
कनिपतितं साधु न शक्नोमि त्वां निर्णय्य प्रतिपत्तुं किं सुगृहीतनामधेया
अमात्यराक्षसपादा यूयं दिष्ट्या दृष्टाः ।

(ख) तत्कुरु मे प्रसादं संदेहनिर्णयेन ।

१ एषं R. सेट्ठि चन्दणदासस्स जी° E. For प्पसाणपि B. E. N. G. read
होसिन्ति before which G. reads जीविदप्पवत्तापि for जीविदं. For पिसुणिदं G.
has सुणिदा B. E. N. सुणिदं. २ For विसम R. has एस्स. For विपा...दं B.
N. read विभागपरिणामपडिदो G. विभागणिपडिदो. For साधु R. has साहु
G. ताड (P). For तुमं...किं B. N. read निच्चिदपरं भणिदुं । विलोक्य पादयो-
र्नित्यम् । अध G. तुमं णिज्झिदपरं भणिदुं E. has भुवनमुत्तिरे जीवितरक्षणेन पिशु-
निदा विषमदशा विभागपडिदान दकुणोमि गिच्छिदपरं भणिदुं किंतु गिहीदणाम
&c. ३ धेया B. E. N. G. For दि...ट्ठा B. N. read स्ति ता करेहि मे पसादं
संदेहणिण्णएण and om. इ...ति. Then comes राक्ष० । भद्र सोहम्, &c. पुरु० । सह-
र्षम् &c. to ...कव्योस्मि. राक्ष० । उत्तिष्ठोत्तिष्ठ &c. पुरु० । पादयोः &c. पसीदन्तु
&c. For दिट्ठि...ट्ठा G. has तिसिद्धिआ. ४ E. has भद्र here B. N. at the begin-
ning of speech; and B. E. N. G. read कृतम् for अलम् and G. reads it
after. ५ B. N. R. have क्या before this. ६ निस्सारी B. N.
शोयोमेति E; for आकृष्य खड्गम्. B. N. read आकृष्टखड्गम् E. आकृष्ट-
खड्गम्. ७ M. R. read म्हा for मे; E. has करेह and G. करेय for करेहि.

राक्ष० । सोहेमनुभूतभर्तृविनाशः सुहृद्विनाशेतिरुंनार्यो
दुर्गृहीतनामधेयो यथार्थो राक्षसः ।

पुरु० । सहर्षं पुनः पादयोः पतित्वा । ही हीमाणहे दिट्टिआ
दिट्टोसि । पसीदन्दु उ...पादः । अत्थि दाव एत्थ पढमं चन्दउ-
त्तहदएण अज्जसअडदासो वज्झट्ठार्णं आणत्तो सो अ वज्झट्ठा-
णादो केणवि अवहरिअ देसन्तरं णीदो तदो चन्दउत्तहदएण
कीस एसो प्पमादो किंदोत्ति अज्जसअडदासे समुज्जालिदो
कोववन्ही घादअजणणिहणेण निव्वाविदो । तदोपहुदि घादआ

(क) आश्चर्यं दिष्टया दृष्टोति । प्रसीदन्वमायपादाः । अस्ति तावदत्र
प्रथमं चन्द्रगुप्तहत्केनार्यशकटदासो वध्यस्थानमाज्ञप्तः । स न्य वध्यस्था-
नात्केनाप्यपहस्य देशान्तरं नीतः । ततश्चन्द्रगुप्तहत्केन कस्मादेव प्र-
मादः कृत इति आर्यशकटदासे समुज्ज्वलितः कोपवह्निर्घातकजननिधनेन

चन्दउत्तेति । चन्द्रगुप्तहत्केनेति आर्यशकटेति च वचनं स्वस्य नन्दकु-
लपक्षपातित्वद्योतनार्थम् ।

१ A. P. seem to read राक्षसोह &c. B. E. N. read भद्रसोह &c., and add
बंध before विनाश B. N. read विनाश for विपत्ति. २ B. N. read 'योग्यही'
R. G. B. read 'नामा' for 'नामधेयो' E. om. य...सः. ३ G. E. om. पुनः B.
E. N. read निपत्य for पतित्वा G. पतति. For ही B. N. read पसीदधप-
सीदध R. reads हि E. om. ही. A. P. has ही.. हे twice. ४ B. E. N. read
कइत्थोमि P. has विट्ठा ; पुरु० । पादयोर्निपत्य । पसीदन्तु before पसीदन्तु (न्तु) B.
N; do. omitting पुरु. E; रक्सस before पादाः B. N; प...रे before पढमं B. N.
पुढमं M. पुढमं R; for what follows E. reads चन्दउत्तेण. G. च...हदगेण. ५
'सत्सवधो' B. N. 'सवधो' A. P; B. E. N. read केणावि after अ instead of
after व...सो R. M. A. om. अ E. has वि for it, P. reads हारीसोपरिहरिअ. ६
अववाहिरो B. N. E. हरिरो G. For हदएण E. has हदयेण G. हदयेण; E.
om. कीस A. reads कुसो ईसोप; B. E. N. G. om. एसी. ७ कसो B. E. N.
G; om. P; For अ...से B. N. read अ...ससवधवस्तुनाए E. agrees and om.
वध and reads वस्तुनं for वस्तुनाए. For स...सो M. B. read समुज्जलन्तो.
८ रोहणी B. E. N. G. For निहणेण B. E. N. G. read वधजले M. P. read
निव्वाविदो; E. reads पशुहि; for घादआ B. E. N. G. read घादआ.

जं कविं गिहिदसत्थं अपुब्बं पुरुसं पिट्ठदां वा अग्गदो वा पेक्खन्ति तदो अत्तेणो जीविदं परिरक्खन्तो अप्यमत्ता वज्झङ्गाणे वज्झं वावादेन्ति । एवं च गिहिदसत्थेहिं अमच्चपादेहिं गच्छन्तोहिं सट्ठिचन्दणत्वादादा वहो तुवरिदो होदि । निष्क्रान्तः । (क) राक्ष० । स्वगतम् । अहो दुर्बोधश्चाणक्यबटोर्नीतिमार्गः ।

कुतः

यदि च शकटो नीतः शत्रोर्मतेन ममान्तिकं
किमिति निहतः क्रोधावेशाद्वधाधिरुतो जनः ।

निर्वापितः । ततः प्रभृति घातका यं कमपिगृहीतशस्त्रमपूर्वं पुरुषमग्रतः पृष्ठतो वा प्रेक्षन्ते तदात्मनो जीवितं परिरक्षन्तोप्रमत्ता बध्यस्थाने बध्यं व्यापादयन्ति । एवं च गृहीतशस्त्रैरमायपादैर्गच्छद्भिः श्रेष्ठिचन्दनदासस्य बधस्वरायितो भवति ।

यदि चेति । शत्रोर्मतेन मौर्यानुमत्या छयना यदि शकटदासो ममान्तिकं प्रापितस्तर्हि घातकवधपर्यवसायी क्रोधावेशो न घटेत । अथ घातकवधान्ययानुपपत्त्या कृतकं नेति तदीयं पलाय्यागमनं कृतकं छयरूपं न भवति । परमार्थत एव शकटदासः सिद्धार्थकस्य तात्त्विकसाहसोपकारेण पलाय्य गतः स्यात्तदा तादृक्कष्टं कुत्सितं स्वहस्तलेखमुद्राङ्कनादिरूपं स्वामिद्रोहं शकटदासः कथं नु भावयेत्कर्तव्यत्वेन कथं चिन्त-

१ पि ग° B. E. N. चि A. M. R. For अपुब्ब° E. has अमच्चपुरिसं P. also reads पुरिसं ; A. om. वा before अग्गदो B. E. N. om. पिट्ठदां and have पक्खादो (पत्थदो E.) after अग्गदो. २ अद्भुतधेज्जेव before this B. E. N. ; तथा for तदो P. परि om. E. रक्खन्ता G. ३ एहे अवासव...नं B. N. एव अवासं E. °धाणं G. ; वावादेन्दि M. R. ; ता before एवं B. N. G. ; च om. B. N. अ for it P. ; गिहिदसत्थेहि B. N. तर्हि after अमच्चपादेहिं B. N. E. ; सट्ठि om. P. ; वहे M. वज्झो G. for वधो. For तुवरिदो G. has तुवरिदो B. N. तुवराइदो ; तुविदो E. which also reads होदि for which A. has होइस्सदि P. भविस्सदि ; A. P. G. E. om. निष्क्रान्तः. ४ R. has °धधा° and मार्गाः ; M. om. कुतः. ५ स B. N. हि E. ६ °तस्तेन क्रोधाद्वधा° B. G. (omitting तेन) °तस्तेनैवावधं कृपाधि° N. For वधाधि° E. has वनाधि°. For निहतः P. विहितः.

अथ न कृतकं तादृक्कष्टं कथं नु विभावये-
दिति मम मतिस्तेर्का ङ्ढा न पश्यति निश्चयम् ॥१९॥
विचिन्त्ये ।

नायं निखिंशकालः प्रथममिह कृते^१ घातकानां विघाते
नीतिः कालान्तरेण प्रकटयति फलं किं तया कार्यमल्ल ॥
औदासीन्यं न युक्तं प्रियसुहृदि गते मत्कृतमेव घोरां
व्यापत्तिं ज्ञातमस्य^२ स्वतनुमहमिमां निष्क्रयं कल्पयामि ॥२०॥

इति निष्क्रान्ताः सर्वे ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

येत् आचरेदित्यर्थः । चिन्तनमपि तस्यानुचितं किमुताचरणमिति भावः ।
इत्यादितर्कारूढो न कमपि निश्चयं प्राप्नोमीत्यहो दुर्बोध्यश्वाणक्यनीतिमार्गं
इत्यर्थः । स्वहस्तलेखात्स्वामिद्रोहरूपं कर्मातिकुत्सितं वाचा वक्तुमयो-
ग्यमिति तादृक्कष्टमित्युक्तम् । तादृग्लेख इति कचित्पाठः ॥ १९ ॥

नायमिति । प्रथमं पूर्वं छलतः परमार्थतो वा घातकानां विघाते कृते
त्वरिततरं चन्दनदासघातनप्रसक्तिभयान्निखिंशधारणमनुचितम् । नीत्या-
चरणं तु शिरसि भयं दूरे तत्प्रतीकार इति न्यायेनानुपपन्नम् । सुहृदिना-
शोपेक्षणं तु कृतघ्नतादिमहादोषमापादयेत् । अतश्चन्द्रगुप्ताय दासीभावे-
नात्मानं निष्क्रीयैव सुहृदिमोचनं न्याय्यत्वेन गले पतितमिति ज्ञातं निश्चि-
तमिति भावः ॥ २० ॥

इति श्रीव्यम्बकप्रभुवर्ययज्वाश्रितदुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्गरा-
क्षसन टकव्याख्याने षष्ठोऽङ्कः समाप्तिमगमत् ॥ ॥ . . .

१ B. E. have सकृतं R. M. स न कृतम् A. has नकृतको. For कष्टम् B. E. read लेखम् P. G. omit it. N. has जातम् and कथं न विभा^३ E. has विला-
सयेत्. २ चक्राकटा N. ३ तस्मात् after this B. N. ४ गते N. ५ तथा G.
६ मत्कृतं व्यापितोराम B. N. ७ मस्मिन् B. N; जातम् for ज्ञातम् before this
in E; for निष्क्रयम् R. reads निष्क्रियाम्. ८ B. N. read इति P. इति मुद्गरा-
क्षसनादिके before this,

मुद्राराक्षसम् ।

सप्तमोऽङ्कः ।

ततः प्रविशति चण्डालः ।

चण्डाल० । ओसलेहं ओसलेहं अवेह अवेह ।

जइ इच्छहं लक्खिदव्वे प्पाणे विहवे कुले कलत्ते अ ।

ता पलिहलहं विसंमं लाआपत्थं सुदूलेण ॥ १ ॥ (क)

(क) अपसरत अपसरत अपेत अपेत ।

यदि इच्छत रक्षितव्याः प्राणा विभवः कुलं कलत्रं च ।

तत्परिहरत विषमं राजापथं सुदूरेण ॥ १ ॥

इत्थं षष्ठेनाङ्केन राक्षसवशीकरणरूपं प्रधानकार्यं बीजवद्विर्यथायथं विप्रकीर्णैरत्रैकार्थीभावमुपनीतैर्मुखसंध्याद्यर्थैर्निर्व्यूढम् । अथ राक्षसेन चन्द्र-
गुप्तसाचिव्यग्रहणद्वारा तलक्ष्मीस्थिरीकरणरूपस्य नाटकस्य प्रधानतमं
फलमुपगमयितुं सप्तमोऽङ्क आरभ्यते । पूर्वाङ्के रज्जुहस्तेन पुरुषेण निवेदितं
चन्द्रेणदासस्य वध्यस्थाननयनं श्रुत्वा राक्षसः ससंभ्रमं शस्त्रमुत्सृज्य वध्य-

१ °चा° P. G. E. २ P. om. ओ...ह. A. om. अ...ह ; ओसलध B. E. N. G ; 'between the two B. E. N. add अज्जा ; for अवेह B. E. N. read अवेध and add माणहे between the two. ३ A. P. read here बज्जेह लाइहव्वं विसव्व पलिहलहं सव्ववसणाई (णई P.) एवेखवह (ह) माणस्सोदि कुल (ल P.) हो ण (om. P.) विणवाओ (विणवाणवाओ P.). For this B. E. N. R. read जइ महह लक्खिदुं निअण्णे &c., E. जइ महहलक्खिजे जीअं विहव्वं कुलं कलत्तं च. G. जइमहहलक्खिदुं सेपावे विहविहवे कुले &c., B. N. read च for अ ; om. ता and read पलिहलध for which G. has पतिहरध P. पलिहलह. ४ विसने A. M. विसनिव B. N. G. विसंवि E ; for लाआ° P. has लाआपत्थे E. लाआ-
पत्थे R. M. लाआपत्थे ; B. N. read पअसेण E. सुदूरेण अ G. सुदूलेण अ.

अविअ

होदि^१ पुलिसस्स वाही मलणं वा सेविदे अपत्थम्मि ।
लाआपत्थे^२ उण सेविदे सअलं वि कुलं मलदि ॥२॥ (क)

ता जदि^३ ण पतिज्जह ता एह पेक्खह एअं लाआपत्थका-
लिणं सेविद्वत्तसं सउत्तकलत्तं वज्झवाणं णीअमाणं ।
आकाशे भुत्वा^४ । अज्जा किं भणह^५ । अत्थि से कोवि मोक्खोवाओ

(क) अपि च ।

भवति पुरुषस्य व्याधिर्मरणं सेविते अपत्थे ॥

राजापत्थे पुनः सेविते सकलमपि कुलं म्रियते ॥ २ ॥

(ख) तद्यदि न प्रतीथ तदत्र प्रेक्षध्वमेनं राजापत्थकारिणं श्रेष्ठिचन्द-
नदासं सपुत्रकलत्रं वष्यस्यानं नीयमानम् । आर्याः किं भणथ । अस्यस्य

स्यानं प्रति निष्क्रान्त इत्युक्तम् । संप्रति स एव चन्दनदासवृत्तान्तोस्मिन्नङ्के
प्रपञ्च्यत इति । इदमङ्कावतरणं यत्र स्यादुत्तराङ्कार्थः पूर्वाङ्कार्यानुसंगत इति
तलक्षणम् ।

१ होदि G. E; for पु° R. पुरुसस्स B. पुल° G. पुरि°; वाही for वाही. B. N.
G. वावाही (?) R. वाही E. वाहि P; मलणे for मलणं P; for अप° B. E. N.
read अवत्थम्मि G. अवत्थम्मि. २ लाआपत्थे G. पुण सेविदम्मि E; वि om. B.
E. N. पि G; उल B. N. om. P; for मलदि R. M. read मिअदि. ३ जह B.
N. ताजहि R. G. E. For पतिज्जहता एह &c. B. N. read पत्तिआअध तपेक्खध
एअं लाआवत्थ° E. पत्तिआह ता पेक्खध एअं लाआवत्थ° G. पत्तिज्जहतापेक्ष (?)
ह एअं लाआपत्थ M. reads पदिज्जहता R. पडिज्जहता. ४ सपु° B. E. N. G.
and after णीअमाणं for which B. N. read आणीआमाणं G. E. णीयमाणं. ५
Om. B. N. before आ° E; from णीअमाणं to घरअणे om. P; for अज्जा
A. G. E. read अज्ज. For भणह E. has भणह B. N. भणध. For
अत्थिसेकोवि B. N. read अत्थि कि चन्धणसासस्स G. E. read स for से in
our text.

ति । अज्जा अत्थि अमच्चरक्खसस्स घरअणं जइ समप्पेदि । पुनराकाशे । किं भणहँ । एसे सलणागदवच्छले अत्तणो जीविदमेत्तस्से कालणे इदिसं अकज्जं ण कलिस्सदि ति । अज्जा तेणं हि अवधालेह से सुहां गदिं । किं दाणिं तुह्माणं एत्थ पडिआरविआरेण । (ख)

ततः प्रविशति द्वितीयचण्डालागतो बध्यवेशधारी शूलं स्कन्धेनादाय कुटुम्बिन्या पुत्रेण चानुगम्यमानश्चन्दनदासः ।

कोपि मोक्षोपाय इति । अस्यमायाराक्षसस्य गृहजनं यदि समर्पयति । किं भणथ । एष शरणागतवत्सल आत्मनो जीवितमात्रस्य कारणे ईदृशमकार्यं न करिष्यतीति । आर्याः तेन हि अवधारयतास्य सुखां गतिम् । किमिदानीं युष्मार्कं प्रतीकारविचारेण ।

सलणागदवच्छलेति । इत्यादिपौरवचनेनास्य शरणागतरक्षणविरुद्धं लिखितपठितत्वेन सकललोकप्रसिद्धमित्युक्तं भवति । सुखां गतिं शरणागतरक्षणपुण्येनोत्तमलोकप्राप्तिमिति बहिरर्थः । राक्षसप्राप्त्या बन्धमोचनात्सुखप्राप्तिमिति गूढम् ।

१ B. N. om. अज्जा and before this read कुलो से अधणस्स मोक्खोवाओ ति । एवं उप and after this से जइ; E. too has जइ G. जइ after this, 'and not before समप्पेदि. For घरअणं G. reads परिअणं E. मच्चलयणं omitting स्स just before the घरअणं R. reads जदि for जइ and G. adds ति after समप्पेदि. २ भणाह E. भणाध B. N. पुन...से before this om. G. E. (which adds ण before एसे) For वच्छले P. has वत्सले E. वत्पले. ३ B. E. N. om मेत्तु- For इदिसं R. has ईरिसं E. इमं M. ईदिसं B. N. have ण before this not before कलिस्सदि for which E. reads कलइस्सदि. A. P. read अज्जं for अज्जा. ४ जइएवं before this B. N. For what follows B. N. read अवधालेह से असुभगदिं A. अवधालएह ससुहां P. एहसेअसुहां G. धाणेधसेसुहां गदिं E. अवधालेह से पुगदि एत्थके दाणिं एत्थ तुह्माणं परीकालो; for कि &c. B. N. read एत्थिके दाणिं तुह्माणं पडिआले For कि G. has एत्थ कि; for दाणिं P. R. N. दाणिं R. M. om. एत्थ. A. reads विआरयेण and E. एत्थपरीका विरहो. ५ वा' P. G. E. 'युगन्धमानो E. वेप P. G. E. स्कन्धेन वहन् E.

चन्द० । सवाष्णम् । हृद्दी हृद्दी, अह्मारिसाणं वि^१ णिच्चं
चारित्तभङ्गभीरूणं चोरजणोचिदं^२ मरणं होदि ति णमो किद-
न्तस्स । अहं वा ण णिसंसाणं उदासीणेषु इदरेषु वा विसेसो
त्थि । तहहि । (क)

मोत्तूणं आमिसाहं मरणभरण तिणेहिं जीवन्तम् ।

वाहाणं मुग्धहरिणं हन्तुं को णाम णिव्वन्धो ॥ ३ ॥ (ख)

समन्तादवलोक्य । भो^३ पिअवअस्स विहुदास कहं पडि-

(क) हा धिक् हा धिक् । अस्मादृशानामपि निखचारित्रभङ्गभीरूणां
चोरजनोचितं मरणं भवतीति । नमः कृतान्तस्य । अथवा । नृशंसानां
उदासीनेषु इतरेषु वा विशेषोऽस्ति । तथाहि ।

(ख) मुक्त्वा आमिषाणि मरणभयेन तृणैर्जीवन्तम् ।

व्याधानां मुग्धहरिणं हन्तुं को नाम निर्वन्धः ॥ ३ ॥

(ग) भो प्रियवयस्य जिष्णुदास कथं प्रतिवचनमपि न मे प्रतिपद्यसे । अथवा

१ For चन्द...म्. B. E. N. R. read कुटु° R. om. one हृद्दी For चन्द...द्दी E.
reads हृच्छी (?) P. has अह्मारिसाणं For णिच्चं B. N. read कथं E. णि G. E.
after वि read जहिं. For चारित्त B. N. have चारित्र P. चारित्त. २ °जणाणं
विअ B. N. °णोच्छिदं R. °णोविअ G. For मरणं R. has मरणं. For होदि G.
has होइ A. P. भोदि; B. N. पत्तंसिणमोणमोक्कवन्तस्स E. has °णवुप्पणं मोक्क-
वन्थतस्स R. reads किदन्वस्स G. किंवत्तस्स. ३ अथवा G. E. ण om. B. N.
For उदासीणे° M. has उदासीणे°; for इतरे° G. reads इअरे° E. इपरेत्त° A. has
इ for इ in both places here P. reads विशेषो For त्थि B. E. N. G. read
अत्थि and they also read तथा for तह... ४ मोहुण B. N. For आमि° B. N.
P. read आमिसाहं R. M. P. read मरण P. om. भरण G. reads भयेण. E.
नयनं For तिणेहिं E. has तिणिहिं P. तिणीहिं. For जीवन्तम् B. E. N. G. M.
जीवन्ति. ५ इणेण (?) E. हन्तुं M. For णिव्वन्धो G. has णिव्वन्धो. ६ भो B.
E. N. G.; हृद्दी before this R; while A. M. have विहु° before विअ° B. E.
N. G. have कथं for कहं E. has अवन्तरे (?) for भो.

वअेणं वि ण मे प ~~हेच्छा~~सि । अह वा दुल्लहा ते क्खु भाणुसा
जे एदस्सिं काले दिट्ठिपथे वि चिट्ठन्ति । सबाष्पम् । एदे अहपि-
अवअस्सा अंसुपादमेत्तकेण किदणिवावसलिला विअ कहं
वि पडिणिव्वत्तमाणा सोअदीणवअेणा वाहगुरुआए दिट्ठीए
मं अणुगच्छन्दि । इति परिक्रामति । (ख)

चाण्डा० । अज्ज चन्दणदास आअदोसि वज्झट्ठाणं ता
विसज्जेहि पलिअणम् । (क)

दुर्लभास्ते खलु मानुषा य एतस्मिन्काले दृष्टिपथेपि तिष्ठन्ति । एतेस्म-
त्प्रियवयस्या अश्रुपातमात्रेण कृतनिवापसलिला इव कथमपि प्रतिनिवर्त्तमानाः
शोकदीनवदना बाष्पगुर्व्या दृष्ट्या मामनुगच्छन्ति ।

(क) आर्य चन्दनदास आगतोसि वध्यस्थानं तद्विसर्जय परिजनम् ।

१ वयणं E. For वि G. E. have पि ; B. N. read मे ण E. मा for मने ;
B. N. add ति after° ज्ञसि. For अहवा B. N. read अथवा E. अथवा. For
से... णुसा B. N. read क्खुते पुरिसा E. क्खुतेमणुस्सा. २ इमस्सि B. E.
N. अस्सि G. For पथे R. has पहे M. E. वहे A. पथ्ये ; M. R. G. om. वि.
M. R. P. read चिट्ठन्दि E. चिट्ठन्ति° ; चन्दन° before सबाष्पम् in B. N.
For एदे E. has एते A. एवेअ. For अंसु° E. has अंसुवावअमित्तकेण A. P.
read अस्तुपादमत्त° B. N. G. read वाद् for पाद M. has मेत्तएण. After
किद् (for which P. has किद् and E. has कथ) B. N. read पदीआरा
स्वसरीरेहि निवत्तमाणा परिवज्जमाणसोअ &c. (G. E. om. स्व G. reads अत्त
E. यत्ताय for वत्त° G. पडिनियन्तमाणसोअ for परि...णसोअ and E. परिव-
त्तियस्सहामविस्सेत्थपिरीण &c. as in the text) M. R. read परिनिवहमाण . ३
वदणा A. P. For वाह° P. has बाष्प° B. N. बापागरु° ; गच्छन्ति B. E. N. G.
omitting इति...ति. ४ B. N. read चाण्डालौ परिक्रम्यावलोक्य च G. E. read
परिक्रम्य चण्डाले M. has अज्ज च... से. For आअ° B. N. read पचागसे°
E. परागसे° G. अगसे° B. N. read वज्झट्ठाणं E. व...ट्ठाणं. For पलिअणं B.
E. N. read घरअणं.

चन्द० । कुटुम्बिणि णिवत्तेहि संपदं सपुत्ता । ण जुत्तं क्खु
अदोन्नरं अणुगच्छिदुम् । (क)

कुटु० । सबाण्णम् । परलोअं पत्थिदो^१ अज्जो ण देसन्तरं । (ख)

चन्द० । अज्जे^२ अअं मिक्कज्जेण मे विणासो ण उण
रिसदोसेण ता अलं विसादेण । (ग)

कुटु० । अज्ज जइ एवं ता दाणिं अकालो कुलजणस्स
णिवहिदुन् । (घ)

चन्द० । अहं^३ किं ववसिदं कुटुम्बिणीए । (ङ)

(क) कुटुम्बिनि निवर्त्तस्व सांप्रतं सपुत्रा । न युक्तं खल्वतोपरमनुगन्तुम् ।

(ख) परलोकं प्रस्थित आर्यो न देशान्तरम् ।

(ग) आर्ये अयं मित्रकार्येण मे विनाशो न पुनः पुरुषदोषेण तदलं विषादेन ।

(घ) आर्य यद्येवं तदिदानीमकालः कुलजनस्य निवर्त्तितुम् ।

(ङ) अयं किं व्यवसितं कुटुम्बिन्या ।

परलोअं इति । देशान्तरं प्रस्थितं बन्धुं नानुगच्छेदिति शास्त्रम् ।
परलोकं प्रस्थितस्य लनुगमनमुचितमेवेति भावः ।

१ B. E. N. G. have अज्जे before this A. reads कुटु^० and P. कुटुम्बिणी For
णि... इ. B. N. read णिवत्तस्सत्तुम् G. reads णिवत्तसंपदं E. simply संपदं. For
ण...क्खु B. N. वज्झहाणं क्खु एवं R. om. from this to p. 264. B. N. read
अवरं अभूमिअनुगं G. अवरं भूमी क्खु अणु^० E. अपरं अभूमी अणु^०. २ पत्थिदो
E; B. N. have उण after ण A. reads देशन्तरं M. देसन्तरं E. has पत्थिदो
after this; B. E. N. add ताअज्जोग्गो दाणिं (अकालो दाणिं E.) एतो कुलज
(य E) णत्थे णिव (य E.) तिहुं. ३ अवे P; this and next speech om. in E;
सुखं for अअं; मम for मे B. N. which om. उण also; M. om. मे; for ता...
ण B. N. read ता किं हरिसहाणे वि रोहिस्सि सि. G. ता अलं आनन्वहाणे विसा-
देन. ४ एवं P. अकालो om. and अणुविदं before दाणिं B. N; दाणिं B. N. P;
कुलजणस्स B. N. G. कुलअणस्स P. For णिवहिदुं B. N. have णिवहिदुं. ५
अहं B. N. ववसिदं G. For कुं P. G. read कुटु^० B. N. अज्जाए.

कुदु० । भेत्तुणो चलणे अणुगच्छन्तीए अप्पाणुग्गहो
होदित्ति । (क)

चन्द० । अज्जे दुव्ववसिदं एदं तुए अअं पुत्तओ असुणि-
दलोअसंववहारो बालो अणुगच्छिदव्वो । (ख)

कुदु० । अणुगिच्छन्तुं णं पसण्णाओ देवदाओ । जाद पुत-
अ पत पच्चिमेसु पिदुणो पादेसु । (ग)

पुल्लः । पादयोर्निपत्य । ताद किं दाणिं मए तादविरहिदेण
अणुचिद्धिदव्वम् । (घ)

(क) भर्तृश्रवणावनुगच्छन्त्या आत्मानुग्रहो भवतीति ।

(ख) आर्ये दुर्व्ववसितमिदं तया । अयं पुत्रकोश्रुतलोकसंव्यवहारो
बालोनुगृहीतव्यः ।

(ग) अनुगृह्यन्त्वेनं प्रसन्ना देवताः । जात पुत्रक पत पश्चिमयोः
पितुः पादयोः ।

(घ) तात किमिदानीं मया तातविरहितेनानुष्ठातव्यम् ।

पश्चिमेष्विति । अतःपरं द्रष्टुमशक्येष्वित्यर्थः ।

१ B. N. read सबाप्पम् before this and चलणमणु°; P. has° छन्तीए For
अप्पाणु° E. has अत्ताणु° G. अप्प° B. N. अज्जा°; G. reads ओदु B. N. E.
होदु. २ om. E. For एवं तुए B. N. have एवं ते E. एवं ते. G. ते एवं after
which B. N. have ता दाणीं अज्जाए अअं (om. पुत्तओ) G. agrees reading
इसाणि for ता दाणीं B. N. read °व्ववहारो for संववहारो B. N. read कुमारो E.
पुत्रको for बालो; B. N. read त्ति after अणुगच्छिदव्वो for which P. E. °गिच्छि°
B. N. °गिच्छि° G. °म. °गिच्छि°. ३ °गिच्छन्तु B. N. °गिच्छन्तु G. °गिच्छन्तु E. °गिच्छन्तु
A; A. P. om. णं; B. N. have भअवसीओ कुल before देवदाओ for which
E. has देवदाओ. For पत... वेसु B. N. have पपमअ अपच्छिमस्स पिदुणो
पाएसु. G. पतस्स पचसु अपत्थितेसु पिदुणो पाएसु. E. agrees with G. reading
पिदुणो पादेसु. ४ B. N. om. किंसाणि and have कि before अणु° G. reads
दाणिं only and has कि (?) कु G. where B. has it, E. has इसाणि and कि
where B. has it.

चन्द० । पुत्र चाणक्यविरहिदे देशे वासदव्यम् । (क)
 चाण्डा० । अज्ज चन्दनदास निखादे गूले ता सज्जो होहि । (ख)
 कुटु० । अज्जो परिचाअध परिचाअध । (ग)
 चन्द० । अज्जे अहं किं एत्थ आकन्दसि । सग्गं गदाणं दा-
 व देवा दुखिअं परिअणं अणुकम्पन्दि । अण्णं अं मित्तकज्जेण मे
 विणासो ण अजुत्तकज्जेण । ता किं हरिसट्ठाणे वि रोदीअदि (घ)

(क) पुत्र चाणक्यविरहिते देशे वस्तव्यम् ।
 (ख) आर्य चन्दनदास निखातं गूलं तत्तज्जा भव ।
 (ग) आर्याः परित्रायध्वं परित्रायध्वम् ।
 (घ) आर्ये अथ किमत्र आकन्दसि स्वर्गं गतानां तावदेवा दुःखितं परिजन-
 मनुकम्पन्ते । अन्यच्च मित्रकार्येण मेविनाशो नायुक्तकार्येण । तत्किं हर्षस्थाने-
 पि रुद्यते ।

चाणक इति । अनेन चाणक्यस्यायन्तं क्रौर्यमुक्तम् ।
 आकन्दसीति । शोकाविशेन नीचान्प्रति किमाकन्दसि सुचरितानुकम्पिनो
 देवा एव शरणीकरणीया इत्यर्थः ।
 मित्रकज्जेणेति । मित्रकार्येण मरणात्स्वस्य स्वर्गो निश्चित इति भावः ।

१ G. om. वि०. २ °नवास A. P. For निखादे N. has निखले E. निखले A. M. निखाते; M. P. has सूले. E. मूले For होहि G. E. read भोहि and B. E. N. G. have सर्णी before it. ३ Twice in 'M. G. E. For परि० P. has पलि० E. reads परित्रायध A. M. °अह P. °अहा. ४ B. N. read भद्रमुह मुहुसअं पिह । अह जीविद्वच्छले किं &c. M. has only अह before किं and G. अहमुहदे E. अहजीविद्वच्छले M. reads अत्य for एत्थ G. om. आ न आकम्पन्ति; E. has सर्वे for सग्गं B. E. N. G. read after that गदा वसु (om. G.) ते देवा पन्था जे दुखिई (G. om. ई) इत्थीज्जणं (परिजणं E. अणं G.) पइविणं (om. G. E.) अणुकम्पन्ति (°कम्पन्ति E.) B. N. om. what follows M. reads वरिअणं for परिजणं. ५ E. has अन्वच्च for this G. om. मे. G. and E. have न परिहरीलेण for न अजुत्तकज्जेण G. has एवं after किं and रोदीअसि for रोदीअदि M. has रोदीअदि.

प्रथमधण्डालेः । अले विलपत्त गेह चन्दणदासं । सअं एव्व
परिअणो गमिस्सदि । (क)

द्वितीयधण्डालः । अले^१ वज्जलोम एस गेहामि । (ख)

चन्द० । भइ मुहत्तं चिट्ठे जाव पुत्तअं सन्तआमि । पुत्तं
मूर्ध्नि आप्पाय । जाद अवस्सं भविदव्वे विणासे मित्तकज्जं
समुव्वहमाणो विणासमणुभवामि । (ग)

पुत्त० । ताद किं एदं वि भणिदव्वं । कुलधम्मो क्खु एसो
अह्माणं । इति पादयोः पतति । (घ)

(क) अरे विलपत्र गृहाण चन्दनदासम् । स्वयमेव परिजनः गमिष्यति ।

(ख) अरे वज्रलोमन् एष गृहामि ।

(ग) भद्र मुहूर्तं तिष्ठ यावत्पुत्रकं सान्त्वयामि । जात अवश्यं भवितव्ये
विनाशे मित्रकार्यं समुद्रहमानो विनाशमनुभवामि ।

(घ) तात किमिदमपि भणितव्यम् । कुलधर्मः खल्वेषोस्माकम् ।

अणुभवामीति । अतस्त्वया न शोचितव्यमिति भावः । अत्र करुणः
स्थायी शोकदीनवचनादिभिर्विभवैरनुभावैश्च पुष्कलः ।

१ E. has before this the speech of पुत्र further on. For विलपत्त B. N. read वेणुवेत्तका G. विलपत्तआ E. विलपहका. For गेह E. has गिहहि M. अङ्गेहि after which B. N. have इमे; B. N. read घलअणो सअंज्जेव for स...णो M. reads परिजणो G. पलिअणो (reading ज्जेव for एव्व). २ अवे E. वर्जलोमगा G. व...मकां B. N. E. एसे for एस B. N. एसो E. which also reads गिहामि. ३ भइमुह चिट्ठ, मुहत्तअं B. N. E. पुत्तं for पुत्तअं G. E. For सन्तआमि B. N. have परिस्सआमि G. परिस्सज्जामि E. परिस्वज्जामि (before पुत्तं) B. N. read इति पुत्तं परिस्वज्जय मूर्ध्नि समा; E. agrees with text but reads समाप्पाय G. E. have पुत्त B. N. पुत्तअ after जाद. ४ अवस्सं E; वि before विणासे B. N.; कज्जे for कज्जं E; उव्वं for समुव्वं E; पुभवामो E. पुभवहि G. ५ ताद एदं क्खु भणितव्वं किं B. N. तात A. P. For दि G. has पि. E. has ताय किं एयं पि भणितव्वं. For धम्मो B. E. N. read कुमो.

चाण्डा० । अले गेह एणं । (क)

कुटु० । सोरस्ताडम् । अज्ज परिस्ताहि परिस्ताहि । (ख)

प्रविश्य पटोक्षेपेण राक्षसः । भवति न भेतव्यम् । भो भोः

शूलायतनाः न खलु व्यापादयितव्यश्चन्दनदारः ।

येन स्वामिकुलं रिपोरिव कुलं दृष्टं विनश्यत्पुरा
मित्राणां व्यसने महोत्सव इव स्वस्थेन येन स्थितम् ।

आत्मा यस्य वधाय वः परिभवंक्षेत्रीकृतोपि प्रिय-
स्तस्येयं मम मृत्युलोकपदवी वध्यस्त्रगावध्यताम् ॥ ४ ॥

चन्द० । सबाणं विलोक्य । अमच्च किं एदं । (ग)

(क) अरे गृहाणिनम् ।

(ख) आर्य परित्रायस्व परित्रायस्व ।

(ग) अमास किमिदम् ।

प्रविश्य पटोक्षेपेणेति । असूचितस्य सहसा संभ्रमेण प्रवेशः पटोक्षेपः ।

शूलायतना इति । शूलमायतनं जीवनाश्रयो येषां ते तथोक्ताः ।

येनेति । महोत्सव इवेति सप्तम्यन्तम् । यस्य मम परिभवंक्षेत्रीकृतोपि ।

एतादृशं परिभवमनुभवन्नपि आत्मा शरीरं वपुः युष्मादृशां वधाय व-
धार्थं प्रियो जातः यदर्थं किल चाणक्येन कौलूतादयः युष्मादृशा घा-
तकाश्च छलेन वृथा व्यापादिताः एतादृशापातकनिमित्तभूतोप्यात्मा येन
मया न परित्यक्त इत्यात्मोपलम्भः ॥ ४ ॥

१ गेहोणं (?) R. गेह वज्जलोमभा B. N. गिहले गिह E. G. (this latter adds सभं पलिज्जणो गमिस्सहि). After this speech B. N. have चाण्डाली गृहीतश्चन्दनदासमारोपयितुं शूले. २ Om. B. E. N. G. अज्ज B. N. अज्जो M. परित्रायस्व E. परित्रायस्व G. E. पलिस्ताहि P. परिस्ताहि M; परिस्ताहि om. R. ३ अपदीक्षे B. N. which add भेतव्यम् after the भेतव्यम् in our text. G. has न भेतव्यम्. ४ For शूलायतनाः B. E. N. read सेनापते G. भी शूलपाते G. also reads व्यापारनीयः and B. E. N. G. add कुतः after चन्दन-
दासः. ५ दृष्टम् G. ६ भवे E. ७ किल A. P. ८ वि... स... B. E. N. G. इदं वि एदं G. निमं (?) E; B. N. add after it हे व्यवसिदम्.

प्रथमः । अले विल्वपत्तअं तुम दाव चन्दणदासं गेहिअं
इहं एदस्स मसाणपादपस्स छाआए मुहुत्तं चिह जाव अहं
चाणक्कस्स निवेदेहि गिहीदो अमच्च रक्खसो ति । (क)

द्वितीयः । अले वज्जलोमां गच्छ । (ख)

इति सपुत्रदारेण चन्दनदासेन सह निष्क्रान्तः ।

प्रथमः । एदु अमच्चो । राक्षसेन सह परिक्रम्य । अत्थि एत्थ

(क) अरे विल्वपत्रक ! त्वं तावच्चन्दनदासं गृहीत्वैतस्य श्मशानपाद-
पस्य छायायां मुहुर्न तिष्ठ यावदहं चाणक्यस्य निवेदयामि गृहीतोमा-
खराक्षस इति ।

(ख) अरे वज्रलोमगच्छ ।

(ग) एतमाखः । अस्मिन्न कोपि निवेदयत तावच्चन्दकुलनगकुलिशस्य

मर्चनीयोपि यस्य मम कृत ईदृशीं विपत्तिमनुनीतः सोऽयं तव विधेयोस्मी-
त्यर्थः । बुद्धा अत्यंतदयालव इति प्रसिद्धं तेषामपि चेष्टितं दयालुत्वं क्लिष्टं
कृशीकृतमित्यर्थः ।

१ विपत्तअं M. विलपत्ता G. विल्वपत्तका E. For दाव. A. E. read ताव after which B. N. read सेहि before चन्दण°. २ B. E. N. G. om. इह B. E. N. read इमस्स for एदस्स and A. P. समसाण for मसाण. For पादपस्स B. E. N. G. read पादवस्स; for मुहुत्तं B. E. N. A. read मुहुत्तअं; याव. E; अज्ज before चाणक्क° B. E. N. चाणक्काय G. For गिही° R. reads गिहि° B. N. G. गहि° E. गहिए; B. N. G. read लक्खसो. E. लक्खसे. ३ अवे A. P.; वज्जलूम M. वज्जलोमका. G. E. वज्जलोमभा B. N. For गच्छ B. has एवं होतु N. एवं कलेमि. ४ Om. R. G. तथा for it E; निष्क्रामति G. which adds इहं चाणक्कगेहं पुहं परिक्रम्य । अत्थि &c. omitting प्रथम...न्य. ५ ए...चो Om. B. E. N. G. निष्क्रम्य for परिक्रम्य M. For अ...वि. B. N. read के के एत्थ पुआलिभाणं E. को एत्थ पुआ° Before अ...वि. M. R. read एवं चाणक्कं (कच R.) गेहं । परिक्रम्य (om. R.); for एत्थ M. reads अत्थ.

कोविं निवेदेह दाव नन्दकुलगुलिसस्स मौलिकुलपडि-
डावकस्स अज्जचाणकस्स । (ग)

राक्ष० । स्वगतम् । एतदपि नाम श्रोतव्यम् ।

चाण्डा० । एसो अज्जणीदिसंजमिदबुद्धिपलिसले गिहीदि
अमच्चरक्खसे ति । (क)

ततः प्रविशति जवनिकावृतशरीरो मुखमात्रद्वयधाणक्यः ।

चाण० । भद्र कथय कथय ।

केनोत्तुङ्गशिखाकलापकपिलो बद्धः पटान्ते शिखी
पाशैः केन सदागतेरगतिता सद्यः समासादिता ।

मौर्यकुलप्रतिष्ठापकस्यार्यचाणक्यस्य ।

(क) एष आर्यनीतिसंयमितबुद्धिपरिसरो गृहीतो मायराक्षस इति ।

एष आर्यनीतीति । आर्यचाणक्यस्य नीत्या संयमितः कुण्ठीकृतः बु-
द्धिपरिसरो यस्य सः ।

केनेति । सदागतेर्वायोरगतिता गतिनिरोधः पाशैः सूक्ष्मरशनाभिः
केन समासादितः कृत इत्यर्थः । सोपि झटिति कृत इत्याश्रयं भित्तिर-

१ निवेदेह. B. N. For नग B. has सेण्णसंचअवृण्णण N. simply संचुण्णण
कुलिसह. E. सेह (ण्) संयन्वलचूल (ण्) नकुलिशाय G. reads नगकुलिसाह.

२ For पडि°. B. N. read पडिडाविधम्मसंचअस्स (अह N.) G. पडिडावकाह
पडलधम्मसंचआह. E. पडिडापकायगाह (?) पडलधम्मसंचआह अज्जाह चाण-

काह. G. also reads चाणकाहः. ३ राक्षसेन after this in B. E. N. and E. has
अस्सगतम् for स्वग°; this speech and all that follows down to विगुणीकृत

&c. (P. 278) are wanting in R. ४ एसोक्खु B. E. N. G. which last
farther on reads णीह and G. E. read णिअल after it B. N. reading

णिअम; E. reads संजमिह for सजमिह. For पलिसले M P. read परिसले.
G. पुरिसआले B. E. M. पुलिसआले For गिहीदि B. E. N. read गहिदि. G. E.

read लक्खसे for रक्ख°. ५ जवनिका. A. M. जमनिका. E. Before चाण°.
B. N. read सहर्षः P. reads हृदय चाणक्यः. ६ E. om. one कथय. ७ उत्तु

(संस.) E. ८ पाणो P. समापादिता G. E.

केनानेकपदानवासितसट्टेः सिंहोर्पितः पञ्जरे

भीमः केन च नैकनक्रमकरो दोर्भ्यां प्रतीर्णोर्णवः ॥ ६ ॥

चाण्डा० । णीदिणिउणबुद्धिणा अज्जेण । (क)

चाण० । मा मैवम् । नन्दकुलविद्वेषिणा दैवेनेति ब्रूहि ।

राक्ष० । स्वगतम् । अयं दुरात्मा अथ वा महात्मा कौटिल्यः ।

आकरः सर्वशास्त्राणां रत्नानामिव सागरः ।

गुणैर्न परितुष्यामो यस्य मत्सरिणो वयम् ॥ ७ ॥

चाण० । विलोक्थं सहर्षं स्वगतम् । अये अयमसावमात्य-

राक्षसः । येन महात्मना

गुरुभिः कल्पनाक्लेशैर्दीर्घजागरहेतुभिः ।

चिरमायासिता सेना वृषलस्य मतिश्च मे ॥ ८ ॥

(क) नीतिनिपुणबुद्धिनार्येण ।

स्फुरिणीबन्धनादिना क्रमेण चिरात्कथंचित्कर्तुं शक्य इत्यर्थः । एवं दुष्कर-
राक्षसवशीकारः केन कृत इति रूपकातिशयोक्त्या स्वात्मगुणश्लाघा । इयम-
दुतार्थप्राप्तिरूपगूहनं नामाङ्गम् ॥ ६ ॥

● नन्दकुलेति । नन्दकुलं सर्वं दैवेन निपातितमिति निरवलम्बतया नि-
र्व्यवसायोयमेवं वशीभूत इत्यर्थः । ●

गुरुभिरिति । सेनायां कल्पनाक्लेशाः सदासंनहनादयः । मतो कल्पना-

१ For सट्टः B. reads सट्टः M. सटी. २ चलेकनक्र B. N. निकरो for मकरो
P. दोर्भ्या for दोर्भ्याम् M. ३ ण before this B. E. N. G. For णिउण P. has
णिउण B. N. add अज्जेण after अज्जेण. ४ B. E. N. G. begin this speech
with भद्र and B. E. N. om. वि and E. om. इति before ब्रूहि. ५ आत्मगतम्
E. ; after this B. E. N. G. read अये before अयम् B. E. N. read स before
दुरात्मा and अयं स before महात्मा. P. reads चाणक्य after दुरात्मा. ६ यतः
before this ; B. N. has विद्यानाम् for शास्त्राणाम्. ७ A. P. om. विलोक्थम्.
M. P. om. स्वग for which E. reads आत्मगतम् ; E. om. अये B. N. M.
read अवमसावरा. ८ दीपजागर N.

जवनिकां करेणापनीयोपसृत्य च । भो अमात्यराक्षस विष्णु-
गुप्तोहमभिवादये ।

राक्ष० । स्वर्गतम् । अमात्य इति लज्जाकरमिदानीं विशेष-
णम् । प्रकाशम् । विष्णुगुप्तं न मां चाण्डालस्पर्शदूषितं स्पष्टु-
मर्हसि ।

चाण० । भो अमात्यराक्षस नेमौ चाण्डालौ । अयं खलु
दृष्ट एव भवता सिद्धार्थको नाम राजपुरुषः । योप्यसौ द्वितीयः
सोपि समिद्धार्थको नाम राजपुरुष एव । शकटदासोपि तपस्वी
तं तादृशं लेखमजानन्नेव कपटलेखं मया लेखित इति ।

राक्ष० । स्वर्गतम् । दिष्ट्या शकटदासं प्रत्यपनीतो
विकल्पः ।

केशा ऊहापोहादयः । यन्मतिपौरुषभयान्मौर्यसैन्येन मयाचारिणं जायता
महानायासोनुभूत इति भावः । इदं दुःखप्रशमनं समयः ॥ ८ ॥

१ करेण om. in B. E. N. G. जवनिकान्तरेण A. ज...कां च करेण &c. P.
जवनिका° M; च before भो om. P; भो, twice B. E. N. which read also
विष्णुगुप्तोभिवादयेते. २ आत्मन°. E; before इदानीम् B. N. read इहम् G.
E. read it after इहा°; B. E. N. G. read विशेषणपदम्; G. om. प्रकाशम् B.
N. read भो भो after प्रका°. For चाण्डाल B. E. N. G. read श्वाक P. has
मां not before चा° but after दूषितम्. ३ Om. B. N. For ने...लो G. has
नेमौश्वाकौ B. E. N. नायं श्वाकः For दृष्ट B. N. read दृष्टपूर्वं E. पूर्वदृष्ट°
omitting the following एव. For सि...न B. N. read सिद्धार्थकनामा. ४ स
...कनामा B. N. समिद्धार्थनामा G. For एव after पुरुष E. has च after
which B. N. have ज्ञान्यामेव सह सौहार्दमुत्पाद्य शकट &c. ५ B. E. N.
om. लेखम् B. N. read °मेव कपटलेखं नयैव लेखित E. °दृशं कपटलेखमजान-
न्नेव नयैव लेखितः ६ आत्मन° B. E. N. सहर्षम् before स्वर्ग° M. E. after it
G; प्रत्युपनीतो P; before विकल्पः G. E. add मे.

सप्तमोऽङ्कः ।

चाण० । किं बहुना । एषे संक्षेपतः कथयामि ।

भृत्या भद्रभटादयः स च तथा लेखः स सिद्धार्यक-
स्तञ्चालकरणल्लयं स भवतो मित्रं भदन्तः किल ।

जीर्णोद्यानगतः स चापि पुरुषः क्लेशः स च श्रेष्ठिनः
सर्वे मे । इत्यर्द्धोक्ते लज्जां नाटयति ।

वृषलस्य वीर भवता संयोगमिच्छोर्नः ॥ ९ ॥

तदयं वृषलस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।

राक्ष० । स्वंगतम् । का गतिः । एष पश्यामि ।

ततः प्रविशति राज्ञी विभवतश्च परिवारः ।

राक्ष० । स्वंगतम् । विनैव युद्धादार्येण जितं दुर्जयं परबल-
मिति लज्जित एवास्मि । ममहि

भृत्या इति । भवतो मित्रं किल अलीकमित्यर्थः । सर्वमिति । नपुंसकम-
नपुंसकेनेत्येकशेषः । जातावेकवचनं च । ते भद्रभटादयो भृत्याः स लेखः
इत्याद्येवजातीयं सर्वमुपायजातं वृषलस्य भवत्साचिव्यमिच्छोर्मम नयो नीति-
प्रकार इति संक्षेपः । तत्संग्रहार्थमेतावान्मया नयः कृत इत्यर्थः । अतिशूरः साह-
सी भवान्विक्रमादिना मलयकेतुवन्निग्रहीतुं न शक्य इति ध्वनयितुं वीरेति
संबोधनम् । इदं बीजवतां मुखाद्यर्थानां विप्रकीर्णानां ऐक्यार्थेपनयनं कार्या-
योपसंहतिः संहारो नामाङ्गं नवमम् ॥ ९ ॥

१ B. N. om. एष. M. E. G. read संक्षेपः for संक्षे...यामि. २ For भृत्या
B. N. read येते. ३ सचार्तपुं. B. N. ४ सर्वोसौ मम B. E. N; इति om. E.
which adds न after ०क्ते; M. ०क्तौ; A. P. read नाटयन् for नाटयति. ५ Before
this B. G. N. read सर्वोसौ G. सर्वे मे; for संयोग P. has साचिव्य and E.
reads संयोगमिच्छेमितिः. ६ तदेष. B. N. which read आगच्छति for इच्छति,
B. E. N. G. add पश्यैनम् after it. ७ आत्मन्. E; B. N. after गतिः read
प्रकाशम् । य एष &c. M. agrees omitting य. ८ B. N. read शेषकैरनुगम्य-
मानो before राज्ञा and om. what follows. A. P. read च after not before
परिवार. ९ आत्मन्. E. om. in M; पराजितम् for जितम्. B. E. N. G. For
पराजितम् E. has रिपुबलम्. B. N. अरिबलम्. १० वत्सत्वं before this in B.
E. N. which also read इव for एष. M. om. ममहि. B. E. N. om. दि.

फलयोगमवाप्य सायकानां विधियोगेन विपक्षतां गतानाम् ।

न शुचेव भवत्यधोमुखानां निजतूणीशयनव्रतं प्रतुष्ट्यै ॥१०

अथवा ।

विगुणीकृतकार्मुकोपि जेतुं भुवि जेतव्यमसौ समर्थ एव ।

स्वपतोपि ममेवे यस्य तन्त्रे गुरवो जाग्रति कार्यजागरूकाः ॥११

चाणक्यमुपसृत्य । आर्यं चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

चाण० । संपन्नास्ते सर्वाशिषः । तदभिवादयस्व तत्रभवन्त-
ममात्यमुख्यम् ।

फलयोगमिति । विधियोगेन सुदैवप्रसादेन फलयोगं कार्यसिद्धिप्राप्ति-
मन्यत्र शल्ययोगं प्राप्यापि विपक्षतां विरोधितां गतानामिति विरोधाभासः ।
वीनां कङ्कानां पक्षा येषामिति बहुव्रीहिः । तेषां भावस्तत्तां गतानां विशिष्ट-
कङ्कपत्रवतामिति वा । इति विरोधपरिहारः । शुचेव विपक्षताप्राप्तिजातया
शुचेवेति हेतूप्रेक्षा । अधोमुखानां सायकानां निजतूणीशयनमेव व्रतं सर्व-
दा तत्रैवावस्थाननियमरूपं प्रतुष्ट्यै संतोषाय न भवति । अनियोगेन विलक्षतां
गतानामिति पाठे नियोगे युद्धादौ विनियोगस्तदभावः न लज्जितानामि-
त्यर्थो वर्णनीयः ॥ १० ॥

इत्थेवं प्रकारेण लज्जित्वा पुनरपि समाधत्ते । विगुणीकृतेति । विगुणी-
कृतं व्यापारहितं प्रयोजनाभावाच्च कृतं कार्मुकं यस्य । इयं वाञ्छितार्थप्राप्ति-
रानन्दः ॥ ११ ॥

१ अनियोगेन for विधियोगेन. B. E. N. which read विलक्षताम् for विपक्ष-
ताम्. २ स्वद्युः B. N. For the last word. B. reads शयनव्रतप्रतिष्ठा. N. E.
श...तस्य निष्ठा G. तूणीरशयनव्रतप्रतिष्ठा. A. P. read शयनं निजप्रतुष्ट्यै. ३
ममेव G. E. ४ अथे. G. च...सोभिवादयते. E. ५ वृषल before this B. E.
N. G. मम after ते E. after सर्वा G. For तत्रम् G. E. have अत्रभवन्तम्.
For अ...ख्यम् B. N. read अमात्यराक्षसं पैटकोमात्यमुख्यः G. अमा-
त्यराक्षसमर्थं च ते पैटकोमात्यमुख्यः E. अमात्यराक्षसमर्थं पैटकोमात्यः ।

राक्ष० । स्वगतम् । योजितोनेन संबन्धः ।

चाण० । राजानमुपसृत्य । अयममात्यराक्षसः प्राप्तः प्रणमै-
चम् ।

राजा । राक्षसमुपसृत्य । आर्य चन्द्रगुप्तः प्रणमति ।

राक्ष० । विलोक्य स्वगतम् । अये चन्द्रगुप्तः । य एषः

बाल एव हि लोकेस्मिन्संभावितमहोदयः ।

क्रमेणारूढवान्राज्यं यूयैश्वर्यमिव द्विपः ॥ १२ ॥

प्रकाशम् । राजन्विजयस्व ।

राजा । आर्य

जगतः किं न विजितं मयेति प्रविचिन्त्यताम् ।

गुरौ षाड्गुण्यचिन्तायामार्ये चार्ये च जाग्रति ॥ १३ ॥

राक्ष० । स्वगतम् । स्पृशति मां भृत्यभावेन कौटिल्यशिष्यः ।

अथवा विनय एवैषं चन्द्रगुप्तस्य मत्सरस्तु मे विपरीतं कल्पयति ।
सर्वथा स्थाने यशस्वी चाणक्यः । कुतः

बाल एवेति । बाल्यमारभ्यैव राजलक्षणलक्षिततया महोन्नतो भविष्य-
तीति संभावित इत्यर्थः ॥ १२ ॥

जगत इति । जगत् इति शेषे षष्ठी । जगति किं न विजितमित्यर्थः ॥ १३ ॥
कौटिल्यशिष्य इति । स्वाभाविक एवैष विनय इत्यर्थः ।

१ आत्मं G ; this speech is om. in R. E ; and in M. this speech and the
two preceding ones are omitted. २ This speech is wanting in B. E. N.
G ; before अयम् R. has वत्स. ३ E. om. राजा up to this. For च...ति B.
E. N. read चन्द्रगुप्तोऽहम् (E. om. अहम्) भिवाद्ये (यते E.) ४ अयम् before
this B. E. N. G. ५ लोकेन for लोकेस्मिन् B. E. N ; N. reads महोन्नतिः for
महोदयः ; ६ ०य इव A. P. ७ चामे A. P. कार्ये E. स्वयि B. N. ८ आत्मगं E.
कौटिल्यशिष्ये before भृत्यं B. N. ९ G. om. एव E. om. एष and मे fur-
ther on ; कल्पयति for कल्पयति. B. N. M. विकल्पयति E. १० Om. M. R. G.

द्रव्यं जिगीषुमधिगम्य जडात्मनोपि

नेतुर्यशस्विनि पदे नियतं प्रतिष्ठा ।

अद्रव्यमेत्य भुवि शुद्धनेयोपि मन्त्री

शीर्णाश्रयः पतति कूलजवृक्षवृत्त्या ॥ १४ ॥

चाण० । अमात्य राक्षस ईष्यते चन्दनदासस्य जीवितम् ।

राक्ष० । भो विष्णुगुप्त कुतः संदेहः ।

चाण० । अमात्य राक्षस अगृहीतशस्त्रेण भवतानुगृह्यते वृषल इत्यतः संदेहः । तद्यदि सत्यमेव चन्दनदासस्य जीवितमिष्यते ततो गृह्यतामिदं शस्त्रम् ।

राक्ष० । भो विष्णुगुप्त मा मैवम् । अयोग्या वयमस्य विशे-
षतस्त्वया गृहीतस्य ग्रहणे ।

द्रव्यमिति । द्रव्य भव्य इति निपायते । द्रव्यं श्रेयःप्राप्तियोग्यं जिगीषुं जयोशोगिनमधिगम्य जडात्मनो मन्दबुद्धेरपि नेतुरमात्यस्य यशस्विपदे स्थाने प्रतिष्ठानियतमवश्यं भवति किमुतोदारबुद्धेरमात्यस्य । अयोग्यप्रभोराश्रयेण विशुद्धनयोपि मन्त्री अहमिव शीर्णाश्रयः सन्पतति नदीकुलगतवृक्ष इवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

एवं मनसि विचारयन्तं राक्षसं चन्द्रगुप्तसाचिव्याभ्युपगमाय प्रवणयसि । अमात्येत्यादि । साचिव्यमनभ्युपगम्य पाटस्थेन वृषलानुग्रहः अप्रयोजक इति भावः ।

१ नियता B. N. २ For अ...ख B. N. read तु विविक्त E. भुवि विच M. तु विशुद्ध. ३ जीर्णा R. for वृत्त्या A. has रीत्या G. तस्या ? E. त्योपा ? ४ B. N. read अपि before this. ५ कः for कुतः B. N. अत्रकः E; this and next speech are wanting in G. ६ ता नानु. B. E. N. G. ७ After this A. P. read राक्षसश्चिन्तयति ॥ चाण० । तपोवनं यासि (ततो विनयासि P.) विहाय मौख्ये । त्वां आधिकारि ह्यधिकृत्य मुख्यम् ॥ त्वयि स्थिते वाक्यनि (वाक्यपति P.) बद्धबुद्धौ भुनक्तु गामिन्द्र इवैष (व P.) चन्द्रः ॥ पुनस्तत्रैव पठति. ८ मामैवम् twice A. M. P. For अस्य &c. B. N. read एतस्य ग्रहणे वि...स्य राक्षसस्य R. reads अयो-
न्यमस्य (?) &c. as in text except परिगृहीतस्य for गृहीतस्य.

षाण० । राक्षसं योग्योहं न त्वं योग्य इति किमनेन । पश्य
अश्वैः सार्द्धमजस्रदत्तकविकैः क्षामैरशूण्यासनैः
स्नानोहारविहारपानशयनस्वेच्छासुखैर्वर्जितान् ।
माहात्म्यात्तव पौरुषस्य मतिमन्दृष्टारिदर्पच्छिदः
पश्यैतान्परिकल्पनाव्यतिकरप्रोच्छूनवंशान्गजान् ॥ १५ ॥
अथवा किंबहुना । न खलु भवतः शस्त्रग्रहणमन्तरेण
चन्दनदासस्य जीवितमस्ति ।
राक्ष० । स्वगतम् ।

अथैरिति । स्नानाहारादिवर्जनादेव क्षामैः कशैरजस्रदत्तकविकैरशूण्या-
सनैः अनपनीतखलीनपल्याणैः सदा संनद्धैरित्यर्थः । परिकल्पनाव्यति-
करणेन सदा संनाहप्रसङ्गेन पल्याणापनयाभावात्प्रोच्छूनाः शोकरूजा
व्याप्तवंशाः पृष्ठास्थिभागा येषां तान्पश्येति । आदरेण पुनः पश्येति प्रयोगः ।
मतिमतः दृष्टारिदर्पच्छिदः पौरुषशालिनश्च तव माहात्म्यादिति साचिव्या-
य लुमेव योग्य इति प्रवणीकर्तुं प्रशंसा ॥ १५ ॥

किंबहुनेति अस्मत्परिक्रेशकथनेन किं प्रयोजनम् । साचिव्यपदं भव-
तावश्यमङ्गीकर्तव्यमित्याह । न खल्विति ।

१ अमात्य before राक्षस B. E. N ; for राक्षस P ; for what follows B. N.
read योग्योहमयोग्यो भवानिति कथमेतत् E. reads न योग्योहं त्वं योग्य इति
किमनेन । पश्य नाम. २ विका B. N. E. G. कलिकैः R. °न्यासनान् B. N. ३
स्नानोहार G. विनोद for विहार N. शयनैः A. P. °खैर्वर्जितान्. M. R. °
°स्व्यात्तव पौरुषस्य भवतो दृ° B. °त्वं तव &c. as in text G. ५ कल्पन A.
P. °किमनेन B. E. N. G. अस्ति at the end om. in E. ° Om. G.

नन्दल्लेहगुणाः स्पृशन्ति हृदयं भृत्यैस्मि तद्विद्विषां
ये सिक्ताः स्वयमेव वृद्धिगमंस्ते चित्तोस्त एव कुमाः ।

शस्त्रं मितशरीररक्षणकृते व्यापारणीयं मया
कार्याणां गतयो विधेरपि नयन्त्याज्ञाकरत्वं चिरात् ॥ १६ ॥

प्रकाशम् । विष्णुगुप्तं नमः सर्वकार्यप्रतिपत्तिहेतवे ब्रह्मल्ले-
हाय । का गतिरेष प्रहोस्मि ।

चाण० । सहर्षं । वृषलं वृषल अमात्यराक्षसेनैदानीमनुगृ-
हीर्त्तिसि । दिष्ट्या वर्द्धते भवान् ।

राजा । आर्यप्रसाद एष चन्द्रगुप्तेनानुभूयते ।

नन्देति । ये नन्दाः स्वयमेव मया सिक्ताः गर्भपतनात्प्रभृति तैलद्रोणीनि-
धानादिना महता परिल्लेशेन परिपालिताः सन्तः वृद्धिमगमंस्ते संप्रति
नष्टाः तदुणाकृष्टहृदयस्यापि मम तेषां विद्विषो मौर्यस्य भृत्यत्वं मित्रशरीर-
रक्षणार्थमवश्यमभ्युपेयत्वेन प्रसक्तमित्यहो कार्याणां गतिवशाद्विधिविलसि-
तमप्यन्यथाभवतीति खिद्यते । कार्याणां गतयः विधेरप्याज्ञाकरत्वं चिरान्त-
यन्ति । अतिप्रबलोपि विधिः कार्यगतिवैचित्र्यात्कार्यगतिकिकर इव भवे-
तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

एष प्रहोस्मीति । इदं प्राप्तकार्यानुमोदनमाभाषणमङ्गम् ॥

आर्यप्रसाद एष इति । इदं लब्धस्थिरीकरणं कृतिर्नामाङ्गम् ॥

१ For गुणाः B. N. G. read कणाः; for हृदयं, हृदये; for विषो, विषाम्.

२ For वृ...ज्ञा B. N. read पाणिपयसा छेद्या. ३ B. N. read शरीकेषु सरुषा;
and सहा for मया; G. reads शरीकेषु परुषम्. ४ चिरम् G.; for अन्त्या...म् B.
N. read व्यान्त्यालोचनागोचरम्. ५ भी before this B. E. N. G. and उपानय
खङ्गम् after it B. N.; from स्वर्ग...प्रकाशम् om. in E. ६ सज्जी B. N.
प्रसादमेति (?) E. ७ शस्त्रमर्पयित्वा after सहर्षम् B. N.; one वृषल om.
R. ८ B. N. om. सि and read गृहीतसल्लेख before अनुगृहीतो; E. reads
गृहीताधिकारेण and om. सि. G. agrees with our text and reads स्मि for
सि; P. also, reading पि for स्मि.

प्रविश्य पुरुषैः । जेदु अज्जो । एसो क्खु भद्दभटभाउराअण-
प्पमुहेहिं संजमिदकलचलणो मलअकेदू पडिहारभूमिं उवडिदो ।
एदं सुणिअ अज्जो प्पमाणम् । (क)

चाण० । भद्रे निवेद्यताममात्यराक्षसाय । सोयमिदानीं
जानीते ।

राक्ष० । स्वगतम् । दासीकृत्य मामिदानीं विज्ञापनायां मुख-
रीकरोति कौटिल्यः । का गतिः । प्रकाशम् । राजन् चन्द्रगुप्त
वेदिच्छेदे ते यथा वयं मलयकेतौ कंचित्कालमुषितास्तत्परि-
रक्ष्यन्तामस्य प्राणाः ।

राजा । चाणक्यमुखमवलोकयति ।

चाण० । प्रतिमानारेख्योदात्यराक्षसस्य प्रथमः प्रणयः ।

(क) जयवार्यः । एष खलु भद्रभटभागुरायणप्रमुखः संयमितकरचरणो
मलयकेतुः प्रतिहारभूमिमुपस्थितः । इदं श्रुत्वा आर्यः प्रमाणम् ।

भद्र निवेद्यतामिति । इदमिष्टकार्यदर्शनं पूर्वभावो नामाङ्गम् ॥

प्रतिमानयितव्य इति । यद्यपि शत्रुशेषं न शेषयेदिति शास्त्रान्मलय-

१ पु...प्रविश्य; G. For जेदु B. N. read जअदु जअदु G. E. जयदु जयदु.
For अज्जो A. P. read अमच्चो after which B. E. N. read अज्ज; P. om.
क्खु; B. E. N. G. read भद्दभट A. reads भागुराअण R. E. भागुरायण. For
संजमिद E. has 'मिय. B. N. 'मिअ E. om. कलचलणो P. reads कलचरणो.
For मलअ. B. E. N. read मलय°. P. मलए (?) G. reads परिहारभूमिं पत्थ-
विशो; for उवडिदो B. N. have अवस्थापिदो E. उवडिविदो. २ ता एवं B. N.
एव E; after सुणिअ B. N. read एत्य. ३ आ श्रुतम् before this B. N.; राक्ष-
सस्य. E; the MS. G. stops at राक्षसाय; B. E. N. om. स; ; B. N. read
राक्षसाय करिष्यति. E. जानाति for जानीते. ४ आत्मन्°. E. कथम् after it
B. E. N. for दासी°. E. has दासी° &c.; B. N. om. भाम्; for विज्ञा°, E. has
विज्ञाय. B. N. add माम् after विज्ञाय. ५ B. N. om. ते and B. E. N. read
किंचित्कालान्तरम्; for रक्ष्यन्ता° E. has रक्षणीयाः. ६ B. E. N. read वृषल
before and अयम् after this.

पुरुषं प्रति^१ । भद्र अस्मद्वचनादुच्यन्तां भद्रभटप्रमुखा यथा-
मात्यराक्षसेन विज्ञापितो देवश्चन्द्रगुप्तः प्रयच्छति मलयकेतवे
पितृमेव विषयम् । अतो गच्छन्तु भवन्तः सहानेन । प्रतिष्ठिते
चास्मिन्पुनरागन्तव्यमिति ।

पुरु० । जं अज्जो^२ आणवेदि त्ति परिक्रामति । (क)

चाण० । भद्रे तिष्ठ तिष्ठ । अपरं च वक्तव्यो दुर्गपालः अमा-
त्यराक्षसलाभेन सुप्रीतश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति य एष श्रेष्ठी
चन्दनदासः स पृथिव्यां सर्वनगरश्रेष्ठिपदमारोप्यतामिति ।

(क) यदार्थं आज्ञापयति इति ।

केतुर्न मोक्षणीय इति तथापि राक्षसस्य साचिव्यग्रहणप्रथमप्रार्थनावश्यं
मानयितव्येत्यर्थः ।

भद्रभटप्रमुखा इति । भद्रभटादयः राक्षसस्य साचिव्यनिर्वाहव्यवसाये
संदिहानास्तद्वचनं चन्द्रगुप्तवचनं च न प्रमाणीकरिष्यन्तीत्यस्मद्वचनादित्यु-
क्तम् । किंच । अमात्यराक्षसेन विज्ञापित-इति वचनं स्वयं तथापकृतेनापि राक्ष-
सेन स्वस्मिन्नेवमुपकृतमिति राक्षससौजन्यं मलयकेतुना ज्ञातव्यमिति ।

१ For प्रति B. E. N. have अवलोक्य. For अस्मद्व° B. N. read मद्द्व°. E. has 'द्व° simply. For प्रमुखा B. N. E. read प्रभृतयः omitting यथा. B. E. N. also read राक्षसविज्ञा° for राक्षसेन विज्ञा°. For पितृमेव B. N. om. final इति. २ देवो M. R. the whole speech om. E ; परिक्रा° om. in B. N. वेदीति परि°. P. ३ B. N. read तिष्ठ तावत् । भद्र भद्र एवमपरमुच्यतां विजयपालोदुर्गपालश्च E. has अपरमुच्यतां विजयो दुर्गपालः P. reads अपरं वक्तव्यं दुर्गपालः R. om. one तिष्ठ and reads दुर्गपाल्यः R. om. राक्षस B. E. N. read अमात्यराक्षसस्य गृहीतचालस्य प्रीत्या देवश्च° &c. ४ A. M. P. read सोयमाज्ञा°. R. आज्ञा°; E. om. all from अमात्य down to this. B. E. N. R. om. यः and सः further on ; E. om. श्रेष्ठी ; B. E. N. read तावत् after एष ; For सर्वनगर. B. N. read सर्वेषु नगरेषु E. सर्वनगरेषु. *

अपि च विना वाहनहस्तिभ्यः क्रियतां सर्वमोक्ष इति । अथवा-
मात्यराक्षसे नेतरि । केमस्मात् प्रयोजनमिदानीम् ।

विना वाहनहस्तिभ्यो मुच्यतां सर्वबन्धनम् ।

पूर्णप्रतिज्ञेन मया केवलं बध्यते शिखा ॥ १७ ॥

पुरु० । जं अज्जो आणवेदि त्ति निष्क्रान्तः । (क)

चाण० । भो राजन् चन्द्रगुप्त भो अमात्य राक्षस उच्यतां
किं वां भूयः प्रियमुपकरोमि ।

(क) यदार्य आज्ञापयति इति ।

विना वाहनहस्तिभ्य इति । ततः प्रविशति मुक्तां शिखां परिमृशन्निति
मुखसंधावुपक्षिप्तस्य बीजस्यैवं मया निर्वहणं कृतमित्याह । तीर्णप्रतिज्ञेन
मया केवलं बध्यते शिखेति ।

भो राजन्निति । इदानीं चन्द्रगुप्तस्य राज्यलक्ष्मीस्थिरीकरणाध्यवसायादृ-
षलशब्दमपहाय राजन्निति संबोधनम् । किं च मलयकेतुनिग्रहराक्षससं-
ग्रहरूपं चन्द्रगुप्तस्य प्रियं कृतं मलयकेतुजीवनदानस्वराज्यप्रतिष्ठापनरूपच-
न्दनदासबन्धमोचनसकलनगरश्रेष्ठिपदलाभरूपं च राक्षसस्य महत्प्रियमनु-
ष्ठितम् । अतोप्यधिकं युवयोः प्रियं किं करोमीत्याह । किं वां भूय इति ।

*१ B. E. om. अपि च and have instead पुरु० । जं अमच्चो (अज्जो E.) आण-
वेदित्ति निष्क्रान्तः चाण० । चन्द्रगुप्तं किं ते भूयः प्रियं करोमि ॥ राजा । किमत
&c. as on next page. चाण० विजये उच्यतां कुर्गपाली विजयपालश्च अमात्य-
राक्षसपरिग्रहेण प्रीतो देवश्चन्द्रगुप्तः समाज्ञापयति विना &c. N. has अन्यथ for अपि
च ; for वा...भ्यः B. N. read हस्त्यभ्यम्. P. वा...भ्याम् E. वा...हस्तिभ्यः B. E.
N. add बन्ध before मोक्ष and E. om. इति. For अस्माकम् B. N. read हस्त्य-
भ्येन E. हस्तिभिः ; E. om. इदानीम् B. N. have तत् before it. *२ सह. B. N.
for हस्तिभ्यो B. N. read हस्तिभ्याम् E. युग्येभ्यो ; E. also reads पूर्व for सर्व
before बन्धनम्. A. P. read तीर्णप्रतिज्ञेन. ३ B. N. read इति शिखां बध्नाति
before this, and for पुरु B. reads प्रती ; N. om. this speech and E. also ; P.
reads वेदित्ति नि०. B. reads निष्क्रान्ता. ४ B. E. om. भो...भो and read
समुच्य for उच्य and ते (E. भूय) for वाम् ; P. reads भूयः before किम्
and M. R. read उपहरामि for उपकरोमि.

राजो० । किमतः परमपि प्रियमस्ति ।

राक्षसेन समं मैत्री राज्ये चारोपिता वयम् ।

नन्दाश्चोन्मूलिताः सर्वे किं कर्तव्यमतः प्रियम् ॥१८॥

राक्षो० । तथापीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

वाराहीमात्मयोनेस्तनुमवनविधावोस्थितस्यानु० पां

यस्य प्राग्दन्तकोटिं प्रलयपरिगता शिश्रिये भूतधाली ।

राक्षसेनेति । इदं शुभशंसनं प्रशस्तिर्नाम निर्वहणसंधेरुत्तममङ्गम् ॥१८॥

वाराहीमिति । भूतधात्री पृथ्वी प्रलयपरिगता प्रलयेनोपप्लुता सती प्राक्कल्पादौ अवनविधौ जगद्रक्षणविधाने अनुरूपां समयां वाराहीं तनुमाश्रितस्यात्मयोनेः स्वयंभुवः आदिवराहमूर्तेर्भगवतः श्रीविष्णोर्दन्तकोटिं द्रष्टव्यं शिश्रिये आश्रिताभूत् । यस्यैव संप्रति राजमूर्तेः राजा चन्द्रगुप्त एव मूर्तिः शरीरं यस्य । ना विष्णुः पृथिवीपतिरिति स्मरणात् । तथाभूतस्य भगवतो भुजयुगमधुना म्लेच्छैरुद्विज्यमाना भूतधात्री संश्रितास्ते । श्रीमद्वन्धुभृत्यः श्रीमन्तः बन्धवो भृत्याश्च यस्य स तथाभूतः अनेन बन्धुभृत्येभ्यः संपत्प्रदत्तमस्योक्तम् । पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः पार्थिवचन्द्रगुप्तरूपः स श्रीमाननादिविष्णुर्महीम-

१ This speech is not here in B. E. N., but on last page see note 1 there. In P. we have अति for अपि. And B. E. N. read परम् for प्रियम् R. reads किमतः २ For this B. N. E. read राजा । किमतः (E. has अतः only) परमपि प्रियमस्ति । यदि न (यद्य E.) परितोषस्तद्विषयस्तु भरतवाक्यम् (तथा इदं भवतु E.) ३ तनुमतनुबालावास्थि० B. E. N. ४ E. reads प्रीय for दन्त and M. R. read कोटीम्.

स्लेच्छैरुद्विज्यमाना भुजयुगमधुना संश्रिता . रांजमूर्तेः
स श्रीमद्वन्धुभृत्यश्चिरमवतु महीं पार्थिवश्चन्द्रगुप्तः ॥ १९ ॥

इति^१ निष्क्रान्ताः सर्वे ।

इति^२ सप्तमोऽङ्कः ।

इति^३ विशाखदत्तविरचितं मुद्राराक्षसं नाटकं समाप्तम् ।

वतु रक्षलित्यर्थः । अत्र श्रीविष्णोश्चन्द्रगुप्तस्य चाभेदकथनादनुभयाभेदरूप-
कमलंकारः । अयं हि धूर्जटिः साक्षादेन दग्धाः पुरः क्षणादितिवत् ॥ १९ ॥

मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुष-
काणि भवन्ति आयुष्मत्पुरुषकाणि चेत्यादि श्रीमहाभाष्यकारपतञ्जलिभग-
वत्पादानुशासनात्कविरत्र नाटक आदौ धन्या केयं स्थिता ते शिरसीत्या-
दिनान्दीयपद्यद्वयेन भगवतः सदाशिवस्य गुणसंकीर्तनरूपं मङ्गलं कृतवान् ।
मध्ये च शरद्वर्णनप्रस्ताव आकाशं काशपुष्पच्छवीति पद्येन भगवतः शिव-
स्य प्रसन्नोन्मेषजिह्वामिति पद्येन भगवतो नारायणस्य च गुणसंकीर्तनरूपं
मङ्गलं विहितवान् । नाटकसमाप्तौ च वाराहीमात्मयोनेरिति पद्येनादिवरा-
हरूपधारिणो भगवतो महापुरुषस्य जगदुद्धरणगुणसंकीर्तनरूपं मङ्गलं विर-
चितवान् । अनेन मङ्गलाचरणेनोपास्योपासकभेदावस्थायामप्युपास्ययोर्हरिह-
रयोरभेदेनैवोपासनमखिलश्रेयःप्राप्तिसाधनत्वेन श्रुतिस्मृतीहासपुराणप्रसिद्ध-
मित्युक्तं भवति । तथाच श्रीमदाचार्यभगवत्पादैः श्रीविष्णुसहस्रनाम-
भाष्ये हरिहरयोरभेदोपासनपराणि^४ महाभारतादिवचनान्युदाहृतानि ।

नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च ।

तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा ॥ १ ॥ .

१ रुद्विज्यमाना B. E. N. which read पीवरम् for संश्रिता (E reads पीवरा.).
२ श्रीमान्वन्धु. E. बन्धुवर्गः N ; for °वश्चन्द्रगुप्तः E. reads °गोवन्तिवर्गः N.
°गोवन्तिवर्गः. ३. Om. A. ४ Om. M. R. E ; the whole इ...ङ्कः om. A ५ A. P.
read इति श्रीमन्महाराजपद्मभाजः इत्योः सुनुना महाकाविलः श्री (om. P.) विशाख-
दत्तविरचिते मुद्राराक्षसनाम्नि (A. om. नाम्नि) नाटके निर्वहणं नाम (P. १ om.
नि. १५) सप्तमोऽङ्कः (°ङ्कोऽयम् P.) A. adds शुभं भूयास्ततस्तम् ; M. reads मुद्रारा-
क्षसं नाम नाटकं समाप्तम् ॥ श्री शारदायै नमः ॥ श्रीविद्याशंकराय नमः ॥

ल्वदुपासा जगन्नाथ सैवास्तु मम गोपते ।

आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थैर्जगत्पते ॥ २ ॥

यस्त्वं द्वेष्टि स मां द्वेष्टि यस्त्वामनु स मामनु ।

इत्यादीनि वचनानि द्रष्टव्यानि । गङ्गास्तुतौ च भगवत्पादैरनयोरभेदभक्तिप्रार्थना कृता ॥ भूयाद्भक्तिरविच्युता हरिहरद्वैतात्मिका शाश्वतीति ॥

इति श्रीव्यम्बकयज्वप्रभुवर्याश्रितदुण्डिराजव्यासयज्वविरचिते मुद्राराक्षसनाटकव्याख्याने सप्तमोऽङ्कः समाप्तिमगमत् ॥

बुधो दुण्डिर्नाम्ना जगति विदितो लक्ष्मणसुधी-

मणेः श्रीमद्भ्यासान्वयजलधिचन्द्रस्य तनयः ।

स्फुटं साङ्गं व्याख्यन्त्रयगुणविदस्त्रयम्बकविभो-

नियोगात्प्रीढार्थं बुधगणमुदे नाटकमिदम् ॥ १ ॥

अत्र नाटके चतुर्थेऽङ्के कविरद्भुततरचाणक्यनीतिविषयकस्वसंविधानकेशमनुभाव्य प्रमोदभरमनुभवन्तः सरसाः सहृदया जगति दुर्लभा इति मन्वानः स्वयमेव स्वस्य नाटकीयसंविधानकेशं राक्षसवचनव्याजेन प्रस्तौतिस्म । कार्योपक्षेपमादौ तनुमपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्नित्यादिना । एवं नाटकीयं चतुःषष्ट्यङ्गलक्षणानुसरणकविहृदयाभिमतार्थाविक्रणप्रयासोपि व्याख्यातुरनुमोदयितव्यः सहृदयैरिति प्रार्थयामः ।

कर्तेदं नाटकस्याद्भुतरसविलसत्संविधानप्रवीणः

केशं चाणक्यनीतौ बहुविधमतनोलक्षणाद्वैर्वचोभिः ।

तत्तलक्ष्ये तदङ्गानुसरणविषयावासमस्मद्विधानां

राजश्रीव्यम्बकार्यानुमतिसुविहितं वीक्ष्य तुष्यन्तु सन्तः ॥ १ ॥

श्रीमद्विशालकविवर्यकृतिर्मयैषा श्रीव्यम्बकानुमतितो विवृता यथावत् ।

श्रीस्वामिशैलवसन्तिर्भगवान्निशाखो देवोनया मुदमुपैतु सनत्कुमारः ॥ २ ॥

बाणाभ्युत्तुमहीसंख्यामितेब्दे जयनामके ॥

दुण्डिना व्याकृतं जीयान्मुद्राराक्षसनाटकम् ॥ ३ ॥

[१६३५ शालिवाहनशाकेब्दे जयसंवत्सुरफाल्गुनमासि विरचितमिदं
मुद्राराक्षसनाटकव्याख्यानं जीयादित्यर्थः ॥]

श्रीकृष्णाद्रिसुतेशपादमलजे संधाय चित्ताम्बुजं
वाणीसौरभशालिभेदतमसः संधूननैकामयीः ।
मुद्राराक्षसनाटकं लिखितवान्कौटिल्यनीतेः कलां
गन्तुं यत्र विहारिणः प्लवनतो नीलम्बुधौ सञ्जनाः ॥ १ ॥

NOTES.

P. 9. As remarked by the commentator, the equivocations of the first stanza (with which may be compared those at *Sarasvatikanthābharaya*, p. 130), are intended to indicate the crooked policy on which the plot of the play is based; while the second stanza is said, by the same authority, to foreshadow the difficulties of that policy, occasioned by Châpakya's desire to avoid the total destruction of Râkshasa. नाम, in the second line of the first stanza, does not mean proper name as it does in the first. It means simply a "word which signifies" a particular thing, as when the *Nirukta*, p. 6, (see also p. 18, &c.) says गौः &c., are पृथ्वीनामेध्यानि. For कस्य हेतोः see *Siddh. Katm.* I., 295, and for नारीं पृच्छामि नेनुम्. *Ibid* I., 254. विजया is a female attendant of Pârvatî. In the drama called *Pârvatîpariṇaya* (cf. also *Kumâra* VIII. 49), she is represented as one of P.'s attendants in her father's house before marriage. रक्षतः = avoiding. Cf. *Kathâsaritsâgara*, p. 203, *Kâdambarî* p. 148. As to नृत्त see *Daśarûpa*, p. 5, and cf. *Mâlatîmâdhava*, p. 181. The metre of the two stanzas is *Sragdharâ*.

P. 16-19. As to नान्यन्ते see the remarks in Jagaddhara's commentary on the *Mâlatîmâdhava*, pp. 5-6. यत्सत्यम् is a very common expression, cf. *inter alia*, *Kâdambarî*, p. 80, *Veṇisambhara*, p. 13, *Anarghya Râghava*, pp. 42, 115, *Mâlatîmâdhava*, p. 165. The meaning of the expression is, "indeed," "to be sure." For स्तम्बकरिता the commentator cites *Siddh. Kaum.* II., 329. The metre of stanza 3 is *Anuṣṭup*. The plural form गृहः (p. 17) is a very common one, cf. *Vîra-charita*, p. 2, *Anarghya Râghava*, pp. 7, 12, and *Śakuntala*, p. 264. The हुंकृत, referred to in stanza 4, (p. 18), is the indistinct sing-song sound which accompanies such mechanical work as that here spoken of. Grinding with the millstones, for instance, has the same accompaniment. The metre of the stanza is *Aupachehhandasika*. On stanza 5 (p. 19), the commentary has drawn out the equivoque.

- उपायनिलय, as applied to the नदी, seems to mean "clever at expedients in house hold management." The metre of the stanza is Āryā.
- P. 20-23. तिष्ठतु तावत्—or आस्ता तावत्—is an idiomatic expression, equivalent to the English never mind. As to the invitation to Brāhmanas on account of the eclipse, cf. Dharmasindhu, pp. 51-3 (Bomb. ed. with Marāṭhi translation) चतुःषष्ठयज्ञः (p. 21), see these in Tārānāth's Vāchaspatya, p. 74. There are 24 Angas and 40 Upāngas mentioned in the quotation from Garga there given, all of which are here spoken of as Angas. The double entendre on stanza 6 is explained by the commentator. As to केतु standing for मलयकेतु comp. Śārīraka Bhāṣhya, p. 929. The fuller reading of the first speech behind the scenes (p. 22) seems to fit better with the speech of the Naṭi. But the reading adopted by the majority of our MSS. is not unintelligible. And see Sāhitya Darpana, p. 132, where this passage is quoted as an instance of the Udghāṭyaka mode of पात्रप्रवेश. The metre of the stanza is Āryā. As to कौटिल्यः कुटिलमतिः (p. 23), see *infra*, p. 150. सनातनः means "having the same name." As to the name चन्द्रगुप्त see Max Müller's History of Ancient Sanskrit Literature, p. 289. द्विषन्वियोग=attack by an enemy. Cf. pp. 169-172 *infra*. The metre of the stanza is Praharṣaṇi.
- P. 24-26. मुक्तां शिखाम्. Chāṇakya had declared that he would not tie up his hair until he had completed the task he had undertaken. He ties it up at the end of the play. The loosening and tying up of Draupadi's braid in the Veniśamhāra may be compared. And cf. also Mṛichchhakaṭika, p. 40. The significance of the expressions in stanza 8, as stated in the commentary, should be noticed. The metre of stanza 8 is Vasantatilaka. धूमलता in stanza 9 finds a parallel in the Veniśamhāra, p. 33, where Draupadi's braid is similarly described. The metre of the stanza is Āryā. In stanza 10 धूमकेतु merely means fire. In the Sarvadarśanasangraha, p. 4 (Cf. Kādambari p. 40), fire is called धूमध्वज, which means the same thing. कुलकाननधूमकेतु occurs in the Uttara-rāmācharita, pp. 2, 97, and Chāṇakyaśikṣā, p. 33. शालमेन विधिना = in the same way as the śalabha does, viz., by

being burnt up in the fire. Cf. Bhartṛihari (Vaiṣṭya), stanza 21. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

- P. 27-30. दुःशीलता The tradition of this is still kept alive by the ordinary Pantojī. The passage cited in the commentary at p. 27 is to be found in the Daśarūpa, p. 12. The reading of A.M., &c., instead of न समर्थः किम् ought to have been kept in the text. The syntactical construction of the passage from कृतः (p. 28), to येन मया, &c., on p. 29, is not quite regular. यस्य मनः seems to have nothing answering to it in the preceding sentence in consequence of the intervening कृतः, and nothing in the following sentence in consequence of the intervening stanza 12, which is not syntactically co-ordinate with stanza 11. The metre of stanza 11 is Śragdharā, of stanza 12 Śārdūlavikrīḍita. सोहम् &c.=under these circumstances, I, &c. वृषलापेक्षया (p. 29),=out of regard for Chandragupta. राज्ञं धारयामि =retain office as chief minister. Cf. p. 274, *infra*, where Chāṇakya offers the राज्ञः to Rākshasa. The metre of stanza 13 is Śikharinī. In तदभियोगं प्रति, अभियोग must be interpreted to mean devotion, devoted work (for the Nanda family): अवस्थापयितुं शक्यः=it is possible to make him steady, to manage him. अनयैव बुद्ध्या=in this belief. तपस्वी is commonly used as a term of pity. Cf. *inter alia* Māli-mādhava, p. 117, and Mricchakatika 79, Śākuntala 150, Kirāta XIII., 58. प्रत्यक्षवत् &c.=looking into space before him as if Rākshasa was there present in the flesh. Cf. Mūrāri, p. 91. अर्थतः=for the sake of gain. अनु is here a Karmapravachaniyā, see Siddh. Kaum. I. 263, *et seq.* तत्प्रतिष्ठापयामि=in the hope of their master's restoration to prosperity. Cf. Māgha II. 34. प्रलय=ruin, adversity. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita as also of stanza 15. As to नद्यानेन and commentary on it. Cf. Raghu IV., 8, and Mallināth's commentary there.

- P. 31-35. विषकन्या=A woman, intercourse with whom was supposed to be fatal, see Kathāsaritsāgara, p. 292. लोकप्रसवार्थम् &c. The rumour circulated would become more credible by reason of Chāṇakya's not destroying Malayaketu, though apparently in his power, and letting him escape. It seems

doubtful whether the commentator's explanation of the next phrase is correct, the escape of Malayaketu with the help of Bhāgurāyana having but a very indirect connection with Malayaketu's being imposed upon in the mode suggested. As to व्युत्तिष्ठमानः (p. 32) see Siddh. Kaum. II., 243, and cf. Māgha II., 10, Viracharita, p. 25. अस्य नि-
 ग्हात् goes, of course, with प्रमादम्. See as to all this p. 98 *infra*. संचार is not easy to interpret. It would mean literally movements, and आचारसंचार therefore would seem to mean manners and modes of proceeding or dealing. व्यञ्जन = disguise. Cf. Murāri, p. 57, Māgha II., 56. निपु-
 णम् seems rather to mean skilfully and to go with अन्वि-
 ष्यते than as the commentator takes it. प्रचारगतम् = move-
 ments, doings. तत्तत्कारणम्, &c. (p. 33), = Bhadrabhata
 and others, the companions of Chandragupta, have been
 kept well satisfied by making opportunities (for keeping
 them so) from time to time. With सहोत्थायी may be com-
 pared सहाध्यायी and व्युत्तिष्ठमानः *supra*. It means an
 adherent whose prosperity follows the prosperity of him
 whose adherent he is. तीक्ष्णरस = poison. परीक्षितभक्ति = of
 tried loyalty. औशनसी-वण्डनीति = the science of politics
 according to Śukra. Cf. Panchatantra IV., p. 74 and note.
 As to ज्योतिःशाल्म see p. 21 *supra*. लिङ्ग = marks, guise. Cf.
 Raghu VIII., 16. महत्प्रयोजनम्. see pp. 191-5 *infra*. परि-
 हास्यते = nothing will be deficient on our side. Cf. Pārvatī-
 paripāya, pp. 122-136. प्रधानप्रकृति = chief minister. Cf.
 Mālatīmādhava p. 367, and Viracharita, p. 131. राज्यतन्त्र =
 (p. 34), administration of a kingdom. Cf. p. 70, Śākuntala
 p. 187. उदास्ते = is apathetic; takes no interest (in public
 affairs). अथवा, &c., = or no wonder; for only then does
 sovereignty conduce to happiness when it is uncoupled
 with the troubles (not shared with others) of application to
 work; as to अथवा see Bhārtṛhari (Nīti) st. 10, as to अभि-
 योग see p. 131 *infra*; as to the whole idea cf. Śākuntala
 189. The metre of stanza 16 is Anuṣṭub. यमपट = a series
 of representations of the exploits of Yama, something, prob-
 ably, like the boxes of sacred pictures which are shown
 about to this day. विषम Cf. the similar though not identical
 sense of विषम at Bhārtṛhari (Nīti) st. 97. The metre of

both is *Āryā*. *सुगृहीतनामः* (p. 35) is a common expression applied to various classes of persons entitled to respect or veneration. Cf. *Mrichchhakatika*, pp. 66, 286; *Chandakausika*, p. 42, and elsewhere. For a definition of it see *Daśarūpa*, p. 109. *धर्मभ्राता* is an expression which occurs at *Yājñavalkya II.*, 137. In the *Uttararāmacharita*, pp. 168-175, *Jānakī Parīṇaya*, p. 10, and *Murāri Nāṭaka*, pp. 36-80, also similar expressions occur. The meaning is one who is in a similar relation as that of a brother, by learning with one guru, &c. The commentator's explanation is not incompatible with this.

- P. 36-41. *चोरयितुम्* here means to deny; it generally means to possess as in *Māgha I.*, 16. In the *Chandikāśataka* (*Ind. Ant. I.*, 112), it means remove, take away. This passage (with different readings) is quoted in the *Daśarūpa* (p. 120) as an example of *Nālikā*. As to *कमल* and *चन्द्र*. Cf. *Śakuntala*, p. 212. The metre of the stanza is *Āryā*. *उपनिष* (p. 37) see *Mālatimādhava*, p. 21. The meaning is something like that of the English phrase "throwing out," hinting, indicating. *विराग* (p. 38) discontent. In *अस्त्यञ्च नगरे* &c., (p. 38) *अस्ति* is an *अव्यय*. See *Siddh. Kaum. I.*, p. 92, and cf. pp. 42-86 *infra*, and *Veṇi-samhāra*, p. 213, among other passages. As to *चन्द्रभियः*: Cf. *Mālatimādhava* p. 365 and note there. As to *न युक्तम्*, &c., (p. 41). Cf. *Prabodhachandrodaya*, p. 39. The *Kāyasthas* appear to have been much looked down upon in old days. Cf. *Mrichchhakatika*, pp. 175-367. The name *Śakaṭadāsa* is to be noted. It seems to belong to Eastern India where the *Kāyasthas* are still a large and important class of the population, and *Dās* is still a prevailing surname. *Chandanadās*—a *Vanik*—may be either a *Bengalee* or a *Guzerathi* name.

- P. 42-48 *अङ्गुलिप्रणयी* Cf. *हस्तलीगतः* at p. 164 *infra* *अवधरक* = aperture, window, as in *Viddhaśūlabhanjikā*, p. 17. *पञ्चवर्षदेशीय* (p. 43) = about five years of age. The passage, cited in the commentary at p. 45, is to be found in *Daśarūpa*, p. 21. *गृहीतो जयराजः* = (p. 46), *scil* that in *जेतु* coming directly after *जेतव्य*. This is a common thing in our dramas. See *Uttararāmacharita*, p. 25, *Murāri*, p. 90, *Chandakausika*,

p. 85, Prasanna Rāghava, p. 56, Nāgānanda, p. 140, and Cf. pp. 49-52, 151 *infra*. According to the Daśarūpa, p. 119, this is technically called गण्ड पारलौकिकम् means, of course, funeral ceremonies. उच्यतामस्मद्वचनात् is a common expression. Cf. Venīsamhāra, p. 20, Śākuntala, p. 53, Vikramorvasī, pp. 135-155, Raghu, XIV., 61. The grammatical explanation of it is to be found at Siddh. Kaum. I., 288. उत्तरोलेखार्थः. See the लेख at pp. 199-200 *infra*. The latter part is about the ornaments, which the three brothers are here sent to receive from Chandragupta.

P. 48-54 चित्रगुप्तः प्रमार्ष्टुः. Cf. Milton's phrase, "blotted out from the book of life." The metre of the stanza is Sragdharā. अनभिव्यक्त = vague, without persons and things being definitely named. अदत्तवाक्यनाम (p. 49) = in which the name of the addressee is not written. उपतिष्ठस्व = come back to me. For the Ātmanepada see Siddh. Kaum. II., 244. हन्त is an expression of joy. आस (p. 50) = very friendly, cf. Magha III., 23. प्रयोजनम् see p. 183 *et seq.* शेषं प्रख्याप्य, &c., (p. 51) see p. 31 *supra*. निकार = disgrace, ignominy. Cf. Bhartṛihari stanza 37 (Nīti) and note. मूलमारोप्यताम्. See the manner of doing this at p. 268 *infra* and in the Mricchchhakaṭika p. 334. अविनाम (p. 52) indicates a wish, and introduces a question as to whether it will be satisfied. Cf. Mālatīmādhava 21 and comment, Śākuntala p. 29. It has a different sense in the Jānakī Pariṇaya, p. 236, where it introduces a question, but does not involve the wish as it does here, and also generally. चाणक्यहस्तक (p. 54). Cf. as to this Prasannarāghava, p. 150, Bhartṛihari, st. 94 (Nīti), and our note there. In the Viddhasālabbhanjikā, p. 74, the form is हस्तकहिमांशो, which reverses the usual order of the words in such cases.

P. 55-57 संभावितम्, &c. The reading in the notes is easier of interpretation. The commentator's explanation of the reading of our text seems to make it mean, "This is mere outward civility towards you from one like me." But the true meaning seems to be, "This is mere ordinary civility from one like me towards you," that is to say, it is not more than is usual and proper in such a case. उपक्षिप्त—commenced, set on foot. Cf. Venīsamhāra, p. 196, and see references on p. 36 *supra*. बुद्धिभा (p. 56), earning of inter-

est. As to अत्यादरः &c., Cf. the Italian proverb alluded to in Bacon's Advancement of Learning, p. 358. See, too, Śākuntala, p. 88. अतिक्रान्त &c.=do not the shortcomings of Chandragupta now remind the people of the virtues of the former kings? As to the grammatical construction see the commentary and cf. with it. Siddh. Kaum. I., 257-259. प्रतिप्रिय = benefit in return. Cf. Raghu V., 56. As to नन्दस्यैव, &c. Cf. Max Müller's History of Ancient Sanskrit Literature, pp. 289-296, on the cupidity of the Nandas. Cupidity seems to be attributed to the Mauryas also (Cf. Goldstücker's Paṇini, p. 229).

- P. 58-64 यत्त्वमद्यापि seems to be a better reading than यत्स्वमद्यापि. The latter is grammatically explicable, apparently, only as a continuation of भवानेव तावत्, &c., अयमीदृशो, &c., being treated as a mere parenthesis. वाक्छलम् (p. 59) = dishonesty in words. The meaning is that the dishonesty is merely apparent, being in words only. अछलं भवतु भवतः = Got clear of all dishonesty. उपरिचनम्, &c. (p. 60). For the idea of the first line. Cf. Meghadūta, stanza 3, and Raghu XIII., 28. दिव्यौषधः herbs of great efficacy, scil for curing snake poison. This stanza is quoted in the Sarasvatī-kanthābharana, p. 165 (with readings which are in none of our MSS.) as an example of उत्तरवक्रनिर्देशन. The metre of the stanza is Āryā. विक्रान्तैः &c. (p. 61). The meaning is that if good ministers, eminent in peace and war, failed to preserve against Chandragupta's attack the sovereignty of the Nandas when they were alive and their name could rally people round their banner, nobody can destroy the sovereignty which has passed to Chandragupta now when the line of the Nandas is extinct. One element favourable to the enemies of Chandragupta is removed by the destruction of the Nandas, and the other elements are still the same. The metre of the stanza is Sārdūlavikrīḍita. तीक्ष्णदण्ड (p. 62), Cf. Śākuntala, p. 254. पथ्य = beneficial, wholesome. Cf. Jānakī Parīṇaya, p. 144, Māgha II., 10, सुलभेषु (p. 64). As to Śibi see pp. 250-66, Kāthasaritsāgara, p. 82, Mahābhārata, Vana Parvan, ch. 197 and cf. Cunningham Arch. Surv. XV., 8, संवेदन = giving. निवेदन is often

used in this sense, e. g., Jānakī Parīṇaya, p. 92, Rāghu, XIV., 70. The metre of the stanza is Anuṣṭub.

- P. 65-68 **दुर्गपालक**. In the reading in the text this means the keeper of the fort or prison, apparently. In the other reading it would be a proper name. See, too, p. 278, *infra*. **सार** = valuables. **गुरुषोष** = a fault of the individual, viz., himself. **हन्त** see p. 49 *supra*. The whole plot is now perfected in Chāṇakya's mind, and he sees how it is to end. The metre of the stanza is Anuṣṭub. **समपक्रान्तः** (p. 66) = ran away. **गृह्यताम्** (p. 67) = apprehend. **तन्त्र-माकुलीभूताम्** = the whole arrangement is gone out of order, as to **तन्त्र** see the quotation in the commentary at p. 70 *infra*. For **प्रथमतरम्** Cf. Kādambārī, pp. 351-68. **प्रधार्य हृदये** = with some deep motive in their minds. Cf. Śākuntala, p. 41. **गता एव ते** = they are gone for ever. **साधनविधौ** (p. 68) = in the work of accomplishing the end desired. The meaning of the stanza is this, "So long as my own mental strength is intact, I do not care what deficiencies there may be in my external helps to accomplish my purposes." The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍitā. **एकचर** = living by oneself alone apart from those who represent the Nanda family to which Rākshasa's homage is due. Cf. Kirāta XIII., 3. **विगाहमान**, as applied to the elephant, seems to mean wandering about in the forest. **प्रगुणीकरोमि** = refine and improve and break in for the work to be done by him. Cf. Prasanna Rāghava, p. 103, Mālatīmādhava, p. 33. The figure of the elephant⁴ is repeated at p. 140 *infra*. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

Act II.

- P. 70. The quotation **अभूताहरणम्**, &c., contained in the commentary is taken from Daśarūpa, p. 28, where, and on following pages, the various terms are explained. The double meanings of the various words of the first stanza are explained in the commentary, and Cf. Māgha II., 88. The **मण्डल** is the charmed^o circle, which the snake-charmer draws round a snake to prevent his going beyond certain limits. **मन्त्र** = charms and state secrets. The metre of the stanza is Gīti. **जितकाशी** (p. 72) = one who likes to assert himself

against all opposition, see p. 127 *infra*, and cf. *Sāhitya-parichya*, p. 47 (Part I.), where Prof. Nilamani Mukarji explains it thus—**जितं जयः भावे क्तः । तेन काशते उल्लसति जितकाशी जयोद्धत इत्यर्थः**. **पेटकसमुद्रक** = baskets, boxes, see *Sākuntala*, p. 151, and *Mālatīmādhava*, p. 206, note. **संस्कृतमाश्रित्य** (p. 73), seems to be rather uncalled for, as the *Prākṛit* was not the proper language for Virādhagupta, but only for his assumed character. As to these changes of language, see the rule at *Daśarūpa*, p. 109, and Cf. *Mālatīmādhava*, p. 81, and *Sākuntala*, p. 105. **चाणक्यमतिपरिगृहीत** = guided by the counsels of Chanakya, see p. 86 *infra*, and for the grammar, *Siddh. Kaum.* I., 4-20.

- P. 74-77. **मूर्ति** means body here, as at *Raghu XIV.*, 54, for instance. As to **मौर्य** see Max Müller's *Ancient Sanskrit Literature*, pp. 285-297. The metre of the stanza is *Upajāti*. As to **संशयिता** Cf. *Prasanna Rāghava*, p. 151. **गजवशा** = she-elephant. Cf. *Vikramorvaśī*, p. 117, *Kathāsaritsāgara*, p. 70. **गतागतैः** = the she-elephant now goes to the one side and now to the other, as the one or the other happens to be superior for the moment, and hence she gets wearied by these movements. Cf. the somewhat different figure at *Raghu XII.*, 93. The metre of the stanza is *Ruchirā*. **वित्ति विना** (p. 75) see *Maitrī Upanishad*, p. 55, *Māgha IV.*, 53, *Kathāsaritsāgara*, p. 64. **चित्रकर्मे**, here means, of course, primarily painting. The explanation given by the commentator gives the meaning divested of the figure. The metre of the stanza is *Śārdūlavikṛīḍita*, as also that of the next stanza. **अथवा**, &c. Having said that all his activity is without the main object which should support it, he, in the next stanza, proceeds to justify that activity, which is shown in serving others than his original masters, and shows that even now, though serving others, his object is to do something for his old masters. **विस्मृतभक्ति** = forgetting the loyalty due to the Nandas. **विषय**, &c. = with a heart fixed on the enjoyment of worldly pleasures. **आत्मप्रतिष्ठाप्य** = wishing to be in occupation of a high position. **शाश्व** = शशु. See *Kirāta XIV.*, 2, and Mallināth's commentary on that, and Cf. also *Veṇīsamhāra*, p. 178, *Dhananjayavijaya*, p. 7. For the grammatical rule see *Siddh. Kaum.* I., 726.

राघु falls under the गणप्रज्ञादि Pāṇini V., 4-38. गन्धगञ्ज (p. 76) is a superior species of elephants so called from the smell which they are supposed to give out. As to चपला Cf. Raghu VI., 41. The metre of the stanza is Vasantatilaka. अनभिजात = low-bred. कुलहीन *scil.* he being a वृषल. As to पुरन्त्रीणाम् &c. Cf. Milton's Samson Agonistes, v. 1010. The metre of the stanza is Śikharinī. स्वामकामां करोमि = I will disappoint you in your wish, namely, to remain with Chandragupta. परकृत्योपजाप (p. 77) = secretly communicating the doings of the enemy. At p. 107 the meaning of उपजाप is kindred, but slightly different. संहति = combination. The text should have read अवृद्ध्यमानम्, instead of अवृद्ध्यमानम्. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

- P. 78-80. क्रमेण = by degrees, gradually. प्रतिष्ठा Cf. p. 30 *supra*. As to अनु see Siddh. Kaum. I., 265. With the reading अपि, there is a difficulty in construing तं जयाय ययते. लब्धान्तर = getting an opportunity. Cf. Jānakī Parinaya p. 108, and the parallel phrases लब्धावकाश, लब्धावसर. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. The इति in इत्याभरणानि, &c., (p. 79) should, perhaps, be not taken as part of the stage direction. पक्षपात often means partiality as in Mālavikāgni-mitrā p. 12, for instance; but it also means, as here, merely liking. Cf. for other instances, Uttararāmacharita p. 148, Viracharita p. 81, Ratnāvalī p. 23, Prasanna Rāghava, p. 113, Kirāta III., 12. सुगाङ्गा is the palace at Pāṭaliputra, see p. 111 *infra*. इदम् is used to indicate that Rākshasa had the throne of Malayaketu as it were then before his eyes. The metre is Śikharinī. प्रतिमान्यताम्, &c. (p. 80). Cf. Mrichchhakatika, pp. 115, 374 and p. 277 *infra*. The meaning is—show respect to this first token of affection or friendship by accepting it. साधयामि = I am going. Cf. Śākuntala, p. 19. सर्पदर्शन (p. 81) is held to be inauspicious. Cf. Mrichchhakatika, p. 306. दर्शनकार्य = that which would have resulted from the दर्शन, viz., some present. गाथा (p. 83) means merely a stanza here. See *inter alia* Ratnāvalī, p. 22. The metre of the stanza is Āryā. संस्कृत-माभित्य (p. 84) see p. 73 *supra*. पीडित = pressed; Cf. Kirāta

- III., 54. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. The commentator's explanation of विराध seems rather forced.
- P. 85-88. भुजंगैः &c. This is a blunder—not the poet's—as Virādhagupta is called in not for his भुजंग, but for his सुभाषित. See the Introduction on this. स्वाधिकारस्, &c. Cf. Śākuntala, p. 75, Mālavikāgnimitrā, p. 17, Jānakī Parīṇaya, p. 334. The meaning is—Do you, too, attend to your own duty. As to शक्यवन, &c. (p. 86) see Introduction. प्रतिद्विप = hostile elephants, elephants of the enemy. Cf. Kirāta XVII., 45. मया सहैकमनसः (p. 87). Cf. अस्माभिः सहैककार्योनाम् p. 77 *supra*. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. अन्तं नयतु = let him destroy. अज्ञासीः = believed, as in मया पुनर्ज्ञातम् six lines above. The metre of the stanza is Sragdharā. उपरोधवैशस = the hardships of a siege. पौरजनापेक्षया = out of regard for the citizens, see p. 29 *supra*, सुरङ्गान् = subterranean passage. सर्वार्थसिद्धि (p. 88). See p. 30 *supra*. The commentator's explanation of जयघोषणा, &c., seems not to be correct. It is clear from p. 141 *infra* that जयघोषणान्याघात was done by Rākṣhasa's adherents even after the city had yielded to Chandragupta. That is what is alluded to here. The presence of these adherents, it is here said, could only be inferred from the जयघोषणान्याघात, that is to say, obstructions to the proclamation of Chandragupta's victory. नन्दराज्यप्रस्थानयनाय, see p. 235 *infra*. कर्मेन, &c., see Mahābhārata, Droṇa Parva Adhyāyas, 179-180. The same allusion is to be found in Mṛichchhakaṭika, p. 69. हेडिम्बेय is घटोत्कच, and विष्णु, of course, is Kṛishṇa. आत्यन्तिकभ्रैयस् because it not only does not destroy Vishnugupta's protégé, but does destroy his enemy. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.
- I. ८७-96. प्रकाशिते = announced, proclaimed. सांख्यस्त्रिक = astrologer. In चाणक्यबटुना the word बटु is used as a depreciatory term. Cf. Virācharita, p. 46, and see, too, Kumāra V., 83, Jānakī Parīṇaya, p. 258 *inter alia*. परिमुष्टेनैव (p. 90) = looking well-pleased, but not really being so. विकल्प = suspicion. किंवा (p. 91). As to वा see our note on Bhartṛihari, st. 32 (Nīti). अतिदृष्टः = given. Cf. Vikramorvaśī, p. 17, Mṛichchhakaṭika, p. 374 and p. 95 *infra*. उपांशुवधनाकलय्य = having determined on some mode of secretly making away

with him. उपचिता = corroborated or strengthened the popular idea. चन्द्रगुप्तोपवाह्यां, &c. (p. 92) = the she-elephant who was the riding elephant of Chandragupta, see p. 74 *supra* and cf. Kādambarī, p. 112. (यस्यैव बाह्यामुपयास्यसि) कनकरण्डिका seems to have been a golden sheath for the little sword or poniard which the man had. उत्प्रेक्षणा seems to mean literally looking up to, anticipating. Cf. the somewhat similar use of the same word at Murāri, p. 115, Vīracharita, p. 55. प्रथमगति, &c., = dropped down according to calculations with reference to the previous speed. प्रभटलक्ष्यम् (p. 93) = wide of the mark. लोष्टघातं हतः see Siddh. Kaum. II., 471. योगचूर्ण (p. 94) = powder of magical virtue. According to the Buddistic story, Chandragupta was fed on poison, and thus made proof against it by Chāṇākya, see Max Müller's Ancient Sanskrit Literature, pp. 294-5. वाक्यभेदानगमन् (p. 95) = gave divergent accounts. विचित्र &c. Cf. Daśakumaracharita, p. 43. प्रथम-विहित (p. 96) is the reading which should have been printed in the text. As it stands, प्रथमम् remains out of the compound, but the sense requires it to be included in the compound. तैरेव *scil* by the शस्त्र रस; शस्त्रेषु प्राणिहित, &c., means here appointed to make use of the weapons, &c. मञ्जीतयः = my devices of state-craft. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.

- P. 97. प्रारभ्यते &c. The stanza is quoted in the Daśarūpa as belonging to Bhartṛihari. See Introduction *supra*. The metre of the stanza is Vasantatilaka, and that of the next is Śārdūlavikrīḍita. This stanza also occurs in some copies of Bhartṛihari's Nīṭisataka, see pp. 31-2. That the Śeṣha does not throw off the earth—is it because the burden of it does not afflict his body? Or that the sun does not sit down unmoved—is it because he is not fatigued? Not so. But a praiseworthy man is ashamed to throw up, like a wretched helpless man, what he has taken charge of. Cf. Kathāsaritsāgara Taranga XVIII., st. 188. कृपण, see pp. 122, 216 *infra*, and cf. *inter alia*, Jānakī Parīṇaya, p. 358, and Meghadūta st. 51 निर्वृत्त = completed, carried to a proper end. Cf. Uttaraśālacharita, p. 20, Priyadarśikā, p. 53, Vīracharita, p. 136, Mālatimādhava, p. 50 and note on it. गोचरत,

cf. कुलधर्म at p. 264 *infra*. As to व्रत, see our note on Bhartrihari (Niti), p. 10, st. 28 प्रत्यक्षमेवैतन्, &c. You see it clearly yourselves that I have not deserted what I have taken in hand. एतदीदृशम् = such things as have now been referred to—the attempt to poison, &c. निगृहीत = imprisoned. निष्परिग्रह = without belongings anything to call one's own. स्वस्मिन् &c. The reading of B. is the only one which makes a metrically correct आर्या. But none of the other copies agree with it. It is possible that the stanza was intended to be of the आर्यागीति sort, of which we have examples in Halâyudha's commentary on Pingala, p. 66, *et seq.* But this stanza differs from those in having 20 instead of 19 mâtṛas in the 2nd line, while the 3rd and 4th are here as in an ordinary आर्या, not in the आर्यागीति. But see Māgha IV., 48. अर्धराज्य is generally considered to be contrary to grammatical rule, Siddh. Kaum. I., 249. But see this point discussed in Halâyudha's commentary on Pingala, pp. 44-5. यस्य तव is again difficult to construe like येन मया at p. 29 *supra*. But these forms यस्त्वम्, सोहम्, &c., are not always used with the strictest accuracy of syntactical construction. अशुक्लरूप = undeserved. Cf. Śākuntala, pp. 15-170. अस्मानि: &c., construe कृतघ्नैरस्मानि: (यत्) परलोकगतो देवो नानुगम्यते (तत्) अनुमेवार्थमालम्ब्य न जिजीविषाम् (आलम्ब्य). It is because I want to do something for my masters that I do not abandon life; it is not merely out of a desire to live. The metre is Anuṣṭub. ननु वक्तव्यम् &c. In truth you ought to say, &c. Cf. p. 65 *supra*.

- P. 101. भवितव्यता = destiny. Cf. Kathāsaritsāgara, p. 440, Kirāta XI., 47, and भवितव्य in Śākuntala, p. 20. प्रतिष्ठितपद as applied to the शूल, means planted, fixed; as applied to Chandragupta, established on the throne. धरित्र्यास्तले would seem to be a clearer reading than स्थले, which, though it might suit the शूल, is not at all appropriate to Chandragupta. चेतनाप्रमथिनी = destroying consciousness. मूर्त्तान्वद्धञ्ज = the garland tied round the neck of a man who is to be sent to the gallows. Cf. वध्यसक् at p. 265 *infra*, and Mricchhakatika p. 334, where Chārudatta is described as दत्तकरवीरदामा, see also pp. 344, 376. The

reading of the commentary was apparently ^०धीवन्ध्य सजम्, which goes well with दृष्ट्वा and श्रुत्वा. If the reading of the majority of our MSS. is correct, ^०सजम् must be governed by दृष्ट्वा. In favour of this reading it may be said that there is a certain symmetrical division in suggesting that the heart should have been broken by "seeing," on the one hand, the greatness of the foe, and "hearing," on the other, of the downfall of the patron. On the whole, however, I am in favour of the other reading, as it also agrees with the construction adopted in the reading of the other group of MSS. अपरोप = dethronement. रौद्रविषम = terrible, and full of dangers. The distinction seems to be that रौद्र refers merely to the feelings roused, विषम rather to the outward realities to be faced. Tārānāth's rendering—उम and दुःश्रव्य—marks no distinction. As to the sense attributed to विषम. Cf. our Bhartṛihari (Nīti), st. 97 and note. आघाततूर्य = musical instrument to be beaten, like a drum, &c. प्रथमानिघातकठिन = hardened by previous strokes (of misfortune). The word अनिघात is applied to the strokes of affliction in the Sāṅkhyakārikā, st. 1. The sense of the stanza is this :—"That my heart did not break by seeing and hearing ; what I saw and heard was due to the fact of its having become callous by previous miseries." The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.

- P. 102. क्षीणिनि नन्दे = though the Nandas have been destroyed. साम्यर्थमुद्धरन् = adhering to the cause of his masters. Cf. p. 97 *supra* (the reading in the notes). The metre is Anushtub. गोचरगत means, in effect, gone into the power of. Cf. Mālatīmādhava, p. 183. अस्य प्रियस्य (p. 103), = for this favour (done by you). As to the ornaments, see pp. 50, 212-3. अत्र प्रथमप्रविष्ट = for the first time come to, this place. ब्राह्मण्या (p. 104) = Rākshasa's wife. Cf. Mrichchhakaṭika, p. 356, Ratnāvalī, p. 36. उत्कण्ठाविनोदार्थम् = as a token of her husband, to be used during the period of separation. Cf. the use of the ring in the Śākuntala. अत्र किं बुज्यते (p. 105) Siddhārthaka seems, in this speech, to be fishing for some further information about Rākshasa and his friends and family. स्वाधिकारे, &c.,

his duty seems to have been that of a manager of Râkshasa's affairs, see p. 109, and cf. p. 214 *infra*. As to the name पादलिपुत्र, see the legend at Kathâsaritsâgara Lambaka I., Taranga III. स्वभिप्राय &c. = This request, which should have been made by us to you, was prevented by our ignorance of your intentions. विश्रामय, (p. 107) = Make arrangements for S. taking rest and refreshing himself. Cf. Uttaraâmacharita, p. 9. क्षमन्तेस्मदुपजायम् = do they receive well our overtures? उपजाय, secret negotiations with the enemy's adherents. Cf. Kîrâtâ XVI., 42, and Mâgha II., 99. यथाप्रकाशम् &c. = They act in pursuance of such overtures as things are coming to light, e.g. the desertion of Bhadrabhata and others (see p. 134 *infra*), is due to these overtures. जितकाशितया see p. 71 *supra*. वैतालिकव्यञ्जनः (p. 108), see p. 32 *supra*. उपभोक्तव्यः Cf. Viracharita, p. 128, Murâri, p. 4. As to कर्मकहस्तेन cf. Kâdambârî, Part II., p. 109. अलंकारसंयोगाः Cf. Mâlaticmâdhava, p. 207, "Sets of ornaments." These are the ones alluded to at p. 47 *supra*, and to be referred to at p. 216 *infra*. अपि नाम (p. 109), see p. 52 *supra*, निद्येत Cf. p. 121 *infra*. जातस्मयः = full of self-sufficiency or pride. कृतकृत्यता = each having got what he wanted, and therefore no longer standing in need of the other. लब्धान्तर, see p. 78 *supra*. The metre of the stanza is Śârdûlavikrîdita.

Act III.

- P. 110. निर्वेद = despondency; this seems to be always attributed to कशुकी in our plays. करण = organs. आत्मलान् = birth. Cf. p. 222 *infra*. स्वार्थ = इन्द्रियार्थ, the objects of the external world corresponding to the organs—of sight, sound, taste, &c. क्रियाः हताः = the operation of perceiving the objects referred to is now impaired, owing to the weakness of the organs through old age. अङ्गं further on refers to the organs of action, करण being the organs of perception. आज्ञाविधेय = obedient to your commands—that is, the powers which used to be so are now losing their energy. The meaning is that the desires for material good which, in my old age, still stick to me, are now only painful, they cannot be satisfied, as the

active and perceptive powers are both enfeebled by age. As to विधेय. Cf. Gītā II., 64, and Māgha III., 20. सुगाङ्गः. (p. 111) = Chandragupta's palace, see p. 79 *supra*, अधिकृत. Cf. Kirāta VI., 46 *inter alia*. कौमुदीमहोत्सव, see the Malatī-mādhava, p. 316, and note on it, and Cf. Dharmasindhu, p. 161. भूमयः = floors. किं ब्रूय. This is a common contrivance in our dramas, see Daśarūpa, p. 58. वैवोपहताः = ill-fated. Cf. p. 236, *infra*. कथोपोद्घात = mentioning such a thing as this. Cf. Viracharita; p. 78. The meaning of the following stanza is this :—"Let the pillars of the palace be fumigated and have white Chāmars and flowers put on them, and let the floors be sprinkled over with flowers and sandal-water." सिंहाङ्गासन is Chandragupta's throne, the weight of which is supposed to be the burden on the earth, for which a sprinkling of sandal-water and flowers is the remedy suggested. सुविभ्रवैरङ्गैः (p. 112) = with limbs showing no nervous fluttering but self-confidence. इम्य = youthful, requiring training and experience. The double meaning of the words as applying to a young bullock and Chandragupta should be noticed. The metre of the stanza is Śikharīṇī. राजधर्मा &c. = one who wishes to be true to the duties of kings. The sequence of ideas down to the end of the second line of the following stanza is clear. In the third and fourth lines the idea is this : if a king's function is properly to pay more regard to others' interests than to his own, then he becomes a servant or dependent, and how can one dependent on another get a taste of happiness? The metre of the stanza is Śikharīṇī. आत्मवान् = possessed of self-restraint. Cf. Gītā II., 45 *inter alia*. सतिष्ठते, see Siddh. Kaum. II., 243. विद्वस्तु, &c. Cf. Vikramorvashi, p. 162. एकान्तभीरु = always timid. लब्धप्रसर = who has acquired a considerable field for her occupation. प्रसर is interpreted to mean प्रकर्ष by Mallināth on Māgha III., 35, and see Kādambarī, p. 106. दुःखोपचर्या = difficult to serve. Cf. दुराराध्या four lines above this, and cf. Kādambarī, p. 104. The metre of the stanza is Śārdūlavikriṣṭa.

- P. 114. कृतक = literally artificial; here sham. Cf. Kirāta VIII, 46. कालान्तर = interval of time. कथमपि = with difficulty, see the

note on किमपि at Mālatimādhava, p. 13 पातक—Cf. Chāṇḍa-
kauśika, p. 5. I am inclined to differ from the commentator's
explanation of the stanza, which follows. अतः स्वातन्त्र्येभ्यः
परतरम् seems to me to mean, as to any independence beyond
this, viz., beyond the sort explained in the third line. To
take it to mean independence other than the temporary one
proposed by Chāṇakya, is to disconnect the stanza from the
observation अथ वा, &c., with which it is connected by कृतः.
Chandragupta, by that observation and its corroboration in
the following stanza, is endeavouring really to satisfy his
own mind about the पातक, which he supposes himself to
have committed in agreeing to become स्वतन्त्र. And his
explanation is, that he is always स्वतन्त्र in the way stated in
this stanza, and therefore there is no पातक in consenting to
be स्वतन्त्र, as suggested by Chāṇakya. The metre of the
stanza is Hāriṇi. इयानीभूताः Cf. Bhartṛihari (Nīti) st. 44.
The double meanings here are explained by the commenta-
tor. The ablative in नभस्तः, when it means the month
of Śrāvaṇa, must be taken to mean "in consequence of."
नक्षत्रकुमुद—a similar figure occurs in the Virācharita, p. 127.
As to the commentator's note on the intention of this.
शरदुपकथन, Cf. Raghu IV., 24. The metre of the stanza is
Śikharinī.

- P. 116. उद्वृत्तानामपाम् = waters in flood (figuratively, going astray).
Cf. Māgha VIII., 18. स्थितिपदं = the proper basin for their
flow (the right path). अवनति = bending down (humility),
Cf. Śākuntala, p. 194, मयूर Cf. Māgha VI., 31, 44, 45, Ritu-
samhāra, III., 12, Kiṣkīṭa III., 25, and Kādambarī, p. 189.
The figurative explanations justify the sentiment of the
last line विनय = regulation Cf. Raghu II. 8, Kādambarī,
p. 163. The metre of the stanza is Śikharinī. कलुषिता =
offended, whose jealousy is roused. Cf. Raghu V. 64.
Uttararāmācharita, p. 68. सर्वस्मिन्ना should, I think, be
construed with प्रसन्नान्, and interpreted to mean completely
pleased, or reconciled to her lord the ocean (Cf. Raghu
VII., 12). As applied to the river, the sense is that the
water becomes quite clear, the mud and detritus being no
longer mixed with the water in the शरद् season. The
metre of the stanza is Vasantatilaka. स्वलिख्यति (p. 117) =

is disobeyed, see p. 132 *infra*. As to धूर्त, see Daśarūpa, pp. 128-130, it means generally gay fellows. स्फुट, &c. = well versed in free clever conversation. वेश in वेशनारी means hire, see Daśarūpa, p. 128. मुक्तशङ्का = without misgivings (in consequence of the king's orders) पार्वण—the observance कौमुदीमहोत्सव falls on a Parva day—the full moon of Āśvina. As to अभिलषित, see p. 161 *infra*. The metre of the stanza is Sragdharā. कोपानुविद्धा चिन्ता (p. 119) anxious thought mixed with anger; as to अनुविद्ध, Cf. Śākuntala, p. 24, Daśakumāra, p. 121, Meghadūta, 66, or Māgha, IX., 94. कृतागाः does not here mean one who has committed an offence, but one against whom an offence has been committed. The metre of the stanza is Śikharinī.

- P. 120. दुर्व्यसन, devotion to an evil pursuit. उत्सिक्त = conceited. Cf. Śākuntala, p. 176, साधर्म्य, &c. The only resemblance between your imitation of my deeds, and those deeds themselves, is enmity to the principal personage. The metre of the stanza is Praharṣinī. मङ्गलैः प्रविष्टान्तरैर्व्याप्तः = circumvented by my servants who have, as it were, entered into his heart. Cf. p. 220 *infra*. नेत्स्यामि, &c. (p. 121) = I will, by my cleverness, separate him who is acting against me, viz., Rākshasa, from my enemy, viz., Malayaketu. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. लब्धप्रसादा विदाः = voluptuous companions who have obtained the favour of the king. Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 27 उन्मुख &c. = looking upwards, as in case of entreaty, and concealments, *scil.* of his own feelings, I think, not of the king's secrets as the commentator takes it. Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 6. पिण्ड = food, sustenance. Cf. Vīracharita, p. 93. लाघवकारिणी = degrading, humiliating. कृतधियः = men of refined intelligence, wise men. Cf. Gītā II., 54, and Māgha, II. 79, श्वसति, Cf. Manu IV., 6. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.

- P. 122. विभूतिः = splendour. The sentence is, of course, ironical उपल, &c. = Here is a bit of stone to break coudung cakes. स्तूप = heap. This is the word used for the Buddhist "Tope," but is not confined to that sense. Cf. Murāri, p. 145, and see Aufrecht's Uṇādi Sūtras, p. 70. पटल = roof. The metre of the stanza is Mālinī. वृषलोचः &c. = it is fit that Chanīra-

gupta should be called Vṛishala by him. Siddh. Kaum. II., 304, seems, however, to be against such a use of the compound as we see here. And see, too, the remark there at p. 307. For the genitive Cf. वीरो न यस्य भगवान्भृगुनन्दनोऽपि in Uttararamacharita, p. 157. अभूतैः = non-existent, imagined. Cf. the use of भूतार्थे as in Śākuntala, p. 4, or Raghu X., 33, where it is contrasted with स्तुति. As to कार्पण्य, see p. 97 *supra*. अप्रतिभिलकालम् (p. 123) = simultaneously. पर्याय &c. = in succession. The metre of the stanza is Vasantatilaka. प्रणत, &c. (p. 124). The reading in the note is clearer and easier to interpret. The reading of the text must be analysed into two adjectives प्रणत and ससंभ्रमोच्चलित, both going with भूमिपाल; or प्रणत might be taken as equivalent to प्रणमन, and then the sense will be the same as in the other reading. अकृत = without causing any interruption of work. अन्तरा = secretly. प्रद्वेष, &c. (p. 125) = feelings of hatred. Cf. Kirāta III. 21. राजराज, the commentator interprets to mean Kubera; it might also mean kings of kings—that is, of course, kings subordinate to the Nandas. This would make the phrase an amplification of उत्सिक्तः which occurs at p. 120 *supra*. सदृश = worthy, fit. Cf. Raghu XIV., 61. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

- P. 126. "From the great mountain cooled by showers of the spray of the Ganges playing about amongst its rocks, to the shores of the southern ocean marked by the brilliance of jewels flashing with various colours." चूडारत्न, &c. = filled with the rays issuing from the jewels on their heads. The metre of the stanza is Sragdhārā. अधिकारवन्तः (p. 127.) = officers. विज्ञापयितुम् = to make a representation. Cf. the contrast between विज्ञापन and आज्ञापन at *inter alia* Vikramorvaśī, p. 36. Ratnāvalī, p. 7. विज्ञापनीय, further on means one who is the subject of विज्ञापन, not आज्ञापन like any ordinary servant. स्वैरुचयः = uncontrolled tastes. प्रवृत्ति = action, proceeding. प्रश्नावकाशः—there is room for my question, although the guru's tastes are to be allowed full scope. The expressions here and in शुश्रूषा, &c., on the next page are, it will be noticed, particularly respectful. गृहीतवान्, &c. (p. 128). You have well comprehended the fact that, &c. As to प्रयो-जनमन्तरा Cf. Siddh. Kaum. I., 262. अर्थशास्त्र is generally

contrasted with धर्मशास्त्र, and means the science of practical life, and also politics as here. Amara gives वण्डनीति and अर्थशास्त्र as synonyms. राजायत्त, &c. = the transaction of business is either with the king alone, or the minister alone, or both king and minister. Cf. Kathâsaritsâgara Lambaka I., Taranga 15, st. 58-9. The distinction is, in essence, the same as that between a despotic monarch, a constitutional monarch, and a monarch who reigns but does not govern. वेत्स्यामः is not the reading of the commentary. It is the reading of the MSS. which we have not generally followed, but is indirectly supported by that of two of those which we have followed, viz. R. M.; on the whole, however, I think the reading वत्स्यामः is correct. If the विद् in the Anit Kârikâs is only in the 4th and 7th conjugations, the form वेत्स्यामः would be grammatically wrong also; see Siddh. Kaum. II., 30, note, and Cf. Id., p. 121. As to वत्स्यामः see Siddh. Kaum. II., 79. The meaning on this reading is, "I who am the responsible officer will act in this matter;" on the other, "I who am the responsible official know all about this matter." The Vaitâlîkas generally appear in pairs in our plays. In the Murâri Nâṭaka, however (p. 16), only one appears.

- P. 129. छविमभिभवता = of superior brightness. भस्मना शुक्लयन्ती. Cf. Rîtasambhâra III., 4. As applied to ऐशीतनु it stands for the भस्म, which Śiva is represented as having always on his body. Cf. Kumâra V., 69. As applied to शरद् it seems to refer to the white clouds, which are like भस्म. I do not think the commentator's explanation suits the construction, though it probably indicates the intended sense, in this *double entendre*. The काशपुष्प is spoken of as making the earth white in the Rîtasambhâra III., 2, ऐभीकृत्ति, as applied to ऐशीतनु, is the skin of Gajâsur which Śiva is represented as wearing. Cf. Kumâra V., 67, and here जलधरमलिना must mean darkish like a cloud. In the other case, apparently, the sky itself is to be understood by ऐभीकृत्ति, like which it may be supposed to look, and जल° = darkish by reason of the clouds. हिंसनी = literally afflicting; it means counteracting the impression of the darkish colour. कापाली, &c., refers to the wreath of skulls

which Śiva wears. Kumāra V., 178, and Cf. Bhartṛhari (Vairāgya), st. 29, and note. The इव here goes with कौमुदी = moonlight. In the other case, the construction must be bright moonlight like the wreath of skulls. According to the usual course with such stanzas the double meanings in the previous lines should be expressed as they are in the third line. But, as above stated, the construction of these previous lines does not apparently suit this, though the commentator's explanation is based on that view. इत्यपूर्वा = extraordinary in the way stated. हास्य, &c. = the beauty of the smile in which is like the Rājahamsa—alluding to the bright white colour of the teeth; as applied to शरद् = the Rājahamsas in which are like a beautiful smile, i.e. white. As to the Rājahamsas in शरद् Cf. Ritusamhāra III., 2. ऐशीतनुः = the body of Īśa or Śiva. The metre of this stanza is Sragdharā, as is that of the next also. प्रत्यग्र, &c. = May you be ever protected by the half-closed eyes of Hari, who is desirous of leaving his broad bed, the body of Śeṣha, having for its pillow his group of hoods—the eyes which look side-long owing to their recent opening after sleep, which avoid for an instant the flames of the jewel-lamps, which are slow at performing their functions, in which drops of water have been produced by yawnings accompanied with a stretching out of the limbs, and which are reddish at the sides in consequence of the sleep being broken. As to आकंकर Cf. Mālatīmādhava, p. 145, Mallikāmāruta, p. 45, Kirātā VIII. 53, and commentaries there, and Kādambārī, p. 81. As to Viṣṇu's leaving his bed. Cf. Meghadūta, st. 99, Raghu X., 6. It is to be remarked that one of the two stanzas recited by the Vaitālika alludes to Śiva, and the other to Viṣṇu. The second stanza is quoted in the Sarasvatī-kanthābharana with this remark अत्र दृष्टे प्रत्यग्रान्नेषजिह्वतः रिभिः प्रबोधो नाद्यापि निष्पद्यत इति प्रतीयते The following various readings occur there जम्भितैः, नागाङ्गम्, and अतिताम्रा, (नागाङ्गम् is a better reading than नागङ्गम्).

P. 130. इन्द्राङ्गः Cf. p. 25 *supra*. It is difficult to distinguish between मान and अवलेप, if we take the compound, with the commentator, as a इन्द्र. Perhaps it might be allowable to

take it thus, "whose pride about the respect due to them is well known." Cf. Bhartṛihari (Niti), st. 29. As to सार्वभौम see Siddh. Kaum. I., 636. The metre of this stanza is Srag-dharâ, and of the next Anushtub. विशिष्ट, &c. = in the form of praise of a specific divinity, i.e. with reference to specific characteristics of the deity प्रवृत्त. (p. 131) = set in, commenced. जागर्ति Cf. p. 31 *supra* and p. 273 *infra*. किम्, &c. = for what is this large expenditure of money on an unworthy object? निरुद्ध, &c. (p. 131) = the course of whose activity is restrained. बन्धनम्, &c. = sovereignty to me is like imprisonment not like sovereignty. The commentator's explanation of the next sentence seems hardly correct. These evils—namely, the evils of feeling sovereignty like captivity—overtake those who do not apply themselves to their own duties. एते, &c. = Here I am ready to apply myself to my own duties. ममाज्ञाव्याघातः (p. 132). = The first reason is obedience to my command (आज्ञा + अव्या°). In Châṇakya's speech the अ is not to be understood. As to तमालद्वयम् and तिमि Cf. Raghu XIII., 15, Viracharita, p. 123, Prasauna Rāghava, p. 141. The four oceans are a commonplace of Sanskrit literature. Cf. Kādambarī, p. 1, and Raghu II., 3. For the comparison of आज्ञा with a flower, Cf. *inter alia* Kirāta I., 21. The commentator explains उद्यते to mean a future state of things according to the rule at Siddh. Kaum. II., 284. But this is scarcely necessary (see p. 126 *supra*), and it certainly detracts from the force of the words. If the command was at that time already accepted by all kings, a breach of it by Châṇakya would then properly be spoken of as it is here. स्वलन्ती see p. 117 *supra*. The last words may be rendered:—"Proclaim that in you the character of sovereign is adorned by humility." प्रमाणलेख्यपत्रम् = writing showing the numbers.

- * P. 134. गजाध्यक्ष = Master of the elephants, the leader of the troops who ride on elephants. स्वजनसंबन्धी = bearing some connexion of kinship. As to कुमारसेवक Cf. Daśakumāra, p. 145. क्षत्रगणमुख्य = head of a tribe of Kshatriyas. On the reading adopted in the text, Chandragupta must be supposed to know all, and reading the words एते वक्ष्यम्, &c., to speak for the purposes of the कृतककलह as if he did not know.

एतावत्, &c. is as much as to say, "Well I have read this letter, what next?" स्त्री &c., are three of the four vices enumerated in Raghū IX. 7. अनभियुक्तौ = inattentive, अधिकाराभ्याम्, &c. = removed from their offices, and put on mere subsistence allowance. स्वेन &c. (p. 135) = on their respective duties. कोशहस्त्यश्च = money, elephants, and horses. इत्युत्पाद्य = getting up this story. स्वदोषाशङ्कया = having misgivings or fears with reference to his own misconduct, i.e. anticipating punishment for it. कृतज्ञता-मनुवर्तमानेन (p. 136) = following the path of gratitude. अनन्तरम् = very close. श्याद् is literally those entitled to inherit, hence generally relatives (competing with one another for the inheritance). Cf. with the idea involved here Prabodhachandrodaya, p. 12, Prasanna Rāghava, p. 91, and Bhātrihari (Niti) st. 21 and note. प्रतिविहितम् = adopting a remedy. प्रयोजनापेक्षया = with reference to, in consequence of, some special cause. अनुमहो निमहश्च = Reward or punishment. व्यसन = evil habit. राज्यस्य मूलम् = the mainstay of the empire. श्यादमसहमानयाः This phrase is not common, but Cf. Kathāsaritsāgara, p. 255, Raghū, XIV. 63. The other readings present no difficulty पूर्वः पक्षः = अनुमह-पक्षः. प्रधानपुरुषवर्गम् = the number of our men of high position as in Mālavikāgnimitra, p. 12, and Virācharita, p. 131. The answer to the second alternative seems to be that the adherents and friends of the Nandas would become disaffected, and would have no confidence of fair treatment by Chandragupta, if Chandragupta's own adherents and friends were punished as suggested, and thus the gradual subsidence of old memories and quieting of the kingdom would be delayed. अनुगृहीतास्त्वपक्षः = who has taken our adherents into his own favour. व्यायाम = exertion. As to द्वयीगतिः Cf. Virācharita, p. 81. It means two courses.

- P. 139. स्वहस्तो दत्तः Cf. Mālatīmādhava Notes, p. 66. (L. 304). In the Venīsamhāra, p. 77, the phrase दत्तहस्ता occurs, where it seems to mean rather "giving help," than "giving proof." But probably this is a later development of meaning. In some of the copper-plate grants recently deciphered, we have the phrase स्वहस्तो मम in reference to the sign-

manual of the grantor. See *inter alia* Journal B. B. R. A. S., Vol. X, p. 27. प्रतिपादन = handing over. Cf. Bhartṛihari (Nīti), stanza 16. कृतघ्नतामात्रफलः = the only result of which is that the sin of ingratitude lies at our door—the only temporal advantage which was to be obtained by perpetrating the act of ingratitude, being sacrificed, if the course suggested is adopted. एकत्रवासात्, &c., = having lived in one place with these subjects of Nandas, enjoys their perfect confidence. पुरुषकार = manliness, bravery. Cf. Kirāta V., 52, and Mallināth on it. सहायसंपदा = by means of his possession of friends. As to कोश see p. 135 *supra*. अन्तःकोप (p. 140) = internal disaffection. Cf. Daśakumāra. p. 81. हृदयेशयः शङ्कुः = a dart rankling in the heart. विक्रम्य गृहीतः = captured by bravery, force. राक्षसः खल्वसौ. Cf. the phrase at Virācharita, p. 24, and the similar Marāṭhi phrase राक्षसतो. अभियुक्त bears here the same sense as at p. 134 *supra*. Cf. Jānakī Parināya, p. 310. विरुक्तः, &c. = If he were destroyed you would lose a man so good as he is. अथ = or if Cf. *inter alia* Virācharita, p. 31, Kirāta I., 44, and Kādambari, p. 160. वनगज, &c., Cf. p. 68 *supra*. The metre of the stanza is Mālinī. तेन for येन makes the syntax clear and easy. On our reading the construction is like that noted at p. 28 *supra*, or येन must be taken to continue the speech from प्रशस्यतरः. The reading of the commentary evidently included न तावत् after वाक्य-शेषः. The majority of MSS. are in favour of something of that sort; and that, therefore, ought to have been in the text. As to मा तावत् or न तावत् which would both mean no more of that. Cf. Śākuntala, p. 230. कृत्वा परं नो गले = in defiance of us. व्याघातो, &c., Cf. p. 88 *supra*. अस्मद्वलानाम् = made by our soldiers. स्वेषु वर्गेषु = our own adherents. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. आकृष्ट, &c. = The declaration in making which the knot of hair was loosened by fingers, whose tips were out of order owing to the flashing of the anger that was rising within me. As to अमाङ्गुली see the remark of Mallināth on Kirāta XVII., 38, and Cf. Mṛichchhakaṭika, p. 115. दीर्घा the commentator takes to mean long with reference to the time taken in destroying the enemy. At

seems to me rather to refer to length of space, the figure in the mind of the poet being, probably, the same as at p. 27 *supra*, where the प्रतिज्ञा is spoken of as a सति, and the length of water to cross is great owing to the number of enemies sworn to be destroyed. As to नव, &c., Cf. Kathāsaritsāgara, Lambaka, I., and Taranga, IV., stanza 95, and the quotation at Max Müller's History of Ancient Sanskrit Literature, p. 204. The Nandas were supposed to be extremely wealthy. पर्यायभूताः = successively. पश्यतो, &c. See Siddh. Kaum. I., 370. The metre of the stanza is Sragdharā.

- P. 143. आबद्धचक्रं विचलितैः = moving about in circles. Cf. the description of the इमशान in Chandakauśika, p. 66. पितृवन = इमशान. See Daśakumāra, p. 123. It is called मिहसप्त at Kumāra V., 77. The creatures living there may be seen described at Mālatīmādhava, p. 168, *et seq.* The main sentence leaving aside the adjectives, is as follows:—"Behold these, fires are not even yet extinguished, which are entertaining these creatures living in the cemetery with a feast on the Nandas, and which are making all the quarters of heaven look clouded in consequence of the smoke-like vultures that, with their large and unmoving wings, are wheeling round in circles in space. For एते and एतान्, Cf. सिंहासननिर्दम् at p. 79 *supra*, and note thereon. He speaks as if both Chandragupta and himself could see the whole thing before their eyes as they were speaking. The metre of the stanza is Sragdharā. दैवम्, &c. = only the ignorant respect destiny as an authority, trust to destiny alone. Cf. Kirāta III., 24. आरोहुमिच्छसि = you wish to treat with contempt, according to the commentator. The primary meaning, however, seems to be, to exercise power on, to bring under one's control. Cf. Daśakumāra, p. 143 (Calc.) and the use of the synonymous अवस्कन्द at Viracharita, pp. 42-7. As to शिलां नोक्तम् see p. 6, st. 63, and p. 25 *supra*, and note there. For the phrase प्रतिज्ञानारोहुम् Cf. p. 142 *supra*. परीतः = literally surrounded, brought under power or control. The metre of the stanza is Sikhariṇī. "His eyes, which are turbid in consequence of being washed by the clear water pouring from them upon the eyelids being opened out

in anger, and which are red in colour, are, as it were, flashing forth fire, in which the contracted eyebrows are, as it were, the smoke, and methinks the dashing of his foot was borne with difficulty, and with a terrible quaking by the earth, whom it reminded of Rudra exhibiting in his Tāṇḍava dances the sentiment of terror." The metre of the stanza is Sragdharâ. For the genitive रुद्रस्य see Siddh. Kaum. I., 297. कृतक = factitious, pretended. Cf. कृतक-कलह at p. 114 *supra*. उत्तरोत्तरेण = bandying words. शस्त्र Cf. p. 29 *supra*.

- P. 146. वेदः = instrument of dissension. दूषणाय. Cf. p. 220 *infra*. The result will be your own conviction. The metre is Vasantatilaka. गृहीतार्थाः &c. = let it be announced to the people. निरुपपदम् = without any epithet of respect, e.g. आर्य Cf. Mṛicchhakaṭika, p. 343. हन्त = Alas. संगृहीतो-धिकारः = authority has been withdrawn from Châṇakya. असत्कुरुते may, perhaps, be taken to mean does wrong, or in the sense proposed by the commentator, which requires सच्चिवम् to be supplied. व्याल is interpreted by Mallināth on Māgha XII., 28, and Kirāta XVII., 25, to mean बुधगज. Cf. also Viracharita, p. 48, and Kirāta XIII., 47. With वाच्यतां याति. Cf. Kādambari, pp. 202, 236. वाच्यंगतः in Śākuntala, p. 198, and also Raghu VIII., 84. देवो देवः संवृत्तः = your majesty is now a king, indeed. Cf. बन्धनमिव राज्यं न राज्यमिव, p. 131 *supra*. एवमस्मात्तु गृहमाणेषु. (p. 147) = when I am looked on in this light, namely, as having become independent of Châṇakya. Cf., the use of गृहीत at Śākuntala, p. 239 (मद्यापि सुत्पिण्डदुद्धिना तथैव गृहीतम्.) सकामो भवत्स्वार्थः = let Châṇakya have his wish. This phrase occurs very frequently. See *inter alia*, Mālatimādhava, p. 224, and the expression अकामां करोमि at p. 76 *supra*. शुष्ककलह = empty, useless quarrel. Cf. Viracharita, p. 37. शयनैर्गृहमादेशय = The usual expression would be 'गृहमार्गम् &c. But this expression also occurs again at p. 158. In the Śākuntala (Calc. ed., 1871), p. 173, we read तत्तदेवादेशय. माधवीलतागृहम्. In Williams's edition the reading is तत्तमेव मार्गमादेशय (p. 238). लङ्घितगौरवस्य. (Cf. p. 164, *infra*) = overstepping the bounds of respectfulness. भुविवरं प्रवेष्टुम्. Cf. Śākuntala, p. 214, Uttararāmacharita, p. 195. But in

both those cases the idea is that of a living person being absorbed into the earth; here it is बुद्धि. The meaning is that his intelligence is leaving him, as it were; he cannot judge of what is proper to be done. अतिपातयन्ति seems to mean the same thing as लङ्घित *supra*, and the figure is the same. Cf. Śākuntala, pp. 15, 187. The metre of the stanza is Vasantatilaka.

Act IV.

- P. 148. ही हीमाणहे. हीही occurs in the Mṛichchhakatika as an expression of wonder (see p. 149 *et seq.*), and हीमाणहे in Mālatīmādhava, p. 290, and Mṛichchhakatika, p. 8. गतागतम् = coming and going. Cf. Bhartrihari (Vairāgya), stanza 7. करभक्तः (p. 149), see p. 108 *supra*. भद्रमुख (p. 150) = good sir. Cf. Śākuntala, p. 290, Uhandakauśika, p. 94, Mṛichchhakatika, p. 345. विधेराविधेयता = unmanageableness of destiny. The metre of the stanza is Śikharinī. कार्योपक्षेप, &c. see Daśarūpa, p. 12. बीज, see Daśarūpa, pp. 8, 11, 18. विमर्श, see Daśarūpa, p. 36, where it is called अवमर्श. As to संहरन्कार्यजातम्, जात = समूह Cf. the Kośa cited at Raghu V., 1. See Daśarūpa, p. 46, and Cf. stanza 22 at p. 11, where the name उपसंहृति is derived from the same root as संहरन् here, and compare as to all this Dr. Hall's notes at Daśarūpa, Preface p. 10, *et seq.* A similar figure comparing the work of a poet and a practical administrator occurs at Māgha XI., 6. It may be remarked, *en passant*, that Dr. Hall's suggestion about the "fifth articulation" being properly called निर्वहण, instead of निर्वहण, is untenable. The latter word which means carrying to the end, completion, is the proper word, instead of the former, which means destruction. In our commentary the word is always written निर्वहण. The metre of the stanza is Sragdharā. As to अपिनाम (p. 151) see p. 52 *supra*, and Cf. Mālatīmādhava, pp. 21, 145 (commentary). The sentence is, of course, तदपिनाम दुरात्मा चाणक्यबहुः अतिसंधातुं शक्यः स्यात्. The other interpretation of it, in consequence of the interruption, is given in Rākshasa's speech. Cf. as to this p. 52 *supra*. वागीश्वरी,—such words are supposed to have some superhuman sanction. Cf. Prasanna Rāghava, p. 56, Kādambari, p. 65, and note in the

commentary thereon (Part II., p. 48). प्रस्तावगता I do not know of any authority for the commentator's explanation of प्रस्तावगता by संवाह गता. I take it here to mean as contained in the foregoing conversation. आगतः is perhaps not exactly in place, but it is capable of explanation. दूर &c., = Let alone close proximity, even the sight of kings is difficult to obtain for those who are not blessed by fortune. कल्याणकुलधराणाम् = The double entendre on this seems rather forced; and it is not very necessary to construe कल्याण, &c., with देवानाम्. The metre of the stanza is Giti.

- P. 154. For the genitive in तातस्योपरतस्य Cf. Raghu II., 25, Kâdambari, p. 77, वक्षस्ताडन, &c. (p. 155) = I formerly made a solemn declaration that I should make the funeral offerings to my father after reducing the wives of my foe to that changed condition which was brought on my mothers by sorrow—the necklaces of pearls broken by the beating of the breast, the outer garment falling off, the hair made rough by particles of dust, and cries of affliction.—Alas! alas!—issuing piteously. As to मातृजन compare the rule पित्र-पत्न्यः सर्वा मातरः. The metre of the stanza is Sârdûlavikrîdita. उद्यच्छता, &c. = either undertaking a task worthy of a person not base, I must go the way of my father by dying in battle, or force away the tears from the eyes of my mothers and carry them to the eyes of my enemy's wives. The metre of the stanza is Vasantatilaka. सोस्तेषु (p. 156), raised high up. Cf. Kumâra V., 8. खमिव खण्डयन्तः = striking, as it were, against the sky with their hoofs, alluding apparently to the manner in which a horse raises his foot very high in moving when his speed is suddenly checked. मूकघण्टैः = the bells being silent, not ringing, as the elephant's speed has been checked. नर्याणाम्, &c. Cf. Raghu XVI., 2, also Gîtâ II. 70. The metre of the stanza is Sragdharâ. भद्रभटादिभिः. Bhadrabhata and the others are the men supposed to have deserted Chandragupta, but really emissaries of Chanakya, see. p. 271 *infra*. द्वारीकृत्य = through, making him the connecting link between us two. दुष्टाना-स्वपरिगृहीतान्. The construction is the same as in चाणक्य-मतिपरिगृहीत at p. 73 *supra*. For अचन्, &c., signifying "the meaning of these words." Cf. the construction at Uttara-

rāmācharita, p. 199 (एष से काव्यार्थः) विजिगीषु = aspiring, ambitious. Cf. p. 274 *infra* and Murāri, p. 114. आत्मगुणसंपन्नः = possessed of similar qualities, tastes, feelings, &c., as one's-self. प्रियहितद्वारेण = through the intervention of one who is beloved and friendly. ननु न्याय्यएवायमर्थः = This is certainly a very proper thing that, &c., नन्वनामस्य. &c. = but certainly the minister Rākshasa is most beloved by us and most friendly to us. जितकाशी. See p. 71 *supra*.

- P. 158. नन्दान्वयः = Chandragupta was a scion of the family of the Nandas, though not a legitimate one. Cf. p. 77 *supra*. सुह-
ज्जनपेक्षया = out of regard for his friends. संवधीत = might
make a treaty with (संधि कुर्यात्). Cf. Murāri, p. 95. अये स्तुतम्
see p. 153 *supra*, सन्ध &c. (p. 159). The suspicion about
Rākshasa is already telling practically on Malayaketu. सख-
भङ्ग = giving offence. विवृतार्थेषु, &c. = in unrestrained
conversation where matters are frankly and openly stated.
The use of अन्यथा. अन्यथा should be noticed. It is similar to
that of अन्य अन्य, and different from the English—one way,
another way. गहन = deep, not easily to be comprehended.
परिच्छेत्तुम् = to define, to understand accurately. Cf. Mālati-
mādhava, pp. 54-5, and note thereon. मह वरणेण (p. 160)
corresponds to the Sanskrit मह चनात्. See p. 47 *supra*. उपभो-
कयितव्यः see p. 108, *supra*. मानितो, &c, received with
respect by the people. The implication of the stanza is
that the one is a चन्द्र in name only, the other is such by
his merits, and that the one is acceptable to, and gratifies
only a small knot of people, the other more generally. The
metre of the stanza is Anuṣṭub. परिपाटी (p. 162) series—
though here the series consists only of two stanzas. Cf. प्रणा-
मपरिपाटी in Prasanna Rāghava, p. 36, see, too, p. 65. चादुप-
रिपाटी in Mallikāmāruta, p. 244. वैवीज = seed of dissension.
सखः क्रीडारसच्छेद = interruption, even for a short time,
of the enjoyment of sport or amusement. प्राकृतः = a mean;
ordinary fellow. लोकाधिकधाम = power transcending that
of all men. Cf. Raghu II., 75, and comment of Mallināth
thereon. एवमेतत् = quite true. Malaya Ketu applies the sen-
timent uttered by Rākshasa to his own case. कलुषित (p. 163),
see p. 116 *supra*, and Cf. Daśakumarācharita, p. 76, and
Kīrātā XIII., 6. प्रसङ्गसूचितम् = suggested by the occasion. न

तथा, &c. This is further to suggest the view put into Malayaketu's mind at p. 157 *et seq.* कृतदेवी = कृतज्ञः grateful. Cf. Kirāta XIII., 32. विशेषः (p. 164) = separation, breach. आस्थन्तिक = lasting. हस्ततलगतः = in my power. Cf. the Mārāthī phrase उद्धरण (p. 165) = dethronement. Cf. Raghu IV., 66. The meaning is that Rākshasa sees no benefit to himself in deposing Chandragupta, when once the latter has cast off Chāṇakya. Then Rākshasa's cue must be to become minister in Chāṇakya's place as suggested at p. 158 *supra*. तपोवनम्, &c., is, of course, an interrogatory sentence.

P. 166. देवस्य निकृतिः = insult offered by the king. The metre of the stanza is Vasantatilaka. अलमन्यया विकल्प्य = no more of these doubts, in a sense contrary to the news brought; in effect, doubts about the truth of the news. राज्ञाम्, &c. = why would Chandragupta, who has at his feet (*Lit.* whose feet are placed on) the heads of kings, the crests of which are adorned by the brilliance of their moon-like crest jewels, put up with breaches of his orders committed by his own people? Kautilya, too, on the other hand, though wrathful, being personally aware, in consequence of his incantations for killing his foes, of the troubles of a solemn vow, and having fulfilled one by good luck, does not make a vow again, being afraid of inability in future. अभिचार (p. 167) = performing enchantments for destroying enemies, &c. Kādambari, p. 217, and Kirāta III., 56. The familiar precept on that is इत्येनाभिचरन्यजेत As to तीर्णप्रतिज्ञः Cf. p. 27 *supra*. आयति = उत्तरः कालः Cf. Kirāta II., 14, and comment of Mallināth there. विश्रामये, see p. 107 *supra*. कुमारस्य, &c. The word कुमार would make way for महाराज or अधिराज on Malayaketu's installation. Cf. the similar idea at Murāri, p. 113. अतिरस्कृतं = not overshadowed, in effect not supplanted. संभृतबलैः (p. 168) = with forces all prepared. उदीक्षमाणैः = expecting, looking out for. प्रतिष्ठस्व विजयाय = start for victory. पितृभूतम् (p. 169) = bearing to him the relation of his paternal family. अपरागामर्षाभ्यां विप्रकृताः = troubled by disaffection and anger; as to विप्रकृत Cf. Kumāra II., 1, where the sense is slightly different. प्रतिपक्षोद्धरणे = rooting out the enemy. Cf. p. 165 *supra*, and also p. 61 (सुप्रसिद्धः). शक्तिमान् = whose power is believed to be likely 'to

uproot, &c.) Cf. for the construction *Kirāta XIII.*, 1. अथ निर्वर्तनम्, &c. Rākshasa, as an old subject of the Nandas, bears no love to Chandragupta but the contrary, and that apart from any fault of Chanakya's. Such, too, says Rākshasa, is the case of other people, now subjects of Chandragupta, but who, having been subjects of the Nandas before, did not belong to the special clique of Chandragupta.

- P. 170. प्रतिविधातुम् = to resist our attack. सत्सम्भवति = that is possible, viz., the conduct of the affairs of the kingdom in the mode suggested in Malayaketu's speech. सचिवायस, &c. = always having the accomplishment of work entrusted to a minister, and so unfamiliar with the affairs of the world like a blind man. This is to be explained by that मत्सर about Chandragupta which Rākshasa acknowledges in Act VII. (See p. 273), for there Rākshasa also tells us that even in childhood Chandragupta was expected to rise to a high station; and see, too, p. 5, st. 40 *supra*. अशुचिङ्गते, &c. = royal power stands with her legs quite rigid, where there is a king and a minister grown too powerful; it is an abnormal state of things, an unstable equilibrium which is easily broken. The figure is taken from the games of dancers and tumblers, as stated in the commentary. अस्त-हा भरस्य = unable to bear the weight, i.e. her own weight, in the abnormal position. As to the construction, Cf. *Māgha X.*, 81, *Kirāta VII*, 7. अपकृष्टा: (p. 171) = severed. See p. 168 *supra*. तर्पणः = one who entrusts all to him. उत्सहते, &c. = is unable to live, or to perform the king's part; for उत्सहते Cf. *Kumāra V.*, 65. अङ्गद, &c. is identical with अमृत्यक्ष, &c. at p. 170. तन्त्र = affairs of state. Cf. p. 70 and note there. व्यसनमभियुञ्जान = one who applies himself to search out some misfortune of the enemy, and then assails him. Cf. *Māgha II.*, 57, and commentary thereon. ऐकान्तिकी = certain, assured. Cf. *Bhartṛhari (Nīti)*, st. 7, and note. The sentence is, of course, interrogative. चलिताधिकारविमुखे is not easy to analyze, though the sense is clear enough—"disinclined to the duties of his office, as he has been removed from it." Probably चलितः अतएवाधिकारविमुखः is better than चलिताधिकारः अतएव विमुखः

As to **मौखे नवे**, &c. &c. Cf. p. 137 *supra*. **स्वाधीने माये** = my services being at your disposal. **लज्जा** in the stage direction is **लज्जा** for the apparent self-laudation involved in his words. Cf. p. 61 & 271. As to **योग** = **उपाय**, as the commentator takes it, Cf. *inter alia*, our Gīta p. 65, Māgha II., 88, **स्वहाञ्छा**, &c. = between us and the accomplishment of our objects, stands simply your will; do you give the word of command, and we start for the attack. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. **उत्तुङ्गा**, &c. This stanza contains two sets of adjectives indicating qualities generally alike, one set applying to the Śoṇa river, the other to the elephants of Malayaketu. The metre, which is not a common one, is Suvadānā, as to which see Pingala, p. 213. **रुन्धन्नु** = let them besiege. The clouds gathering on the Vindhya are also alluded to at Ritusamhāra II., 27, Raghu XIV., 8, Uttararāmacharita, p. 146, and Cf., as to this Cunningham's Archæological Survey Reports, XIII., 47., and the reference to the Meghadūta there given. The metre of the stanza is Vasantatilaka. **सांवत्सरिक** = astrologer.

- P. 174. **अनिमित्त** = ill-omen. The sight of a **क्षपणक** is considered inauspicious. See p. 182 *infra*, Mṛichchhakaṭika, p. 238. In Mukteśvara's Rāmāyaṇa, too (*circa* 1609), the same idea occurs. See p. 7, st. 64. **अबीभत्स**. The Prabodhachandrodaya, p. 55, gives a description of the appearance of a **क्षपणक**, which is there characterized as **बीभत्स**, revolting. Cf. Mālatīmādhava, p. 341, and commentary there. The Kshapapakas are represented in the Prabodhachandrodaya (p. 60), as insisting on the omniscience of the founder of their system on the ground of his knowledge of the stars. As to **अर्हन्**, see the definition given at Sarvadarśanasangraha, p. 33. **प्रतिपद्यध्वन्** = accept, obey. **मुहूर्त**, &c. Cf. Gītā XVIII., 37. The metre of the stanza is Āryā. **धम्मसिद्धी** Cf. Mṛichchhakaṭika, p. 239. **आवक** see Mālatīmādhava, p. 367, and note there. **भदन्त** = a Buddhist mendicant. In the Upādisātras it is explained to mean **प्रव्रजित**. (See Siddh. Kaum. II., 411, and U. S. by Aufrecht (p. 229), which word, however, it should be remembered, is applied to the Buddhist mendicant at Mṛichchhakaṭika, pp. 243-361. See also Corpus Inscriptionum Indicarum,

p. 26, and Childers' Lexicon there cited. आमध्याह्नात्, &c. = the full-moon-day, when the moon is full, is till noon a day of no benefit. The Nakshatra will be unfavourable to you who want to go from north to south. गमनम् &c. = you should go. तिथिरिव न शुद्धयति = the day itself is not unexceptionable, i.e. the full-moon-day. The *double entendre* should be noticed. It is explained in the commentary. एकगुणा, &c. = the virtue of the day of the month is one, that of the Nakshatra is fourfold, and that of the conjunction is sixty-four fold; such is the conclusion of the science of astrology. The conjunction, though evil, becomes good if under the planet Budha. And going with the moon's power you will obtain full success. संवाद्यताम् = bring to an agreement, compare. कृतान्त means both शास्त्र or science as in Gîtâ XVII., 13, and the god of death. Both senses are intended. See them explained in the commentary. आविर्भूत, &c. The trees in the garden in the morning cast their shadows towards the west where the sun is going, hence they are supposed to act, as it were, as the sun's devoted servants. In the evening, the sun goes towards the west, while the shadows lengthen out towards the east, and hence are supposed to desert him in adversity. अपर, &c. = when the disc of the sun is tossed down the side of the western mountain. For the last line Cf. Virâcharita, p. 21.

Act V.

- P. 181. लेख, &c. See p. 50 *et seq.* ही, &c. see p. 148 *supra* and note there. The figure in this stanza is criticised by Professor Wilson as not "natural to the style of the compositions of the period to which the drama belongs." But नीतिपादप and its flowers are spoken of in Kâlidâsa (Mâlavikâgnimitra, p. 10), and in Bhavabhûti (Virâcharita, p. 93), and the further elaboration of the figure here is scarcely open to the criticism bestowed upon it. The metre is Âryâ. असकुन, &c. (p. 182). Cf. p. 173 *supra*. संमतम् = acceptable, as he wants his journey to be interrupted, and to fall into the hands of Malayaketu's officers. For the genitive in आर्हतानाम् (p. 183) see Sâhîd. Kaum. I., 294. लोकोत्तरमार्गैः = by paths which are not accessible to all people. Cf. a summary of the view of the

Ārhatas given in the Sarvadarśanasangraha, p. 52. प्रस्थान &c. = busy in preparing for a journey. शुक्लः (p. 184) = a good omen, which will direct you well on your way. मुण्डित, &c. = you ask whether the Nakshatras are proper for shaving, after having shaved. Cf. Sarasvatikanthābharāṇa, p. 14. There are sundry occasions, now observed as unfavourable for shaving. सावगाण (p. 185) should be सावगा ण, and in the छाया it should be आवक न. अनिवारितः &c. = ingress and egress were quite uncontrolled, free. अमुद्रालाङ्घितः = not marked by the signet or seal, probably meaning not possessing a passport so marked. At pp. 188, 192, 194, the words indicate that the मुद्रा itself is given. This, however, may mean either the signet or a seal-impression on some other thing. The latter is more likely, having regard to the word लाङ्घित used here. गुल्म is a sort of village police station. Cf. Mṛichchhakaṭika, p. 212, Kādambari, pp. 127, 132, and the quotation from Manu given in the commentary there. See, too, Chandaḥkaṇḍika, p. 61. मा प्रवेद्यसे = do not let yourself be thrown into. Cf. the similar construction at *inter alia*, Mālatīmādhava, p. 281. किं ण &c. (p. 186), without अहम्, the construction of this sentence is not quite complete. It must be supplied in construing the reading in the text. सावगा—the commentator, apparently, read साविगम् for this. But none of our MSS. has the reading, and it is not very appropriate, as Siddhārthaka and the Kshapaṇaka are both ignorant that each of them is an emissary of Chāṇakya. Without the अण मे, which B. 'N. insert in the next speech, the meaning must be that the anger of the Kshapaṇaka might prevent the accomplishment of Siddhārthaka's wishes, and so Siddhārthaka wishes to mollify him.

- P. 187. मुहुर्लक्ष्योद्देशा = the manifestations of which can be often perceived. Cf. Daśarāṇa, p. 20. मुहुः &c. = often too deep to be comprehended; often full-bodied (*i.e.* where all is laid bare); often in consequence of special objects to be accomplished very meagre (*i.e.* not clear in all its parts); often appearing as if its main purpose was lost, and often again appearing to yield ample fruit. नयविद् = politician. The metre of the stanza is Anuṣṭup. आस्थानमण्डप = pavilion

for the assembly or Durbar. The commentator's reading was apparently कटं यदस्मात्, but where he read एवमपि is not clear. The commentator's explanation, too, seems hardly correct. The meaning is "Alas! it is, indeed, hard to have to deceive this prince Malayaketu, who is kind towards me to this degree." कुले &c. = turning his back on, or blind to, his family, all sense of shame, his own reputation, and self-respect. क्षणिकमपि. There seems to be little force in the अपि, the readings in the notes yield a better sense, the reading of G. E. N. being quite clear and appropriate. For the locative Cf. p. 217 *infra*. तदाज्ञाम् = the order of the wealthy man to whom he has sold himself. विचारातिक्रान्तः = one who has gone beyond the stage of reflection. किमिति = why does he consider now? The time for consideration was before entering service. The metre of the stanza is Śikharinī. विकल्प = doubts, suspicions. भक्त्या, &c. = "Will he, in consequence of devotion strong by reason of his affection for the family of the Nandas, enter into a treaty with the clever Maurya, who belongs to the family of the Nandas, after he shall have discarded Chāṇakya? Or will he remain true to his promise, reckoning highly the firmness of the virtue of devotion? Thus is my mind perpetually whirling about, as if it was mounted on a potter's wheel." The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. मुद्रासंपादनमनुष्ठिति = is performing the duty of giving passports. असंचारा, &c. = motionless, so as to make no noise. The shutting of the eyes here spoken of is a form of sport which is still not uncommon. Cf., too, Vikramorvaśī, p. 94, and Viddhaśālabhanjikā, p. 50.

- P. 191. राक्षसस्य मित्रम् — This shows that Chāṇakya did not even tell his various emissaries who were to be co-conspirators with them. राक्षसस्य प्रयोजनम्, &c. = you are not going on any business to be done for Rākshasa, are you? प्रणयकोप is not such anger as finally breaks off friendship, but rather a sort of friendly complaint. Cf. Prasanna Rāghava, pp. 37, 41, 65, Viddhaśālabhanjikā, p. 50, see, too, Mūrāri, p. 57, where रामः सप्रणयरोषस्मिन् तं (i.e. Lakshmaṇa) पश्यति. इत्याद्य seems to be a mere term of abuse like our Marāṭhi नेला.

or जळला, as to which see our note on Bhartṛihari (Nīti), st. 94. For हताश see Ratnāvalī, p. 6, Veṇīsamhāra, p. 237. अभोतव्यम् (p. 192) = something so bad that the hearing of it even should be avoided. Cf. the slightly different use of the same word at p. 249 *infra*. अर्थिने = to one who asks for it, and therefore will believe it and make that sort of use of it which is desired. इति कृत्वा is the same thing as इति. Cf. Kādambārī, pp. 101, 142, and the use of the similar form कारम् as explained in the Siddh. Kaumr. II., 468. जीवलोकादिष्कासिष्ये (p. 194) = I shall be thrown out of the world of living creatures, *i.e.* shall be killed. This, apparently, is intended to suggest the treason against Malayaketu for which Chitravarman and others are afterwards destroyed; but no further use seems to be made of it in the sequel. रिपुंमोघकृत्य (p. 195) = referring to the enemy. Cf. Śākuntala, p. 76. सुहृद् is the friend of the रिपु, viz. Rākshasa. The commentator's explanation of सुहृद् to mean friend of the speaker, Malayaketu, viz. the Kshapanaka himself, though in one respect better than ours, seems, on the whole, not to give the intended sense. The metre of the stanza is Ruchirā. कृतार्थोस्मि = I have accomplished my purpose. See p. 33 *supra*. His intention appears to have been to get this account communicated to Malayaketu by Bhāgurāyaṇa. That object has been already secured more promptly and fully.

- P. 196. निर्वृत = at ease. Cf. Veṇīsamhāra, p. 174. अन्वर्थतोपि नूनं राक्षस राक्षसोसि = oh, Rākshasa! You are a Rākshasa, indeed, in a significant way, *i.e.* your name is significant of your character. A Rākshasa is a wicked character, as in Veṇīsamhāra, p. 235, or Viracharita, p. 67. The metre of the stanza is Vasantatilaka. भवत्वेवं तावत् = well, then, I will do this now. In the commentary of Rāghavabhaṭṭa on the Śākuntala, p. 196, where भवतु also occurs in a similar sense, it is said भवत्विति निषेधे । अस्तु भवतु पूर्वत इति निषेधे इत्युक्तेः See p. 89 of this very useful commentary recently published by Messrs. Goḍbole and Parab. The meaning is that भवतु indicates something about to be done, contrary to that to which things were tending before. आवेग = excitement. अर्थशास्त्रव्यवहारिणीम्,

&c. = with politicians, men dealing with political affairs, the distinction between foes, friends, and neutrals is dependent on tangible gain or interests, not on personal inclinations as with ordinary people. **सर्वार्थ**, &c. = Rākshasa who wished Sarvārthasiddhi to be king. **अर्यपरिपन्थी** = obstacle in the way of his interests. **परिपन्थी** is a form, according to Pāṇini, not admissible except **छन्दसि**. See Siddh. Kaum. I., 177, but it is often used. Cf. *inter alia* Gītā III., 34, and also Mālatīmādhava, p. 343, Chandakauśika, pp. 21, 22, 27, Kathāsaritsāgara Taranga XV., 19, Taranga XVII., 47. **नीति**, &c. = political lead persons, even while living, into a sort of new life in which previous conduct is all forgotten, i.e. as to friendly or unfriendly conduct towards others, that is forgotten when the interest of the moment requires a contrary course to be adopted. The metre is Indravajrā. **उपग्राह्यः** (p. 197) = should be received, should continue to be entertained in service. **परतश्च** = afterwards, after obtaining the kingdom of the Nandas. As to **अधिकृत** here, Cf. p. 111 *supra*. **आनयन्त्यै गुणेषु**, &c. = bringing all matters commanded to be done into the class of good actions, and making one shut one's eyes to their faults. The metre of the stanza is Gīti. **आगन्तुकः** = one recently come, temporary arrival. Cf. for a somewhat similar use of the word. Raghu, V., 62. **परिग्रह** = attendant. See the Lexicon cited in Rāghava-bhaṭṭa's commentary on the Śākuntala, p. 61.

- P. 199. **कार्यगौरव** = importance of the business. **मुद्रां परिपालयन्**, &c. = open it, preserving the seal. For other letters. See Gadyapadyāvali, pp. 10, 41, where three are collected. **अवगमयति** = informs. **कापि** = unexpected. Cf. p. 114-30 *supra*. **प्रथममुपन्यस्तसंधीनाम्** (p. 200) = with whom a treaty has been come to before. **पूर्व**, &c. = by encouragement in reference to the formerly promised exchange for the treaty. What was promised is explained further on. **स्वाश्रय** = Malaya-ketu. **उपकारिणम्** = Chandragupta. **सत्यवतः** = the truthful one; apparently the accusative plural. **कोषदण्ड** = treasure and army. Cf. Murāri, p. 105, Kādambari, p. 105, Kīrāta, II., 12, Raghu, XV., 13. **विषय** = domain. As to the instrumental case. Cf. Viracharita, p. 67, Veṇīsamhāra,

'p. 241. लेखस्याशून्यार्थम् = In order that this letter might not be unaccompanied by the customary present. वाचिक (p. 201) = message. कीदृशो लेखः = what is the meaning of this letter? something like the Marāthi *हे कसें काय आहे?* As to तिष्ठतु see p. 20 *supra*. मित्र See Mālatimādhava, p. 10, (Commentary). एष जानासि = here you shall know at once, i.e. we shall make you admit that you do know. व्यक्तं चन्द्रगुप्तस्य लेखः = clearly the letter is Chandragupta's, i.e. addressed to him. एष निर्णयते = here we shall determine at once. Cf. एष जानासि just before. परवतः (p. 203) = dependent. Cf. Viracharita, p. 105, Raghu, II., 56, Kirāta, XI., 33.

- P. 204. मलयनगराधिपः— I doubt much whether मलयनगर is right. Malaya is the name of a mountain and of the country about it. प्रथमगृहीताः = first mentioned. मह्यम् (p. 205.) See Siddh. Kaum. I., 278. निरतिशया = unsurpassed, excessive. बलसम्बन्धम्. See p. 16 *supra*. परिशुद्धि = ease. Cf. विशद in Śākuntala, p. 181, साध्ये &c.—many of the words here are technical terms of the Nyāya philosophy. See Tarkasamgraha, pp. 30-1. साध्य = major term. अन्वयेन घटितम् = capable of being joined in an affirmative proposition. सपक्ष = that with which the major term is ascertained to be always capable of being joined in an affirmative proposition. विपक्ष = that with which the major term is ascertained to be always incapable of being joined in an affirmative proposition. साधन = middle term. सिद्धि = proof of a conclusion. Thus in the ordinary syllogism, this mountain is fiery because there is smoke in it, and all that smokes is fiery; the middle term is smokiness; that is always capable of being joined with the major term fiery in an affirmative proposition (viz. the major premise in a syllogism in the European method); it is also capable of being joined in an affirmative proposition with a kitchen, of which we know the major term fiery can be correctly predicated; it is always incapable of being joined in an affirmative proposition with a reservoir of water of which we know the major term fiery can never be predicated. Such a middle term helps us to the proof of the conclusion, this mountain is fiery. But where the middle term is itself the major

term, or can be joined in an affirmative proposition with both सपक्ष and विपक्ष, or where it cannot be joined with the पक्ष or minor term, there you can draw no conclusion. In the first case the major premise, to use the language of European logic, would be in truth an identical proposition. In the second case, the major premise would be, in fact, incorrect. In the third, the minor premise would be, in fact, incorrect. The other meaning is given by the commentator. The metre is Śārdūlavikrīḍita. प्राक्परिगृहीतो-पज्ञापैः (p. 206) see p. 107 *supra*. आपूर्ण = nearly full. परिकल्पितविभागैः = making a proper distribution, as shown in the following lines. Cf. परिकल्पितसांनिध्या in Raghu IV., 6, also Raghu XI., 23.

- P. 207. प्रस्थातव्यम् &c. = The forces consisting of the bands of Kṣhaśas and Magadhas should follow me in the van, drawn up in battle array. प्रयत्नः of course means not attempt, but exertion here, as at Raghu II. 56. कौलूतायः &c. = and the remaining group of princes, namely, the Kaulūta and others, should remain about Malayaketu at every part of the way. As to Kṣhaśas, &c., see the Introduction. The metre is Sragdharā. क्रीतम्. see p. 109 *supra*. This helps in the development of the action later on, see p. 217 *infra*. अधिकारपदम्, &c. = an office of authority is a great source of misgivings or fears even to an innocent person. Cf. Priyadarśikā, p. 8. This is a sort of anticipation of what is coming. भयं, &c. First, the fear of the master always works on the servant; next, the fear of those about him is on his mind. Further, the position of those in high office produces hatred among evil persons. The condition of those who have risen high finds a fall to be appropriate. The last line means that one who has risen is always very apt to fall. The commentator cites as a parallel, a line, which is to be seen at ch. XXIX. of the Anugītā. See our Anugītā in the Sacred Books of the East, p. 355. The metre of the stanza is Śikharinī. पादस्थे, &c. (239) = fixing his sight, with an unmoving eye, on the tip of his foot, perceiving none of its objects in consequence of its being a vacant stare, he supports by his hand his moon-like face bowed down, as it were, by the weight of difficult under-

takings. As to शून्य Cf. Bhartrihari (Vairāgya), st. 6, and note there. The metre is Praharshaṇī. प्रतिविधान (210), here means simply arrangement. विज्ञायते = I understand. किमिव (p. 212) = what, indeed. Cf. Bhartrihari (Nīti), st. 32, and note there. परितोषस्थाने = on account of some matter for great joy. ताडयितुम् with अलम् is not a common nor an admissible construction in the intended sense. Siddh. Kaum. II., 433. The reading in the note is in that respect better.

P. 214. न खलु, &c. = The emissaries of Chāṇakya will not say anything which is not quite certain; hence comparison of writing will suit the purpose here. न प्रतिपस्यते = will not admit. Cf. संप्रतिपत्तिः at p. 218 *infra*. प्रतिलिखित = a copy. वर्णसंवादः = the resemblance of the letters will make this clear or prove it. एतम् here is difficult to explain. एतत् is better. As to विभावयिष्यति Cf. Yājñavalkya II., 20, 33, Daśakumāra, p. 64, and commentary thereon, Vikramorvaśī, p. 14, and commentary thereon. शकटदशसस्तु, &c. (p. 215)—on the whole, I accept the commentator's explanation. The words might mean "but Śakaṭadāsa is my friend, and so the letters do not agree." But this does not seem to be appropriate here. स्मृतं, &c. "Can Śakaṭadāsa, forgetting his faith to his master, have remembered only his wife and sons, coveting transient gains and not everlasting glory?" For the genitive पुत्रदारस्य, see Siddh. Kaum. I., 297. The locative is the वैषयिकसप्तमी. See Siddh. Kaum. I., 307. The metre of the stanza is Anuṣṭub. कराङ्गुलिप्रणयिनी (216) = remaining on his finger. Cf. p. 42 *supra*. प्रयोगाश्रयम्.—The writing on which the scheme rests is indicated as his, and no one else's, by the other writing. शकटेन—mark the omission of the suffix दश from the name. See, too, p. 218. भर्तु = Rākshasa, or, perhaps, the Nandas are meant. कृपणम्. See p. 97 *supra*. प्राणायिना = desirous of life. Though Śakaṭadāsa's life was no longer in danger directly, the captivity of his wife and children might involve danger to it indirectly. The metre of the stanza is Śāṇḍilavikrīḍita. प्रत्यभिजानासि = do you recognise?

P. 217. भूषणवल्लभ = fond of ornaments, वै, &c.—The ornaments are compared to the Nakshatras, and the face of Parvateśvara to the moon, on an evening in the Śarad season. The metre

of the stanza is Vasantatilaka. चाणक्यप्रयुक्तेन = employed, set on, by Chāṇakya. चन्द्रशुप्तस्य, &c. = You wicked man have made us the price to be paid for these to Chandra-gupta, who sells them hoping for a more valuable acquisition in return. As to कल्पित, Cf. p. 94 *supra*. सुष्ठिः = well put together. See Mālatimādhava, p. 59, and Cf. Murāri, p. 69 (दुःस्थिः). संप्रतिपत्तिः = admission. ग्राम्य-मुत्तरम् = not weighty, not satisfactory, defence. Medinī gives प्राकृत as a synonym for ग्राम्य. The metre is Śārdūlavikṛīḍita. परिचरणपरः = always attending on you, following your wishes. स्वमतमनुगतः = following your own views. एवमयुक्तव्याहारिणा, &c. = you have yourself, in saying these improper things, given the answer to your own question. The answer is, there is nothing to tempt me to such a disreputable proceeding, and that shows you are wrong in thinking I have done it. The metre is Śaṛḍdhara. परिभाषधाम (p. 219) = object of contempt. कृतधियाम् = of refined minds. Cf. p. 121 *supra*. लोकस्य परीक्षकाः = good judges of men. क्षताः = destroyed. पुंसां प्रयत्नच्छिदः = counteracting and frustrating the efforts of man. विषमा = fearful. Cf. Bhartṛhari (Nīli), st. 97 and note there. विश्रम्भप्रवणः = disposed to be confiding, full of faith. कथाशेषतां नीतः Cf. Kumāra, IV., 13. आहितगौरवेण &c. (p. 220) = placing a high value on the counsellorship. प्रलय = destruction, death, रिपो goes with विक्रेतुम्. Cf. p. 217 *supra*. "You have commenced the process of our destruction for the purpose of selling us as so much flesh to the enemy." For the construction Cf. Veṇiśamhāra, p. 37. The metre of the stanza is Śārdūlavikṛīḍita. गण्डस्योपरि स्फोटः Cf. Śakuntala, p. 61. हन्त, &c. = alas, the enemy has taken possession of my heart itself. भूमि = my lands, dominions. श्वभ्र (p. 221) = ditch. सर्वोत्पन्ना = not half and half, but wholly and entirely. त्रिवर्गे = धर्मार्थकाम. दुर्नयः = misconduct. Cf. *inter alia* Priyadarśīkā, p. 42, Kathāsaritsāgara Taranga, 15, st. 50.

- P. 222. धूमयन्तः = darkening. क्लिप्तान्तः here is not exactly अभिभवन्तः as at p. 129, as the commentary interprets it; here it seems to mean diminishing the deep darkness of the colour, the dust not being as dark as the hair. पांशुस्तम्बाः = columns of dust, masses of dust. आत्मलाभ = birth, production. Cf.

Kirâta III., 32, XVII., 19, XVII., 34 उत्तमाङ्गे = on the head. Cf. Raghu IX., 60. छिन्नमूलाः means dissevered from their root, viz. the earth, which has, since the dust was raised, been covered, and so separated from that dust, by the rutwater of the elephants. Cf. as to this Raghu VII., 43. The metre of the stanza is Sragdharâ. चेष्टते = acts. Cf. चेष्टितम् at p. 216 *supra*, Kirâta, XVI., 19. करवाणि. The imperative form here is to be noted. Cf. Bhartrihari (Vairâgya), st. 102, and note there. सवैरम् (p. 223) = full of feelings of animosity. किं भर्तुं नुयामि = shall I follow my masters, the Nandas, in death? The last two lines, according to our text, may be thus rendered, "Or shall I, with my sword for my companion, fall upon the enemy's forces. That would not be proper either. My heart, anxious for the release of Chândanadâsa, should prevent my doing that, if it did not turn ungrateful." The meaning is that the fear of being ungrateful renders the last idea an improper one to entertain. The metre of the stanza is Śârdûlavikrîḍita.

Act VI.

P. 224. अलंकृतः = adorned with the ornaments presented to him. See p. 227 *infra*. As to जअदि Cf. Bhartrihari (Nîti), st 24, and note there. जअणकउज्जं, &c. = victorious is the diplomacy of the venerable Châṇakya, which has vanquished the party of the enemy, having accomplished all and everything to be accomplished by the instruments of victory,—namely, according to the commentary, army, &c. This is rather a roundabout mode of interpretation, but the text requires it, while the rival reading seems inconsistent, if taken strictly, with Châṇakya's speech at p. 275 *infra*; see, too, p. 299. The metre of the stanza is Mâlinî. संतापे तारेणानाम् = who are like the moon on occasions of vexation and trouble. Cf. *inter alia*, Mâlatîmâdhava, p. 55. The metre of the stanza is Gîti, but it seems to be irregular. प्रियोदन्त (p. 227) = glad tidings. प्रियदर्शन = good to look at. निष्क्रास्य (p. 228)—See p. 221 *supra*. असमीक्ष्यकारी = one who acts thoughtlessly, or without careful consideration. Cf. the name of the fifth Tantra in the Panchatantra and Nâgânanda, p. 168. उज्जिह्वस्वा मलय...भूमिम् = leaving the

dominions of the wretch Malayaketu. It is not easy to understand **क्षेप** here. One suspects it should be **अक्षेप**. But, as it stands, we must probably take it to mean, "such as remained." The **पार्थिव**, as distinguished from the **सामन्त**, must mean the sovereigns in independent alliance with Malayaketu. They start for their own dominions, while the subordinate chiefs or tributaries are obliged to remain at their posts.

- P. 229. The genitive in **दैवस्य अपरक्ताः** should be noted. Siddh. Kaum. I., 294, affords the always-available explanation. The **मुख** here mentioned is not the **आमुख** or **प्रस्तावना** (see Daśarūpa, pp. 113-4), but the **मुखसंधि** (see Daśarūpa, pp. 11-2), in which the action of the play commences, as contrasted with the **निर्वहणसंधि**, in which it is brought to a head at the *dénouement*. See note on **निर्वहण** on p. 150 *supra*. When the two—the **मुख**, and the **निर्वहण** or **उपसंहार**—do not harmonize together, the play, of course, is defective. **दैवगत्यै**, &c. = salutations to the policy of Châṇakya, the course of which is inscrutable like the course of destiny. This comparison occurs at p. 187. Salutations to the policy = we can do nothing but bow before it. **सारसाधन** = strong army, as contrasted with the demoralized forces of Malayaketu. Cf. Kādambarī, p. 51. **प्रतिपन्न** = attacked, overpowered. Cf. Kirāta XVI., 49. **उद्भ्रमन्तो नदन्ति** = are roaring and moving about. **जातकम्पोत्तरङ्गाः** = trembling, and so looking as if they were moving about like waves. **गृहीत**, &c. = horses are gathering together, hearing the sounds of victory. The metre of the stanza is Mālinī. **चरितमवगाहितुम्** = to enter into and comprehend the proceedings of Châṇakya. Cf. the somewhat similar use of **प्रविश्य** at Kumāra V., 51, **भयविलोल** seems to be used as a substantive—an unusual use—to mean agitation caused by fear. **अनुसंधीकृतमात्रः** = followed by. The **उदुम्बर** named here seems also to be an emissary of Châṇakya, as he reports Rākshasa's movements to Châṇakya, p. 234, **वयस्य तथा**, &c. (p. 232) is, of course, a question—"Has he come after all?" **मोक्षमिव श्रेष्ठे** = it looks as if he will get his release. **पञ्च**—see these enumerated and explained in the commentary on Raghu VIII., 21, and Māgha II., 26. As applied to **नीति** it means

the policy of Chāṇakya, which is strong in its possession of all the elements that constitute the highest policy, and that are to be used as occasion arises. As applied to the cord, it means "consisting of six strings." उपाय, &c. = the noose of which is made up of a series of schemes. The policy entraps a man by numerous stratagems. अवगुण्डन = covering. See Śākuntala, p. 195.

- P. 235. उच्छिन्नाश्रयकातरैव = as if she was afraid or perplexed, in consequence of her support being destroyed. Cf. p. 76 *supra*. तामेव, &c. = the people have followed श्री, i.e. they desert the old kings to "greet the rising sun." आनैः &c. = the task of putting forth efforts has been given up even by close friends as they have obtained no fruit for their valour. What else, indeed, could they do? They have to remain like bodies without heads, i.e. having no good person to work for. He objects to Malayaketu further on. As to कुर्वन्तु, see p. 222 *supra*. and as to उत्तमाङ्ग also see p. 222 *supra*. The metre of the stanza is Sārdūlavikrīḍita छिद्र—The commentary takes this to mean कण्ठ, but the usual meaning of both छिद्र and रन्ध्र, its synonym, is weak point, or defect. Cf. Śākuntala, p. 236, Raghu XVII., 61, Raghu XVII., 11, Kathāsaritsāgara Lambaka I., Taranga, 11, st. 10, Mṛichebhakṛtika, p. 265. The meaning thus is, that श्री has left the Nandas, taking advantage of a defect in them, so to say, and gone over to a Vṛishala. But see, too, Raghu IX., 15, and Mallināth on that. स्थिर = persevering. वैव द्विषद्विष—Cf. the next stanza. The metre of this stanza is Sīkharīṇī. अतद्विधमृत्युयोग्ये = not deserving of such a death, *scil.* as that which fell on him. The reading of the commentary is different, and is also good तद्विध to be understood in the same way as तत्सकृश (see p. 125). शैलेश्वर = पर्वतक, the father of Malayaketu, अधिकृत्य. See Śākuntala, p. 102, and *supra* p. 195. असिद्धि = want of success. The metre of the stanza is Vasantatilaka. बीजनार्थं नष्टान् = destroyed down to the very seed. Cf. Siddh. Kaum. II., 472 शुश्रूषते. See Siddh. Kaum. II., 254. देवेन, &c.—The idea is nearly the same as that of the familiar Latin adage, *quem deus vult perdere prius dementit*. The metre of the stanza is Sārdūlavikrīḍita. न तु शत्रुवञ्चनपराभूत इति = not

the disgrace of having been foiled by the deception practised by the enemy. देव, &c. = the surface of which is rendered holy by the constant walks of his majesty (in these grounds). चित्रम् and प्रजविततुरगम् are both adverbs. चलेषु. Cf. Śākuntala, p. 100, and Raghu IX., 49. अस्याम्, &c. = here they sat, here they held their conversations. Cf. similar reminiscences at Kādambārī, p. 212. भूयसा = excessively. Cf. Raghu VIII., 8. The metre of the stanza is Sragdharā. प्रवृत्ति = news. Cf. Raghu XII., 60, Viracharita, p. 223.

- P. 238. सम, &c. = favourable and unfavourable conditions of life. नवेन्दु—the moon is very anxiously looked for even now by many people on the first day of the bright fortnight. Cf. Kathāsaritsāgara Lambaka, I., Taranga IV., st. 29, Taranga 12, st. 24, &c. वन्द्यश्रमः = whose efforts have been fruitless. The metre of the stanza is Sārdālavikrīḍita. इदम् viz. what is described in the first two lines of the preceding stanza. विपर्यस्त = in ruins, dilapidated. In महारम्भरचन, as applied to कुल, the meaning of आरम्भ is actions, deeds. Cf. आरम्भ and समारम्भ in the Gītā *passim*. शुष्क, &c. = the heart is, as it were, parched up. Cf. Wordsworth's "hearts are dry as summer dust," and Kādambārī, p. 34, and the use of आर्द्र in such passages as Kādambārī, pp. 37, 137, Raghu XIV., 42. विगुणनृप = bad king, like Malayaketu. The whole stanza refers to the case of the Nandas and himself. नयः = efforts of policy, politician's schemes. कुनीतैः = crooked policy. नीत is the past participle, meaning the same thing नीति or नय. The metre of the stanza is Śikharinī. क्षताङ्गानाम्, &c.—As the text stands the construction must be तीक्ष्णैरुद्गैः परशुभिः क्षताङ्गानां क्षितिरुहां शाखानाम्, &c. = the branches of trees, the trunks of which have been cut up by large and sharp axes. If the reading उदमह्रमभृताम् is adopted, that will be a further epithet of शाखानाम्, in which case, as there is nothing to correspond with the word क्षितिरुहाम्, the first word क्षताङ्गानाम् must also go with शाखानाम्, and must be read क्षताङ्गीनाम् as in the readings in the note. रुजा, &c. = sending forth cries of pain in the shape of the unceasing noises of the pigeons. स्वनिर्मोक, &c. = the serpents, heaving sighs, tie up, as it were, the wounds of the branches with bits of their own alonghs, out of pity for the affliction of those with

whom they have been on terms of familiarity,—namely, the trees on which they dwell. The metre of the stanza is Śikharinī. तपस्विनः See p. 88 *supra*. उदमयन्तः is an unusual word. It seems to mean showing forth in an aggravated form. “And these unfortunate trees, which show forth in an aggravated form the drying up within their trunks, which shed tears, as it were, in the shape of the exudations from the openings made in them by worms, which are dark through want of shade, and which are drowned in misery, are, as it were, engaged in going to the cemetery.” The metre of the stanza is Vasantatilaka.

- P. 240. As regards विषम, &c., I prefer taking it to mean, “which is easy to obtain in an unfavourable condition of life,” instead of “easy to obtain like an unfavourable condition,” as the commentator takes it. The meaning is that this is all that can be got in this condition, though at other times Rākshasa has had a better seat. As to विषम, Cf. Kāthasaritsāgara, Taranga XXIV., st. 137, Mṛichebhakāṭika, p. 265. भिन्न = broken. पटुपटह = well-sounding drum. नान्दीनादः = sound of rejoicing. Cf. Kāthasaritsāgarā, Taranga XXIII., st. 92. असार = feeble, too weak to bear the noise. The figure of दिशां द्रष्टुं दैर्घ्यम् is applied to the big branches of the tree in the Kādambārī, p. 23. बहुत्यान् of course goes with नादः. The metre of the stanza is Śikharinī. आवितः (p. 241), &c. = I have been made to hear of the enemy’s royal splendour; I have been made to see it after being brought here; and now methinks the efforts of destiny are directed to making me feel it, viz. in the attempt to get a release of Chandanadāsa from the hands of the enemy. The metre is Anuṣṭub. भवतु See p. 196. It is the Marāṭhī असो. व्यसनसन्नक्षचारिन् (p. 242), literally means, “fellow-student in the school of misfortune.” Cf. Kādambārī, pp. 79-176. कालहरणम् = loss of time, causing delay in killing myself. परमुदासीनाः = very apathetic or indifferent. प्रत्यादिद्यामहे = we are condemned. Cf. प्रत्यादेशो रूपगवितायाः भ्रियाः in Vikramorvarsi, p. 4, and also Kādambārī, p. 5. मणिकारभेदी (p. 243) = jewel-merchant. हन्त here must be taken हर्षे, and विभव means property. अभो-तव्यम् = what one would not like to hear. Cf. Kādambārī,

p. 136. उद्धृत्य (p. 244): = tying up the neck, for hanging oneself Cf. Ratnavali, p. 43. Suicide to avoid hearing of a friend's misfortune may be seen also at Daśakumāra-charita, p. 77, (Calc. ed.) किमौषधि, &c. This division of one stanza into several questions, or several separate sentences, occurs in other places also. Cf. *inter alia* Veniśamhāra, p. 103, and Prasanna Rāghava, pp. 80-126. किमभि, &c. = has he been cast off in consequence of the royal displeasure which is little short of fire or poison? "Cast off" here seems to mean cast off from royal favour. नृशंसा प्रतिपत्तिः = wicked proceedings. अभूमि, &c. (p. 245) = he is not the man for any improprieties. Cf. the analogous use of क्षेत्र and आस्पद in the same sense as भूमि here. The metre of the stanza is Śikharinī. The reading of A. P. given in the notes on तद्विनाशो (p. 245), viz. सुदद्विनाशो, is preferable to the one adopted in the text in yielding a clearer meaning. तद्विनाशो must be interpreted in the same way. My heart is, indeed, trembling in consequence of the affectionate feelings which I properly entertain on hearing that Chandanadāsa is his dear friend, and that the destruction of such a friend is the motive to his entering fire. मर्तव्ये व्यवसितस्य = of one engaged in destroying himself. As to शोकसीक्षा (p. 246) Cf. व्यसनसन्नम्रचाचरिन् before as containing a somewhat analogous figure. The meaning is this—"Here has destiny opened the door for initiating me into a course of grief." Cf. Viracharita, p. 75, and Śākuntala, p. 88, and Prasanna Rāghava, p. 80.

P. 247. अभ्यर्णः = Near, approached. अर्थवत्ता = wealth, property. विनिमय = exchange *scil* of the wealth for Chandanadāsa's life—a ransom. पितृन्, &c (p. 248). As to the earlier lines Cf. Mohamudgarā. अर्थमनर्थं भावय नित्यम्, &c. As to तद्यो the explanation in the commentary seems the only one possible, and is a good one. व्यसन = misfortune, or evil. (You are ready to cast off that as an evil which is dear to all, and for which sons kill fathers, &c. &c.) कृतार्थोऽयं सौम्यः = that property of yours has accomplished its end,—in being offered for a purpose of benevolence. सति वणिक्त्वे = though you are a trader; a trader, of course, might be expected to be most swayed by selfish motives. The metre of the stanza is Śik-

hariṇī. प्रतिपन्न = replied. Cf. Mālavikāgnimitra, p. 7. Sākuntala, p. 135, Jānakī Parinaya, p. 188. बहुश्रोतातम् (p. 249) = I have frequently heard. प्राणहरोरस्य दण्डः = the punishment for him is death (*lit.* that which takes away life). गृहजनं व्याच्यते (p. 250). See Siddh. Kaum. II., 273. शिबेरिव, &c. See p. 64 *supra*. The metre of the stanza is Anuṣṭubh. व्यवसायसुहृद् (p. 251) = friend in any great effort. सजल, &c.—धाराजल is a common expression. See *inter alia* Prasanna Rāghava, pp. 74, 75, 84. The sword, according to the commentator's explanation, is dark-blue like a cloud, and clean like the sky, and has a sharp edge. But see Kathāsaritsāgara (व्योमदयामलनिस्त्रिंश) and Cf. Sāhitya Darpaṇa, p. 240. There is, however, no other good way of interpreting the text as we have it. The commentator's remarks should be noticed as affording a ground in favour of that in preference to the other reading युद्धश्रद्धा. In the Chandikāsataka of Bāṇa we have the phrase कलयसि कलह-श्रद्धया किं विगुलम्. See *Indian Antiquary* I., 112. In the Prasanna Rāghava, p. 75, we read अपिनाम भवदुपाध्याययजमानस्य निवृत्ता हरत्रापारोपणश्रद्धा. These passages (with which compare Murrāri, p. 143) seem to show that श्रद्धा means, in this context, something like hope. The *Medinī* gives it as meaning काङ्क्षा. सर्वोत्कर्षात्, &c. = that sword—the power of which, in consequence of its great virtue, has been seen by my enemies in the test of battle—now moves to some work of daring me, who am unable to govern myself in consequence of affection for my friend. As to विवश Cf. अवश at p. 245 *supra*, and Gītā VIII., 19, Kathāsaritsāgara Taranga XXIII., st. 13, Mṛicchhakaṭika, p. 340. The metre of the stanza is Mandākrāntā. विद्युन्निः (p. 252) = indicated, suggested. Cf. Meghadūta, st. 49. प्रतिपन्नम् = to understand, know. Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 99, and note.

- P. 253. यथार्थो राक्षसः See p. 196 *supra*. हीहीमाणहे. See p. 181 *supra*. अमात्यपादाः is a respectful mode of speaking of अमात्य. Similar expressions are गुरुपादाः, आचार्यपादाः &c., and Cf. तातपादाः at Uttaraśāmarita, p. 168-9. निर्वृणितः = extinguished. अपूर्व पुरुषम् (p. 254) = unfamiliar person. Cf. Kathāsaritsāgara Taranga, XVIII., st. 364, Taranga XIX., st. 83.

आत्मनो जीवितं रक्षन्तो — for saving their own lives, lest on the rescue of the person ordered to be hanged they should themselves be treated as the hangmen of Śakatādāsa were. त्वरायितः = hastened, expedited. शत्रोर्मतेन = with the assent of the enemy,—viz. Châṇakya. वधाधिकृतो जनः = the hangmen, the men appointed to the work of killing. अयं = But if. See p. 140 *supra*. I prefer to take the antecedent clause in the third line as अयं न, simply, equivalent to, but if not—that is to say, “if he was not brought to me with the assent of the enemy.” The commentator’s construction is rather forced, I think. Then कृतकं तादृक्लेखम् will mean a fabricated writing of that sort, or कृतकं तादृक्कष्टम्, as our text has it, would mean such a sinful fabrication; as to कष्ट meaning evil or sinful, Cf. Siddh, Kām. II., 229, and note there. तर्कारूढा = embarking on guesses. The metre of the stanza is Hārīṇī. प्रथमम् = on the former occasion. नीतिः = schemes of policy. कालान्तरेण = after some interval of time. See p. 114. मत्कृता व्यापत्तिम् = calamity caused by myself,—viz. by entrusting my people to his charge. As to व्यापत्ति Cf. Bhartṛihari (Vairāgya), st. 105, and note thereon. ज्ञातम् = I knew it, or I have it. निष्क्रय = exchange ransom. Cf. Raghu II., 55. कल्पयामि,—see परिकल्पित at p. 204 *supra*, and note thereon, and see, too, Raghu V., 28, XI., 51, 93. The metre of the stanza is Sragdharā.

Act VII.

P. 256. विषम. See p. 240 *supra*. राजापथ्यम्. See p. 62 *supra*. परिहरत सुवूरेण = keep as far from it as possible. The metre of this and the next stanza is Āryā. वध्यवेश. See p. 101 *supra*. कुदम्बिनी is, of course, wife, as at Raghu VIII., 86. Professor Wilson (Works XII., 154), seems to have had some doubts on this point. चारित्र्यभङ्गनीरुणाम् (p. 259) = afraid of any deviation from a right course of conduct. Cf. Raghu XIV., 73, Daśakumāra, pp. 90, 96, 157 (Calc. ed.), उदासीन = those who are indifferent, i.e. do not meddle in the affairs of the नृशंस people referred to. अंसुपाद, &c. = who have, as it were, made their offerings of water (to their dying friend) by means of the tears they let fall. बाष्प-गुह्यं दृष्ट्वा = with eyes dull and heavy, owing to their

weeping. व्यवसित (p. 261) must be taken to mean determined or resolved, not undertaken here, so that the next speech of Ch.'s wife may be properly construed. अभ्युत, &c. (p. 262). See p. 171 *supra*. पश्चिम, Cf. *inter alia*, Raghu, XVIII, 8, Mālatīmādhava, p. 332, Kādambarī, p. 144, Veṇīsaṃhāra, p. 181. समुद्रहमानः (p. 264) = carrying out, completing. शूलायतनाः (p. 265) = hangmen. परिभवक्षेत्रीकृत = made the object of ignominy. Cf. Kādambarī, p. 135. मृत्युलोकपदवी = road to the realms of death. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.

- P. 266. स्वहीय, &c. = This is a mere imitation of one part of your noble career. स्वार्थएव, &c. = I have only attended to my own interests; as, after the dismissal from Malayaketu's court, Rākṣha's life would have been a burden to him especially after Chandanadāsa's death. असज्जनरुचौ = which does not satisfy good persons—the Kali age is not an age with which good people can be satisfied. औशीनरीयं यशः = the glory of Śibi. See p. 64 *supra*. बुद्धानाम्, &c. = he who being pure in soul, has by his noble conduct eclipsed the achievements even of the Buddhas. Cf. Mālatīmādhava, p. 362, and Māgha XV., 58, and Nāgānanda, p. 164. पूजार्हो, &c. = Here am I, the man for whose sake this person, worthy of veneration, has become your enemy. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita.

- P. 268. एतद्, &c. = Even this I am now bound to hear. आर्यनीति, &c. = the operation of whose intellect is baffled by the state-craft of Chāṇakya. उष्णङ्ग, &c. = red by the mass of its mighty flames. As to the figure in the second line Cf. Daśakumāra, p. 75. अनेकप, &c. = whose mane still smells of the rutwater of the elephants (killed by him). नैक, &c. = in which there are many alligators and crocodiles. See p. 51 *supra*. As to देव referred to here, see p. 144, where, under other circumstances, Chāṇakya ridicules the idea. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. आकरः, &c.,—the sea is called रत्नाकर, literally a mine of jewels. The metre of this stanza and the next is Anuṣṭub. कल्पनाह्नयैः = the trouble of constant mental work for achieving success; for the other sense, the trouble of preparations, Cf. p. 275 *infra*. अमास्य, &c. (p. 270).—He had ceased to

be Malayaketu's अमात्य, and had failed to carry out his resolve to wreak vengeance on Chandragupta for his treatment of the Nandas, whose अमात्य he had been. Hence the name अमात्य is now लज्जाकर, as reminding him of what he was and of his ill-success. कपटलेखं is the णमुल्, but the grammar here is doubtful. विकल्प — Cf. p. 189 *supra*. इत्यर्थोक्ते, &c. (p. 271.) See p. 172 *supra*. संयोग = alliance. नय = device. Cf. नीति and नीत at pp. 96-238 *supra*. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. विभवतश्च is a very common expression meaning around. Cf. Mālavikāgnimitra, pp. 22, 95.

- P. 272. The double sense of फल, is stated by the commentator—fruit and the sharp edge. विपक्ष likewise means, gone over to the enemy or merely possession of bird's feathers, not having been used for their proper purpose of wounding the enemy. As to the bird's feathers going with arrows Cf. Rāghu II., 31. They are अधोमुख, because they are put into the quiver with their sharp part—which is, as it were, their face—inside. निज, &c. = the regulation of having to remain lying in the quiver does not please the arrows Cf. for a somewhat similar idea, Kirāta XVII., 47. The metre of this stanza and of the next is Vaitālīya. विगुणीकृत, &c. — the commentary notes the double meaning of विगुणीकृत. As to तन्त्र Cf. the note on p. 70 *supra*. One is certain to vanquish those whom one has got to vanquish, when one's preceptors are wide awake (as to which Cf. Rāghu XIV., 85), in attending to all affairs, even when one is oneself sleeping. संपन्नः = they have been accomplished. योजितः &c. — the connexion is indicated in the word अमात्यमुख्यम्. B. E. N. G. seem to be right in omitting the next speech. चाणक्यः । राजानमुपसृत्य, &c., as राजा has already approached चाणक्य, and as the speech itself contains nothing more than is already in the previous speech. क्रमेण. See p. 78 *supra*. The metre of this and the next stanza is Anuṣṭub. बाहुण्य. See p. 233 *supra*. बाहुण्य = बह्ण. See Siddh. Kaum. I., 654, and Cf. Gītā, IV., 13. भृत्यभावेन = as a dependant. This seems to result from Chandragupta's calling Rākshasa आर्य and गुरु in the stanza foregoing.

- P. 274. द्रव्य = a suitable subject. The reference in the commentary is to Siddh. Kaum. I., 713, Cf. Mālavikāgnimitra, p. 16, and note thereon. जिगीषु = aspiring, ambitious. Cf. विजिगीषु p. 157 *supra*, and Kādambari p. 7. नेता is taken by the commentator to mean अमात्य; rightly, as it means the man who manages all affairs. Cf. Kirāta XVI., 42, and see p. 279 below. As to प्रतिष्ठा see pp. 75, 78 *supra*. कूलज, &c. = in the manner of a tree on a river-bank. The metre of the stanza is Vasantatilaka. अगृहीत, &c. = you are showing favour to Chandragupta without accepting the weapon, *i.e.* accepting office under him. Your favour in coming here is a mere empty thing until you agree to become Chandragupta's minister. माहात्म्यात् (p. 275) in our text must go with पौरुषस्य, and must mean simply greatness. परिकल्पना = preparation. See pp. 255-69 *supra*, and Cf., also Daśakumāra, p. 43, and commentary. व्यतिकर = संपर्के in Mālatīmādhava, p. 344, or Uttararāmacharita, p. 101; and hence प्रसङ्ग as the commentator here takes it, or प्रकार as the commentator on Daśakumāra does. See, *inter alia*, pp. 45, 54, 69, 84, 87, and see also Kādambari, pp. 88, 146, 183. 214. Or व्यतिकर may mean व्यसन, misfortune or trouble, according to the Medinī. The whole stanza means that owing to Rākshasa the whole of Chandragupta's horses and elephants have had to be kept in a state of constant readiness. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. As to अन्तरेण see Siddh. Kaum. I., 262. नन्दस्नेहगुणाः &c. (p. 276), the kindnesses of the Nandas touch my heart, *i.e.* come back to my recollection (taking गुण to mean quality; the meaning of string will not suit here, as the verb is स्मृशन्ति, not आकर्षन्ति or any other verb of similar import). भृत्योऽस्मि = I am a servant—meaning, I am immediately about to become a servant. See Siddh. Kaum. II., 284. व्यापारणीयम् = must be wielded, or used. कार्योगाम्, &c. = the course of events for a long time defies the control even of fate; or, perhaps, of Brahman. Cf. Bhartṛihari (Niti), st. 94. The metre of the stanza is Śārdūlavikrīḍita. नमः &c. = I bow to that affection for a friend which causes one to undertake anything.

- P. 277. मलयकेतु, &c. = I was living in dependence on Malayaketu ; for the locative Cf. Manu II. 67 प्रतिमानवितव्यः see p. 80 सर्वनगरश्रेष्ठिपद = the position of principal merchant in all cities of the world. The general release ordered (p. 279) is the traditional mode of signalizing an occasion of rejoicing which is still observed in the courts of Indian princes, and was observed partially by the British Government on the occasion of the Proclamation of Queen Victoria as Empress of India. Cf. Raghu III., 20, XVII., 19, Mālavikāgnimitra, pp. 85–108. अथवा &c. = but now with the minister Rākshasa as manager (of all affairs), what work is there for me? Let the bonds of all, except those of horses and elephants, be untied. I only, having made good my declaration, will tie up my lock of hair. The metre of the stanza is Anushtub. वाराहीम्, &c. (p. 280). The earth is supposed to have been held on the jaws of the boar—the third incarnation of Vishṇu—when he raised it out of the waters of the deluge. Cf. Kumāra VI., 8. For the expression तनुमास्थितस्य Cf. Kumāra V., 84. As to भुजयुगमाश्रिता Cf. Raghu II., 74. राजमूर्तेः—this word is meant to indicate that Chandragupta is another incarnation of Vishṇu, like the great Boar. There are many representations of the great Boar in the Archæological Remains described in General Cunningham's Reports. See *inter alia* Vol. VI., 137, 146, VII., 89, 90, X., 48, XI., 25, XII., 45, 54, XV., 11. Some of these are of a very considerable age. The first two references will furnish some rationalistic speculations on the subject. See also as to the Boar Incarnation, Max Müller's India: What can it teach us, p. 137, and note 11, p. 367. The metre of the stanza is Sragdharā.

ADDENDA ET CORRIGENDA.

P. ii. l. 35. After "below," add —“(p. xxvii.)”

P. iii. l. 20 Add note at foot on this,—“I regret that owing to inadvertence, the readings of this group of MSS. have sometimes got into the footnotes instead of being taken as the text.”

P. vi. l. 12 After “adopted” read “save to a very small extent indeed.”

P. vii. l. 28 For C. read P.; l. 34, for Ulwar read Alvar, and add note thereon.—“But see p. xxxv. *infra*. I have collated considerable portions of the commentary.”

P. viii. Add, “In order to avoid the appearance of too many figures above the lines of the text, the various readings on each line have been generally grouped together under one figure in the footnotes, and as they are printed in due order, it is hoped that there will not be much difficulty in assigning each variant to its proper original in the text. A semicolon generally separates variants not connected with one another. A ° before a letter indicates that the foregoing portion of the word has been omitted to save space. Variants, even when purely the result of error, are men-

tioned in the footnotes, but generally only in those cases where there were other real variants appearing in other copies; so that the erroneous variant would show which of the two genuine variants was intended to be written.

P. xi. Note ‡ Add at the end,—“and see p. xx. *infra*.”

P. xiii. ll. 14, 31. For Mlechchhas, read Mlechchha.

P. xv. Note † Add after “also,” “Hindu Theatre, Vol. I., p. 88, and.”

P. xvii. Note l. 5. For 521 read 16; l. 6 after “erroneous” add, “Hindu Theatre, Vol. I., p. 56, and Daśakumāracharita with commentary (ed. by Messrs. Godbole and Parab), p. 189. Ditto (Bomb. Class.) p. 54, and note thereon.”

Note † Add at end, “and also Cf., J. B. B. R. A. S., Vol. III., p. 312.”

Note ‡ Add at end, and “Hindu Theatre, Vol. I., p. 56.”

P. xxiv. l. 21. On Nāgānanda, add footnote, “I am aware that in the Introduction to Mr. Palmer Boyd’s translation of this play, it is assigned to about the 12th century. But it seems to be by the same

c author as the Ratnāvalī. And the assertion in the text is based on that assumption."

P. 31 l. 1 Read °न्मो for °न्मा.

P. 51 l. 8 Read °घतन् for °घनन्.

P. 71 l. 3 Read °धिते for °धिताः.

P. 91 l. 13 Read रुड for रुडा.

P. 101 l. 26 Read द्विधा for विधा.

P. 131 l. 5 Read नीतेर्निहुत्य for नीतिं निहुत्य; l. 19 read राज्याङ्ग for राज्याश.

P. 151 l. 14 Read इन्दुशर्मा for भद्रशर्मा; l. 18 read वंशे for वृक्षे.

P. 161 l. 19 Read आघा for शाठ्य; l. 28 read शाले for शालेः.

P. 191 l. 21 Read संश्रयः for संशयः.

P. 211 l. 9. Read प्रसिद्धः for प्रसिद्ध°; l. 20 read वा for तु.

P. 231 l. 12 Read °भूतत्वस्या° for °भूतस्या°.

P. 241 l. 21 Read कुलवध for कुल.

P. 281 l. 2 Read संततैः for संततः; l. 3 read भस्म for भम्म.

P. 361 l. 12 Read °नाभिमे° for °नाभिमे°.

P. 38 ll. 15 and 16 should be omitted.

P. 40 l. 22 Read 3 before स्मद्°

P. 42 l. 18 Read 5 before °लिमुद्वा° instead of before मइस्सदि in next line.

P. 45 l. 2 Read आभनो for आगमो and in note at l. 22 read "B. E. N. read आगमो" for "M...आभनो." l. 10 omit मुद्राया; l. 19 for परित्याग. read परिन्यासः.

P. 46 l. 18 One copy of the commentary adds, "प्रतीहारिरक्षणं तु ॥ संधि-विमहसैन्यनानाचारसमुत्थितम् । निवेदयन्ति याः कार्ये प्रतीहार्येस्तु ता मताः ॥"

P. 47 l. 4 Read °श्वरेण for °श्वर and in note l. 20 read for "रेण M. R."

"°श्वरृ° B. E."; last line read कतमास्तु for कतमास्तु.

P. 48 l. 18 For वस्तुविक्षेप° read वस्तुनिक्षेप°.

P. 53 l. 16 For N. read R.

P. 54 l. 11 For भवतु read भवत्विति.

P. 55 l. 30 Om. G. after B. N.

P. 56 l. 7 For सरभ° read सारभ and in note at l. 24 for "A...सभर" read "B. G. have सरभ."

P. 60 l. 15 Omit the whole line.

P. 61 l. 29 For "in" read M.; l. 25 om. E. before N. G.; l. 26 after किण insert;

P. 63 l. 15 Read वाढमेष for एष; l. 29 read E. before "has पुन."

P. 67 last line Add E. at the end.

P. 70 l. 5 For °धिप उप° read °धिपावुप°

P. 71 l. 9 For °लषन्ति read °लिखन्ति.

P. 72 l. 8 Read त्वम् after किम्; l. 9 omit आत्म; l. 10 read तद्यदि for यदि.

P. 73 l. 4 Om. त्ति; l. 12 om. इति; and in note l. 25 for "त्ति... M." read "त्ति after पवेतो in B. E. N. G."

P. 76 l. 19 For वाक्यरूपम् read वाक्यं रूपम्.

P. 79 l. 6 For आर्यः read अमात्यः and in note l. 23 for "R. आर्यः" read "B. E. N. G. read आर्यः for अमात्यः"

P. 86 l. 1 Read खलु after विस्तीर्णः and in note l. 19 for "P... here" read "B. E. G. om. खलु."

P. 90 l. 14 Omit इदम्.

P. 92 l. 10 For इण्डिला read इण्डिका.

P. 94 l. 20 Before E. add "B विषमूर्धमि°."

P. 106 l. 12 For चरणे एव read चरणावेव; l. 27 for N. (r) read N. (s).

- P. 110 l. 11 For नाम्ना read नाम्ना.
- P. 111 l. 3 For रमणीयतरम् read रमणी-
यम् and in note l. 20 for "म...R"
read "मणीयतरम् B. E. N. G."
- P. 116 l. 23 After यथा read चतुरवृत्ती
प्रापयति तद्वदितिगम्यते । अनेन पद्येन
राक्षसमतिपरिगृहीततया कलुषितां संश-
यितामिव नन्दकुललक्ष्मी, &c.
- P. 121 l. 20 Read माहितं चाणक्य, &c.
- P. 122 l. 13 For संगृहीतread संपूर्णोपल;
l. 14 for "विचन(?)" read "नियन(?)"
- P. 129 l. 12 For भस्मवता read भस्मना.
- P. 130 l. 21 For "all after ख्यापनम्"
read "आशीर्वचनम्."
- P. 139 l. 14 For कृतज्ञ° read कृतज्ञ°.
- P. 143 l. 21 For °पि. read वि°.
- P. 144 l. 19 For °जीव° read °जीवि°.
- P. 147 l. 13 After कृतेपि add "(कृत-
केपि ?)"; l. 16 read स्वनिर्ल° (विल°)
for स्ववि°.
- P. 149 l. 4 For मा उद्यम् read सणेहिम्
and in l. 10 for मा उद्यम् read शनैः;
for एष अमा° read एषोमा°; and in
l. 23 for "स...R." "मा उद्यम् B. E.
N. G."
- P. 151 l. 14 For सहरजै° read सहरजै°.
- P. 158 l. 1 For °मनाः read °मानः.
- P. 163 Last line read °व° for °ङ्ग°
in °ङ्गयिष्यति E.
- P. 166 l. 16 Om. य after शकडाल;
and l. 20 read कार्ये for कार्य.
- P. 167 l. 10 Om. मल°.
- P. 174 l. 13 Om. कु.
- P. 176 l. 16 For बुद्धे read उद्यम्,
l. 18 for मिथुनम् । यद्यपि दुर्लभे read
मिथुनं यद्यपि दुर्लभम्.
- P. 177 l. 9 For गृहे read गृहे l. 15
om. भ before क्षत्रम्. [भावकः
- P. 178 l. 8 For °नृपासक; read °तु

- P. 185 l. 1 For सावगाणं read सावग ण
in l. 10 for आवकानाह read आवक न
and in l. 15 om. "सावग ण R. G."
- P. 190 l. 17 For उत्क्षिप्त° read उपक्षिप्त°.
- P. 192 l. 13 For तथात्वे मैत्र read तथा-
त्वेनैव.
- P. 193 l. 10 For निवसता read अधिनि-
वसन्.
- P. 194 l. 2 Read ला before अकञ्ज
and in l. 19 for "A...अक°" read
"B. N. G. om. ला."
- P. 196 ll. 13 and 24 for °मस्यार्थव°
read °मर्थस्य व°.
- P. 206 l. 12 For समं read समम्.
- P. 207 l. 1 For खस read खश and in
l. 18 for "खश A. P." read "खस
B. E. N."
- P. 208 last line Omit A.
- P. 209 l. 13 For उन्मत्तानाम् read उन्म-
तानाम्.
- P. 213 l. 3 For सिद्धार्थकात् read
अस्मात् and in l. 19 for "अस्मा..P." read
"सिद्धार्थकात् for अस्मात् M. R.
G. E."
- P. 215 l. 12 Read कुमार before मुद्राणि.
- P. 221 l. 15 Read °बुद्धादितम् for °बुद्धा-
दनम् and शौरात्म्यं रो° &c., before.
- P. 230 l. 4 For °मुध्व° read उभ°;
l. 11 for °मुध्व°, उद्ध्व°; l. 19 for वअस्य
read वअस्स; l. 20 for उत्तमं उभम°;
l. 21 for "A...न्तो" read "N. E.
उव्वमन्तो.?"
- P. 232 l. 16 Om. अपि.
- P. 233 l. 15 For °मनकञ्जका read
°मनोयता.
- P. 236 l. 22 The semicolons should
come after E. and after B.
- P. 239 l. 8 For क्षति read क्षति.
- P. 240 l. 24 Om. E. and A.

- P. 241 l. 11 Om. जनो.
 P. 242 l. 3 Read सङ्क्षोभि for सङ्क्षोभि.
 P. 247 l. 12 Read विष्णु° for जिष्णु°.
 P. 248 l. 5 Read नौर्वेण ; l. 10 मयार्यस्य &c.
 P. 249 l. 8 For तस्य read अस्य.
 P. 250 l. 14 Om. 1 before यद्वासा.
 P. 254 l. 9 For अमतः पृष्ठतोवा read पृष्ठतोवामतोवा.
 P. 257 l. 8 Insert वा before सेविते.
 P. 258 l. 8 Insert आर्या before अस्त्य-
 मात्य°; l. 11 read युष्माकमत्र for
 युष्माकम्.
 P. 259 l. 9 Om. । before नमः ; instead
 of । after अथवा read न ; l. 13 विष्णु°
 for जिष्णु° .
 P. 263 l. 8 Read निखातः शूलस्तस्ज्जो
 भव.
 P. 264 ll. 1 and 10 Read विल्लपत्त
 and l. 9 बिल्लपत्त and परिजनो.
 P. 270 l. 24 For लेखित read लेखितः.
 P. 271 l. 17 Read °कथायापेनयनम्.
 P. 272 l. 16 Read “(ते ?)” before “न
 लज्जिताना°;” l. 18 for भावाच्च read°
 भाववच्च.
 P. 274 l. 25 After पठति add, “The
 Alvar MS. reads राज्यनिबद्ध, &c.,
 in the third line.”
 P. 275 l. 12 Read व्याप्ता वंशाः.
 P. 276 l. 4 Read न यन्त्या° and. l. 14
 omit hyphen at the end.
 P. 280 l. 11 Read तस्यैव for यस्यैव.

NOTES.

- P. 11. 15 Before रक्षतः add, “For the
 quotations in the commentary Cf.
 Sāhitya Darpaṇa, p. 261, or Kuva-
 layānanda, p. 180, l. 29 after

264 add, “Gaṇaratnamahodadhi,
 p. 113.”

- P. 2 l. 2 Add, “For the quotations in
 the commentary on pp. 14-18, see
 Daśarūpa, pp. 9, 112, 113, 181, and
 for that at p. 19, see Kuvalayānanda,
 p. 88.”
 P. 2 l. 13 After 929 add, “For the
 quotations in the commentary, see
 Kuvalayānanda, p. 163.”
 P. 2 l. 20 After *infra* add, “For the
 quotations in the commentary, see
 Daśarūpa, pp. 55, 113.”
 P. 2 l. 32 Before धूमलता add “For the
 quotations in the commentary, see
 Daśarūpa, p. 11, and Kuvalayā-
 nanda, p. 46.”
 P. 3 l. 2 After 21 add “For quotations
 in commentary, see Kuvalayānanda,
 p. 4.”
 P. 4 l. 24 After 16 add “Kirāta I.,
 st. 1, before परि° add न.”
 P. 4 l. 38 After “day,” add, “see
 Harshacharita, p. 121.”
 P. 5 l. 27 After 367 add, “And Hin-
 du Theatre, vol I., p. 92.”
 P. 5 l. 33 For “aperture,” “read
 °inner apartment,” &c.
 P. 5 l. 34 After 17 add, “See Halā-
 yudha, 32, and Cf. Transactions of
 Oriental Congress, p. 334, *inter
 alia*.”
 P. 7 l. 1 Before “As to” add “He-
 machandra, p. 161, and Halāyudha,
 p. 81, give वणिज्या not वणिज्या as
 the correct form, and the former
 occurs not unfrequently in the कथा-
 सरित्सागर.”
 P. 7 Last line after 8 add, “Śibi’s is

- a common story among Buddhists, see *inter alia* Cunningham's Geography, p. 82. Fa-Hian, pp. 29, 206, Burgess and Bhagvânâl's Cave Inscriptions of Western India, p. 87."
- P. 81. 38 After Giti, add, "For the quotations in the commentary, see Daśarûpa, p. 38."
- P. 91. 23 Add, "For the quotations in the commentary, see Daśarûpa, p. 58."
- P. 101. 33 After 19 add, "Sâhitya Darpaṇa, p. 171."
- P. 11. 1. 1 Before "The" add, "For the quotations in the commentary, see Kuvalayānanda, p. 84."
- P. 11. 1. 12 After "destiny," add, "The true reading, however, is probably that in A. P. meaning, "Let him place himself at the head of."
- P. 121. 2 After "idea," add, "As to वैकथक see Halâyudha II. 398 and Cf. Kādambari, pp. 74, 110. And as to वारबाण see Gaṇaratnamahodadhi, p. 102."
- P. 121. 4 Add at end, "According to Pāṇini, III., I, 102, however, the correct form seems to be वर्य not वार्य."
- P. 121. 13 After "virtue," add, "See Daśakumâra, (Bom. Class.), p. 57, (Bom. ed.), p. 49, and commentary there, and Hindu Theatre, Vol. I., p. 64."
- P. 131. 15 After 48 add, "And Kielhorn's Report on Sanskrit MSS. for 1880-81, p. 17."
- P. 161. 2 After 20 add, "For the quotations in the commentary, see Daśarûpa, p. 37."
- P. 161. 13 Add "For the quotations in the commentary, see Kuvalayānanda, p. 77."
- P. 171. 3 Om. स्वातन्त्र्येभ्यः.
- P. 171. 22 After 24 add, "And as to the quotations, see Kuvalayānanda, pp. 5-13."
- P. 191. 9 Before प्रणत add "For the quotations in the commentary, see Kuvalayānanda, p. 74."
- P. 231. 3 After 4 add, "See, too, Manu, chap. VII., st. 58."
- P. 241. 36 Add, "The words given in the footnotes as being here contained in R. and M., are from the commentary of Dhundhirâj, and show that the originals from which R. and M. were copied probably included a copy of the commentary as well as the text."
- P. 271. 10 After 8 add, "See, too, Gaṇaratnamahodadhi, p. 7."
- P. 331. 25 Add, "For quotations, see Daśarûpa, p. 47, and Sâhitya Darpaṇa, p. 161."
- P. 341. 19 After 61 add, "and Gaṇaratnamahodadhi, p. 107."
- P. 34 last line Add, "For the quotations in the commentary, see Daśarûpa, p. 55."
- P. 421. 21 After "there" add, "And Gaṇaratnamahodadhi, p. 1."
- P. 511. 6 Before विकल्प add, "It is not quite easy to explain the इति at the end of Châṇakya's speech. If the reading is correct, I think it

must be taken as syntactically going with the next speech of Chāṇakya, which is really only a continuation of this, and not a separate one.

P. 51 l. 36 After 654 add, "And Gaṇaratnamahodadhi, p. 218."

P. 52 l. 3 After "thereon" add, "And Gaṇaratnamahodadhi, p. 234."

P. 53 last line Add, "The allusion in the commentary is to Kuvalāyānanda, p. 281."

NOTE (1). In this list of errata I have,

as a rule, not entered those misprints which are so obvious, that the reader can easily correct them himself.

NOTE (2). In many places the text reads (*e.g.*, p. 45), आपदेहिन्ति. I have retained this, following the MSS. But I am disposed to think it an erroneous reading. The ति is not a part of the speech, and ought really to be read इति and as forming a part of the following stage direction.

. ABBREVIATIONS, EDITIONS, &c., USED IN AND FOR THIS VOLUME.

- Advancement of Learning, (Bacon), by
Selby. Bombay.
- Aindra School of Grammarians, by
Burnell.
- Amarāvati Stūpa, by Burgess, (Archæ-
ological Survey of Southern India,
No. 3).
- Anarghya Rāghava. See Murāri.
- Ancient Geography of India, Vol. I.,
by Cunningham.
- Anugītā. See Sacred Books of the
East.
- Archæological Survey Reports, by
Burgess, Vols. I.-V.
- Archæological Survey Reports, by
Cunningham, Vols. I.-XVI.
- Āryavidyāsudhākara, by Yajñeśvar
Sāstrī, Bombay.
- Bārhat Stūpa, by Cunningham.
- Barroah's English Sanskrit Diction-
ary, Vols. III.
- Bhagavadgītā, with Madhusūdana Śa-
rasvatī's Commentary, Bombay,
1880.
- Bhāgavatabhūṣaṇa, by Gopālācharya,
Bombay.
- Bhartrihari's Śatakas, (Bombay San-
skrit Classics).
- Bhilsa Topes, by Cunningham.
- Bibliographical Index to Historians of
India, by Sir H. Elliott, Part. I.
- Bṛihadāraṇyaka Upanishad, (Biblio-
theca Indica).
- Bṛihatsamhitā, (ditto).
- Buddha Gayā, by Dr. R. Mitra.
- Buddhism, by Rhys Davids.
- Cathay and the way thither, by Col.
Yule, 2 Vols.
- Cave Inscriptions of Western India, by
Burgess and Bhagvānlāl (Archæolo-
gical Survey of Western India,
No. 10).
- Chandakauśika. Calcutta, 1868.
- Chandikāśataka, (Indian Antiquary,
Vol. I.)
- Chhandas Sūtras of Pingala, (Biblio-
theca Indica).
- Childers' Pali Lexicon.
- Chips from a German Workshop, by
Müller.
- Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol.
I., by Cunningham.
- Daśakumāracharita, (Bombay Sanskrit
Classics). Calcutta, 1869, and
Bombay, 1884, (with tikās).
- Daśarūpa, with Commentary, (Biblio-
theca Indica).
- Deccan Poets, by Cavellly Venkat Rā-
māsvamī. Bombay, 1847.
- Dhananjayavijaya. Calcutta, 1871.
- Dharmasindhusūtra, with Marāṭhi
Translation, Bombay.
- Dynasties of Southern India, by R. M.
Sewell.
- Essays, by Colebrooke, 2 Vols. Ma-
dras, 1872.
- Essays, by Prinsep, edited by Thomas
2 Vols.
- Essays, by Wilson, edited by Dr. F.
E. Hall.

- Fa-Hian's Travels, by the Rev. S. Beal.
 Gadyapadyāvañi, by S. R. Kiroṣkar.
 Bombay, 1876.
 Gaṇaratnamahodadhi, by Eggeling,
 Part I.
 Halāyudha's Dictionary, by Aufrecht.
 Harshacharita. Calcutta, 1876.
 Hemachandra's Dictionary, by Roth.
 Hindu Law, by V. N. Mandlik.
 Hindu Law Digest, by West & Bühler,
 (2nd Edition).
 Hindu Theatre, (Wilson), by Dr. F. E.
 Hall, 2 Vols.
 History of Ancient Sanskrit Literature,
 by M. Müller.
 History of India, (Elphinstone), 5th
 Edition, by Cowell.
 History of India, (Sir. H. Elliott),
 edited by Professor Dowson.
 History of India, by Meadows Taylor.
 History of Indian Literature, by Weber
 (Trübner's Oriental Series).
 Ibn Batuta, by Lee. London, 1829.
 India : What it can teach us, by M.
 Müller.
 Indian and Eastern Architecture, by
 Fergusson.
 Indian Antiquary, Vols. I.-XII.
 Jānaki Parinaya, with Marāṭhi Trans-
 lation, Bombay.
 Journal Asiatic Society of Bengal.
 „ Bombay Branch Royal Asia-
 tic Society.
 „ Ceylon Branch Royal Asia-
 tic Society.
 „ Royal Asiatic Society of
 Great Britain and Ireland.
 „ „ New Series.
 Kādambarī (Bombay Sanskrit Classics).
 Kāmanāki Nitisāra by, D. R. Mitra.
 (Bibliotheca Indica).
 Kanarese Dynasties, by Fleet. (Re-
 printed from Bombay Gazetteer).
 Kathāsaritsāgara, by Brockhaus.
 Kavicharitra, by Janārdan Rāmachan-
 draji, Bombay.
 Kirātārjunīya. Calcutta, 1869.
 Kīrtikaumundī, (Bombay Sanskrit
 Classics).
 Kumārasambhava. Bombay, 1873.
 Kuvalayananda. Bombay, 1856.
 Lists of Antiquities of Madras, by
 Sewell, Vol I., (Archæological Sur-
 vey of Southern India).
 Madras Journal of Literature and
 Science, Vol. XIV.
 Māgha (Śiśupālavadha). Calcutta,
 1869.
 Mahābhārata. Bombay Edition.
 Mahābhāṣya. Banāras Edition.
 Maitrī Upanishad, (Bibliotheca Indica).
 Mālatī Mādhava, (Bombay Sanskrit
 Classics).
 Mālavikāgnimitra, (Bombay Sanskrit
 Classics).
 Mallikāmāruta. Calcutta, 1878.
 Manu Smṛiti. Bombay, 1868.
 Marco Polo, by Col. Yule, 2 Vols.
 Medinī Kośa. Calcutta, 1873.
 Meghadūta. Calcutta, 1870.
 Mohamudgara in Kāvyaasangraha.
 Calcutta, 1872.
 Mṛichchhakaṭika. Calcutta, 1870.
 Murāri Nāṭaka. Calcutta, 1875.
 Nāgānanda with Marāṭhi Translation,
 Bombay, 1863.
 Nirukta, (Bibliotheca Indica).
 Nītisataka, (Bombay Sanskrit Clas-
 sics).
 Nonmissionary Religions, (Lyall's
 Asiatic Studies).
 Panchatantra, (Bombay Sanskrit
 Classics).
 Pāṇini, (Ashtādhyāyī). Calcutta, 1863.
 Pāṇini, by Goldstücker.

Pārvatīparinaya, with Marāṭhi Translation, Bombay.

Pingala See Chhandas Sūtras.

Prabodhachandrodaya. Calcutta, 1874.

Prasanna Rāghava. Calcutta, 1872.

Priyadarśikā. Calcutta, 1875.

Raghuvamśa. Calcutta, 1870.

Rāmāyaṇa, by Mukteśvara (Sarvasaṅgraha). Bombay, 1860.

Ratnāvali. Calcutta, 1865.

Religions of India, by Barth.

Report on Sanskrit MSS., by Kielhorn. Bombay, 1881.

Ritusamhāra. Calcutta, 1869.

Sacred Books of the East. Vol. VIII.

Sāhitya Darpaṇa. Calcutta, 1869.

Sāhitya Parichaya, by Nīlamanī Mukarji. Calcutta, 1880-83.

Śaka Samvat and Gupta Eras, by Fergusson.

Śākuntala, by Monier Williams.

Samson Agonistes, by J. P. Hughlings, Bombay, 1861.

Śāṅkara Bhāṣya, (Bibliotheca Indica).

Śāṅkara vijaya, by Ānandagiri, (Bibliotheca Indica).

Śāṅkaravijaya, by Mādhavācharya, Bombay.

Śāṅkhyakārikā in Śāṅkhyatattvakāumudī. Calcutta, 1871.

Sanskrit Texts, by J. Muir.

Sarasvatīkaṇṭhābharana, by Barooah. Calcutta.

Sarvadarśanasangraha. Calcutta, 1871.

Siddhānta Kaumudī, 2 Vols., by Professor Tārānāth. Calcutta, 1863.

South Indian Palæography, by Burnell, 2nd Edition.

Transactions of the Orientalist's Congress in London.

Transactions of do. Compilation, by Trübner.

Upādi Sūtras, by Aufrecht.

Useful Tables, by Prinsep, in Thomas's Edition of Prinsep's Essays, Vol. II.

Uttararāmacharita. Calcutta, 1870.

Vāchaspatya, Dictionary of Professor Tārānāth.

Vāsavadattā, (Bibliotheca Indica).

Veṇīsamhāra. Calcutta, 1868.

Viddhaśālabhanjikā. Calcutta, 1873.

Vikramāṅkacharita, (Bombay Sanskrit Classics).

Vikramorvaśī. (Bombay Sanskrit Classics).

Vīracharita, edited by Trithen.

Vishṇupurāṇa, by Wilson, edited by Dr. F. E. Hall.

Yājñavalkya Mitāksharā, Bombay.

The abbreviations used in this Volume will be easily understood from the full names here given.

